मुद्राराक्षस
ed. by K. H. Dhruva

हस्तप्रत 9-12-39

UDRÂRÂKSHASA

BY

VISÂKHADATTA,

EDITED

With an Introduction

AND

ES CRITICAL AND EXPLANATORY

BY

VALÂL HARS HADRÂI DHRUVA, B. A.

BHUJ-CUTCH.

FIRST EDITION—Copies 500.

1900

Price ~~Rupees 3-8-0.~~

एषोऽर्घः

तृरूपाय सोदर्याय ज्येष्ठाय गुणज्येष्ठाय सहृदयवर्याय ध्रुवधुर्याय

हरये ।

प्रेम्णा *पीयूषपोषेण प्रतन्वी प्रतिभालता ।
सम्यक् संवर्धिता सेयं शैशवे भवतैव मे ॥
फलर्द्धैर्भवतामु तस्या अर्घोऽयं प्रतिगृह्यताम् ।
अर्चनं हीदमेवाऽर्घ्यं प्रातिभं विबुधप्रियम् ॥

---

*पीयूषेण पोष इव पोषो येन स पीयूषपोषः । प्रेम्णो विशेषणमिदम् ।

INTRODUCTION.

The poet.

Viśâkhadatta, the author of the Mudrârâkshasa, was the son of Mahârâja Pṛithu and grandson of Sâmanta Vaṭeśvara[1]. Beyond this we know nothing of him.

The age of the poet, however, can be fixed with a tolerable degree of certainty. There is a quotation from the play in the Sarasvatîkanṭhâbharaṇa[2]. This work is attributed to King Bhoja of Dhârâ, who flourished in the latter half of the eleventh century of the Christian era. In the early part of that century Murâri indirectly alludes to a passage in our play. Mâlyavat, the maternal uncle and minister of Râvaṇa, compares the doings of the sage Viśvâmitra to the design of a bad play that ends in what is different from that which is proposed in the beginning[3]. In the powerfully suggestive term दुर्नाटकम् of the Anargharâghava lies enclosed as it were in a nut-shell the sum and substance of कुकविकित्णाडअस्स विअ अण्णं मुहे अण्णं णिव्वहणे of मु·रा· ।६।८।. The one presupposes the other. The late Paṇdita Durgâprasâda placed Murâri before Ratnâkara[4], the author of the Haravijaya, who lived

---

[1]See मु·रा· ।१।१।. [2]See स·कं·।पृ· २९२। पं·२–५।. [3]See अ·रा· ।४। विष्कं०। अहो दुरात्मनः क्षत्रियब्राह्मणस्य कुशिकजन्मनो दुर्नाटकम्। यज्ञोपप्लव०॥. [4]See अ·रा· । पृ· १। टिप्पणी १।.

in the ninth century, believing that the latter referred to the former in the lines अङ्के कुनाटक इवोत्तमनायकस्य नाशं कविर्व्यधित यस्य मुरारिरित्थम् । ह॰वि॰।३८।६७।. But Ratnâkara is the least likely person to bestow the epithet of कुनाटक on the Anargharâghava which, though devoid of dramatic merit, has been held in high esteem from early times on account of its pompous and pedantic style. Nor is it possible that he could have referred to Murâri who lived more than a century after him. In the prelude to the fifth act of अ॰रा॰ there is an unmistakable reference to the Vaiśeshikakandalî better known as the Nyâyakandalî of Śrîdhara[1]. This is a gloss on the Vaiśeshikabhâshya of Praśastapâda, written in A.C. 988–89[2]. So Murâri cannot be earlier than the eleventh century. Nor can he be later. For the Alamkârasarvasva of Ruyyaka, assigned to the first quarter of the twelfth century[3], cites the verse देवीं वाचमुपासते॰ which praises Murâri. From the Anargharâghava let us proceed to the Daśarupâvaloka which affords a literary land mark for the tenth century. It is a commentary on the Daśarupa of Dhananjaya composed by his brother Dhanika. We therein meet with a quotation[4] from our play and a

---

[1]See अ॰रा॰।५। भो भो लक्ष्मण वैशेषिककन्दलीपण्डितो जगद्विजयमानः पर्यटामि॰।. [2]See the concluding verse अधिकदशोत्तरनवशतशाकाब्दे न्यायकन्दली रचिता । श्रीपाण्डुदासयाचितभट्टश्रीश्रीधरेणेयम् ॥. [3] See अ॰स॰। पृ॰७५। पं॰७-१०।. [4] See द॰रू॰। पृ॰ १२०-१२१।.

reference[1] to its incidents. The Avaloka of Dhanika belongs to the first half of the tenth century; for the grant of a village to Vasantâchârya, the son of Dhanika Pandita, by king Munja *alias* Vâkpatirâja of Ujjayinî, is dated A.C. 975[2]. Early in the ninth century Ratnâkara testifies to the priority of Viśâkhadatta over him. The concluding stanzas[3] of the description of the frantic dance (ताण्डव) of Śiva in the second canto of his Haravijaya are but an insipid and servile imitation of the second benedictory stanza of the prologue of our play. They are out of harmony with the stanzas going before. The Haravijaya was composed in the reign of Chippaṭa Jayâpîḍa *alias* Bâlabṛihaspati, who ruled over Kâśmîra in the beginning of the ninth century. There is a still earlier imitation by Muktâpîḍa of a verse from the Mudrârâkshasa. This poet-king is, to all appearance, indebted to the stanza मोत्तूण अभिसाइं ०।मु·रा·।७।२। for the beautiful parable[4] of the deer ascribed to him in शा·प· . Muktâpîḍa *alias* Lalitâditya reigned in Kâśmîra from A·C·726 to A·C·753. He was the conqueror of King Yaśovarm-

---

[1] See द·रू·। पृ·१०५। पं·९-११।. [2] See प्रा·ले·मा·।१।ले·१।. [3] See ह·वि· ।२।५५–५६। दोर्दण्डखण्डवलनान्यतिसंकटत्वमुत्प्रेक्ष्य नो विदधिरे ककुभः पुरस्तात् । विन्यस्तमन्दचरणं परिचक्रमे च भूमण्डलं विदलतीति दयानुबन्धात् ॥ ब्रह्माण्डकर्परपरिस्फुटनाभिसंधेरूर्ध्वे व्यरच्यत तथा न च दण्डपादः । इत्थं न शीतकिरणाभरणस्य नृत्तमाधारदुर्बलतया सविलासमासीत् ॥. [4] See शा·प·। वसन्त्यरण्येषु चरन्ति दूर्वां पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । तथापि वध्या हरिणा नराणां को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥

an of Kânyakubja, the patron of Bhavabhûti and Vâkpati. The chain of external evidence which takes us back link by link to the seventh century, here breaks off. Luckily the gap is spanned over by a precious little bit of internal evidence. The concluding stanza of the play invokes a blessing on King Avantivarman who is eulogised as an incarnation of God Vishṇu come down to deliver the earth from the ravaging raids of Mlechchhas. Presumably he was the patron of the dramatist. Now there are two kings of the name Avantivarman mentioned in historical records accessible to us. One of them is the king of Kâsmira, in whose court lived Ânandavardhana, Ratnâkara and other literary celebrities. He cannot be the patron of Viśâkhadatta. For the poet bestows the opprobious epithet of Mlechchha on the king of Kâśmîra in the play. The other king of the name is the Maukhari ruler of Kânyakubja. He was the father of Grahavarman, who married Princess Râjyaśrî, sister to king Harśavardhana or Śri Harśa of Sthâṇvâśraya[1].

[1]See ह.च.४.९. Bâṇa spells the word differently. But his स्थाण्वीश्वर is tautological if not altogether meaningless. The province was called स्थाण्वाश्रय because of the presence of numberless images of Śiva (स्थाणु). It bears the name of कोटिरुद्र in म.भा. Even the appellation of श्रीकण्ठ may with better reason be derived from the name श्रीकण्ठ of the god Śiva than from that of the insignificant Nâga of the Harśacharita.

The era of Śrî Harśa dates from A.C. 606. Before he came to the throne, his sister Râjyaśrî was made a widow by the king of the Mâlavas, who had attacked and killed Grahavarman. King Avantivarman cannot, therefore, be placed later than the close of the sixth century. This then is the date of Viśâkhadatta.

The date of Viśâkhadatta has an important bearing on the age of Bhâravi. To this poet our dramatist is indebted for the stanza सद्यःक्रीडा० of मु·रा·। ४।४३। which bears too close a resemblance to the latter half [1] of किरा·।२।४७। to be mistaken for a fortuitous coincidence. So Bhâravi should be understood to have preceded Viśâkhadatta. This gives a *terminus ad quem* for his date that is earlier than the one deduced from the inscription of Pulakeśin II by about half a century.

To return to the Maukharis of Kânyakubja, we learn from Bâṇa that they were the worshippers of Śiva[2]. Dr. Peterson speaks of them as the patrons of the great image of Harihara at the place of that name. They are supposed to have joined their neighbours of Sthâṇvâśraya in their wars against the white Huns identified with the Mlechchhas of the concluding stanza of the play[3]. The bestowal of the epithet of

[1] सहते न जनोऽप्ययमधःक्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम् ।. [2] See कादं०। पृ· १। नमामि भर्वोश्चरणाम्बुजद्वयं सशेखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् । and the note thereon of Dr. Peterson; see also ह·च· पृ·१५६पं· ११–१२ । माहेश्वरः...मौखरिवंशः ।. [3] See Telang's Introduction to the Mudrârâkshasa pp. 21–22.

Mlechchha on the King of Káśmira by the poet points to early unfriendly relations of Kânyakubja with Káśmira which two centuries after resulted in the conquest of the former by King Lalitáditya of Kâśmîra.

The family of the poet enjoyed honour and eminence under the Maukharis. His grandfather was a Sâmanta, and his father rose to a still higher station to which the much honoured appellation of Mahârâja bears testimony[1]. The poet too possessed rank and power under his patron Avantivarman. For he bears the dignified name of विशाखदेव in the copies B·X· and in सुभा.

Viśâkhadatta displays a profound knowledge of the Science of Politics.[2] He is deeply read in the Nyâyasûtras of Gautama and is well versed in ancient Jyotiśa Samhitâs He seems to have carefully studied the Nâtyaśâstra. The Mudrârâkshasa is the only work of the poet that has come down to us. In the Subhâshitâvali of Vallabhadeva there are two *anushtubh* verses[3]

[1] See शुक्नी· ।१। लक्षकर्षमितो भागो राजतो यस्य जायते । वत्सरे वत्सरे नित्यं प्रजानामविपीडनैः ॥ सामन्तः स नृपः प्रोक्तो यावल्लक्षत्रयावधि ।... पञ्चाशल्लक्षपर्यन्तो महाराजः प्रकीर्तितः ॥ सामन्तादिसमा ये तु भृत्या अधिकृता भुवि । ते सामन्तादिसंज्ञाः स्यु राजभागहराः क्रमात् ॥. [2] See दे·काव्यानु·।१। अर्थशास्त्रनैपुण्यं × × मुद्राराक्षसनाटके. [3] See सुभा·।१२४८, १०२८। नन्द त्रिविष्टपमाक्रम्यातं तन्वङ्ग्या यद्विचित्रगम् । येनाभिनिपतत्यन्वं नृपात्मन्युपजायते ॥ सेन्द्रचापैः श्रिता मेघैर्निपतन्निर्झरा नगाः । वर्णकम्बलसंवीता बभुर्मत्तद्विपा इव ॥

ascribed to Viśâkhadeva, neither of which is found in our play.

The play.

Like the Richelieu of Lord Lytton, the Mudrârâkshasa of Viśâkhadatta is a political play. Machiavelian statecraft supplies the groundwork of the piece. All actions and movements are made to serve political ends; and notions of right and wrong are subordinated to the fulfilment of political missions and commissions. Domestic ties, too, assume the air of political partisanship, and the tender play of womanly love bears the stern aspect of duty. Thus a dying father accompanies his parting embrace not with expressions of parental love to his son, but with the political watch-word of devotion to the cause; and a fond wife prepares herself for self-immolation on the funeral pile of her husband not merely at the fervent bidding of love, but from a strict sense of conjugal faith. Social relations also undergo a similar change. The friendships formed by Induśarman, by Bhâgurâyaṇa and by Siddhârthaka are hollow political friendships; and the self-sought servitude of the latter is also diplomatic servitude. The sole springs of action here are diplomacy and statecraft.

The permanent feeling (स्थायिभाव) that runs through the whole play is that of resoluteness (उत्साह). This spirit of resolute action is presented to us in a

variety of combinations. In Châṇakya it is coupled with a chivalrous admiration of the enemy's noble qualities. In Chandragupta it is blended with a dutiful reverence for the Preceptor Royal. In Malayaketu it is strengthened by the action of filial love. In Râkshasa it is intensified by his unflinching fidelity to the late king. In Bhâgurâyaṇa, Siddhârthaka and Samiddhârthaka it is accentuated by a feeling of awe unto Châṇakya. In Virâdhagupta it is emphasized by a sincere attachment to Râkshasa. In Nipuṇaka and Karabhaka it is characterized by a meek submission to the mandates of the master. In Chandanadâsa it is bound up with a spirit of self-sacrifice, in his devoted wife with a stern sense of duty, and in his young son with a sacred regard for family traditions. These accessary feelings (व्यभिचारिभाव) conspire to develop the permanent feeling into what is technically known as the heroic sentiment (वीररस). This, however, does not attain to the high pitch which it reaches in the Mahâviracharita. It were vain to look for the overpowering pathos of Bhavabhûti or the delicate touch of Kâlidâsa in the Mudrârâkshasa. The flight of Viśâkhadatta is circumscribed by the matter-of-fact sphere of politics. Adopting, therfore, a forcible and business-like style, he entertains us with a manly strain of sentiment and a vigorous perception of character.

In the art of character-painting the Mudrârâkshasa stands high. Its *dramatis personæ* are so fine-

ly drawn that each of them has a distinct individuality. Châṇakya is an iron-willed statesman, working for ulterior good. He is cool and collected in the midst of danger, forestalling the enemies and frustrating their evil designs by his foresight. The subtlety of his schemes defies the keenest intellect. His mind is too deep even for those intimate with him to gauge. Harsh and haughty, he is feared by all. He is a hard but generous task-master. His policy is the policy of thoroughness and secrecy. He never errs in his estimate of men and means, and his confidence is never misplaced. He shows a just and generous appreciation of the merits of his enemies. His antagonist Râkshasa is a bold schemer. But he is the champion of a losing cause. He is a care-worn statesman whose mind is in a measure unsettled by reverses. He blunders occasionally. But his blunders are the blunders of an overstrained brain struggling against odds to achieve the impossible. He is also wanting in circumspection. His mind is too generous to distrust any body about him. He is rather loved than feared by those working with him and under him, and is himself very loving. It is the love to his friend Chandanadâsa that eventually compels him to accept service under Chandragupta much against his sense of loyalty to Nanda. Chandragupta, the protege of Châṇakya, is a very capable and competent ruler. Confident of the statesmanly abilities and diplomatic skill of his Preceptor Royal he

puts full and entire faith in him and submits to his guidance with deference. His rival Malayaketu on the other hand is a conceited, capricious and incompetent youth. He mistrusts friends and puts faith in the secret agents of his enemy who betray him in the end. Of minor characters Chandanadâsa presents a noble example of self-sacrifice. His attachment to Râkshasa is as strong and sincere as that of Induśarman to Châṇakya. But the flame of love burns bright and pure in the heart of the jeweller, whereas it is befouled and bedimmed by deceit and perjury in that of the sham Bauddha mendicant. The secret agents Bhâgurâyaṇa and Siddhârthaka are known for the faithful discharge of the Machiavelian commissions of Châṇakya. The former, however, does it with compunction; for his mind recoils at the deep-dyed perfidy that he has to play. But the latter, with an accommodating conscience, conveniently shuts his eyes to the merits or demerits of his master's mandates. In the delineation of characters the poet resorts to the principle of contrast, which forms a novel feature in the art of character painting in Sanskṛit.

The Mudrârâkshasa is remarkable for its unity of action. This is ever kept in view without being made unduly prominent, so much so that, as Professor Wilson very aptly observes, it is difficult to find the like of it in the whole range of dramatic literature. All lines of action converge to one political focus, namely the conciliation of Râkshasa.

The course of action of the play is beautifully regulated. The first act opens with the pronounced determination of Châṇakya to press his political adversary Râkshasa into the service of Chandragupta. To this end vast schemes are formed, shaped and committed to proper agents for execution, that take effect while we are still wondering at their scope and aim, so brisk and busy is the move of action. In the second act there is a temporary remission of speed; but the progress is by no means languid. The present of an ornament to Râkshasa from Malayaketu, the arrival of the secret agent Siddhârthaka, the bestowal of the newly received ornament of Malayaketu on him by Râkshasa the restoration of the signet-ring to Râkshasa by Siddhârthaka, the report of the feigned disagreement between Châṇakya and Chandragupta and the trumping of the ornaments of Parvateśvara on Râkshasa mark the steady onward trend. Gaining in intensity the course of action proceeds with an ever-increasing rapidity in the next three acts, culminating in the execution of the five Mlechchha kings and the repudiation of Râkshasa by Malayaketu. After the heat of this dramatic run of action the author moderates his pace and treats us with lyrical snatches and melo-dramatic relations in the sixth act. In the seventh the movement is once more brisk and rapid, the business hastening to the wished for happy catastrophe.

The Mudrârâkshasa is an important piece in the history of the progress of the dramatic art in

Sanskṛit. In the plays of Kâlidâsa, the only dramatist before Viśâkhadatta whose works have survived the wreck of time, the principal characters entering the stage at the beginning of an act stay there to the end, never leaving us for a moment. Their locomotion on the stage, whenever they have to move from one place to another, is progressive and continuous, not sudden or abrupt. Each act thus forms a single scene. But in the Mudrârâkshasa there is a multiplicity of scenes. These scenes are distinct one from another. But a sort of continuity of time and place is maintained throughout, so that the shifting of scenes is felt to be neither abrupt nor violent, though the change is very often sudden. It is only in the Mṛichchhakaṭika that we find the scenes shifting abruptly.

A passage[1] in the commentary of Dhanika on the Daśarûpa declares the Bṛihatkathâ to be the source of the story of the play. But the legend of the Bṛihatkathâ as we find it in the Sanskṛit redactions of Kshemendra and Somadeva, has very little in common with the plot of the play. Apart from this the passage under reference is but a later interpolation. For the verses quoted therein are

[1]See द·रू·।पृ·५९। तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम् । चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटालगृहे रहः । कृत्यां विधाय सहसा (*v.l.* सप्ताहात्) सपुत्रो निहतो नृपः ॥ योगनन्दे यशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः । चन्द्रगुप्तो धृतो (*v.l.* कृतो) राज्ये चाणक्येन महौजसा ॥.

not in the Paiśâchî Prâkṛita in which the Bṛihatkathâ is known to be written, but in Sanskṛit. They belong to the Bṛihatkathâmanjarî of Kshemendṛa[1]. This prolific writer lived in the latter part of the eleventh century and was junior to Dhanika by about a century and a half. As well call the Greek accounts of Sandracottus the origin of the play as the Paiśâchî Brihatkathâ.

The Mudrârâkshasa of Viśâkhadatta, like the Mâlavikâgnimitra of Kâlidâsa and the Karṇasundarî of Bilhaṇa is a historical play. The poet possibly derived the main plot of the play from the quasi-historical works available in his days. The secret murder of King Nanda by Châṇakya, the installation of Sarvârthasiddhi on his throne by Râkshasa, his retirement to a penance forest, his subsequent assassination at the hands of a hired agent by Châṇakya, the murder of the Himalayan Chief Parvataka, and the pressing of the hostile minister Râkshasa into the service of Chandragupta, are to all appearance historical facts. Of the *dramatis personæ* Chandragupta and Châṇakya are beyond doubt historical personages. So too is Râkshasa. He is not mentioned, it is true, in the Brahmanic and Buddhist legends about Chandragupta and Châṇakya. But then they are equally silent about Sarvârthasiddhi, the successor of Nanda. They moreover ascribe the destruction of Nanda and his family solely to the magic rites of Châṇakya

[1] See बृ·क·मं·।१।२।२१६–२१७।.

If the Brâhmaṇa Minister of Nanda had been a creation of the poet, such a prominent character would not have been given so bad a name as Râkshasa *i.e.* a devil. The poet mostly gives suggestive names to his fictitious characters, such for instance as Nipuṇaka (the clever one), Virâdhagupta (the strangely disguised one), Siddhârthaka (the successful one) &c. Possibly Malayaketu also is a historical character.

Châṇakya was the son of sage Chaṇaka. His name proper was Vishṇugupta. In the Mudrârâkshasa he is frequently referred to under the appellation of Kautilya[1] with a persistent punning allusion to his crooked policy. He is also known by the names Vâtsyâyana, Mallanâga, Pakshilasvâmin, Drâmil and Angula[2].

---

[1] It is spelt Kauṭalya by Hemachandra, Râyamukuṭa and others, and is thus derived in उ·नि· on का·नी·सा·।१।२। कुटो घटस्तं धान्यपूर्णं लान्ति संगृह्णन्तीति कुटला: कुम्भीधान्या-स्तेषामपत्यं कौटल्यो विष्णुगुप्त: । [2] See त्रि·शे·।२।३६५-३६६। विष्णुगुप्तस्तु कौटिल्यश्चाणक्यो द्रामिलोऽङ्गुल: । वात्स्यायनो मल्लनागपक्षिलस्वामिनावपि ॥. See also अ·चिं·। ८५३-८५४। वात्स्यायने मल्लनाग: कौटल्यश्चणकात्मज: । द्रामिल: पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च स: ॥. On this the *vritti* of Hemachandra runs as follows :—वत्सस्यापत्यं वात्स्य: । तस्यापत्यं वात्स्यायन: । × × × तत्र मल्लो नन्दोच्छेदने स चासौ नागश्च मल्लनाग: । वृन्दारकनागकुञ्जरैरिति कर्मधारय: । कुटो घट: । तं लान्ति कुटला: । तेषामपत्यं कौटल्य: । × × चणकऋषेरात्मजश्चणकात्मज: । चाणक्योऽपि । द्रामिलो द्रमिलदेशोद्भव: । प्रशस्तौ पित्रो: पक्षावस्य स पक्षिल: । स चासौ स्वामी च पक्षिलस्वामी । विष्णुरेनं गुप्याादिति विष्णुगुप्त: । × × × अङ्गं शरीरावयवं लातीत्यङ्गुल: । हीनाङ्गुलिरस्यास्तीति वा । हीनात् स्वाङ्गाद्वा ।.

He flourished by the end of the fourth century before the Christian era. He was a native of Northern India (आर्यावर्त). Buddhist legends give Takshaśilâ on the Behat (वितस्ता) or Jhelum as the place of his birth. But the professed contempt of the people of the सिन्धुपष्ठ province in Vâtsyâyana's Kâmasûtra ill accords with the assumption. He was very probably an inhabitant of the Madhyadeśa[1]. Descended from a family of saint-like sages who never begged of any one, he was profoundly learned in the Vedic scriptures. He was so thoroughly versed in the sacrificial lore that he was accredited with having killed the family of the Nandas by the performance of the homicidal sacrifice. By his iron energies he won an empire for Chandragupta, and, by a series of political manœuvres unparalleled in the romance of history, pressed his adversary into the service of his protege. When this object was attained, he retired with a cynic disregard of earthly honour and eminence from his high post of Prime Minister and led a life of learned piety and honoured penury, revered by all as a veritable *Muni* or *Ṛishi*. His great learning earned for him the distinguishing epithets of बुध and सर्वज्ञ and the honorific title of स्वामिन् . In the Science of Politics his authority stands very high. Kâmandaka always reverentially refers to him under the appellation of गुरु

[1] Hemachandra in his *vṛitti* declares him to be a native of द्रमिल.

or आचार्य, and in the opening verses of his work pays a highly complimentary tribute of respect[1] to him. The poet Dandin makes mention of an epitome of politics that he compiled for Chandragupta[2]. He is the reputed propounder of the policy of thoroughness (सुकृत्य)[3]. The earliest known cypher is said to have been devised by him. It is styled कौटिलीयम्लेच्छितक after him. Yaśodhara gives it in his commentary on का॰सू॰[4]. The wide-spread popularity which the simple but elegant verses of वृद्धचाणक्य and लघुचाणक्य enjoy, proclaim the merits of Chânakyas as a didactic poet. Under the name of Vâtsyâyana he composed the Kâmasûtra and wrote the Bhâshya[5] on the Nyâyasûtra of Gautama, which was latterly animadverted upon and attacked by the Buddhist writers दिङ्नाग and धर्मकीर्ति. Subandhu in his वास॰ alludes to the author of का॰सू॰ under the name of Mallanâga[6], and

[1] See का॰नी॰सा॰।१।२-७।. [2] See द॰कु॰च॰। पृ॰२१७। पं॰१८। इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे षड्भिः श्लोकसहस्रैः संक्षिप्ता ।. [3] See पं॰तं॰। २। सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य मित्राप्तिर्भार्गवस्य च। बृहस्पतेरविश्वासो नीतिसंधिस्त्रिधा स्थितः ॥ [4] See का॰सू॰ । पृ॰ ३९ । कौटिलीयं यदि क्षान्तैः स्वरयोर्ह्रस्वदीर्घयोः । बिन्दूष्मणोर्विपर्यासाद् दुर्बोधमिति संज्ञितम् ॥. [5] See उ॰नि॰ । on का॰नी॰सा॰।१।१। न्यायकौटिल्यवात्स्यायनगौतमीयस्मृतिभाष्यचतुष्टयेन प्रकाशितपुरुषार्थचतुष्टयोपाय इति महीतले प्रख्यातः । See also उ॰नि॰। on का॰नी॰सा॰।१।६। तथा चोक्तं कामसूत्रेऽस्मद्गुरुणा (scil॰चाणक्येन) &c. [6] See वास॰। पृ॰ ८९। कामसूत्रविन्यास इव मल्लनागघटितः कान्तारसामोदश्च (विन्ध्यो नाम महागिरिरदृश्यत)॥.

Mâdhava, in his स·द·सं·, calls the author of न्यायसूत्रभाष्य by the designation of Pakshilasvâmin[1]. The identification of Châṇakya and Vâtsyâyana fixes the fourth century B·C· as the *terminus ad quem* of the Nyâyasûtra, and confutes the supposed identity of Śâtakarṇi Sâtavâhana of the Kâmasûtra, king of Kuntala of which the capital was Pratishṭhâna[2], and the legendary founder of the Śâlivâhana Era. In the Kâmasûtra Châṇakya takes a very wide survey of India, displaying an intimate acquaintance with the habits and customs of the various races and nationalities that inhabited it in the third and fourth centuries B·C·. He appears to have composed a metrical Kâmaśâstra[3] also. The compiler of the *Upâdhyâyanirapekshâ*

---

[1] See स·द·सं· । अक्षपाददर्शनम् ।. [2] The Kingdom of Pratishṭhâna is mentioned in the inscriptions of Aśoka, the grandson of Chandragupta. [3] In प·चं· on द·कु·च· । पृ· १३४ । there occurs the following quotation from this Kâmaśâstra of Vâtsyâyana :—शरीरसाधारणा यत्तु भौतिकं तु निरीक्षणम् । मानसं तु मुनीनां स्यादाश्लेषु विसर्पणम् । अभ्दासं (sic· अभ्यासाद्) धारयेद्वेतो यावत्स्यात् कृतिनिर्वृतिः ॥. This and the passages given below from प·चं· , भूष. and ल·दी· on दं·कु· च· , and from घं·प· on किरा· are not met with in the Kâmasûtra :—अङ्गक्रिया यदङ्गेषु हरिद्रातैलमर्दनम् ।, साभ्यन्तरकला यत्तु स्पृश्याङ्गस्पर्शनं रतौ ।, नागवल्लीपलाशानां तैलाक्तानां रसालतः (!) वेष्टनं वीटिका प्रोक्ता चन्द्रमन्दारवर्णयुक् ॥, बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् । द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाकरणकल्पितम् ॥.

attributes to him गौतमीयस्मृतिभाष्य. In the Jain, Bauddha and Brahmanic legends many marvellous stories are told of him[1].

Chandragupta was a son of King Nanda of Pâṭaliputra by a Śûdra wife. He was shut out from the throne by virtue of the Śûdra blood in his veins. So the ambitious prince conspired with Châṇakya who bore a mortal grudge against the Nandas. Guided by his counsels, he managed to seduce King Parvataka, a powerful ally of King Nanda, with prospects of territorial aggrandizement. 'With this aid he overthrew the Nanda dynasty, seized the capital (B.C. 316), established himself firmly in the Gangetic Valley and compelled the north western principalities, Greeks and Indians alike, to acknowledge his suzerainty (B.C. 312). At this time Selucus, having recovered Babylon, returned to re-establish Greek supremacy in the Punjâb. After a war with Chandragupta the Greek Satrap thought it expedient to ally himself with the new power rather than to oppose it. So he ceded the Greek settlements in the Punjâb and the Cabul valley, gave his daughter to Chandragupta in marriage, and stationed his ambassador Megasthenes at the Gangetic Court, receiving in return a present of five hundred elephants (circa 306-

[1] See परिशिष्टपर्व, अत्थकथा on महावंसो बृहत्कथामञ्जरी &c.

298 B.C.). Chandragupta reigned from 316 to 292 B.C.. '[1] He encouraged commerce and gave special immunities to traders[2]. He was the grand father of the Great Aśoka of Buddhistic fame. He is known by a variety of names. He is called मौर्य or मौर्यपुत्र because his mother was of the Maurya clan. Being a Śûdra by maternity Chânakya styles him वृषल. The name Chandragupta is often shortened to Chandra and is even paraphrased to इन्दु and चन्द्रमस्. The Greek name Xandrames is derived from Chandramas.

The ethics of the Mudrârâkshasa are the ethics of politics, not of ordinary life. They are admitted on all hands to be wicked and perverse. For the course of policy followed is that of crookedness (शाठ्यनीति). This course is resorted to, like the *Pâradârika* course described in the Kâmasûtra, for the achievement of great political ends under exceptional circumstances. The wickedness of the policy is partly redeemed by heroic devotion to the master and absence of personal malice and selfishness on the part of those who follow it. In their moral code the end justifies the means. They do perceive the sinfulness of their proceedings. But they look to the good of

---

[1] The portion in inverted commas is extracted from W. W. Hunter's *India* in the Encyclopœdia Britanica vol. XII. [2] See द·कु·च·।पृ·१०२। मौर्यदत्त एव वरो वणिजाम् । ईदृशेष्वपराधेष्वसुभिरावियोगः ।.

the State and to their duty. Their low political morality is not to be taken as an index of the morals of the times any more than the morality of the *Pâradârika* section of the Kâmasûtra. The path by which all ordinary mortals are to go is the path of rectitude (धर्मनीति). However harshly we may view the crooked policy of Chânakya, it must be admitted to his credit that his schemes, far from being bloody, are meant to prevent the shedding of blood. Among the incidents of the play there is not a single sacrifice of human life for which Chânakya can be held directly responsible. The executions of Śakaṭadâsa and Chandanadâsa are mere mimicries, being ordered by Chânakya simply to serve as demonstrations, and the reported decapitation of the executioners of Śakaṭadâsa is a political lie. The antecedents of the play are not so bloodless. The extirpation of the Nandas, however, was an unavoidable contingency of aggressive warfare, and the murders of Sarvârthasiddhi and Parvataka were political necessities.

The celebrity of the play is evidenced by quotations from it in the Daśarupa, the Sarasvatikaṇṭhâbharaṇa, the Sâhityadarpaṇa, the Alamkârakaustubha and other works on poetics, and in the Prâkṛita section of the Haima-vyâkaraṇa. There are references to it in the Gaudavaho[1], the Viddhaśâla-

[1] See ग.व.।३१८४ where king Yaśovarman is described as चाणक्कचरिअ.

bhanjikâ[1], the Chandakauśika [2] and the Panchatantra[3]. There is also a covert allusion to the denouement of the play in the Daśakumâracharita[4]. It has unfortunately no good old commentary to elucidate it. There are in all three commentaries on it, but they are of modern date. One of them has been published in the Bombay Sanskṛit Series. It was composed by Ḍhunḍhirâja[5], son of Lakshmaṇa of the Vyâsa family, at the request of Tryambaka Adhvarin[6], the minister of the Bhonsle King Śarabhaji *alias* Sarfoji of Tanjore (A.C. 1711-1729) in the Śaka year 1635 (= A.C. 1713). It is named मुद्राराक्षसव्याख्या or मुद्राराक्षसव्याख्यान. In the exposition of the text it is inaccurate and misleading. Its dramaturgical notes are illogical

---

[1] See वि·शा· । अं·४ । भो अमच्चचूडामणे अहिणवचाणक्को सवं ।. [2] See चं·कौ । अं·१। आदिष्टोऽस्मि दुष्टामात्यबुद्धिवागुराल-इ/घयसिंहरंहसा...श्रीमहीपालदेवेन । यस्येमां पुराविदः प्रशस्तिगाथामुदाहरन्ति । यः संश्रित्य प्रकृतिगहनामार्यचाणक्यनीतिं जित्वा नन्दान् कुसुमनगरं चन्द्रगुप्तो जिगाय । कर्णाटत्वं ध्रुवमुपगतानद्य तानेव हन्तुं दोर्दर्पाढ्यः स पुनरभवच्छ्रीमहीपालदेवः ॥. [3] See पं·तं· ।३। कूटलेख्यैर्धनोत्सर्गैर्दूषयेच्छत्रुपक्षगम् । प्रधानपुरुषं यद्वद् विष्णुगुप्तो हि राक्षसम् ॥ [4] See द·कु·च· । पृ· २१७ । पं· १३·१५ शस्त्रादृते सर्वशत्रून् घातयेमैकशरीरमपि मर्त्यं चक्रवर्तिनं विदधीमहि यद्यस्मद्दिष्टेन मार्गेणाचर्यते ।. [5] Ḍhunḍhirâja was the author of Śâhavilâsa also, a work on music, named after King Śahaji of Tanjore. [6] See the prologues of जीवा० and वि० परि० by Ânandarâya Makhin, son of Nṛisimha Makhin and nephew of Tryambaka Adhvarin.

and uncritical. Its author has not understood even the plot of the play, nor does he appear to have a clear conception of its antecedents, his metrical introduction to the play being altogether useless. The second commentary is the Mudrâdipikâ of Graheśvara, a native of Tirabhukti. The scholiast traces his descent from Chakrapâṇi through Śri Vatsa Kavindra, Jayaditya and Râmaśarmapandita down to Siddheśvara who was the father of Śri Mahâmahopadhyâya Graheśvara. He mentions Miśra Vaṭeśvara as his *guru*. This is an unprofitably discursive and provokingly meagre scholium[1]. The third commentary is by Vaṭeśvara, son of Gauripati or Gauriśvara. It is named मुद्राप्रकाश. Copies of it exist in the India Office Library and the Oxford Collection. There is also a prose version of the drama, मुद्राराक्षसपूर्वपीठिका, by Ananta Kavi who lived in the middle of the seventeenth century. Another anonymous version called मुद्राराक्षस-कथासंग्रह is also known to exist.

The present edition.

While revising the Gujarâti Translation of the Mudrârâkshasa published by me in A.C. 1889., I happened to notice many discrepancies in the traditionally received text of the original. This led me to under-

[1] The entry of this scholium under the authorship of Maheśvara in the Deccan College Catalogue and in Aufrecht's Catalogus Catalogorum is erroneous.

take a critical study of it. As I proceeded with the work, I took down notes, which I now put before the public.

The text of the edition is based on that of Mr. Telang in the Bombay Sanskrit Series, and on the codices of the readings of two manuscripts belonging to the Oriental Library, Madras, procured for me by my friend Mr. K. P. Trivedi B. A. through Prof. S. Râdhâkṛishna Aiyar B. A. of Mysore. The first manuscript which is marked F. by me, contains 167 pages with 14 to 16 lines a page and with 15 to 20 letters a line on an average. It is written, I am informed, in Telugu characters on hand-made European paper, and is $5\frac{3}{4}$ by $7\frac{3}{8}$ inches in size. It bears no colophon at the end, but its probable date is about A. C. 1820. It is numbered 3-1-44 in the collection. It yields but a few various readings compared to the other manuscript. This copy is marked S. in the present edition. It has 118 pages with 9 lines a page and with 44 letters a line. This too is written in Telugu characters on country paper, which is injured in some places. Its colophon runs as follows:—विजयनामसंवत्सरे चैत्रमासे शुक्लपक्षे सप्तम्यां भृगुवासरे अल्लाडिवेङ्कटेश्वरेण भरतपुरे हनूमन्मन्दिरे लिखितं मुद्राराक्षसं नाम नाटकं समाप्त(Sic·प्ति)मगमत् ।. Both the manuscripts appear to have been copied for the Oriental Library. Of these F. belongs to the group A.P.M.R.J., and the other S. is related to the group B.E.N.G. of the Bombay Edition. For particulars

regarding the nine copies consulted by Mr. Telang the reader is referred to his critical notice of them in his Mudrárákshasa. In purity the text of M·R· is superior to that of the other copies: for it is less given to conjecture and corruption. The manuscripts N·S· on the other hand abound in conjectural emendations. They are not content with faithfully reproducing the text as they found it; but they make bold to improve upon it wilfully without taking trouble to discover the right reading of the author.

Of the two earlier editions of the play, that published by Prof. Târânâtha Tarkavâchaspati is representative of the text of the group S·E·N·G· of the present edition. It gives nice explanatory notes in Sanskrit, but is sadly deficient in reliable codices of readings. The other is the edition, already referred to, of Mr. Telang in the Bombay Sanskrit Series. It gives the text of the group A·P·M·R·K·J·F· and contains a very valuable collection of various readings made from the nine copies collated by that indefatiguable scholar. Materially the text of the two groups is the same. The differences that exist are for the most part verbal. Their consanguinity is proved by their fellowship in textual errors given in Appendix I. On this account the present edition overlooks the distinctions and selects the best readings of either group without blindly adhering to the one or the other through and through.

In the selection of readings the present edition goes with the majority; but the arithmetical rule is followed with reservation. Where the reading of the majority is found to be inappropriate, it is forthwith rejected in favour of the right reading, though it be the reading of a single manuscript. The right restoration of the text requires an editor not to look to the logic of number only, but to the logic of sense as well. Forsooth it is easy and even safe to reason arithmetically, but, to be sure, not right nor wise in all cases.

The ample codices of readings, valuable in other respects, are of little avail in the correction of the accumulated errors of ages shown in Appendix I. These are often too minute to arrest the attention of a cursory reader. Such errors are also found in other classical works. By their light I have ventured to set right the mistakes which disfigure the text of the play.

The course taken is a bold one, and will perhaps be objected to. But a mature consideration will show the propriety of it. In determining the right position of a heavenly body we have to make allowance for the aberration of light, as the rays, in their passage through the atmospheric medium, are known to refract considerably. But the light of knowledge is transmitted to us through opaque bodies. In traversing the dense layers of ignorance it is but natural that

it should aberrate in a still greater degree. Making due allowance for this mental aberration of ignorant copyists an editor has to settle the text as best he can. In doing this he has occasionally to rise above his manuscriptal surroundings, and, from the ethereal heights of constructive criticism, to look with a telescopic eye far into the regions of antiquity. He has only to discover old readings, not to invent new ones. The author himself comes to his aid in this self-imposed task of restoring the text. In मालवि·।३। उ·७९ *, for instance, the use of the word पविसम्ह by the poet signifies that we should read सिलाडअं in place of सिलापट्टअं; for it is the enclosure (शिलाटक *m*·) that is entered, and not a stone-slab (शिलापट्टक). At times a knowledge of facts helps to set right an error. Thus in मा·मा·।१०। पं· १५१–१५२। we have to read केसरावलीसाहिण्णाणहत्थाए इह आगन्तूण दुव्वे तुम्ह संधारिदा। instead of केसरा.........सव्वे...संधारिदा। ; for we know from मा·मा·।९।पं· २५३–२५४,२७५–३०५। that the wreath of *bakula* flowers is used to save the lives of Makaranda and Mâdhava only. At other times a thought of consistency and propriety proves helpful in ascertaining the right reading. Thus we have to read स्याद्वादिता for सद्वादिता in किरा·।१७।१२। ; for it is the Jain scepticism (स्याद्वाद) and not the right doctrine (सद्वाद) of the Vedas declaring

---

*The passage under reference runs as follows:–इमं पिअदुलद्दापरिक्खित्तं असोअसिलापट्टअं पविसम्ह ।.
(गु)

the existence of God, that fails to make an impression on the mind of the true believer. In some cases the very absurdity of a reading leads to the discovery of the right reading. Thus the evident incongruity of the reading समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयः in शि·व·।१७।६१। naturally suggests the emendation अनुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयः ; for the face of a woman in her courses and of the sky in a storm is not bright and beaming, but lustreless. Sometimes metrical considerations afford a clue to the rectification of the text. One can see at once that the line लङ्घिअपाआरस्स अ तो से विवलाअमाणमअरपक्कग्गाहा । of से·बं·।१५।१४। is faulty by an excess of three syllabic instants. Now the word मअर exactly measures three syllabic instants. It is to all appearance unessential, we may even say, redundant; so it is to be struck out. Possibly सीहमअर formed an interlinear note on पक्कग्गाह, of which the part मअर got into the text. In this way it behoves an editor to inquire with patience and in a scholarly spirit for the right reading of the text. If we shirk the work, we do injustice to the author.

The text undergoes corruption in a variety of ways. It is a very common thing to come across additions of portions of syllables, syllables, words, phrases, sentences, speeches and stanzas therein. For instance in चं·श·।४१। the *mâtrâ* stroke in आविष्कृतान्योन्यरूपा is spurious. Equally so is the insertion of the consonant त् in तनुश्रिया निर्जितचम्पकोत्पलौ सुवर्णनीलोत्पलकोशकोमलौ । of प्र·रा·।३।उ·७८। and in रक्तोत्पलप्रकरकुड्मलमुत्सृजन्ती टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदा-

र्यमाणा । of मृच्छ॰ ।१।पं॰५३८-५३९।, where we should read नीलोत्पल and रक्तोत्पल respectively. In नागा॰।५।उ॰२८। also the term परार्थदत्तदेह seems to be interpolated; and we have to drop it, for it is not capable of double meaning like त्रिभुवनैकचूडामणे thereof. The most notable examples of interpolation are the प्रावेशिकी, निष्क्रमणी, परिक्रमणी, अवस्थानिकी and उत्थानिकी *dhruvâ* pieces or choruses sung from behind the stage in the fourth act of the Vikramorvaśîya. The text also suffers from elision. To this process of corruption we trace the misreading नयननलिनमिव विगलितनालम् । in गी॰ गो॰।४। which is to be corrected to नयनं नलिनमिव विगलितनालम् ।. The reading संपदं for असंपदं in मृच्छ॰।७।पं॰६७। * affords an instance of syllabic elision. One more case of elision I may notice here by the bye. It is the omission of the words इति प्रवेशकः । at the end of the first forty five speeches of the third act of the Nâgânanda, which stand apart from the text proper of the act. Another source of corruption is the transposition of vowel-signs, syllables, words &c. We have an example of it in ब्रह्म॰।१९।९०।. There the translocation of प्रसादेन and न has upset the मुरजबन्ध arrangement. To

* The speech under reference is hopelessly corrupt in the existing editions. I propose to read it as under:— संअच्छोहि णिअलाइं । एसो विमुक्को असंपदं । अह्मे वज्झस्सामो ।. This is equal to संयच्छ निगडानि । एष विमुक्तोऽसांप्रतम् । आवां भक्ष्यस्यावहे । in Sanskrit.

restore it we have to read प्रसादेन स for स प्रसादेन in the first line. In मृच्छ॰।१०। पं॰५६०। we have similarly to read कर्तव्यस्तूपकारहृतः। in place of उपकारहृतस्तु कर्तव्यः। to avoid the fault of विसन्धित्व*. Mistakes of this sort are very rare. A large number of corruptions arise from the substitution of one word or syllable for another. To this process of corruption is to be ascribed the misreading शाक्यैः for शाक्तैः in सं॰शं॰ज॰।१।३६।. Having referred to the Śâkyas in सं॰शं॰ज॰।१।३१।, the speaker turns to the Śâktas in सं॰शं॰ज॰ ।१।३६।. The misreading वृहद्रथमण्डलैः in शि॰व॰।१२।७७। for बृहद्वयमण्डलैः is also to be traced to the erroneous substitution of द्र for द्व and थ for य. Under the same head come the misreadings महुआराणं and महुअरस्स of नागा॰।३।उ॰७।. Here we have a case of the substitution of the synonym मधुकर without श्लेष for मधूप with श्लेष. In भ॰वै॰श॰।९५। we come across the treble substitution of नीवि for वीचि, वटविटपभवैः for तटविटपिभवैः and (अ)तीव दुःस्वासिकानाम् for तीव्रदुःखासिकानाम्. More causes than one are, in some instances, known to corrupt the text. Thus the misreading फणिनः in किरा॰।६।१५। has resulted from करिणः on account of the substitution of फ for क and न् for र् and the transposi-

---

* With the proposed transposition in the second line and the addition of an *anusvâra* mark over ण and the insertion of स after it in the first line the stanza reads as under :–शत्रुः कृतापराधः शरणं समुपेत्य पादयोः पतितः। शस्त्रेण न हन्तव्यः कर्तव्यस्तूपकारहृतः॥.

tion of the last two consonants. So too has the reading जम्भाद्विडुज्जृम्भित० in [illegible] arisen out of जम्भद्विजोज्जृम्भित० by the elision of द् and the substitution of डु for जो.

I here beg not to be misunderstood. The cases of corruption quoted and discussed here and in the notes are put forward with a view to vindicate the unusual course I have taken of making alterations in the accepted and recognized text of the Mudrârâkshasa. I do not make a display of them in a carping or fault-finding spirit. Far be it from me to underrate the work of learned Pundits and Scholars like Mallinâtha, Jagaddhara, Dr. Bhândârkar and Mr. Telang. But for the invaluable help we derive from them, any attempt in the direction of constructive criticism would be a failure. Who does not admire and feel thankful for the faithful adherence of Mallinâtha to the text, the learned exposition of Jagaddhara thereof and the careful edition of it by Dr. Bhândârkar and Mr. Telang? The scholastic dissertations of ancient Pundits and the original researches of modern Scholars deserve all praise.

In my attempt at reconstruction and restoration I may possibly have gone astray, tempted by a novel reading. This, I hope, will be allowable in the case of an inexperienced editor, when the eruridite Dr. Peterson is known to be carried away by the strangeness and novelty of the reading मृत्रितम् in the

Hitopadeśa. Possibly I may have been blinded in my judgment by preconceived notions and predilections. This, I trust, will be pardonable in the case of a young scholar, when the veteran Dr. Bhândârkar, led by modern notions of propriety and decorum, is known to make Lavangikâ support Mâdhava in a swoon, rejecting the readings of N. in the beginning of the fourth act of the Mâlatîmâdhava. Possibly I may have misunderstood and misconstrued some passage. This, I think, will be excusable in the case of a novice expositor, when the astute dialectician Mr. Telang is known to err in the interpretation of the benedictory stanza आकाशं काश० in the third act of the Mudrârâkshasa. I may even have relied on unreliable authorities as the Right Honourable Professor Max Muller has done on the fanciful interpretation of मे·दू·।१४। by Mallinâtha for his pet theory of the age of Kâlidâsa. For these mistakes I crave the indulgence of the reader and the kindly correction of the scholar.

In conclusion I beg to acknowledge my thankfulness to my friend Mr. K. P. Trivedi, B. A., and Prof. S. Râdhakrishṇa Aiyar, B. A., for getting the manuscripts of the Mudrârâkshasa in the Oriental Library, Madras, collated for me, to Prof A. V. Kathavate, B. A., for lending me the Deccan College manuscript of Grahesvara's Mudrâdîpikâ, and to Pundit Jyeshṭhârâm Mukundji for freely supplying

me with books of reference from his excellent library. My indebtedness to Mr. Telang can never be adequately expressed.

प्रमाणशाणपट्टीयैर्नोल्लेखेन समासुना ।
मुद्रारत्नस्य मालिन्यमाशासे संहृतं भवेत् ॥

Authorities cited in the introduction and notes with abbreviations.

अग्निपुराणम् ।	(J·V·)	अ·पु· ।
अनर्घराघवम् ।	(K·M·S·)	अ·रा· ।
अनेकार्थसंग्रहः ।	(A·S·S·)	अने·सं· ।
अभिधानचिन्तामणिः ।	(,,)	अ·चिं· ।
अभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टम् ।	(,,)	अ·चिं·परि· ।
अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।	(N·S·)	अ·शा· ।
अमरकोशः ।	(,,)	अ·को· ।
अमरुशतकम् ।	(K·M·S·)	अमरु· ।
अमृतोदयम् ।	(,,)	अमृ· ।
अलंकारकौस्तुभः ।	(,,)	अलं·कौ· ।
अलंकारसर्वस्वम् ।	(,,)	अलं·स· ।
अष्टाङ्गसंग्रहः ।		अष्टां·सं· ।
आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम् ।		आप·ध·सू· ।
आश्वलायनश्रौतसूत्रम् ।		आश्व·श्रौ·सू· ।
उत्तररामचरितम् ।	(N·S·)	उ·रा·च· ।
उवासगदसाओ ।	(B·I·S·)	उ·द· ।
कथासरित्सागरः ।	(N·S)	क·स·सा· ।
कप्पूरमञ्जरी(=कर्पूरमञ्जरी) ।	(K·M·S·)	क·मं· ।
कंसवधम् ।	(,,)	कं·व· ।
कादम्बरी ।	(B·S·S·)	कादं. ।
कामन्दकीयनीतिसारः ।		का·नी· सा· ।
कामसूत्रम् ।	(N·S)	का·सू· ।

A·S·S·=Abhidhânasamgraha Series. B·I·S·= Biblotheca Indica Series· B·S·S·=Bombay Sanskrit Series· J·V·=Jîvânanda Vidyâsâgara's Publications. K·M·S·=Kâvyamâlâ Series. N·S·=Nirnay Sâgar Press Publicatons.

काव्यादर्शः ।		काव्याद॰ ।
काव्यालंकारसूत्राणि ।	(K·M·S·)	काव्या॰सू॰ ।
कान्हडदे-प्रबन्ध । [Gujarâtî]		का॰प्र॰ ।
किरातार्जुनीयम् ।	(N·S·)	किरा॰ ।
कुमारसंभवम् ।	(,,)	कु॰सं॰ ।
गउडवहो (गौडवधः) ।	(B·S·S·)	ग॰व॰ ।
गाहासत्तसई ।	(K·M·S·)	गा॰स॰ ।
गीतगोविन्दम् ।	(N·S·)	गी॰गो॰ ।
चण्डकौशिकम् ।	(J·V·)	चं॰कौ॰ ।
चण्डीशतकम् ।	(K·M·S·)	चं॰श॰ ।
जानकीहरणम् ।		जा॰ह॰ ।
जीवानन्दनम् ।	(K·M·S·)	जीवा॰ ।
त्रिकाण्डशेषः ।	(A·S·S·)	त्रि॰शे॰ ।
दशकुमारचरितम् ।	(N·S·)	द॰कु॰च॰ ।
दशरूपम् ।	(B·I·S·)	द॰रू॰ ।
देशीनाममाला ।	(B·S·S·)	दे॰ना॰मा॰ ।
द्रौपदीहरण । [Gujarâtî]		द्रौ॰ह॰ ।
द्विरूपकोशः ।	(A·S·S·)	द्वि॰को॰ ।
धर्मशर्माभ्युदयम् ।	(K·M·S)	धर्मश॰ ।
धर्मसिन्धुः ।		ध॰सिं॰ ।
नागनन्दम् । (Messrs. Brahme & Paranjape's)		नागा॰ ।
नीतिवाक्यामृतम् ।		नी॰वा॰ ।
न्यायसूत्रम् ।	(J·V·)	न्या॰सू॰ ।
पञ्चतन्त्रम् ।	(B·S·S·)	पं॰तं॰ ।

A·S·S·=Abhidhânasamgraha Series. B·I·S·=Biblothera Indica Series. B·S·S·=Bombay Sanskrit Series. J·V·=Jivânanda Vidyâsâgara's Publications. K·M·S·=Kâvyamâlâ Series. N·S·=Nirnay Sâgar Press Publications.

पाणिनीयव्याकरणम् ।		पा·व्या· ।
पालकाव्यः ।	(A·S·)	पा·का· ।
प्रबोधचन्द्रोदयम् ।	(N·S·)	प्र·चं· ।
प्रसन्नराघवम् । (Messrs. Panse & Paranjape's)		प्र·रा· ।
प्राकृतप्रकाशः ।		प्रा·प्र· ।
प्राचीनलेखमाला (प्रथमखण्डम्) ।	(K·M·S·)	प्रा·ले·मा· ।
प्रियदर्शिका ।		प्रि·द· ।
बालभारतकाव्यम् ।	(K·M·S·)	बा·भा·का· ।
बृहत्कथामञ्जरी ।	(,,)	बृ·क·म· ।
बृहत्संहिता ।	(V·S·S·)	बृ·सं· ।
ब्रह्मपुराणम् ।	(A·S·)	ब्र·पु· ।
भट्टिकाव्यम् ।	(B·S·S·)	भट्टि· ।
भरतनाट्यशास्त्रम् ।	(K·M·S·)	भ·ना·शा ।
भर्तृहरिप्रणीतनीतिशतकम् ।	(B·S·S·)	भ·नी·श· ।
भर्तृहरिप्रणीतवैराग्यशतकम् ।	(,,)	भ·वै·श· ।
मनुस्मृतिः ।		म·स्मृ· ।
महाभारतम् ।		म·भा· ।
महावीरचरितम् ।	(N·S·)	म·वी·च· ।
मालतीमाधवम् ।	(B·S·S·)	मा·मा· ।
मालविकाग्निमित्रम् ।	(,,)	मालवि· ।
मुहूर्तचिन्तामणिः ।		मु·चिं· ।
मुहूर्तरत्नमाला । (A manuscript)		मु·र·मा· ।
मृच्छकटिकम् ।	(B·S·S·)	मृच्छ· ।
मेघदूतम् ।		मे·दू· ।
मेदिनीकोशः ।		मे·को· ।

A·S·=Anandâśrama Series. B·S·S·=Bombay Sanskrit Series. K·M·S·=Kâvyamâlâ Series. N·S·=Nirnay Sâgar Press Publications. V·S·S·=Vizianagram Sanskrit Series.

यशस्तिलकम् ।	(K·M·S·)	यश० ।
याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।		या·स्मृ·।
रघुवंशम् ।		र·वं· ।
रत्नावली ।		रत्ना· ।
रामायणम् ।	(N·S·)	रामा· ।
रावणार्जुनीयम् ।	(K·M·S·)	रावणा· ।
वाग्भटप्रणीतकाव्यानुशासनम् ।	(,,)	वा·काव्यानु· ।
वासवदत्ता ।	(B·I·S·)	वास· ।
विक्रमोर्वशीयम् ।	(B·S·S·)	विक्र· ।
विद्धशालभञ्जिका ।		वि·शा· ।
विद्यापरिणयम् ।	(K·M·S·)	वि·परि· ।
वेणीसंहारम् । (Mr. Godabole's.)		वे·सं·।
शार्ङ्गधरपद्धतिः ।		शा·प· ।
शिशुपालवधम् ।	(N·S·)	शि·व· ।
शुक्रनीतिः ।	(J·V·)	शु·नी ।
सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।		स.कं· ।
सरस्वतीमाहात्म्यम् ।		स·मा· ।
सर्वदर्शनसंग्रहः ।		सं·द·सं· ।
संक्षेपशंकरजयः ।	(A·S·)	सं·शं·ज· ।
संगीतरत्नाकरः ।	(,,)	सं·र· ।
साहित्यदर्पणम् ।	(J·V·)	सा·द· ।
सुभद्राहरणम् ।	(K·M·S·)	सु·ह· ।
सुभाषितावलिः ।	(B·S·S·)	सुभा· ।
सुश्रुतः ।		सुश्रु· ।

A·S·=Anandâśrama Series. B·I·S·=Bibliotheca Indica Series. B·S·S·=Bombay Sanskrit Series. J·V·=Jîvânanda Vidyâsâgara's Publications. K·M·S·=Kâvyamâlâ Series. N·S·=Nirnay Sâgar Press Publications-

सेउबन्धो (=सेतुबन्धः) ।	(K·M·S·)	से·बं· ।
हरविजयम् ।	(,,)	ह·वि· ।
हरिवंशम् ।		ह·वं· ।
हर्षचरितम् ।	(N·S·)	ह·च· ।
हारावली ।	(A·S·S·)	हारा· ।
हितोपदेशः ।	(B·S·S·)	हितो· ।
हैमकाव्यानुशासनम्	(K·M·S·)	है·काव्यानु· ।
हैमव्याकरणम् ।	———	है·व्या· ।

उपाध्यायनिरपेक्षा	on	का·नी·सा· । (A manuscript)	उ·नि· ।
घण्टापथः	on	किरा· ।	घं·प· ।
चन्द्रिका	on	प्र·चं· ।	चन्द्रि· ।
तत्त्वबोधिनी	on	पा·व्या· ।	त·बो· ।
पदचन्द्रिका	on	द·कु·च· ।	प·चं· ।
पीयूषधारा	on	मु·चिं· ।	पी·धा· ।
भूषणा	on	द·कु·च· ।	भूष· ।
मिताक्षरा	on	या·स्मृ· ।	मिता· ।
रामसेतुप्रदीपः	on	से·बं· ।	रा·से·प्र· ।
लघुदीपिका	on	द·कु·च· ।	ल·दी· ।
व्याख्यासुधा	on	अ·को· ।	व्या·सु· ।
सर्वंकषा	on	शि·व· ।	स·क· ।
संकेतः	on	ह·च· ।	ह·च·सं· ।

Arjunavarman	on	अमरु· ।	Chaturakallinâtha	on	सं·र· ।
Bhaṭṭa Utpala	on	बृ·सं· ।	Dhanika	on	द·रू· ।
Bhâṇḍârkar	on	मा·मा· ।	Ḍhuṇḍhirâja	on	मु·रा· ।

A·S·S·=Abhidhânasaṃgraha Series. B·S·S·=Bombay Sanskrit Series. K·M·S·=Kâvyamâlâ Series. N·S· Nirnay Sâgar Press Publications.

चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः।
न शालेः स्तम्बकरिता वप्तुर्गुणमपेक्षते ॥ ३ ॥

तद्यावदिदानीं गृहजनेन सह संगीतकमनुतिष्ठामि। परिक्रम्यावलोक्य च। अये किमस्मद्गृहे महोत्सव इवाद्य स्वस्वकर्मण्यधिकतरमभियुक्तः परिजनः। तथा हि

वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः।
मुसलमिदमियं च पातकाले मुहुरनुयाति कलेन हुंकृतेन ॥ ४ ॥

भवतु। कुटुम्बिनीमाहूय पृच्छामि। नेपथ्याभिमुखमवलोक्य।

गुणवत्युपायनिलये स्थितिहेतो साधिके त्रिवर्गस्य।
मद्भवननीतिविद्ये कार्याचार्ये द्रुतमुपेहि ॥ ५ ॥

३ नटि०। प्रविश्य। अज्ज इअह्मि। अण्णाणिओएण मं अणुगेण्हदु अज्जो।

---

३. आर्य इयमस्मि। आज्ञानियोगेन मामनुगृह्णात्वार्यः।

सुक्षेत्र A·M·R·K·J·F·S·. शालिस्तम्ब M·. अवे(sic·अपे)क्षते E·. गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय added before गृहजनेन A·K·J·F·B·E·N·. इमे नो गृहाः। तद्यावत् प्रविशामि। नाट्येन प्रविश्यावलोक्य च। added before अये in all but M·S·. तत् and इदम् added before and after किम् in all but F· and R· respectively. गृहेषु in all but S·. इव omitted K·. अद्य omitted and दृश्यते added after इव in all but P·. यतः for स्वस्व J·; one स्व- omitted F·S·. उद्ग्रथति F·. मुसलमियमियं M·R·. निपात for च पात S·. तावत् added before आहूय M·R·K·. स्थितिहेतोः in all but S·B·E. साधके M·F·. कार्याचार्ये A·M·R·K·J·F·. उपैहि P·M·K·F·B·E·.   ३. अज्जउत्त for अज्ज S·B·E·. आगा E·. अणुगेण्हदु P·M·R·, अणुगिण्हदु S·E·N. अज्जउत्तो for अज्जो S·E·.

४ सूत्र० । आर्ये तिष्ठतु तावदाज्ञानियोगः । कथय किमद्य भगवतां ब्राह्मणानामुपनिमन्त्रणेन कुटुम्बकमनुगृहीतमभिमता वा भवनमतिथयः प्राप्ता यत एष पाकविशेषारम्भः ।

५ नटी० । अज्ज उवणिमन्तिदा मए भअवन्तो वह्मणा ।

६ सूत्र० । अथ कस्मिन् निमित्ते ।

७ नटी० । उवरज्जदि किल भअवं चन्दो त्ति ।

८ सूत्र० । अये क एवमाह ।

९ नटी० । एवं खु णअरवासी जणो मन्तेदि ।

१० सूत्र० । आर्ये कृतश्रमोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे । तत् प्रवर्त्यतां भगवतो ब्राह्मणानुद्दिश्य पाकः । चन्द्रोपरागं प्रति तु त्वं केनापि विप्रलब्धासि । पश्य ।

---

५. आर्य उपनिमन्त्रिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः । ७ उपरज्यते किल भगवांश्चन्द्र इति । ९ एवं खलु नगरवासी जनो मन्त्रयते ।

---

४ आर्ये omitted M·R·F· . तावत् omitted F· . कथयतु A·J· . भवत्या added after अद्य in all but M·R· . तत्रभवतां for भगवतां A· P·K·J·F· . आमन्त्रणेन M·R· . एतत् added before कुटुम्बकम् B· . अथ वा अभिमता for अभिमता वा S·B·E· . संप्राप्ता A·P·K·J·F·N· . यत एवैष K· , यदेष M·F·B·E· . ५ अज्जउत्त for अज्ज S·E· . आमन्तिदा in all but P· . ६, कथय for अथ R·S·B·E·N·G·, आर्ये कथय A·M·K·J·F· . ७ अज्ज added before उवरुज्जदि P· . ८ अये omitted M·R·S·B· ; आर्ये for अये A·P·K·J·E·N· . ९ एव्वं K· . क/खु B· . णअरवासिजणो K· . १० परिश्रमो A·J·K·F· . चतुःषष्ट्यङ्गे/ग omitted M·R· . तत् omitted F· . प्रवर्ततां A·P·K· . भगवतो omitted P· . त्वं तु F· ; तु omitted S·N· ; त्वं तु omitted E· . पश्य पश्य R· .

क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रं संपूर्णमण्डलमिदानीम्।
अभिभवितुमिच्छति बलाद्

११ (नेपथ्ये)। आः क एष मयि स्थिते चन्द्रमभिभवितुमिच्छति।

१२ सूत्र०। रक्षत्येनं तु बुधयोगः॥ ६॥

१३ नटी०। अज्ज को उण एसो धरणीगोअरो भविअ चन्दं गहाभिओआदो रक्खिदुं इच्छदि।

१४ सूत्र०। आर्ये यत्सत्यं मया नोपलक्षितः। भवतु। भूयोऽभियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्स्ये। क्रूरग्रह इत्यादि पुनः पठति।

१५ (पुनर्नेपथ्ये)। आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति।

---

१३ आर्य कः पुनरेष धरणीगोचरो भूत्वा चन्द्रं ग्रहाभियोगाद्रक्षितुमिच्छति।

चन्द्रमसंपूर्ण in all but P·E·. ११ इत्यर्धोक्ते added before नेपथ्ये B·P·; आः omitted S·; बलात् added after इच्छति B·N·; चन्द्र...मिच्छति omitted A·M·R·K·J·F·S·E·. १२ रक्षत्वेनं K·. १३ अज्ज omitted R·; अज्जउत्त अध for it E·, अज्ज अध N·, अध S·. उणो for उण M·; उण omitted S·P·. एसो omitted A·N·J·. धरणि M·R·B·E·. हविअ M·. गहाहिहवादो S·; केतुगहाभिओगादो M·. अहिरक्खिदुं N·. १४ आर्ये omitted P·. मयापि in all but A·J·. लक्षित for लक्षितः M·F·. यतः for भवतु E·, अतः N·. मन् added before स्वर A·M·K·J·F·. लक्ष्ये for लप्स्ये K·. १५ पुनः omitted in all but P·F·E·. आः omitted A·M·J·; कथय for आः S·, आः कथय K·E·. बलात् and ग्रहाभियोगतः respectively added after इच्छति in B·. and E·.

१६ सूत्र० । आर्ये ज्ञातम् ।

कौटिल्यः

नटी भयं नाटयति ।

१७ सूत्र० । कुटिलमतिः स एष येन

क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।

चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्नो

मौर्येन्दोर्द्विषदभियोग इत्युपैति ॥ ७ ॥

तदित आवां गच्छावः ।

निष्क्रान्तौ ।

प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति सकोपश्चाणक्यः ।

१८ चाण० । आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।

---

१६ आकर्ण्य added after सूत्र० in all but M·R· . आः for आर्ये B· E· . कौटिल्यः खल्वयम् E· . After नटी भयं नाटयति । is added को एसो कोडिल्लो । in F· and कोऽसौ कौटिल्यः । in E· . १७ कौटिल्यः added before कुटिल in all but B· . इत्यवैति in all but· B· . नटी भयं नाटयति । repeated after उपैति P· . तन्न युक्तं कुपितस्य पुरतः स्थातुम् । added before तद् in E· . १७–१८ मुक्तां शिखां परामृशन् added after प्रविशति P·B·E·N· , मुक्तां शिखां परिमृशन् A·M·R·K·J· , मुक्तां शिखां प्रमृशन् F· , मुक्तशिखां परामृशन् S· . सक्रोधः for सकोपः A·K·J·S· ; सकोपः omitted P·B· . १८ कथय for आः F·S·B· , कथय कथय N· , आः कथयः P·K·E·; आः omitted M·R· . बलात् and पश्य added after इच्छति in B. and A·P·M·R·K·J·F·S·E·N· . respectively. The stanza आस्वादित० (vide मु.रा. ।१। १३५।) with अपि च following it is added after इच्छति । in all but S·E· .

नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलनीलधूमलताम् ।
अद्यापि बध्यमानां वध्यः को नेच्छति शिखां मे ॥ ८ ॥

अपि च

उल्लङ्घयन् मम समुज्ज्वलतः प्रतापं
कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।
सद्यः परात्मपरिमाणविवेकमूढः
कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ॥ ९ ॥

शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

१९ शिष्य० । प्रविश्य । उपाध्याय आज्ञापय ।

२० चाण० । वत्स उपवेष्टुमिच्छामि ।

२१ शिष्य० । उपाध्याय नन्वियं संनिहितवेत्रासनैव द्वारप्रकोष्ठशाला । तदस्यामुपवेष्टुमर्हत्युपाध्यायः ।

२२ चाण० । वत्स कार्याभियोग एवास्मानाकुलयति न पुनरुपाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता । नाट्येनोपविश्यात्मगतम् । कथं प्रकाशतां गतोऽयमर्थः पौरेषु यथा किल नन्दकुलविनाशजनितरोषो राक्षसः पितृवधामर्षितेन सकलनन्द-

बहुल and बहल added before नील in A·M·K·J·E· and R·S·B·E·N· respectively. लोल for नील B· . अद्याप्य(sic. अद्याव)-बध्यमानां F· . नाम added after को M·R· . किं च for अपि च A·M·R·K·J·F·N· . उल्लासयन् R· . परिणाम R·K·B·N· . शार्ङ्गरव once in P·M·R·K·N· . २१ उपाध्याय omitted P· . सदा added before संनिहित P·R·K·J·F· . तस्यां for तदस्यां K· . २२ भिनियोग for भियोग M·R·K·F· . एवम् for एव P·M·R·K· . आकुल for व्याकुल P·S·B·E·N· . शिष्यजनदुःशीलता M·R·S· . प्रकाशितां for प्रकाशतां गतो F· . रोषामर्षो M·R· . नन्दकुलराज्य P· .

राज्यपरिपणनप्रोत्साहितेन पर्वतकपुत्रेण मलयकेतुना सह संधाय तदुपगृहीतेन महता म्लेच्छराजबलेन परिवृतो वृषलमभियोक्तुमुद्यत इति । विचिन्त्य । अथ वा येन मया सर्वलोकप्रकाशं नन्दवंशवधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित् सोऽहमिदानीं प्रकाशीभवन्तमप्येनमर्थं समर्थः शमयितुम्—कुतः— यस्य मम

श्यामीकृत्याननेन्दूनरियुवतिदिशां संततैः शोकधूमैः
कामं मन्त्रिद्रुमेभ्यो नयपवनहृतं मोहभस्म प्रकीर्य ।
दग्ध्वा संभ्रान्तपौरद्विजगणरहितान् नन्दवंशप्ररोहान्
दाह्याभावान्न खेदाज्ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवह्निः ॥१०॥

अपि च

शोचन्तोऽवनतैर्नराधिपभयाद् धिक्शब्दगर्भैर्मुखै-
र्मामग्रासनतोऽवकृष्टमवशं ये दृष्टवन्तः पुरा ।
ते पश्यन्ति तथैव संप्रति जना नन्दं मया सान्वयं
सिंहेनेव गजेन्द्रमद्रिशिखरात् सिंहासनात् पातितम् ॥११॥

सोऽहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभरोऽपि वृषलापेक्षया शस्त्रं धारयामि येन मया

समुत्खाता नन्दा नव हृदयशल्या इव भुवः
कृता मौर्ये लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।

परिपणप्रोत्सा० P.S.E. . सह omitted M.R.F. . संधाय omitted F.. च added before महता in all but R.F.E. . म्लेच्छबलेन M.R.S. . इदानीम् omitted S. . एतम् K.F. . न समर्थः किम् for समर्थः J.S. E. , किमसमर्थः P. , असमर्थः किम् B. . एतत् added after कुतः S.B. E. N.. रिपु for अरि K.B.E.N. . हरिणदृशां for युवतिदिशां F. . भिया for भयाद् P. . अग्र्यासनतो B. . अपकृष्टम् F.S. . पश्यन्तु R.S.B.E.N. . हृदयरोगा A.M.R.K.J.F.S.B.E.N.. विसिनी for

द्वयोः सारं तुल्यं द्वितयमभियुक्तेन मनसा
फलं कोपप्रीत्योर्द्विषति च विभक्तं सुहृदि च ॥ १२ ॥

अथ वा अगृहीते राक्षसे किमुत्खातं नन्दवंशस्य किं वा स्थैर्यमुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्म्याः । विचिन्त्य । अहो राक्षसस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः । स खलु कस्मिंश्चिदपि जीवति नन्दान्वयावयवे वृषलस्य साचिव्यं ग्राहयितुं न शक्यते नन्दवंशोद्यमं प्रति निरुद्योगोऽवस्थापयितुम् । अस्माभिरनया बुद्ध्या तपोवनगतोऽपि घातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः सर्वार्थसिद्धिः । यावदसौ मलयकेतुमङ्गीकृत्यास्मदुच्छेदाय विपुलतरं प्रयत्नमुपदर्शयत्येव । प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा । साधु अमात्यराक्षस साधु मन्त्रिबृहस्पते साधु । कुतः ।

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते
तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।
भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥ १३ ॥

अत एवास्माकं त्वत्संग्रहणे यत्नः कथमसौ वृषलस्य साचिव्यग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति । कुतः ।

नलिनीं P. विचिन्त्य omitted R. नन्दान्ववायावयवे F. अतः added after शक्यते P·B·E. तदभियोगं for नन्दवंशोद्यमं in all but K. प्रति तु M·R·F. निरुद्योगः स्थापयितुमिति S, निरुद्योगः शक्योऽवस्थापयितुम् A·M·R·K·J·N, निरुद्योगः शक्य उपस्थापयितुम् F, निरुद्योगैरवस्थातुं न युक्तमिति P. with which B·E· on the whole agree. एव omitted E. उरीकृत्य for अङ्गीकृत्य M·R·, उररीकृत्य P. यत्नं S, प्रपञ्चं P·E·N. साधु श्रोत्रिय added before मन्त्रि R, अमात्यश्रोत्रिय साधु F, साधु श्रोत्रिय P·K, साधु श्रोत्रिय साधु A·M·J, मन्त्रिश्रोत्रिय साधु S, साधु मन्त्रिश्रोत्रिय साधु साधु N. भर्तुर्यत् M·R. कार्यधुरं P·K·J·S·E·N. वहवः for कृतिनः A·M·R·K·J·F·N. संग्रहणे P·N. प्रयत्नः P·B. अस्य for असौ M. ग्रहणे E. सानुरागः R·N. इति omitted P.

अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्याद्भक्तियुक्तेन कः
प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत् किं भक्तिहीनात्फलम्।
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये
ते भृत्या नृपतेः कलत्रमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥ १४ ॥

तन्मयाप्यस्मिन् वस्तुनि नशयानेन स्थीयते । यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहणं प्रति यत्नः । कथमिव । अत्र तावद् वृषलपर्वतकयोरन्यतरविनाशेनापि चाणक्यस्यापकृतं भवतीति विषकन्यया राक्षसेनास्माकमत्यन्तोपकारि मित्रं घातितस्तपस्वी पर्वतेश्वर इति संचारितो जनापवादः । लोकप्रत्ययार्थमस्यैवार्थस्याभिव्यक्तये पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसि त्रासयित्वा भागुरायणेनापवाहितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः । शक्यं खल्वेष राक्षसमतिपरिगृहीतोऽप्युत्तिष्ठमानः प्रज्ञया निवारयितुं न पुनरस्य निग्रहात् पर्वतकवधोत्पन्नमयशः प्रकाशीभवत् प्रमार्ष्टुमिति । प्रयुक्ताश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्तापरक्तजनजिज्ञासया बहुविधदेशभाषाचारसंचारवेदिनो नानाव्यञ्जनाः प्रणिधयः । अन्विष्यन्ते च कुसुमपुरवासिनां

अज्ञानेन P. सानुरागेण for भक्तियुक्तेन in all but E. अति(sic. अ)शयानेन S. अवस्थीयते M.R.K.F. तत्संग्रहणं प्रति P., तद्ग्रहणे N. कथमिति P. S. B.E.N. तत्र P. विनाशेऽपि A.M.R.F. कन्यकया F. E.N. अत्यन्तोपकारी M.R.F.B.N. पर्वतक in all but B.P. जगति जनापवादः P.R.K.J.F.S.B.E.N., जगतां जनापवादः M. अस्य चार्थस्यैवाभि E., अस्यैवार्थस्यानभि M.R. शक्यः for शक्यम् in all. व्युत्तिष्ठमानः for उत्तिष्ठमानः in all but R. बुद्ध्या B. निग्रहातुम् A.P.M.R.K.J.F. राक्षसस्य added after वधोत्पन्नम् A.M.R.K.J.F. अपयशः M.R. प्रमार्ष्टुमलमिति B., प्रमार्ष्टुमिच्छामि A.P.M.R.K.J.F.N. नियुक्ताश्च B., सुनियुक्ताश्च S.E.N. मया put before पक्ष B. वेष added after देश in all but B. R. वेश added after भाषा B. अन्विष्यन्ते S.B.E.N. निवासिनां

नन्दामात्यसुहृदां निपुणं प्रचारगतम् । तत् तत् कारणमुत्पाद्य कृतकृत्यतामापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभटप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः । शत्रुप्रयुक्तानां च तीक्ष्णरसदायिनां प्रतिविधानं प्रत्यप्रमादिनः परीक्षितभक्तयः क्षितिपतिप्रत्यासन्ना निरूपिताप्तपुरुषाः । अस्ति चास्माकं सहाध्यायि मित्रमिन्दुशर्मा नाम ब्राह्मणः । स चौशनस्यां दण्डनीत्यां चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतः । स मया क्षपणकलिङ्गधारी नन्दवंशवधप्रतिज्ञानन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्यैः सह सख्यं ग्राहितः । विशेषतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविश्रम्भः । तेनेदानीं महत् प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति । तदेवमस्मत्तो न किंचित् परिहीयते । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिरस्मास्वारोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते । अथ वा यत्स्वयमभियोगदुःखैरसाधारणैरपाकृतं तदेव राज्यं सुखयति । कुतः ।

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना बलिनोऽपि स्वभावतः ।
गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १५ ॥

ततः प्रविशति यमपटेन चरः ।

नन्दा M·B·E· , वाशिनन्दा S·. हृदयम् added after निपुणं F·. निपुणतरं B· . प्रचारगतयः S·B·E·N· , विचारितम् F· . आपाद्य P·F·. कृत…पुरुषाः omitted S· ; नतकृत्यतायां(sic· तत्तत्कृत्यता)म् P· , कृतकृत्यताम् A· M·R·K·J·F·B·E·N· . च before तीक्ष्ण omitted S· . प्रतिविधानं omitted R· . आप्त omitted S· . नियुक्ताः S·B·N· . सहा- [illegible] F·E· . बिन्दुशर्मा B· . औशनस्यदण्ड B·E· . च added before मया S·B·E· . नन्दवध B· . सर्वामात्यैः A·P· . राक्षसे समुत्पन्नः R· . महदत्र R· , बहु S· . भवति F· . एव for एवम् E·. किंचिदपि M·R· . परिहास्यते in all but P· प्रकृतिष्वारोपितम् M· , प्रकृतिष्वस्मास्वारोपित A·P·R·K· J·F·S· . यत् omitted P· . दुःखितः S·.

२३ चरः। पणमह जमस्स चलणे किं कज्जं देवएहिं अण्णेहिं।
एसो खु अण्णभत्ताण हरदि जीअं तडफडन्तम् ॥ १६ ॥

अवि अ

पुरिसस्स जीविदव्वं विसमादो होदि भत्तिगहिआदो।
मारेदि सव्वलोअं जो तेण जमेण जीआमो ॥ १७ ॥

जाव एदं गेहं पविसिअ जमपडं दंसअन्तो गीआइं गाआमि।

इति परिक्रामति।

२४ शिष्यो विलोक्य। भद्र न प्रवेष्टव्यम्।

२५ चरः। हंहो बह्मण कस्स एदं गेहं।

२६ शिष्यः। अस्माकमुपाध्यायस्य सुगृहीतनाम्न आर्यचाणक्यस्य।

२७ चरो विहस्य। हंहो बह्मण अत्तकेरअस्स य्येव मह धम्मभादुणो

२३ प्रणमत यमस्य चरणौ किं कार्यं देवकैरन्यैः। एष खल्वन्यभक्तानां हरति जीवं परिस्फुरन्तम् ॥ अपि च पुरुषस्य जीवितव्यं विषमाद् भवति भक्तिगृहीतात्। मारयति सर्वलोकं यस्तेन यमेन जीवामः ॥ यावदेतद् गेहं प्रविश्य यमपटं दर्शयन् गीतानि गायामि। २५ हंहो ब्राह्मण कस्यैतद् गेहम्। २७ हंहो ब्राह्मण आत्मीयस्यैव मम धर्मभ्रातुर्गृहं भवति। तस्माद्देहि मे प्रवेशं यावत्ते

२३ सह added before यम B. २३ चलणं A.N.. देवआहिं अण्णाइ F.. कु/खु B.E.. थडफडन्तं B., चडफडन्तं A.P.R.K.J.F., पडपडन्ताणं S., धनफडन्तं E., धणफडन्तं N.. विसमा अवि E., विसमादो वि A.P., विसमाउ वि K.. वअं for जमेण S.. ता for जाव B.. गाइस्सं S.. २४ भद्र twice E.. २५ अह्मो for हंहो throughout the scene R.. बह्मणा K.B.E.N.. २६ सुगृ...... आर्य omitted F.. नामधेयस्य for नाम्नः M.R.. २७ अत्तजस्स A., अत्तणो केरअस्स R.B.E.N.. मम for मह A.P.K.F., एदं B..

घरं होमि। ता देहि मे पवेसं जाव दे उवज्झाअस्स जमपडं पसारिअ धम्मं उवदिसामि।

२८ शिष्यः सक्रोधम्। धिङ् मूर्ख किं भवानस्मदुपाध्यायादपि धर्मवित्तरः।

२९ चरः। हंहो बह्मण मा कुप्प। ण हि सव्वो सव्वं जाणादि। ता किंवि दे उवज्झाओ जाणादि किंवि अह्मारिसा जाणन्दि।

३० शिष्यः। मूर्ख सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोरयितुमिच्छसि।

३१ चरः। हंहो बह्मण जइ तुह उवज्झाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्स चन्दो अणभिप्पेदो त्ति।

३२ शिष्यः। मूर्ख किमनेन ज्ञातेन।

३३ चरः। हंहो बह्मण तुह उवज्झाओ ज्जेव जाणिस्सदि जं इमिणा जाणिदेण होदि। तुमं दाव एत्तिअं जाणासि कमलाणं चन्दो

उपाध्यायाय यमपटं प्रसार्य धर्ममुपदिशामि। २९ हंहो ब्राह्मण मा कुप्य। न हि सर्वः सर्वं जानाति। तत् किमपि ते उपाध्यायो जानाति किमप्यस्मादृशा जानन्ति। ३१ हंहो ब्राह्मण यदि तवोपाध्यायः सर्वं जानाति तदा जानातु तावत् कस्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति। ३३ हंहो ब्राह्मण तवोपाध्याय एव ज्ञास्यति यदनेन ज्ञातेन भवति। त्वं तावदेतावज्जानासि कमलानां चन्द्रोऽ-

---

देहि मे पवेसं omitted M·R·K·. जम... रिअ omitted B·N·. २८ अपि omitted S·. २९ ण कु/नु S·B·. अह्मसरिसा A·, अह्मारिसा वि S·. ३० सक्रोधम् added after शिष्यः A·S·B·E·. धिङ् added before मूर्ख S·. ३१ हंहो omitted A·. ता omitted B·E·. अणभिमदो B·, अणभिक्खदो M. ३२ मूर्ख omitted A·P·. गुरोः added after मूर्ख in S·E·. भवति added after ज्ञातेन S·. गुरोर्भविष्यति B·, अज्ञातेन वा A·P·M·K·J· F·, वाज्ञातेन वा. R·, अज्ञातेन वा गुरोर्भविष्यति N·. ३३ हंहो बह्मण omitted in all but S·B·E·. होदि त्ति R·. उज्जुबुद्धिआ added before तुमं B·. जाणेसि E·. अणभिमदो B·N·.

अणभिप्पेदो त्ति। णं पेक्ख।

कमलाण मणहराण वि रूवाहिन्तो विसंवददि सीलं।
संपुण्णमण्डलम्मि वि जाइं चन्दे विरुद्धाइं ॥ १८ ॥

३४ चाण० आकर्ण्यात्मगतम्। अये चन्द्रगुप्तादपरक्तान् पुरुषान् जानामीत्युपक्षिप्तमनेन।

३५ शिष्यः। मूर्ख किमिदमसंबद्धमभिधीयते।

३६ चरः। हंहो बह्मण सुसंबद्धं य्येव एदं भवे जदि सुणित्तारं जाणित्तारं अ लहे।

३७ चाण०। भद्र विश्रब्धं प्रविश। लप्स्यसे श्रोतारं ज्ञातारं च।

३८ चरः। एसो पविसामि। प्रविश्योपसृत्य च। जेदु अज्जो।

नभिप्रेत इति। ननु प्रेक्षस्व। कमलानां मनोहराणामपि रूपाद्विसंवदति शीलम्। संपूर्णमण्डलेऽपि यानि चन्द्रे विरुद्धानि ॥

३६ हंहो ब्राह्मण सुसंबद्धमेवैतद् भवेद्यदि श्रोतारं ज्ञातारं च लभे। ३८ एष

मणोहराणं B·R·,मणुहराणं S·. रुवाहिन्दो S·,रुअ(sic·रूआ)हिन्तो A·K·J·N·, रूअदो P·, रूआदो B·, रूपआहितो(sic·आहिन्तो) R·, रूआदा-अ(sic·आ)हिन्तोM· . शीलं in all but P·. मण्डले R· . वि omitted P·B· . ३४ अये omitted S· . . ३५ मूर्ख omitted M·R·K·F· . एवमभिधीयते B· , अनुमीयते (?) F· . ३६ स omitted F· . एदं omitted S· . शिष्यः। यदि किं स्यात् ॥ चरः। जदि for जदि in all but M·R·F· . सुणन्तं B·N·F· , सुणदुं (sic· सुणिदुं) M· , सुणिदुं A·P·R·K·J·S· . जाणन्तं J·S·B·N· , जाणदं (sic·जाणन्दं) M· , जाणिदुं A·P· , जाणअन्तं (sic·जाणन्तं) K· , जाणिअन्तं(sic·जाणन्तं)R· . अ omitted in all but B· . जणं added before लहे B· N·. ३७ विलोक्य added before चाण० B·N· . तर्हि for भद्र S· . सुखं for विश्रब्धं B· , भद्र E· ; विश्रब्धं omitted M·R·K·F· . विश for •प्रविश P· . ज्ञातारं च omitted E· . ३८ जेदु twice S·B·N· .

३९ चाण० विलोक्यात्मगतम् । कथमयं प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने नियुक्तो निपुणकः। प्रकाशम्। भद्र स्वागतम्। उपविश।

४० चरः। जं अज्जो आणवेदि। भूमावुपविशति।

४१ चाण०। भद्र वर्णयेदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम्। अपि वृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः।

४२ चरः। अह इं। अज्जेण खु तेसु तेसु विराअकारणेसु परिहारिदेसु सुगहीदणामहेए देवे चन्दउत्ते दिढं अणुरत्ताओ पकिदिओ। किंदु उण अत्थि एत्थ णअरे अमच्चरक्खसेण सह पढमं समुप्पण्णसिणेहबहुमाणा तिण्णि पुरिसा देवस्स चन्दसिरिणो सिरिं ण सहन्दि।

प्रविशामि। जयत्वार्यः। ४० यदार्य आज्ञापयति। ४२ अथ किम्। आर्येण खलु तेषु तेषु विरागकारणेषु परिहृतेषु सुगृहीतनामधेये देवे चन्द्रगुप्ते दृढमनुरक्ताः प्रकृतयः। किं नु पुनरस्त्यत्र नगरेऽमात्यराक्षसेन सह प्रथमं समुत्पन्नस्नेहबहुमानास्त्रयः पुरुषाः देवस्य श्रीचन्द्रस्य श्रियं न सहन्ते.।

---

३९ अये कथम् for कथमयम् S. ज्ञाननियुक्तो R. भद्र omitted F. उपविश्यताम् K.F.S.B.E.N. कथं प्रभूतत्वात् कार्याणां कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञायते । आः ज्ञातम् । अये कथमयं...उपविश ॥ B., भद्र निपुणक स्वागतम् । उपविश ॥ विलोक्यात्मगतम् ॥ कथं प्रभूतत्वात् ...ज्ञायते । आम् ज्ञातम् । अये तत् कथं प्रकृति...निपुणकः ॥ E. ४० देवो for अज्जो M.R. ४१ उपवर्णय B. ४२ अज्ज added before अह इं S.E.N. क/खु B.N. कज्जेसु for कारणेसु F. परिहारि(sic-हर्ग)अन्तेसु in all but F.S.B. सुगि...हेअं देवं चन्दउत्त दिढं अणु रत्ता F.S. सुग...हेअं चन्दउत्ते दिढं अणु रत्ता E.N. किं उण S.B.B. गन्ति for अत्थि B.; सन्दि A.P. पढमसमु S., पढं समु F. जे added before देवस्स A.P.B., ज्जेव S.

४३ चाण० सक्रोधमात्मगतम् । ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्त इति । प्रकाशम् । भद्र अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ।

४४ चरः । कहं अजाणिदणामहेआ अज्जस्स णिवेदीअन्ति ।

४५ चाण० । तेन हि श्रोतुमिच्छामि ।

४६ चरः । सुणादु अज्जो । पढमो दाव रिउपक्खे बद्धपक्खवादो खवणओ—

४७ चाण० आत्मगतम् । अस्मद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणकः ।

४८ चरः । जीवसिद्धी णाम जेण सा अमच्चरक्खसपउत्ता विसकण्णा देवे पव्वदीसरे समावेसिदा ।

---

४४ कथमज्ञातनामधेया आर्याय निवेद्यन्ते । ४६ शृणोत्वार्यः । प्रथमं तावद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणकः ४८ जीवसिद्धिर्नाम येन सा अमात्यराक्षसप्रयुक्ता विषकन्या देवे पर्वतेश्वरे समावेशिता ।

---

४३ सक्रोधम् omitted F. . आत्मगतम् omitted in all but E.. एवं added after ननु E. . एव added before न S. . प्रकाशम् omitted in all but E. . ४४ अज्ज added before कहं S.E.N. . असुणिद for अजाणिद S.B.E. . णिवेदि(sic. दी)अन्ति A.J.F.S.E.N. . ४६ पढमं in all but R.F. . अज्जस्स added after दाव M.R.K.F. . जीवसिद्धी added after खवणओ in all but S.B.N. . ४७ सहर्षम् added before आत्मगतम् B. . अस्मद्वन्धु E.. प्रकाशम् ॥ ततः ॥ added after क्षपणकः ॥ R.E., प्रकाशम् ॥ किंनामधेयः सः ॥ N. , प्रकाशम् ॥ किंनामधेयो हि सः ॥ B. . ४८ सो added after णाम in all but B.E. . An additional speech चाण ० ॥ अस्मद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणक इति कथमवगतं भवता ॥ is inserted after णाम in B. . चरः ॥ added before जेण in B. .

४९ चाण० स्वगतम् । जीवसिद्धिः । एष तावदस्मत्प्रणिधिः । प्रकाशम् । भद्र अथापरः कः ।

५० चरः । अज्ज अवरो खु अमच्चरक्खसस्स पिअवअस्सो काअत्थो सअडदासो णाम ।

५१ चाण० आत्मगतम् । कायस्थ इति लघ्वी मात्रा । तथापि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुमवज्ञातुम् । तस्मिन् मया सुहृच्छद्मना सिद्धार्थको विनिक्षिप्तः । प्रकाशम् । भद्र तृतीयमपि श्रोतुमिच्छामि ।

५२ चरः । तिदीओ वि अमच्चरक्खसस्स दुदीअं हिअअं पुप्फउरणिवासी मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम । जस्स गेहे कलत्तं णासीकदुअ अमच्चरक्खसो णअरादो अवक्कन्तो ।

५३ चाण० आत्मगतम् । नूनं स सुहृत्तमः । न ह्यनात्मसदृशे राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यति । प्रकाशम् । भद्र चन्दनदासस्य गृहे राक्षसेन कलत्रं न्यासीकृतमिति कथमवगम्यते ।

---

५० आर्य अपरः खल्वमात्यराक्षसस्य प्रियवयस्यः कायस्थः शकटदासो नाम ।
५२ तृतीयोऽप्यमात्यराक्षसस्य द्वितीयं हृदयं पुष्पपुरनिवासी मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम । यस्य गेहे कलत्रं न्यासीकृत्यामात्यराक्षसो नगरादपक्रान्तः ।

---

४९ भद्र omitted M. ५० वि for खु in all but F.B.E. ५१ प्राकृतमपि पुरुषमव० S.E., प्राकृतपुरुषमपि रिपुमव० N. °च्छद्मना in all but E. निक्षिप्तः M.R.B. तृतीयमपि S.E. ५२ वि omitted K. विअ added before हिअअं S.B.E.N. पुप्फउरवासी B. ५३ आत्मगतम् omitted A.F. नूनं सुहृत्तमोऽसौ in F., नूनं सुहृत्तमः in the rest. अनात्मसदृशेषु M.R.K.J.F.B.X., अनात्मसदृशे पुरुषे E. नात्मनः सदृशेषु पुरुषेषु R. दासे for दासस्य गृहे S.E.N. राक्षसेन omitted M. भवता added after अवगम्यते S.B.E.N.

५४ चरः । अज्ज इअं अङ्गुलिमुद्दा अज्जं अवगमइस्सदि । इति मुद्रामर्पयति ।

५५ चाण० मुद्रामवलोक्य सहर्षमात्मगतम् । ननु वक्तव्यं राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयी संवृत्त इति । प्रकाशम् । भद्र अङ्गुलिमुद्रागमं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

५६ चरः । सुणादु अज्जो । अत्थि दाव अहं अज्जेण पउरजणचरिदअण्णेसणे णिउत्तो परघरप्पवेसे परस्स अणासङ्कणिज्जेण इमिणा जमपडेण हिण्डन्तो अज्ज मणिआरसेट्ठिणो चन्दणदासस्स गेहं पविट्ठोह्मि । तहिं जमपडं पसारिअ पउत्तोह्मि गीदाइं गाइदुं ।

५७ चाण० । ततः किम् ।

५८ चरः । तदो एक्कादो अववरकादो पञ्चवरिसदेसीओ पिअदंस-

---

५४ आर्य इयमङ्गुलिमुद्रा आर्यमवगमयिष्यति । ५६ शृणोत्वार्यः । अस्ति तावदहमार्येण पौरजनचरितान्वेषणे नियुक्तः परगृहप्रवेशे परस्यानाशङ्कनीयेनानेन यमपटेन हिण्डमानोऽद्य मणिकारश्रेष्ठिनश्चन्दनदासस्य गेहं प्रविष्टोऽस्मि । तत्र यमपटं प्रसार्य प्रवृत्तोऽस्मि गीतानि गातुम् । ५८ तत एकस्मादप-

---

५४ अङ्गुलीअमुद्दा A·M·K·J·B· , अङ्गुलीअअमुद्दा P· . ज्जेव added before अज्जं E· . सव्वं पि for अज्जं S·N· . अवगदत्थं करिस्सदि for अवगमइस्सदि A·P·M·R·K·J·F· . ५५ वक्तव्यं omitted B· . अयम् added after एव N· . अस्मद् omitted F· . मुद्राधिगमं in all but R· . ५६ अज्ज added after अत्थि S·N· . चरिददंसणे B·E· . तदो added before परघर B· . परस्स omitted S· . आहिण्डन्तो S·B· . अज्ज omitted in all but S·E· . सेट्ठिचन्दन in all but B· . गादुं M·R·F· . ५७ किम् omitted F·S·E· . ततस्ततः for ततः किम् B· . ५८ तदो अ A·P·K·S· . आवरकादो B· . अति for पिअ E· .

णीअसरीराकिदी कुमारओ बालत्तणसुलहकोदूहलोप्फुल्लणअणो णिक्कमिदुं पउत्तो। तदो हा णिग्गदो हा णिग्गदो त्ति सङ्कापरिग्गहणिवेदइत्तिओ तस्स य्येव अववरकस्स अब्भन्तरे इत्थिआजणस्स उट्ठिदो कलअलो। तदो ईसिदारदेसदाविदमुहीए एक्काए इत्थिआए सो कुमारओ णिक्कमन्तो य्येव णिब्भच्छिअ अवलम्बिदो कोमलाए बाहुलदाए। ताए कुमारसंरोधसंभमप्पचलिदङ्गुलिदो करादो पुरिसङ्गुलिपरिणाहप्पमाणघडिआ इअं अङ्गुलिमुद्दिआ देहलीबन्धम्मि पडिआ ताए अणवबुद्धा य्येव

वरकात् पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनीयशरीराकृतिः कुमारको बालत्वसुलभकुतूहलोत्फुल्लनयनो निष्क्रमितुं प्रवृत्तः। ततो हा निर्गतो हा निर्गत इति शङ्कापरिग्रहनिवेदयिता तस्यैवापवरकस्याभ्यन्तरे स्त्रीजनस्योत्थितः कलकलः। तत ईषद्द्वारदेशदापितमुख्यैकया स्त्रिया स कुमारको निष्क्रामन्नेव निर्भर्त्स्यावलम्बितः कोमलया बाहुलतया। तस्याः कुमारसंरोधसंभ्रमप्रचलिताङ्गुलेः करात् पुरुषाङ्गुलिपरिणाहप्रमाणघटितेयमङ्गुलिमुद्रिका देहलीबन्धे पतिता तयानवबुद्धैव

सुउमारो added before कुमारओ S. सुकुमारओ for कुमारओ P.E.N. बालजण S.B.E.N. एफुल्लमाण E., एफुरिज्जमाण N., एफुरीअमाण S. बालओ added after णअणो S.E.N. हा णिक्कमिदो त्ति N., हा णिक्कन्दो त्ति S. णिब्भरगहओ for णिवेदइत्तिओ B., णिहुअगहओ R.S. सङ्का...कलकलो। तदो omitted E. आवरकस्स B. इत्थिआजणस्स omitted B. महन्तो added after उट्ठिदो in all but A.P.M. कोलाहलो N. जणस्स सत्तासं added after कलकलो E. तदो अ S. देसे K. णिअच्छिअ N. करेण added before कोमलाए E. तिस्साए for ताए in all but M.F. संभमचलिद N. ङ्गुलिआदो S.E. परिमाण E. विअलिदा added before इअं in all but A. देहलीए बद्दे E. णिवडिआ S.B.N., णिवडिअ E. उज्झिदा added after ताए A.P.M.R.K.J.F.N., विउज्झिआ E.

मह चलणपासं समागच्छिअ पणामणिहुदा कुलवहु विअ णिच्चला संवुत्ता । मए वि अमच्चरक्खसस्स णामङ्किदेत्ति अज्जस्स पादमूलं पाविदा । ता एसो इमाए आअमो ।

५९ चाण० । भद्र श्रुतम् । अपसर । नचिरादस्य परिश्रमस्यानुरूपं फलमधिगमिष्यसि ।

६० चरः । जं अज्जो आणवेदि । इति निष्क्रान्तः ।

६१ चाण० । शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

६२ शिष्यः । प्रविश्य । उपाध्याय आज्ञापय ।

६३ चाण० । वत्स मसीभाजनं पत्रं चोपानय ।

६४ शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । उपाध्याय इदं मसीभाजनं पत्रं च ।

६५ चाण० गृहीत्वा स्वगतम् । किमत्र लिखामि । अनेन खलु लेखेन राक्षसो जेतव्यः ।

६६ प्रतीहारी प्रविश्य । जेदु अज्जो ।

६७ चाण० सहर्षमात्मगतम् । गृहीतो जयशब्दः । प्रकाशम् । शोणोत्तरे किमागमनप्रयोजनम् ।

मम चरणपार्श्वे समागत्य प्रणामनिभृता कुलवधूरिव निश्चला संवृत्ता । मयाप्यमात्यराक्षसस्य नामाङ्कितेत्यार्यस्य पादमूलं प्रापिता । तदेषोऽस्या आगमः । ६० यदार्य आज्ञापयति । ६६ जयत्वार्यः ।

एताए R· इत्थिआए S· , ताए इत्थिआए B·N· , ताए सा E· . अणववुद्धन्तज्जेव (sic· द्धज्जेव) B· . भाअं for पासं S·N· . आगच्छिअ S·E· , आगच्छिआ K· . णिवडिआ for णिहुदा S·N· . णव for कुल S·B·N· . ५९ अचिराद् E·N· . ६० देवो for अज्जो F· . ६१ One शार्ङ्गरव omitted in R·E· . ६३ उपनय F·S·K· . ६४ शिष्यस्तथा करोति for the whole speech F·B·E·N· . ६५ मषीभाजनं पत्रं च added before गृहीत्वा F· , पत्रं च only added A·P·M·R·K·J·E·N· . अभिलिखामि S·B·E· . खलु omitted M· . ६६ जेदु twice S·B·E·N· .

६८ प्रती० । अज्ज देवो चन्दसिरी सीसे कमलमुउलाआरमञ्जलिं णिवेसिअ अज्जं विण्णवेदि । इच्छामि अज्जेण अब्भणुण्णादो देवस्स पव्वदीसरस्स पारलोइअं कादुं तेण धारिदपुव्वाइं आहरणाइं भअवन्ताणं बह्मणाणं पडिवादेमि त्ति ।

६९ चाण० सहर्षमात्मगतम् । साधु वृषल ममैव हृदयेन सह संमन्त्र्य संदिष्टवानसि । प्रकाशम् । शोणोत्तरे उच्यतामस्मद्वचनाद्वृषलः । साधु वत्स अभिज्ञः खल्वसि लोकव्यवहाराणाम् । तदनुष्ठीयतामात्मनोऽभिप्रायः । किंतु पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणि गुणवन्ति भूषणानि गुणवद्भ्य एव प्रतिपादनीयानि । तदहं स्वयमेव परीक्षितगुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामीति ।

७० प्रती० । जं अज्जो आणवेदि । निष्क्रान्ता ।

७१ चाण० । शार्ङ्गरव उच्यन्तामस्मद्वचनाद्विश्वावसुप्रभृतयस्त्रयो भ्रातरो वृषलात् प्रतिगृह्याभरणानि भवद्भिरहं द्रष्टव्य इति ।

७२ शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । निष्क्रान्तः ।

---

६८ आर्य देवः श्रीचन्द्रः शीर्षे कमलमुकुलाकारमञ्जलिं निवेश्यार्यं विज्ञापयति । इच्छाम्यार्येणाभ्यनुज्ञातो देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं कर्तुं तेन धारितपूर्वाण्याभरणानि भगवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयामीति । ७० यदार्य आज्ञापयति ।

---

६८ अहं added before अज्जेण S·B·E· . कारिदुं in all but K·B·N· . अ added after तेण in all but M·R· . गुणवन्ताणं B· ; भअवन्ताणं omitted A·P·M·R·K·J·F· . ६९ साधु added after वृषल S·B·E· . संमन्त्र्य omitted N· . प्रकाशम् omitted A·P·M· . अस्मद्वचनात् omitted R·K· . साधु added after वत्स S·B· . पर्वतेश्वरभृत B·E· , पर्वतेश्वरस्य भृत A·P· . ब्राह्मणेभ्यः added after एव S·B·N· . तदेव S·E· , तदेषोऽहं B· . एव omitted S·B·E· . ७१ शार्ङ्गरव twice A·S·B·E·N· . The speech शार्ङ्ग० प्रविश्य ॥ उपाध्याय आज्ञापय ॥ added after शार्ङ्गरव in E·. त्रयः omitted P· . ७२ तथा for the whole speech in A·P·M·R·K·J·F· .

७३ चाण०। उत्तरोऽयं लेखार्थः। पूर्वः कथमस्तु। विचिन्त्य। आः ज्ञातम्। उपलब्धवानस्मि प्रणिधिभ्यो यथा तस्य म्लेच्छराजलोकस्य मध्यात् प्रधानतमाः पञ्च राजानः परया सुहृत्तया राक्षसमनुवर्तन्ते। ते यथा

कौलूतश्चित्रवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादो नृसिंहः
काश्मीरः पुष्कराक्षः क्षतरिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः।
मेघाक्षः पञ्चमोऽस्मिन् पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजो
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टु ॥ १७ ॥

विचिन्त्य। अथ वा न लिखामि। सर्वमनभिव्यक्तमेवास्ताम्। नाट्येन लिखित्वा। शार्ङ्गरव।

७४ शिष्यः प्रविश्य। उपाध्याय आज्ञापय।

७५ चाण०। वत्स श्रोत्रियाक्षराणि प्रयत्नलिखितान्यपि नियतमस्फुटानि भवन्ति। तदुच्यतामस्मद्वचनात् सिद्धार्थकः। एभिरक्षरैः

---

७३ स्वगतम् after चाण० F·B· . पूर्वं A· , पूर्वस्तु P·F· , पूर्वकस्तु S·N· . कतमोऽस्तु B· , कोऽस्तु S·N· , कथम् M·K·F· . आ E·N· , आम् P· . ज्ञातः B· ; ज्ञातम् omitted P· . प्रणिधिभ्याम् E· . बल for लोक S·B·E·N· . परम for परया K· . भक्त्या for सुहृत्तया B· . तद् for ते B·E· ; ते omitted A·P· . मेघाख्यः A·P·M·K·J·F·N·. मेघार्कः S·. चन्द्रगुप्तः above चित्रगुप्तः R· . विचिन्त्य omitted A·P·M· . पूर्वम् for सर्वम् A·P·M·R·K·J·F· . एव added after सर्वम् S· . तावद् for एव S· . तावद् added before आस्ताम् B·E· . प्रकाशम् for नाट्ये...त्वा B· ; नाट्ये......त्वा omitted K·S·E·N· . शार्ङ्गरव (with ग below) twice A·P·S· B· . ७४ प्रविश्य omitted M· . ७५ श्रोत्रियलिखितान्यक्षराणि S·E·; श्रोत्रियजनलिखितान्यक्षराणि N· . प्रयत्नेन B· , प्रयत्नतो N· , प्रयत्नतोऽपि S· . लिखितान्यपि omitted N· . अपि नियतम् omitted M· . कर्णे कथयित्वा। added before एभि: B·E· .

केनापि कस्यापि किमपि स्वयं वाच्यमित्यदत्तबाह्यनामानं लेखं शकटदासेन लेखयित्वा मामुपतिष्ठस्व । न चाख्येयमस्मै चाणक्यो लेखयतीति।

७६ शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । निष्क्रान्तः ।

७७ चाण० । हन्त जितो मलयकेतुः ।

७८ प्रविश्य लेखहस्तः सिद्धार्थकः । जेदु अज्जो । अज्ज अअं सो सअडदासेण लेहिदो लेहो ।

७९ चाण० गृहीत्वा । अहो दर्शनीयान्यक्षराणि। अनुवाच्य । भद्र अनया मुद्रया मुद्रयैनम्।

८० सिद्धा० । जं अज्जो आणवेदि । लेखं मुद्रयित्वा । अज्ज अअं मुद्दिदो लेहो । आणवेदु अज्जो किं अवरं अणुचिट्ठीअदु ।

८१ चाण० । भद्र कस्मिंश्चिदाप्तजनानुष्ठेये कर्मणि त्वां व्यापारयितुमिच्छामि ।

---

७८ जयत्वार्यः । आर्य अयं स शकटदासेन लिखितो लेखः । ८० यदार्य आज्ञापयति । आर्य अयं मुद्रितो लेखः । आज्ञापयत्वार्यः किमपरमनुष्ठीयताम् ।

किमपि omitted A·P·M·R·K·J· . चाणक्येन लेखनीयमिति M· . ७६ तथा for the whole speech in all but S·B·E·N· . ७७-७८ These two speeches are omitted in P· . ७८ लेखहस्तः omitted E· . जेदु twice S·B· . अज्ज omitted A·S· . एसो for अअं सो F·, अअं एसो S· ; सो omitted M·N· . सहत्थ added after दासेण B· . लिहिदो in all but R· . अअं सो अप्पइ सअडदासेण अभिलिहिदो लेहो E· . ७९ गृहीत्वा omitted A· ; निरीक्ष्य added after गृहीत्वा B· , अवलोक्य E· . अहो दर्शनीयता अक्षराणाम् B· . अनुभाष्य for अनुवाच्य S·E· . भद्र omitted M·R· . ८० जं... वेदि omitted A·P·M·R·K·J·F· . तथा कृत्वा for ले...त्वा in all. ता added before आणवेदु S·B· . आण...अज्जो omitted A·P·M·R·K·J·F· . ८१ त्वाम् added before and अपि after कस्मिंश्चिद् E· . ०ष्ठेयकर्मणि P·R·S·E· . नियोजयितुम् for त्वां व्यापा-

८२ सिद्धा० सहर्षम् । अज्ज अणुग्गिहिदोह्मि । आणवेदु अज्जो किं इमिणा दासजणेण अणुचिट्ठिदव्वं ।

८३ चाण० । प्रथमं तावद्वध्यस्थानं गत्वा घातकाः सरोषदक्षिणाक्षिसंकोचसंज्ञां ग्राहयितव्याः । ततस्तेषु गृहीतसंज्ञेषु भयापदेशादितस्ततः प्रद्रुतेषु शकटदासो वध्यस्थानादपनीय राक्षसं प्रापयितव्यः । तस्माच्च सुहृत्प्राणपरिरक्षणपरितुष्टात् पारितोषिकं परिगृह्य राक्षस एव कंचित् कालं सेवितव्यः । ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदमनुष्ठेयम् । कर्णे । एवमिव ।

८४ सिद्धा० । जं अज्जो आणवेदि ।

८५ चाण० । शार्ङ्गरव ।

८६ प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय आज्ञापय ।

८७ चाण० । उच्यतामस्मद्वचनात् कालपाशिको दण्डपाशिकः । यथा वृषलः समाज्ञापयति । य एष क्षपणको जीवसिद्धिर्नाम राक्षसप्रयुक्तो विषकन्यया पर्वतेश्वरं घातितवान् स एनमेव दोषं

---

८२ आर्य अनुगृहीतोऽस्मि । आज्ञापयत्वार्यः किमनेन दासजनेनानुष्ठातव्यम् ।

रयितुम् E., इच्छामः S. ८२ अज्ज omitted R.E. ता added before आणवेदु S.B. अज्जो omitted G. जं for किं S.E.N.G. अज्जस्स added after जणेण in all but S.G. ८३ भद्र added before प्रथमं B. घातुकाः M. सरोषं K.F.S.B.E. ग्राहितव्याः in all but F.S. संकेतेषु for संज्ञेषु A.P.M.R.K.J.F. प्रद्रावितेषु F. अपवाह्य E. तस्मात् A.P.G. प्राणरक्षण B.E. ग्राह्यम् for परिगृह्य in all but P. कालान्तरं S.E.G. त्वया added after परेषु B.E. एवमेव S.E.G., एवमेवम् R.B. ८४ निष्क्रामति added after आणवेदि S., निष्क्रान्तः G. ८५ शार्ङ्गरव once R. ८७ मद् for अस्मद् B. च added after दण्डपाशिकः in all but S. यथा omitted G. नाम omitted S.E.G. प्रयुक्तविष P., प्रयुक्तया विष E. पर्वतकं A.P.M.R.J.F.,

प्रख्याप्य सनिकारं नगरान्निर्वास्यतामिति ।

८८ शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । इति परिक्रामति ।

८९ चाण० । वत्स तिष्ठ तिष्ठ । योऽयमपरः कायस्थः शकटदासो नाम राक्षसप्रयुक्तो नित्यमस्मच्छरीरमभिद्रोग्धुं प्रयतते स चाप्येनं दोषं प्रख्याप्य शूलमारोप्यतां गृहजनश्चास्य बन्धनागारं प्रवेश्यतामिति ।

९० शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । निष्क्रान्तः ।

९१ चाण० चिन्तां नाटयित्वात्मगतम् । अपि नाम दुरात्मा राक्षसो गृह्येत ।

९२ सिद्धा० । अज्ज गहीदो–

९३ चाण० सहर्षमात्मगतम् । हन्त गृहीतो राक्षसः ।

९४ सिद्धा० । अज्जसंदेसो । ता गमिस्सं कज्जसिद्धीए ।

---

८४ यदार्य आज्ञापयति । ९२ आर्य गृहीतः

पर्वतं K·N· . बहिर्निःसार्यतामिति A· . ८८ तथा for the whole sseech A·P·M·R·K·J·F·. निष्क्रामति M·R·S·E·G· . ८९ वत्स omitted S·G· . तिष्ठ once R· . इह added before प्रयतते in all but M·E· . यतते E· . चापि omitted N· . एनमेव S·E·G· , एतमेव N· . ९० तथा for the whole speech M·R·K·J·F·G· . आर्यः for उपाध्याय. A·P·S·N· . ९१–९२ These two speeches are omitted in G·. ९३ सहर्षमात्मगतम् omitted in G· . दुरात्मा added before राक्षसः E· . प्रकाशम् ॥ भद्र कोऽयं गृहीतः ॥ added after राक्षसः । in A·P·M·R·K·J·F·B·E·N· , प्रकाशम् ॥ अहो कोऽयं गृहीतः ॥ in S·G·. ९४ गिहिदो added before अज्ज in all but M·R·K· . मए अज्ज for अज्ज M·F·S·, मए अज्जस्स B·E· , अज्जस्स K·G·. गमिस्से R·. अहं added before कज्ज B·E· .

९५ चाण० साङ्गुलिमुद्रं लेखमर्पयित्वा। भद्र गम्यताम्। अस्तु ते कार्यसिद्धिः।

९६ सिद्धा०। तह। निष्क्रान्तः।

९७ प्रविश्य शिष्यः। उपाध्याय अयं कालपाशिको दण्डपाशिक उपाध्यायं विज्ञापयति। इदमनुष्ठीयते देवस्य चन्द्रगुप्तस्य शासनमिति।

९८ चाण०। शोभनम्। वत्स मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि।

९९ शिष्यः। यदाज्ञापयत्युपाध्यायः। निष्क्रम्य चन्दनदासेन सह प्रविश्य। इत इतः श्रेष्ठिन्।

१०० चन्द० स्वगतम्।

चाणक्कम्मि अकरुणे सहसा सद्दाविदस्स लोअस्स।
णिद्दोसस्स वि सङ्का किं उण मह जाददोसस्स॥ २०॥

---

९४ आर्यसंदेशः। तद्गमिष्यामि कार्यसिद्धये। ९६ तथा। १००चाणक्येनाकरुणेन सहसा शब्दायितस्य लोकस्य। निर्दोषस्यापि शङ्का किं पुनर्मम जातदोषस्य॥

---

९५ भद्र omitted in all but B·E·G·. सिद्धार्थक added before गम्यताम् B·. ९६ जं अज्जो(v·l·देवो G·) आणवेदि for तह in S·B·E·N·G·. ९७ अयं omitted in all but E·. च added after दण्डपाशिकः in all but S·E·. उपाध्यायं omitted F·. विज्ञापयन्तः in all but S·E·G·. देवस्य omitted G·. ९८ ब्रह्मन् शोभनम् S·, वत्स शोभनम् E·. श्रेष्ठिचन्दन० M·E·. इदानीं omitted A·P·M·R·. ९९ तथा for यदा...ध्यायः A·P·M·R·K·J·F·. चन्दनदास added after श्रेष्ठिन् S·. १०० चाणक्के F·. साद्दिअस्स N·, स्सदाइअस्स K·, शब्दाविअस्स E·. वि जगस्स for लोअस्स in all but B·. वड्ढइ added before णिद्दोसस्स B·E·.

ता भणिदा मए धणसेणप्पमुहा णिअणिवेससंठिदा तिण्णि वाणिज्जआ। कदावि चाणक्कहदओ गेहं मे विचिणावेदि। ता अवहिदा णिव्वहेह भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स घरअणं। मह दाव जं होदि तं होदु त्ति।

१०१ शिष्यः। भोः श्रेष्ठिन् इत इतः।

१०२ चन्द०। अज्ज अअमाअच्छामि। उभौ परिक्रामतः।

१०३ शिष्य उपसृत्य। उपाध्याय अयं श्रेष्ठी चन्दनदासः।

१०४ चन्द०। जेदु अज्जो।

१०५ चाण० नाट्येनावलोक्य। श्रेष्ठिन् स्वागतम्। इदमासनम्। आस्यताम्।

तद् भणिता मया धनसेनप्रमुखा निजनिवेशसंस्थितास्त्रयो वाणिज्याः। कदापि चाणक्यहतको गेहं मे विचाययति। तस्मादवहिता निर्वहत भर्तुरमात्यराक्षसस्य गृहजनम्। मम तावद्यद् भवति तद् भवत्विति।
१०२ आर्य अयमागच्छामि। १०४ जयत्वार्यः।

पार्श्वट्ठिदा for णिवेससंठिदा G. तिण्णि वाणिज्जआ omitted in all but B.G. सावका for वाणिज्जआ G. गेहं पि E. मे omitted in all but B.E.G. णिक्कामेह for अव...हेह S.G.N. कलत्तं for घरअणं S.E.N.G. दाणिं for दाव M.R.S.E.N. जि for जं E. भोदु for होदि S.N.G. होदि for होदु A. १०१ इत इतः श्रेष्ठिन् for भोः... इतः S.E.G. १०२ अज्ज omitted in all but S.E.G.. आगदोम्हि for आअच्छामि S.B. The whole speech is omitted in M.R.K.F. १०३ उपसृत्य omitted M.R.S.B.G. देव for उपाध्याय G. चन्दनदासः omitted S.G. १०४ उपसृत्य added after चन्द० B. जेदु twice S.B.E. १०५ भोः added before श्रेष्ठिन् R.S.B.E.G. श्रेष्ठिन् omitted M.

१०६ चन्द० प्रणम्य। किं ण जाणादि अज्जो जह अणुचिदो उवआरो परिहवादो वि महन्तं दुक्खं उप्पादेदि। ता इह य्येव उचिदाए भूमीए उवविसामि।

१०७ चाण०। भोः श्रेष्ठिन् मा मैवम्। उचितमेवेदमस्माद्विधैर्भवतः। तदुपविश्यतामासन एव।

१०८ चन्द० स्वगतम्। उवक्खित्तं णेण दुट्ठेण किंवि। प्रकाशम्। जं अज्जो आणवेदि। उपविष्टः।

१०९ चाण०। भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास अपि प्रचीयन्ते संव्यवहाराणां लाभाः।

११० चन्द० स्वगतम्। अच्चादरो संकणीओ। प्रकाशम्। अह इं। अज्जस्स

---

१०६ किं न जानात्यार्यो यथानुचित उपचारः परिभवादपि महद् दुःखमुत्पादयति। तस्मादिहैवोचितायां भूमावुपविशामि। १०८ उपक्षिप्तमनेन दुष्टेन किमपि। यदार्य आज्ञापयति। ११० अत्यादरः शङ्कनीयः। अथ किम्। आर्यस्य

---

१०६ प्रणम्य omitted M·S·E·G·. ण omitted M·G·. ·हिअअस्स added after उवआरो A·P·M·R·K·J·F·, मह हिअअस्स S·, सहिअअस्स B·E·, परिजनसहिअ (sic·जनहिअअ) स्स G·. वि omitted E·. महन्तं omitted in all but S·B·E·. अहं added after य्येव R·B·E·G·. १०७ भोः omitted G·. चन्दनदास added after श्रेष्ठिन् R·. मा मैवम् omitted E·G·. संभावित for उचित A·P·M·R·K·J·F·N·. एतद् for इदम् P·B·, सह added before भवतः R·B·E·. उपवेष्टुम् added after भवतः E·. आसनम् G·. १०८ उवलक्खिदं S·B·N·G·. दुट्ठेण omitted B·. The whole स्वगत portion is left out in E·. भूमावुपविष्टः A·P·. १०९ भोः omitted E·G·. चन्दनदास omitted P·M·S·G·. खलु added after अपि N·. सर्व for सं F·. वृद्धिलाभाः A·P·K·J·F·S·E·N·, वृद्धिभावाः M·R·. वः added after लाभाः B·.

प्पसाएण अखण्डिदा मे वाणिज्जा लाहा।

१११ चाण०। न खलु चन्द्रगुप्तदोषा अतिक्रान्तपार्थिवगुणानधुना स्मारयन्ति प्रकृतीः।

११२ चन्द० कर्णौ पिधाय। सन्तं पावं। सारअणिसासमुग्गदेण विअ पुण्णिमाचन्देण चन्दसिरिणा अहिअं णन्दन्ति पकिदिओ।

११३ चाण०। भोः श्रेष्ठिन् यद्येवं प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः।

११४ चन्द०। आणवेदु अज्जो किं केत्तिअं इमादो जणादो इच्छीअदि त्ति।

११५ चाण०। भोः श्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम्। यतो नन्दस्यैवार्थरुचेरर्थसंबन्धः प्रीतिमुत्पादयति। चन्द्रगुप्तस्य तु भवतामपरिक्लेश एव।

११६ चन्द० सहर्षम्। अज्ज अणुगिहीदोह्मि।

प्रसादेनाखण्डिता मे वाणिज्या लाभाः। ११२ शान्तं पापम्। शारदनिशासमुद्गतेनेव पूर्णिमाचन्द्रेण श्रीचन्द्रेणाधिकं नन्दन्ति प्रकृतयः। ११४ आज्ञापयत्वार्यः किं कियदस्माज्जनादिष्यत इति। ११६ आर्य अनुगृहीतोऽस्मि।

---

११० वाणिज्जलाहा S., वणिज्जा A., वणिज्जा K.. १११ आप खलु N., अपि G., अपि न S., भोः श्रेष्ठिन् अपि E., भोः श्रेष्ठिन् अपि कदाचित् B.. प्रदोषान् E., दोषान् G.. स्मरन्ति प्रकृतयः E.. ११२ सन्तं पावं twice A.P.M.F.. सरअ B.N.G.. सम(sic-समु)ग्गएण A.P.. पुण्णमासी S.E.G.. अहिणन्दन्ति A.G.. ११३ भोः omitted S.G.. यद्येवं omitted M.R.. प्रतीताभ्यः S.. प्रति omitted B.. ११४ वा added after केत्तिअं E., अत्थं S.G., वा अत्थजादं B.. जणादो omitted F.. ११५ भोः omitted S.G.. चन्दनदास added after श्रेष्ठिन् S.. चन्द्रगुप्तस्य K.. इदं omitted M.. अयम् added after एव S.G.. प्रतीतिम् for प्रीतिम् S.. ११५–११६. These two speeches are omitted in E.. ११६ सहर्षम् omitted M.R.. अज्ज omitted S.. गिहिदह्मि S.G..

११७ चाण० । भोः श्रेष्ठिन् स चापरिक्लेशः कथमाविर्भवतीति ननु भवता प्रष्टव्याः स्मः ।

११८ चन्द० । आणवेदु अज्जो ।

११९ चाण० । संक्षेपतो राजन्यविरुद्धाभिर्वृत्तिभिः ।

१२० चन्द० । अज्ज को उण अधण्णो रण्णा विरुद्धो त्ति अज्जेण अवगच्छीअदि ।

१२१ चाण० । भवानेव तावत् प्रथमः ।

१२२ चन्द० कर्णौ पिधाय । सन्तं पावं सन्तं पावं । कीदिसो तिणाणं अग्गिणा सह विरोहो ।

१२३ चाण० । अयमीदृशो विरोधो यत्त्वं राजापथ्यकारिणो राक्षसस्य गृहजनमभिरक्षसि ।

---

११८ आज्ञापयत्वार्यः । १२० आर्य कः पुनरधन्यो राज्ञा विरुद्ध इत्यार्येणावगम्यते । १२२ शान्तं पापं शान्तं पापम् । कीदृशस्तृणानामग्निना सह विरोधः ।

---

११७ न पुनः for ननु B. आविर्भविष्यति F., भवता omitted S.B.E. N.G. प्रष्टव्योऽस्मि E.G. तत्रभवता added after स्मः S.N.G., भवता E. ११८–११९ These speeches are omitted in S. ११९ संक्षेपतो omitted M. वर्तितव्यम् added after वृत्तिभिः M.R. K.J.E.N.G., भवितव्यम् A.P.F. १२० अध added before को S.E.G. उण omitted S.E.N.G. एसो added before अधण्णो F.B.E., जो जणो G., अवरो जणो S. १२१ भद्र added before भवान् A.P., ननु S.E. तावत् omitted M.R. प्रथमम् A.P.M.R. K.J.S.B.E.N.G. १२२ सन्तं पावं once A.S. उग added after कीदिसो N. १२३ यः for यत् in all but R.B.G.; यत् omitted G. अमात्य added before राक्षसस्य in all but S.E.G. स्वगृहम् added after गृहजनम् in all but M.R.; गृहम् M. अभि. (v.l. उपE.) नीय रक्षसि for अभिरक्षसि in all but G.

१२४ चन्द० । अज्ज अलिअं एदं केणवि अणज्जेण अज्जस्स णिवेदिदं ।

१२५ चाण० । भोः श्रेष्ठिन् अलमाशङ्कया । भीताः पूर्वराजपुरुषाः पौराणामनिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्रजन्ति । तत्प्रच्छादनमेव दोषमुत्पादयति ।

१२६ चन्द० । एवं णेदं । तस्सिं समए आसि अह्म घरे अमच्चरक्खसस्स घरअणो ।

१२७ चाण० । पूर्वमनृतमिदानीमासीदिति परस्परविरोधिनी वचने ।

१२८ चन्द० । अज्ज एत्तिअं अत्थि मे वाआच्छलं ।

१२९ चाण० । भोः श्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्ते राजन्यपरिग्रहश्छलानाम् । तत्समर्पय राक्षसस्य गृहजनम् । अच्छलं भवतु भवतः ।

१३० चन्द० । अज्ज णं विण्णवेमि तस्सिं समये आसि अह्म घरे अमच्चरक्खसस्स घरअणो त्ति ।

१३१ चाण० । अथेदानीं क्व गतः ।

१२४ आर्य अलीकमेतत् केनाप्यनार्येणार्याय निवेदितम् । १२६ एवमिदम् । तस्मिन् समय आसीदस्माकं गृहेऽमात्यराक्षसस्य गृहजनः । १२८ आर्य एतावदस्ति मे वाक्छलम् । १३० आर्य ननु विज्ञापयामि तस्मिन् समय आसीदस्माकं गृहेऽमात्यराक्षसस्य गृहजन इति ।

१२४ अज्ज omitted M. एवं for एदं E. अणभिज्ञेण for अणज्जेण A·P·M·R·K·J·F·N·. १२५ श्रेष्ठिन् omitted M·R·. अलम् twice R·. अनया added after अलम् A·P·M·K.F·. प्रयान्ति S·G·. ततः added before तत् A·P·R·K·J·F·B·G·, यतः S·E·. एव omitted in all but B·E·. अत्र added before दोषम् N·G·, अत्र तु E·, मे K·. प्रदोषम् A·R·. १२७ प्रथमम् for पूर्वम् B·E·. परस्परम् A·K·. १२८ अज्ज omitted in all but N·. य्येव added before अत्थि A·P·M·R·K·J·F·B·, अत्थन्तरे S·E·. १२९ मा शङ्किष्टाः added before चन्द्रगुप्ते S·N·G·. न परिग्रहः B·N·. समर्पयतु E·. भवतु omitted A·P·M·R·K·F·S·G·N·. भवेत (sic·भवेत्) for भवतः E·G·. १३० तस्सिं समए omitted A·P·M·R·K·J·.

१३२ चन्द०। ण जाणामि।

१३३ चाण० स्मितं कृत्वा। कथं न ज्ञायते नाम। भोः श्रेष्ठिन् शिरसि भयम्। अतिदूरे तत्प्रतीकारः।

१३४ चन्द० स्वगतम्।

उवरि वणावणरडिदं दूरे दइदा तमेदमावडिदम्।
हिमवदि दिव्वोसहिओ सीसे सप्पो समाविट्ठो॥ २१॥

१३५ चाण०। अन्यच्च नन्दमिव विष्णुगुप्तः (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयित्वा) चन्द्रगुप्तममात्यराक्षसः समुच्छेत्स्यतीति मैव मंस्थाः। पश्य।

विक्रान्तैर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीवक्रनासादिभि-
र्नन्दे जीवति या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः।
तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत्
कश्चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्येत् पृथक्॥ २२॥

अपि च

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां

---

१३२ न जानामि। १३४ उपरि घनाघनरटितं दूरे दयिता तदेतदापतितम्। हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः॥

---

१३२ अज्ज added before ण S·G·. जाणीमो G·N·. कहिं गदो त्ति added at the end S·B·E·N·G·. १३३ स्मितं कृत्वा omitted S·. भोः omitted S·E·. श्रेष्ठिन् omitted S·G·. फणी for भयम् B·E·G·. अति omitted S·B·. १३४ स्वगतम् omitted S·. उक्तं कस्यापि for चन्द० स्वगतम् G·. घणं घण in all but M·B·E·. किमेदम् for तमेदम् M·J·B·N·, किमेयद् G·, किमेतद् A·P·R·K·, किमेदद् F·S·. १३५ च omitted E·. गुप्त omitted P·K·N·. ननु added before चन्द्रगुप्तम् E·. मा twice A·P·M·R·K·J·F·N·. एवम् for एव in all but P·. अवमंस्थाः G·. श्रीवक्र A·P·G·. तथा for तदा G·. आस्वादितद्वि-

संध्यारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम्॥ २३ ॥

१३६ चन्द० स्वगतम्। फलेण संवादिदं सोहदि दे विकत्थिदम्।

नेपथ्य उत्सारणा क्रियते ।

१३७ चाण० । शार्ङ्गरव ज्ञायतां किमेतत् ।

१३८ शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः। निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । उपाध्याय एष राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरान्निर्वास्यते ।

१३९ चाण० । कथं क्षपणकः । अहह कष्टम् । अथ वानुभवतु राजापथ्यकारित्वस्य फलम्। भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास एवमयं राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा । तत् क्रियतां पथ्यं सुहृद्वचः। समर्प्यतां राक्षसस्य गृहजनः । अनुभूयतां चिरं विचित्रो राजप्रसादः ।

---

१३६ फलेन संवादितं शोभते ते विकत्थितम् ।

रदशोणितशोणशोभामिति पूर्वोक्तं पठति in all but S·E·G· . विजृम्भित for विदारित S· . १३६ स्वगतम् omitted A· . संपादिदं M·R·B·E· , संपाविअं G· , संभाविअं S· . सोहदि omitted A·P·M·R·K·J· . से for दे A·P·M·R·K·J·S· , किं ण E· . फलेण विसंवादिस्सदि मे विकत्थिदं । for the whole speech F· . १३७ कलकलः for उत्सारणा क्रियते A·P·M·R·K·J·F· . १३७ शार्ङ्गरव twice A·E·G· . आः added before ज्ञायताम् A·P·N· . १३८ तथा for यदा...ध्यायः A·P·M·R·K·J·F· . देवस्य for राज्ञः E· . राजापकारी M· R· . १३९ कथम् omitted in all but N· . क्षपणकः omitted S· ; क्षपणक for it A·P·M·R·K·J·F·B·E·N· . कष्टम् omitted in all but E· . स्वकर्मभिः added before अनुभवतु E· . अनुभव A·P·M·R·K·J· . भोः omitted F·S·G· . चन्दनदास omitted G· . अयमपथ्य A·P·M·R·K·J·F· . तत् omitted S·G· . सुहृद्वचनम् S·G· . सम...जनः omitted N·G· . राक्षसगृहजनः A·P·J·F·S·B·N·G· . चिरं omitted G· . अनुभूयन्तां B·G· . विचित्राः B·G· , विचित्रफलो E· . राजप्रसादाः B·G· .

१४० चन्द० । अज्ज णत्थि मे गेहे अमच्चघरअणो ।

नेपथ्ये पुनरुत्सारणा क्रियते ।

१४१ चाण० । शार्ङ्गरव ज्ञायतां किमेतत् ।

१४२ शिष्य० । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । उपाध्याय अयमसौ राजाज्ञया राजापथ्यकारी कायस्थः शकटदासः शूलमारोपयितुं नीयते ।

१४३ चाण० । स्वकर्मफलभाग् भवतु । भोः श्रेष्ठिन् एवमयं राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा न मर्षयिष्यति राक्षसकलत्रप्रच्छादनं भवतः । तद्रक्ष्यतां परकलत्रेणात्मनः कलत्रं जीवितं च ।

---

१४० आर्य नास्ति मे गेहेऽमात्यगृहजनः ।

---

१४० अज्ज omitted in all but S·E·N·G· . गेहे सन्तं (वि ण S·N·) समप्पेमि । कुदो असन्तं समप्पीअदि । for णत्थि मे...अणो । in S·N·G· , गेहे असन्तं कुदो समप्पीअदि । in E· . १४१ कलकलः for उत्सारणा क्रियते P·M·R·J·F·S·B·N·G· , कलहः A·K· . १४१ शार्ङ्गरव twice M·S·E· . संज्ञायताम् E· . भोः added after ज्ञायताम् A·P·N· , पुनः B·E· . १४२ तथा for यदा...ध्यायः A·P·M·R·K·J·F·G· . अयम् omitted B· . अपि for असौ A·P·M·R·K·J·F·G· . राजाज्ञया omitted in all but B·E· . राजापथ्यकारी omitted S·N·G· . एव added before कायस्थः A·P·M·R·K·J·F· , इति E· . १४३ फलमनुभव A· , फलमनुभवतु P·M·R·K·J·E·N· , फलपाकमनुभवतु F· . हे for भोः F· . चन्दनदास added before एवम् S· . राजा before न omitted in all but B·E· . अलं added before राक्षस F· . प्रच्छादनेन F· . परकलत्रसमर्पणेन F· . भवतः omitted G· . रक्ष for रक्ष्यताम् in all but S·E·G· ; परिरक्ष E· , त्यज्यताम् S· .

१४४ चन्द०। अज्ज किं मे भअं दावेसि। सन्तं वि गेहे अमच्चरक्खसस्स घरअणं ण समप्पेमि किं उण असन्तं।

१४५ चाण०। चन्दनदास एष ते निश्चयः।

१४६ चन्द०। बाढं। एसो मे णिच्छओ।

१४७ चाण० स्वगतम्। साधु चन्दनदास साधु।

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने।
क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिबिना विना॥ २४॥

प्रकाशम्। चन्दनदास एष ते निश्चयः।

१४८ चन्द०। बाढं।

१४९ चाण० सक्रोधम्। दुरात्मन् दुष्टवणिक् अनुभूयतां तर्हि नरपतिक्रोधः।

१५० चन्द०। सज्जोह्मि। अणुचिट्ठदु अज्जो अत्तणो अहिआरस्स अणुरूअं।

---

१४४ आर्य किं मां भयं दर्शयसि। सन्तमपि गेहेऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं न समर्पयामि किं पुनरसन्तम्। १४६ बाढम्। एष मे निश्चयः।
१४८ बाढम्। १५० सज्जोऽस्मि। अनुतिष्ठत्वार्य आत्मनोऽधिकारस्यानुरूपम्।

---

१४४ दंसेसि for दावेसि K·B·E·. अहं added before गेहे S·E·; अहं for गेहे N·G·. १४६ थिरो added after एसो in all but M·R·. १४७ श्रेष्ठिन् for चन्दनदास E·. संवेदने (?) R·. जनः B·. श्रेष्ठिन् for चन्दनदास G·. १४८ The whole speech is omitted in M·. एसो मे थिरो णिच्छओ for बाढं S·B·N·G·. १४९ खड्गमाकृष्य added before सक्रोधम् E·. तिष्ठ added after दुरात्मन् A·P·M·R·K·J·F·S·N·. तर्हि omitted G·. नरपतेः कोपः R·S·G·. राजकोपः B·. १५० बाहू प्रसार्य added after चन्द० B·E·. मुद्दो added before ह्मि F·. अणुट्ठाअदु A·P·. अहिआरसरिसं A·P·M·R·K·J·F·N·G·, अधिआरित्तसरिसं S·.

१५१ चाण० । शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव उच्यतामस्मद्वचनात् कालपाशिको दण्डपाशिकः । शीघ्रमयं दुष्टवणिङ् निगृह्यताम् । अथ वा तिष्ठतु । उच्यतां दुर्गपालो विजयपालः । गृहीतसारमेनं सपुत्रकलत्रं संयम्य तावद्रक्ष यावन्मया वृषलाय कथ्यते । स एवास्य प्राणहरं दण्डमाज्ञापयिष्यति ।

१५२ शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । श्रेष्ठिन् इत इतः ।

१५३ चन्द० उत्थाय । अज्ज अअमाअच्छामि । स्वगतम् । दिट्ठिआ मित्तकज्जेण मे विणासो ण पुरिसदोसेण ।

परिक्रम्य शिष्येण सह निष्क्रान्तः ।

१५४ चाण० सहर्षम् । हन्त लब्ध इदानीं राक्षसः । कुतः ।

त्यजत्यप्रियवत् प्राणान् यथा तस्यायमापदि ।
तथैवास्यापदि प्राणा ध्रुवं तस्यापि न प्रियाः ॥ २५ ॥

---

१५३ आर्य अयमागच्छामि । दिष्ट्या मित्रकार्येण मे विनाशो न पुरुषदोषेण ।

---

१५१ सक्रोधम् added after चाण० B. , सक्रोधं खड्गमाकृष्य । दुरात्मन् दुष्ट E. . शार्ङ्गरव twice P.M.S.E. . च added after दण्डपाशिकः in all but S. . निगृह्य for निगृह्यताम् N. , शास्यताम् G.E. ; निगृह्यताम् omitted S. . तावत् for अथ वा G. . अस्मद्वचनाद् added before दुर्गपालो S.E.G. . दुर्गपालको A.P.M.R.K.J.F.N. . विजयपालकः A.P.M.R.J.F. , विजयपालकश्च N. , विजयपालश्च B.E.G. . नियम्य for संयम्य F. ; संयम्य omitted S.G. . मया omitted N.G. . स for वृषल B.G. . प्राणहरणं M. , सर्वस्वहरं E. , सर्वस्वहरणं G. . १५३ उत्थाय omitted in all but S.B.E. . मे omitted M.R. . जणिदो added before ण B. . उण added after ण M.B. . शिष्येण सह omitted G. . १५४ हन्त omitted M.R.N. . दिष्ट्या added after हन्त S.G. . दुरात्मा added before राक्षसः E. . तथास्याप्यापदि E. . नूनं for ध्रुवं in all but E. .

नेपथ्ये कलकलः।

१५५ प्रविश्य संभ्रान्तः शिष्यः। उपाध्याय एष खलु शकटदासं वध्यमानं वध्यभूमेरादाय समपक्रान्तः सिद्धार्थकः।

१५६ चाण० स्वगतम्। साधु सिद्धार्थक कृतः कार्यारम्भः। प्रकाशं सक्रोधम्। प्रसह्य किमपक्रान्तः। वत्स उच्यतां भागुरायणो यथा त्वरितमेनं संभावय।

१५७ निष्क्रम्य प्रविश्य च शिष्यः सविषादम्। उपाध्याय हा धिक् कष्टमपक्रान्तो भागुरायणः।

१५८ चाण० स्वगतम्। व्रजतु कार्यसिद्धये। प्रकाशं सक्रोधम्। वत्स उच्यन्तामस्मद्वचनाद् भद्रभटपुरुषदत्तडिङ्गरातबलगुप्तराजसेनरोहिताक्षविजयवर्माणः। शीघ्रमनुसृत्य गृह्यतां दुरात्मा भागुरायण इति।

---

१५५ Before this the speeches चाण० ॥ शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ॥ शिष्यः ॥ प्रविश्य उपाध्याय आज्ञापय ॥ चाण० ॥ किमेष कलकलः ॥ added with slight alterations in A·P·J·S·B·N·G·, and चाण० ॥ शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव रे ज्ञायतां किमेतत् ॥ only added in E·. विभाव्य for प्रविश्य संभ्रान्तः A·P·J·S·N·G·, प्रविश्य M·R·K·F·, प्रविश्य सविषादं E·, निष्क्रम्य विभाव्य पुनः प्रविश्य संभ्रान्तः B·. खलु omitted G·. स्थानाद् for भूमेः M·R·. अपक्रान्तः S·. १५६ साधु added before कृतः P·S·B·N·G·. त्वया added after कृतः E·. कृतः कार्यारम्भः omitted N·. कथम् for किम् E·. सक्रोधमिव R·. एनम् omitted A·P·M·R·K·J·F·. १५७ अपि added at the end in all but S·E·G·. १५८ सक्रोधमिव in all but S·E·G·. भद्र for वत्स A·P·M·N·. तत्कृतं विषादेन added before उच्यन्ताम् K·B·. भद्द E·. डिङ्ग R·E·, डिण्ड G·, डिङ्ग B·. लोहि K·S·. भद्रभटप्रभृतयः for भद्र......वर्माणः F·. उपसृत्य B·E·.

१५९ शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सविषादम् । हा धिक् कष्टं सर्वमेव तन्त्रमाकुलीभूतम् । तेऽपि खलु भद्रभटप्रभृतयः प्रथमतरमप्रभातायामेव रजन्यामपक्रान्ताः ।

१६० चाण० स्वगतम् । सर्वेषां शिवाः सन्तु पन्थानः । प्रकाशम् । वत्स अलं विषादेन ।

ये याताः किमपि प्रधार्य हृदये पूर्वं गता एव ते
ये तिष्ठन्ति भवन्तु तेऽपि गमने कामं सकामोद्यमाः ।
एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्मम ॥ २६ ॥

उत्थाय । एष दुरात्मनो भद्रभटप्रभृतीनाहरामि । प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वात्मगतम् । दुरात्मन् राक्षस क्वेदानीं गमिष्यसि । एषोऽहमचिराद् भवन्तम्

---

१५९ तथा for यदा...ध्यायः A·P·M·R·K·J·F· . हा धिक् कष्टम् omitted M·R· ; कष्टम् omitted E· ; उपाध्याय added after हा S·B·E·G· . व्याकुलीभूतम् P· . प्रथमम् P· , प्रथमतः G· . प्रभातायामेव for अप्रभातायाम् G· , उषसि A·P·M·R·K·J·F· . १६० सर्वथा for सर्वेषां A·P·M·K·J·F· , सर्वदा R· . कृतं for अलं S· G· . पश्य added after विषादेन in all but M·R·K· . निघ्नन्ति for तिष्ठन्ति N· . गमनं E· . प्रकामोद्यमाः in all but E· . एव for अर्थ in all but B· . नन्दोत्पाटन E· . उत्थाय omitted F· . आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा added before एष A·P·M·R·K·J·F·N· , प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा B· . खलु added after एषः B· . ग्राहयामि for आहरामि E· , ग्राहयिष्यामि S·G· . आत्मगतम् only for प्रत्य......गतम् in all. आः added before दुरात्मन् R· . इदानीम् omitted S·E·G· . यास्यसि S·B·E·N·G· .

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्वलदानशक्ति-
मुत्सेकिनं बलमदेन विगाह्यमानम्।
बुद्ध्या निगृह्य वृषलस्य कृते क्रियाया-
मारण्यकं गजमिव प्रवणीकरोमि॥ २७॥

निष्क्रान्तौ।

इति मुद्रालाभो नाम प्रथमोऽङ्कः।

उत्सेकिना in all but R. मदबलेन A.P.M.R.K.J.F. विगाहमानम् A.P.M.K.J.F.B.N., विदह्यमानम् S. प्रगुणीकरोमि in all but M.R.; प्रवणं करोमि M. इति निष्क्रान्ताः सर्वे for निष्क्रान्तौ in all. मुद्रालाभो नाम omitted in all but A.P.N..

ततः प्रविशत्याहितुण्डिकः ।

१ आहि० ।

जाणन्ति तन्तजुत्तिं जहट्ठिदं मण्डलं अहिलिहन्ति ।
जे मन्तरक्खणपरा ते सप्पणराहिवे उवअरन्ति ॥ १ ॥

आकाशे । अज्ज किं तुमं भणासि । को तुमं त्ति । अज्ज अहं खु आहितुण्डिओ जिण्णविसो णाम । किं भणासि । अहं वि अहिणा खेलिदुं इच्छामि त्ति । अह कदरं उण अज्जो वित्तिं उवजीवदि । किं भणासि । राअउलसेवओह्मि त्ति । णं खेलदि ज्येव अज्जो अहिणा । कहं विअ । अमन्तोसहिकुसलो वालग्गाही मत्तो मअङ्गआरोहो जिदकासी लद्धाहिआरो राअउलसेवओ

---

१ जानन्ति तन्त्रयुक्तिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति । ये मन्त्ररक्षणपरास्ते सर्पनराधिपानुपचरन्ति ॥ आर्य किं त्वं भणासि । कस्त्वमिति । आर्य अहं खल्वाहितुण्डिको जीर्णविषो नाम । किं भणसि । अहमप्यहिना खेलितुमिच्छामीति । अथ कतरां पुनरार्यो वृत्तिमुपजीवति । किं भणसि । राजकुलसेवकोऽस्मीति । ननु खेलत्येवार्योऽहिना । कथमिव । अमन्त्रौषधिकुशलो व्यालग्राही मत्तो मतङ्गजारोहो जितकाशी लब्धाधिकारो राजकुलसेवक

---

१ जुत्ती P·S· . अहिलहन्ति G· , तुमं omitted S·B·E·G· . भणासि K· . क्खु B· . जीवदि F· , आजीवदि N·G· . खेलदु S·E·G· . किं भणासि । अधं त्ति for कहं विअ in B· ; त्ति for विअ S·G· ; विअ omitted E· . मन्तोसहि for अमन्तोसहि A·P·M·N· . अनोसहि E· . अग्गहिदङ्कुसो added after वालग्गाही B· , पमत्तो S· . मत्तो omitted R· ; पमत्ता for मत्तो G· , पियमन्तो (?) E· , पमत्त A· , मत्त P·M·J·F·S·B·N· , मतङ्गआरोहि for मअङ्गआरोहो

त्ति एदे तिण्णि अवस्सं विणासमणुहोन्ति । कहं अदिक्कन्तो एसो । पुनराकाशे । अज्ज किं तुमं भणासि । किं एदेसु पेडाल-समुग्गएसु त्ति । अज्ज जीविआए संपादआ सप्पा । किं भणासि । पेक्खिदुं इच्छामि त्ति । पसीददु अज्जो । अट्ठाणं खु एदं । ता जदि कोदूहलं एहि एदस्सिं आवासे दंसेमि । किं भणासि । एदं खु भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स गेहं । णत्थि अह्मारिसाणं इह पवेसो त्ति । तेण हि गच्छदु अज्जो । मम उण जीविआए

इत्येते त्रयोऽवश्यं विनाशमनुभवन्ति । कथमतिक्रान्त एषः । आर्य किं त्वं भणसि । किमेतेषु पेटकसमुद्गकेष्विति । आर्य जीविकायाः संपादका सर्पाः । किं भणसि । प्रेक्षितुमिच्छामीति । प्रसीदत्वार्यः । अस्थानं खल्वेतत् । तस्माद्यदि कुतूहलमेह्येतस्मिन्नावासे दर्शयामि । किं भणसि । एतत् खलु भर्तुरमात्यराक्षसस्य गेहम् । नास्त्यस्मादृशानामिह प्रवेश इति । तेन हि गच्छत्वार्यः । मम पुनर्जीविकायाः

P·J·F· , मतङ्गआरोही A·M· , मदगआरोही R· , मत्तगअवरारोही B· , मत्तगअवरारोहणो S·E·N· , मतङ्गजसंरोहणो G· . लद्धाहिआरो जिदकासी in all. उल omitted in all but E· . तदो ज्जेव added before एदे S·E·G· . वि added before अवस्सं A·P·M·R·J·F·E·N· , वि पुरिसा S·G· . कहं...एसो omitted S·N·G· . एसो omitted E· . मण्डण added after अज्ज N· . तुमं उण किं for किं तुमं S·B·G· . पेडिआ R· , पेडा B·E· . वहासि त्ति for त्ति S· . अप्प added before जीविआए B· . जीविआसंपादआ B·E·G· . भणासि A·M·R· . पसीददु twice B· ; पेक्खदु for it P· , पेक्खीअदु पेक्खीअदु E· . क्खु B·N· . दे added after कोदूहलं B· . ता added before एहि S·B·E·G· . ज्जेव added before आवासे N· . पविसिअ added after आवासे S·N·G· , इह omitted N· . हि omitted S· ; ता for तेण हि N· . मम omitted S· . उण omitted S·B·G· . जीविआपचाएण P· .

पसादेण अत्थि एत्थ पवेसो । कधं एसो वि अदिक्कन्तो । स्वगतम् । अहो आश्चर्यम् । चाणक्यमतिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तमवलोक्य विफलमिव राक्षसप्रयत्नमवगच्छामि । राक्षसमतिपरिगृहीतं च मलयकेतुमवलोक्य चलितमिवाधिराज्याच्चन्द्रगुप्तमवगच्छामि । कुतः ।

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्तिं मन्ये स्थिरां मौर्यनृपस्य लक्ष्मीम् ।
उपायहस्तैरपि राक्षसेन निकृष्यमाणामिव लक्षयामि ॥ २ ॥

तदेवमनयोर्बुद्धिशालिनोः सुसचिवयोर्विरोधे संशयितेव राजलक्ष्मीः ।

विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिमुख्ययो-
र्महावने वनगजयोरिवान्तरे ।
अनिश्चयाद् गजवशयेव भीतया

प्रसादेनास्त्यत्र प्रवेशः । कथमेषोऽप्यतिक्रान्तः ।

पसाहणत्थं for पसाएण E. . इह for एत्थ A.P.R.F.E. , मे for एत्थ S. . अवक्कन्तो A.P. . कधं...क्कन्तो omitted M.R.F. . संस्कृतमाश्रित्य . added before स्वगतम् in all . स्वगतम् omitted R. . आश्चर्यम् twice M.S. . अवेक्ष्य for अवलोक्य A.P.F.N.G. , प्रेक्ष्य S. . राक्षसपरिगृहीतं M.R.F. . च omitted in all but B. . अवेक्ष्य for अवलोक्य N.G. , प्रेक्ष्य S. . अपि omitted S.N.G. . राक्षसमति...... च्छामि omitted in A. , राक्षसमवेक्ष्य विफलमिव चाणक्यप्रयत्नमवगच्छामि for it in P. . तथा हि for कुतः M.B. . कुल for नृप S.B.E. N.G. . इह for अपि S.G. . निःकृ for निकृ E.G. , निष्कृ A.M.F. , विकृ B. . सुनय for बुद्धि B.E. . सचिवयोः E. . नन्दकुलराज्यलक्ष्मीः in E. , नूनं कुललक्ष्मीः in G. , नन्दकुललक्ष्मीः in the rest. लक्ष्यते । कुतः added after लक्ष्मीः in S.B.E.G. , लक्ष्यते । यतः in N. , यतः only in A.P.F. . अन्तिके for अन्तरे M.R. . भृशम् for ध्रुवम् B. .

गतागतैर्ध्रुवमथ खिद्यते श्रिया ॥ ३ ॥

तद्यावदमात्यराक्षसं पश्यामि । इति परिक्रम्य द्वारि स्थितः ।

ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरुषेणानुगम्यमानः सचिन्तो राक्षसः ।

२ राक्ष० सबाष्पम् । कष्टं भोः कष्टम् ।

वृष्णीनामिव नीतिविक्रमगुणव्यापारशान्तद्विषां
नन्दानां विपुले कुलेऽकरुणया नीते नियत्या क्षयम् ।
चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रात्रिंदिवं जाग्रतः
सैवेयं मम चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्तते ॥ ४ ॥

अथ वा

नेदं विस्मृतभक्तिना न विषयव्यासङ्गमूढात्मना
प्राणप्रच्युतिभीरुणा न च मया नात्मप्रतिष्ठार्थिना ।
अत्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीतौ मनो दीयते
देवः स्वर्गगतोऽपि शात्रववधेनाराधितः स्यादिति ॥ ५ ॥

आकाशमवलोकयन् । भगवति कमलालये भृशमगुणज्ञासि । कुतः ।

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं
सक्तासि किं कथय वैरिणि मौर्यपुत्रे ।
दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे
तत्रैव किं न चपले प्रलयं गतासि ॥ ६ ॥

इव for अथ in R.F., इह in the rest. पीड्यते श्रिया S., भिद्यते क्रिया (?) F.. अहम् added after यावद् B.O.. एव added before पश्यामि S.. इति...स्थितः omitted P.S.. २ स्वभवनगतः added after आसनस्थः in S.B.E.N.O.. सबाष्पम् omitted in S.; ऊर्ध्वमवलोक्य added before it in B.E.. सकले for विपुले S.. अथ वा omitted M.. व्यापार B.. मूढात्मना A.M.R.K.J.. प्रतिष्ठात्मना P.. प्रतिष्ठेच्छुना M.R.. अत्यन्तं P., भीयेत S.. वधैः for वधेन P.. हा added before भगवति R.. कमले S.. रक्ता S.B.N.O.. दुष्कुल for वैरिणि E.. गजप्रणाशे S..

अपि चानभिजाते

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः
पतिं पापं मौर्यं यदसि कुलहीनं कृतवती ।
प्रकृत्या वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला
पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥ ७ ॥

अयि अविनीते तदहमाश्रयोन्मूलनेनैव त्वामकामां करोमि । विचिन्त्य । मया तावत् सुहृत्तमस्य चन्दनदासस्य गृहे गृहजनं निक्षिप्य नगरान्निर्गच्छता स्थाय्यमनुष्ठितम् । कुतः । कुसुमपुराभियोगं प्रत्यनुदासीनो राक्षस इति तत्रस्थानामस्माभिः सहैककार्याणां देवपादोपजीविनां नोद्यमः शिथिलीभविष्यति । चन्द्रगुप्तशरीरमभिद्रोग्धुमस्मत्प्रयुक्तानां तीक्ष्णरसदायिनामुपसंग्रहार्थं परकृत्योपजापार्थं च महता कोशसंचयेन स्थापितः शकटदासः । प्रतिक्षणमरातिवृत्तान्तोपलब्धये तत्संहतिभेदनाय च व्यापारिताः सुहृदो जीवसिद्धिप्रभृतयः । तत् किमत्र बहुना ।

इष्टात्मजः सपदि सान्वय एव देवः
शार्दूलपोतमिव यं परिपुष्य नष्टः ।
तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिनद्मि मर्म
वर्मीभवेद्यदि न दैवमदृश्यमानम् ॥ ८ ॥

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

हे added before अनभिजाते G. पापे in all but E. वृतवती in all but B.E. प्रकृत्यैवाकाश M.R. अपि च for अयि in all. अयम् added before अहम् G. यदयम् for तदहम् S. आश्रितो for आश्रयो F. गेहे for गृहे F. ; गृहे omitted G. निष्क्रामता G. किं कारणम् for कुतः B.E.N.G. उदासीनः for अनुदासीनः G. शरीरं द्रोग्धुं यातानाम् N. च added before तीक्ष्ण N. परकृत्योपक्षे(sic. परकृत्यपक्षो)पसंग्रहार्थम् S.E.G. वृत्तो for वृत्तान्तो P. भेदाय B.E.N. मया for च E. अत्र omitted P. एष for एव P.E. परिपोष्य in all but B.N.G. म(sic. व)र्मीभवेद् P.S. अदृश्यमानम् J.S.E.N.G. ; अदृश्यरूपम् A.P.F., अदृष्टरूपम् M.R.

३ कञ्चु०। कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरया चाणक्यनीत्या यथा
धर्मो मौर्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि।
तं संप्रत्युपचीयमानमनु मे लब्धान्तरः सेवया
लोभो राक्षसवज्जयाय यतते जेतुं न शक्नोति च॥३॥

परिक्रम्य। इदममात्यराक्षसस्य गृहम्। यावत् प्रविशामि। प्रविश्यावलोक्य च। स्वस्ति भवते।

४ राक्ष०। आर्य जाजले अभिवादये। प्रियंवदक आसनमत्रभवतः।

५ पुरु०। एदं आसणं। उवविसदु अज्जो।

६ कञ्चु०। उपविश्य। कुमारो मलयकेतुरमात्यं विज्ञापयति। चिरात्प्रभृत्यार्यः परित्यक्तोचितसंस्कार इति पीड्यते मे हृदयम्। यद्यपि सहसा स्वामिगुणा न शक्यन्ते विस्मर्तुं तथापि मद्विज्ञापनां मानयितुमर्हत्यार्यः। इत्याभरणं दर्शयति। इदमाभरणं कुमारेण स्वशरीरादवतार्य प्रेषितं धारयितुमर्हत्यार्यः।

---

५ एतदासनम्। उपविशत्वार्यः।

---

३ इदममात्यराक्षसस्य गृहम्। यावत् प्रविशामि॥ विचिन्त्य॥ added after कञ्चु०॥ in S. जरसा N. यया for यथा M.R. प्रनष्य for क्रमेण M.R. अपि for अनु F.S.B.E.G. तम् for च P. इद......लोक्य च omitted in S.; दृष्ट्वा॥ अयममात्यराक्षसः॥ परिक्रम्योपसृत्य च॥ अमात्य for परि......लोक्य च॥ in B. ४ अवलोक्य added after राक्ष० E., विलोक्य S. जाजले omitted A.P.M.R.J.F.E. अत्रभवत उपनय for आनीयताम् in S.B., अत्रभवतः only in E.N.G. ५ प्रियं० for पुरु० F.B.R. ६ अमात्य added before कुमारो S.B.E.G. कुमारो omitted G. आर्यः omitted S.G. परित्यक्तशरीरोचित S.B.E.G. अमात्यः added after संस्कारः S. मम for मद् E. मानयन्त्वार्यः F. इत्याभरणानि in all but S.E.G. अमात्य added before इदम् S.B.E. इमान्याभरणानि and प्रेषितानि in all but S.E.G. आर्यः for अमात्यः B.E.N.G.

७ राक्ष॰। आर्य जाजले विज्ञाप्यतामस्मद्वचनात् कुमारः। विस्मृता मया भवद्गुणपक्षपातेन स्वामिगुणाः। किं तु

न तावन्निर्वीर्यैः परपरिभवाक्रान्तिकृपणै-
र्वहाम्यङ्गैरेभिः प्रतनुमपि संस्कारख्रचनाम्।
न यावन्निःशेषक्षपितरिपुचक्रस्य निहितं
सुगाङ्गे हेमाङ्कं नृवर तव सिंहासनमिदम्॥१०॥

८ कञ्चु॰। अमात्ये नेतरि सुलभमेतत् कुमारस्य। तत् प्रतिमान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः।

९ राक्ष॰। आर्य कुमार इवानतिक्रमणीयवचनो भवानपि। तदनुष्ठीयतां कुमारस्याज्ञा।

१० कञ्चु॰ नाट्यान भूषणं परिधाप्य। स्वस्ति भवते। साधयाम्यहम्।

११ राक्ष॰। आर्य अभिवादये।

कञ्चुकी निष्क्रान्तः।

---

७ मद् for अस्मद् B·. मे for मया S·E·G, एव A·P·M·R· J·F·E·N·. तव for भवद् B·. पक्षपातिना E·. परिभवक्रान्त E·, परिभवाक्रान्त R·. क्षयित S·B·N·. हेमाङ्ग S·. ८ अमात्य added before अमात्ये S·E·G·. अमात्य for अमात्ये N·. त्वयि added before नेतरि B·E·N·. कुमारेण E·G·. परिमान्यताम् S·, परिपण्यताम् G·. प्रथमः omitted G·; प्रथमप्रणयः M·. ९ आर्य omitted R·. वत् for इव S·G·. इव नाति M·R·. मे added before भवान् M·G·. अनुष्ठीयते in all but E·. कुमाराज्ञा G·. १० आभरणानि in M·, भूषणानि in the rest. संधार्य E·. साधयाम्यहम् omitted G·. ११ ताम्बूलं दत्त्वा added after राक्ष॰ S·. अभिवादयाम्यहम् S·G·. सत्कृतो added before कञ्चुकी S·. कञ्चु॰। स्वनियोगं साधयाम्यहम्॥ इति सत्कृतो निष्क्रान्तः॥ for कञ्चुकी निष्क्रान्तः। in B·.

१२ राक्ष० । प्रियंवदक ज्ञायतां कोऽस्मद्दर्शनार्थी द्वारि तिष्ठति ।

१३ पुरु० । जं अमच्चो आणवेदि । परिक्रम्याहितुण्डकं दृष्ट्वा । अज्ज को तुमं ।

१४ आहि० । भद्द अहं खु आहितुण्डिओ जिण्णविसो णाम । इच्छामि अमच्चस्स पुरदो सप्पेहिं खेलिदुं ।

१५ पुरु० । चिट्ठ जाव अमच्चस्स णिवेदेमि । राक्षसमुपगम्य । अमच्च एसो खु सप्पजीवी इच्छदि सप्पेहिं अमच्चस्स पुरदो खेलिदुं ।

१६ राक्ष० वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा स्वगतम् । **कथं प्रथममेव सर्पदर्शनम् ।** प्रकाशम् । **प्रियंवदक न नः कुतूहलं सर्पदर्शने । तत् परितोष्य विसर्जयैनम् ।**

---

१३ यदमात्य आज्ञापयति । आर्य कस्त्वम् । १४ भद्र अहं खल्वाहितुण्डिको जीर्णविषो नाम । इच्छाम्यमात्यस्य पुरतः सर्पैः खेलितुम् । १५ तिष्ठ यावदमात्याय निवेदयामि । अमात्य एष खलु सर्पजीवीच्छति सर्पैरमात्यस्य पुरतः खेलितुम् ।

---

१२ अयम् added after कः B. . मद् for अस्मद् M.R. . द्वारे M.R. . १३ प्रियं० for पुरु० throughout M.R.B. . अज्जो for अमच्चो S.B.E.N. , देवो G. . निष्क्रम्य F.S.B.E.N.G. . प्रति for दृष्ट्वा G. . णं added before अज्ज B.N. ; भद्द for अज्ज S.G. . १४ जिण्णविसो णाम omitted S.G. . अमच्चरक्खसस्स F.S.B.N. . १५ दाव added before जाव G. ; दाव for जाव A.S.E. . अमच्चरक्खसस्स F. . अज्ज for अमच्च B.E. . खु omitted P.M.R. . सप्पजीवी S. , सप्पोपजीवी B.N. . सप्पं for सप्पेहिं A.P.M.R.J.F. . अमच्चस्स पुरदो omitted in all but B. . दंसेदुं for खेलिदुं A.P.M.R.J.F. . १६ मे for एव R. . भद्र added before प्रियंवदक R.E. . मे for नः E.G. . कौतूहलं in all but B.E. . अस्ति added after कुतूहलं B. . सर्पेषु for सर्पदर्शने in all but S.B.G. . इतः(sic. अतः) for तत् S.G. .

१७ प्रियं० । जं अमच्चो आणवेदि । आहितुण्डिकमुपसृत्य । अज्ज एसो खु दे दंसणफलेण अमच्चो पसादं करेदि । ण उण दंसणेण ।

१८ आहि० । भद्द विण्णवेहि मह वअणेण अमच्चं । ण केवलं अहं सप्पजीवी पाउअकवी खु अहं । ता जइ मे अमच्चो दंसणेण पसादं ण करेदि तदो एदं पत्तअं वाचेदुं पसीददु त्ति ।

१९ पुरु० पत्रं गृहीत्वा राक्षसमुपसृत्य । अमच्च एसो खु आहितुण्डिओ विण्णवेदि । ण केवलं अहं सप्पजीवी पाउअकवी खु अहं । ता जइ मे अमच्चो दंसणेण पसादं ण करेदि तदो एदं पत्तअं वाचेदुं पसीददु त्ति ।

---

१७ यदमात्य आज्ञापयति । आर्य एष खलु ते दर्शनफलेनामात्यः प्रसादं करोति । न पुनर्दर्शनेन । १८ भद्र विज्ञापय मम वचनेनामात्यम् । न केवलमहं सर्पजीवी प्राकृतकविः खल्वहम् । तस्माद्यदि मेऽमात्यो दर्शनेन प्रसादं न करोति तत एतत् पत्रकं वाचयितुं प्रसीदत्विति । १९ अमात्य एष खल्वाहितुण्डिको विज्ञापयति । न केवलमहं सर्पजीवी प्राकृतकविः खल्वहम् । तस्माद्यदि मेऽमात्यो दर्शनेन प्रसादं न करोति तत एतत् पत्रकं वाचयितुं प्रसीदत्विति ।

---

१७ तथा for जं... वेदि A·P·M·R·J· , तह F· . भद्द for अज्ज B·E·. अदंसणेण for दंसणफलेण S·B·N·; कज्जेण for फलेण A·P·M·R·J·F·. ण added before करेदि F· . उण omitted F· . सप्प added before दंसणेण A·P·M·J·F·N· ; संदंसणेण for दंसणेण R· . १८ सहसुह A·P·M·R·J·F· . मह वअणेण omitted A·P·M·R·J·F· . अहं before सप्प omitted S·E· . सप्पोपजीवी B·N·. मे omitted G· . दंसणपसादं for दंसणेण पसादं A· . ता for तदो in all but A·N· . वि added after एदं B·N· , वि दाव A· , तु E· . वाचेदु for वाचेदुं पसीददु in all but B·E·N· . १९ अज्ज for अमच्च A·P·M·R·J·F· . खु omitted E· . सप्पजीवी for आहितुण्डिओ E· , अमच्च for it in A·P·M·R·J·F· . अमच्चं added before विण्णवेदि G· . अहं omitted E· . सप्पोपजीवी B· . अहं omitted [illegible] R· . दंसणपसादं A·R· . ता for तदो S·G· ; ता omitted E· . वि दाव added after एदं in all but S·G· . वाचिअ for वाचेदुं S·G· . वाचेदु for वाचेदुं पसीददु A·P·M·R·J·F· .

२० राक्ष० पत्रं गृहीत्वा वाचयति ।

पाऊण णिरवसेसं कुसुमरसं अत्तणो कुसलदाए ।
जं उग्गिरेइ भमरो तं अण्णाणं कुणइ कज्जं ॥ ११ ॥

विचिन्त्य स्वगतम् । अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञो भवत्प्रणिधिरिति गाथार्थः । कार्यव्यग्रत्वान्मनसः प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीनां विस्मृतम् । इदानीं स्मृतिरुपलब्धा । व्यक्तमाहितुण्डिकच्छद्मना विराधगुप्तेनानेन भवितव्यम् । प्रकाशम् । प्रियंवदक प्रवेशयैनम् । सुकविरेषः । श्रोतव्यमस्मात् सुभाषितम् ।

२१ पुरु० । जं अमच्चो आणवेदि । आहितुण्डिकमुपगम्य । उवसप्पदु अज्जो ।

२२ आहि० नाट्येनोपसृत्य विलोक्य च स्वगतम् । अयममात्यराक्षसः

वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं कण्ठे विवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिणया बलान्निहितयाप्यङ्के पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्योद्यमाशङ्किनी
मौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥

प्रकाशम् । जेदु अमच्चो ।

---

२० पीत्वा निरवशेषं कुसुमरसमात्मनः कुशलतया । यदुद्गिरति भ्रमरस्तद्-न्येषामज्ञानां च करोति कार्यम् ॥ २१ यदमात्य आज्ञापयति । उपसर्पत्वार्यः । २२ जयत्वमात्यः ।

---

२० उग्गिरन्दि F·E· . भमरा F·G· . कुसुमरसम् । आम् तनो for कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञो N· . अहं added before भवत् S·B·E·G· . त्वत् for भवत् S·G· . च added before इति S·B·E·G· . आः added before कार्य B·E·N· . विस्मृतम् omitted S· . कुसुमपुरादागतेन added after च्छद्मना S·B· . अनेन omitted S·G· . २१ तथा for जं......वेदि A·P·M·R·J·F· २२ संस्कृतमाश्रित्य added after स्वगतम् in all but E·G· . अये added before अयम् S·B·E·G· , स एव added after राक्षसः A·P·J· , स एष M·R·F· , निर्दान B·N· , निष्ठान्ति यः स एव E· . शिथिलां S·E· . निवृत्तानना in all but S·B·G· . मुखं for मुखं B· . जेदु twice S·B·E·N·G· . अज्जो for अमच्चो A·E· , देवो G· .

२३ राक्ष० विलोक्य। अये विराध-। इत्यर्धोक्ते विरूढस्मृतिः। प्रियंवदक भुजङ्गैरिदानीं विनोदयामः। तद्विश्रम्यतामितः परिजनेन। त्वमपि स्वाधिकारमशून्यं कुरु।

२४ पुरु०। जं अमच्चो आणवेदि। इति सपरिजनो निष्क्रान्तः।

२५ राक्ष०। सखे विराधगुप्त इदमासनम्। आस्यताम्।

विराधगुप्तो नाट्येनोपविष्टः।

२६ राक्ष० निर्वर्ण्य सबाष्पम्। अहो देवपादपद्मोपजीविनो जनस्यावस्था।

२७ विरा०। अलममात्य शोकेन। नातिचिरादमात्योऽस्मान् पुनः पुरातनीमवस्थामारोपयिष्यति।

२८ राक्ष०। सखे वर्णय कुसुमपुरवृत्तान्तम्।

२९ विरा०। अमात्य विस्तीर्णः खलु कुसुमपुरवृत्तान्तः। तत् कुतः प्रभृति वर्णयामि।

३० राक्ष०। सखे चन्द्रगुप्तस्य तावन्नगरप्रवेशात् प्रभृत्यस्मत्प्रयुक्तै-

२४ यदमात्य आज्ञापयति।

२३ विराधगुप्तः for विराध M·S·N·G·. विरूढस्मृतिः omitted in all but B·. ननु प्र[illegible]ः added before प्रियंवदक A·M·R·J·F·, न प्ररूढश्मश्रुः P·, विरूढश्मश्रुः S·E·, विरूढश्मश्रो N·G·. विनोदयितव्यम् A·P·M·R·J·F·. इतः omitted B·; मत for इतः G·, नः N·. स्वमधिकारम् for स्वाधिकारम् S·B·E·G·. २४ तथा for जं...... वेदि A·P·M·R·J·, तह F·. २५ विरा०। यदाज्ञापयत्यमात्यः। added before विराध......विष्टः S·B·E·N·G·. सबाष्पम् omitted A·P·M·R·J·F·E·; सखेदम् for सबाष्पम् B·N·. अये for अहो A·P·M·R·J·F·E·. नन्द added before देव G·. पद्म omitted A·P·M·R·J·F·. इयम् omitted E·N·G·. २७ अलम् twice M·R·F·. नूनम् for पुनः B·; पुनः omitted A·P·M·R·J·F·N·G·. २८ विराधगुप्त added after सखे S·B·. २९ खलु omitted B·E·G·. ततः for तत् M. आज्ञापय added before कुतः B·E·N·, आज्ञापयतु S·G·. कथयामि S·B·E·G·. ३० एव added after चन्द्रगुप्तस्य in all but B·N·. मत for अस्मत् B·E·

स्तीक्ष्णरसदायिभिः किमनुष्ठितमित्याद्यादितः श्रोतुमिच्छामि।

३१ विरा०। एष कथयामि। अस्ति तावच्छकयवनकिरातकाम्बोजपारसीकवाह्लीकप्रभृतिभिश्चाणक्यमतिपरिगृहीतैश्चन्द्रगुप्तपर्वतेश्वरबलैरुदधिभिरिव प्रलयोच्चलितसलिलैः समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरम्।

३२ राक्ष० शस्त्रमाकृष्य ससंभ्रमम्। आः मयि स्थिते कः कुसुमपुरमुपरोत्स्यति। प्रवीरक प्रवीरक

प्राकारं परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिक्रम्यतां
द्वारेषु द्विरदैः प्रतिद्विपघटाभेदक्षमैः स्थीयताम्।
मुक्त्वा मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्बले दुर्बले
ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभीष्टं यशः॥ ३॥

३३ विरा०। अमात्य अलमावेगेन। वृत्तमिदं वर्ण्यते।

३४ राक्ष० निःश्वस्य। कथं वृत्तमिदम्। मया पुनर्ज्ञातं स एवायं काल इति। शस्त्रमुत्सृज्य सास्रम्। हा देव नन्द स्मरति ते राक्षसः

प्रणिधिभिः for प्रयुक्तैः B·. रसदैः F·S·G·. आद्यादितः omitted in E·, आदि omitted in the rest. ३१ पारसीक omitted A·P·. बाह्लीक omitted N·G·, पर्वतक G·. प्रलयकालचलितसलिलसंचयैः S·B·N·G, प्रलयकालचलितसलिलगम्भीरैः E·. ३२ आः omitted B·G·; अयि for आः A·P·M·R·J·F·N·. अवरोत्स्यति B·. प्रवीरक once A·P·, वीरक R·, वीरक वीरक S·G·. क्षिप्रमिदानीम् added after it in all; सर्वतः superadded in M·R·F·. प्राकारान् B·, प्राकारः E·. परिक्षिप्यतां S·B·G·, प्रतिक्षिप्यतां E·. पर for प्रति B·E·G·. त्यक्त्वा A·P·M·R·J·F·. शत्रोर्बलं दुर्बलं E·, शत्रोर्बले ये सदा S·. ३३ अलम् twice F·. इदानीम् added after वृत्तम् M·R·. ३४ निःश्वस्य omitted S·B·E·G·. कष्टम् for कथम् A·P·M·R·J·F·N·. अयम् omitted B·. वर्तते added before इति S·B·E·N·G·. कालम् omitted A·P·M·R··JN. सर्वार्थसिद्ध for नन्द E·. स्मरामि A·P·M·R·J·, अनुस्मरामि F·. राक्षस R·, राक्षसं प्रति A·P·M·J·F·.

प्रसादानाम्। त्वमत्र संग्रामकाले

यत्रैषा मेघनीला चरति गजघटा राक्षसस्तत्र याया-
देतत् पारिप्लवाम्भःप्लुति तुरगबलं वार्यतां राक्षसेन।
पत्तीनां राक्षसोऽन्तं नयतु बलमिति प्रेषयन् मह्यमाज्ञा-
मज्ञासीः प्रीतियोगात्स्थितमिव नगरे राक्षसानां सहस्रम्॥१४॥

विरा०। ततः समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरमवलोक्य बहुदिवसप्रभृति महदुपरोधवैशसमुपरि पौराणां परिवर्तमानमसहमाने तस्यामवस्थायां पौरजनापेक्षया सुरङ्गामेत्यापक्रान्ते तपोवनाय देवे सर्वार्थसिद्धौ स्वामिविरहात् प्रशिथिलीकृतप्रयत्नेषु युष्मद्बलेषु जयघोषणाव्याघातादिसाहसानुमितेष्वन्तर्नगरवासिषु पुनर्नन्दराज्यप्रत्यानयनाय सुरङ्गया बहिरपगतेषु युष्मासु चन्द्रगुप्तनिधनाय युष्मत्प्रयुक्तया विषकन्यया घातिते तपस्विनि पर्वतेश्वरे-

---

प्रसादातिशयम् A·P·M·R·J·F·. यः added before त्वम् S·B·E·N·G·. त्वेवंविधे for त्वमत्र संग्राम B· ; संग्राम dropped S·E·N·G·. चलति S·B·E·N·G·. पारिप्लवाम्भःप्रतितुरगबलं G·, पारिप्लवाभ्रद्रुततुरगबलं S·. धार्यताम् S·B·N·G·. राक्षसस्तन्नयतु A·P·, राक्षसोऽन्तर्नयतु S·N·G·. स्नेह for प्रीति B·. इह for इव S·B·G·. ततस्ततः added after the stanza B·E·N·G·. ३५ पुष्पपुरम् B·N·. प्रवृत्त for प्रभृति R·E·, प्रवृत्तं M·, प्रवृत्तमति A·P·J·N·. पौराणां परि omitted S·. अपि added after तस्याम् in all but B·N·. सुरङ्गामेत्य omitted S·N·. उपेत्य for एत्य B·. परिक्रान्ते for अपक्रान्ते M·, प्रक्रान्ते R·. तस्मात् added before तपोवनाय E·. सुशिथिलीकृत B·. युष्मद्बलेषु omitted S·. जय omitted S·E·G· ; जया for जय A·P·. घोषण M·. व्याघातादिना E·. मितान्तर्नगर S·B·N·G·. निवासिषु E·G·. पुनरपि in all but M·. सुरङ्गामधि (v·l· भि N·) गतेषु S·B·E·N·G·. युष्मासु omittde A·.

३६ राक्ष०। सखे पश्याश्चर्यम्।

कर्णेनेव विषाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिता
हन्तुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया।
सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकप्रीतये
हैडिम्बेयमिवैत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत्॥ १५॥

३७ विरा०। अमात्य दैवस्यात्र कामचारः। किं क्रियताम्।

३८ राक्ष०। ततस्ततः।

३९ विरा०। पितृवधत्रासादपक्रान्ते कुमारे मलयकेतौ विश्वासिते पर्वतेश्वरभ्रातरि वैरोचके प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे चाणक्यहतकेनाहूयाभिहिताः सर्व एव कुसुमपुरनिवासिनः सूत्रधाराः। सांवत्सरिकादेशादद्यार्धरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति। ततः प्रथमद्वारात्

---

३६ इह for इव before अर्जुनं R. चन्द्रगुप्त N. श्रेयसे for प्रीतये in all but E. हैडम्बेयम् G. इवेत्य R·J·F·B·E·G. यद् for तद् G. ३७ सखे for अमात्य G. अत्र omitted G. तत् किं S·G. अत्र क्रियते for क्रियताम् B·N. ३८ ततः om. A·R. ३९ ततः added before पितृ in all but M·G.; पितृ...केतौ omitted G. वधाद् for वधत्रासाद् A·P., वधपरित्रासाद् B. कुसुमपुरात् added after अपक्रान्ते B·N. कुमारे omitted M·R. च added before पर्वतक B·N. वैरोचने M·N., वैरोचनिके F., वैरोधके E. च omitted P·R·S·E·G. वंश for भवन E. चाणक्येन S·G. आहूय omitted P·M·G. कुसुमपुरवासिनः M·R. सूत्रकाराः M. यथा added before सांवत्सरिक in all but S·G. सांवत्सरिकदत्तलग्नवशाद् E., सांवत्सरिकवचनाद् B·N. अद्यैव B·N.; अद्य omitted A·P·M·R·J·F. एवाभिमतः added after समये B·N. वंश for भवन E. ततः omitted S·E·G. पूर्वद्वारात् A·R·J. पूर्वद्वारप्रवेशात् F., पुरद्वारप्रवेशात् P·M., अन्तःपुरद्वारप्रवेशात् S·E·G.

प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनमिति। ततः सूत्रधारैरभिहितम्। आर्य प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशमुपलभ्य सूत्रधारेण दारुवर्मणा कनकतोरणन्यासादिभिः संस्कारविशेषैः संस्कृतं प्रथमं राजभवनद्वारम्। अस्माभिरिदानीमभ्यन्तरे संस्कार आधेय इति। ततश्चाणक्यबटुनानादिष्टेनैव सूत्रधारेण दारुवर्मणा संस्कृतं राजभवनद्वारमिति परितुष्टेन सुचिरं दारुवर्मणो दाक्ष्यं प्रशस्याभिहितम्। अचिरादस्य दाक्ष्यस्यानुरूपं फलं दारुवर्मन्नधिगमिष्यसीति।

४० राक्ष० स्वगतं सोद्वेगम्। कुतश्चाणक्यबटोः परितोषः। अफलमनिष्फलं वा दारुवर्मणः प्रयत्नमवगच्छामि। यदनेन बुद्धिमोहादथ वा राजभक्तिप्रकर्षान्नियोगकालमप्रतीक्षमाणेन जनितश्चाणक्यबटोश्चेतसि बलवान् विकल्पः। प्रकाशम्। ततस्ततः।

४१ विरा०। ततश्चाणक्यहतकेनानुकूललग्नवशादर्धरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति शिल्पिनः पौरांश्च गृहीतार्थान् कृत्वा तस्मिन्नेव क्षणे पर्वतेश्वरभ्रातरं वैरोचकमेकासने चन्द्रगुप्तेन सहोपविश्य कृतः पृथ्वीराज्यविभागः।

सत्कृते for संस्कृतं G. प्रथमं for प्रथमं A.P.M.R.J.B.E.; प्रथमं omitted F.S.G. राजद्वारे G., राजद्वारम् B. अपि added before अभ्यन्तरे G. विधेयः B.E.N. ततश्च A. सूत्रधारेण omitted R.B.E.G. इव added before सुचिरं A.P.M.R.J.N., एव S₂. दारुवर्माणं G.; दारुवर्मणो omitted E. दाक्षिण्यं S. अभिप्रशस्य S.G., अभिनन्द्य B.N. दाक्ष्यस्य omitted S. दारुवर्माधिगमिष्यति B., दारुवर्मणाधिगमिष्यते S. ४० स्वगतम् omitted in all. अधिगच्छामि A.P., अभिगच्छामि F. यदेनं न (sic. यदनेन) S. राजप्रकर्षं नयता for राजभक्तिप्रकर्षात् D., राजभक्तिप्रकर्षं नयता E., राजभक्तिप्रकर्षतया N. अभियोग for नियोग E. संजनितः B. महान् A. प्रकाशम् omitted in all. ततः once P.R. ४१ अद्य added before अर्ध B. वैरोचनिकम् F., वैरोचनम् S. पृथग् for पृथ्वी R., पृथिवी S.N.

४२ राक्ष॰। किमतिसृष्टं पर्वतेश्वरभ्रात्रे वैरोचकाय पूर्वप्रतिश्रुतं राज्यार्धम्।

४३ विरा॰। अथ किम्।

४४ राक्ष॰ स्वगतम्। नियतमतिधूर्तेन चाणक्यबटुना तस्यापि तपस्विनः कमप्युपांशुवधमाकलय्य पर्वतेश्वरविनाशेन जनितमयशः प्रमार्ष्टुमेषा लोकप्रसिद्धिरुपचरिता। प्रकाशम्। ततस्ततः।

४५ विरा॰। ततः प्रथममेव प्रकाशिते चन्द्रगुप्तस्यार्धरात्रे नन्दभवनप्रवेशे कृताभिषेके विमलमुक्तागुणपरिक्षेपोपरचितपट्टमयप्राव-

राज्यप्रविभागः G·, राज्यार्धप्रविभागः N·, राज्यार्धविभागः S·, राज्यार्धभागः B·. ४२ किं वातिसृष्टः A·P·M·R·J·F·, किं चातिसृष्टः B·, किमतिसृष्टः S·E·G·, किमभिसृष्टः N·. पर्वतक A·P·M·R·J·FE·, पर्वत N·. वैरोचनिकाय F·. पूर्व omitted G·, प्रतिश्रुतः in all but E·. राज्यार्धविभागः in all but E·G·; राज्यार्धप्रविभागः G·. ४३ अमात्य added before अथ B·E·N·. ४४ चाणक्य omitted S·E·G·; धूर्त for चाणक्य B·N·. एकान्ते added before कमपि G·; कथमपि for कमपि M·R·F·. उपायान्तर for उपांशु G·. विनाशजनितम् F·, विनाशजनितस्य S·B·E·N·G·. अपयशः M·R·, अयशसः B·E·N·G·, अपयशसः S·. परिहारार्थम् for प्रमार्ष्टुम् S·B·E·N·G·, परिमार्ष्टुम् R·. एव for एषा G·. लोकोक्तिः E·, लोकप्रतिपत्तिः N·. उपचिता A·P·M·R·J·. ततः once R·. ४५ प्रकाशीकृते B·E·N·. रात्रौ for अर्धरात्रे in all but B·N·. किल added after कृताभिषेके A·P·M·R·J·F·, च B·, च किल N·. वैरोचके added before विमल in all but G·. हिमविमल B·E·N·. मणि for गुण A·P·M·R·J·F·, गण N·. परिक्षेपेणोप S·G·, परिक्षेपवि A·P·M·R·J·F·. चित्र added after रचित A·P·M·R·J·E·N·, विचित्र F·S·. पटमय A·P·M·R·J·F·N·, पट्टामल S·, पट्ट(sic· पट्ट)B·. वारवाण for प्रावरण A·P·M·R·J·F·S·B·, बाणवार E·, वारण N·.

रणप्रच्छादितशरीरे मणिमयमुकुटनिबिडनियमितरुचिरतरमौलौ सुरभिकुसुमदामवैकक्षकावभासितविपुलवक्षःस्थले परिचितदर्शनैरप्यनभिज्ञायमानाकृतौ चाणक्यहतकादेशाच्चन्द्रगुप्तोपवाह्यां चन्द्रलेखां नाम गजवशामारुह्य चन्द्रगुप्तानुयायिना राजलोकेनानुगम्यमाने देवस्य नन्दस्य भवनं प्रविशति वैरोचके युष्मत्प्रयुक्तेन सूत्रधारेण दारुवर्मणा चन्द्रगुप्तोऽयमिति मत्वा तस्योपरि पातनाय सज्जीकृतं यन्त्रतोरणम्। अत्रान्तरे बहिर्निगृहीतवाहनेषु स्थितेषु चन्द्रगुप्तानुयायिषु नृपेषु युष्मत्प्रयुक्तेन चन्द्रगुप्तनिपादिना बर्बरकेणान्तर्निहितामसिपुत्रिकामाक्रष्टुकामेनावलम्बिता करेण कनकशृङ्खलालम्बिनी कनकदण्डिका।

४६ राक्ष० स्वगतम्। उभयोरप्यस्थाने यत्नः।

४७ विरा०। अथ जघनाभिघातमुत्प्रेक्षमाणा गजवधूरतिजवनतया

मणिमुकुट S·G·. बन्ध added before निबिड E·, पट्टबन्ध N·, पट्ट-(sic· पट्ट)बन्ध B·, बद्ध G·, निबद्ध S·. नियत for नियमित B·. वैकक्ष्याव A·P·M·R·J·F·, वैकक्षका S·B·N·G·. विपुल omitted B·. परिचितै: P·, परिचिततमैः A·M·R·J·F·S·E·N·. ज्ञायमानरूपाकृतौ E·G·, ज्ञायमाने नृपाकृतौ B·N·. चाणक्याज्ञया E·, चाणक्यहतकस्याज्ञया B·N·, चाणक्यहतकोपदेशात् F·. वाह्यं F·. चन्द्रलेखं F·, चन्द्रलेखाभिधानां B·N·. गजवरम् F·, नागवशाम् E·. जवेन added before देवस्य B·. नन्ददेवस्य for देवस्य नन्दस्य S·B·G·. वैरोचनिके F·. सूत्रधारेण omitted A·P·. मन्यमानेन S·B·E·G·. वैरोचकस्य for तस्य S·B·E·N·G·. निपातनाय B·N·. तोरणयन्त्रम् S·. हि for बहिः G·. गृहीत for निगृहीत M·. वारणेषु R·F·. स्थितेषु omitted G·. भूमिपालेषु S·B·E·G·. एव added before चन्द्रगुप्त in all. वधाय added after चन्द्रगुप्त G·. कनकदण्डिकान्तर्निहिताम् A·P·M·R·J·F·E·N·G·, कनकदण्डान्तर्निहिताम् B·, कनकदण्डिकान्तर्हितां वाहनस्थिताम् S·. शृङ्खलामुखा for शृङ्खला E·, शृङ्खलामुखाव F· B·. ४६ स्वगतम् omitted in all but S·E·. ततस्ततः added at the end B·N·. ४७ घनाभि M·, जनाभि G·. अतिजवतया F·E·. ततः

गत्यन्तरमारूढवती। प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकलितमुक्तेन प्रभ्रष्टलक्ष्यं पतता यन्त्रतोरणेनाकृष्टकृपाणीव्यग्रपाणिरनासादयन्नेव चन्द्रगुप्ताशया वैरोचकं हतस्तपस्वी बर्बरकः। ततो दारुवर्मणा यन्त्रतोरणनिपातनादात्मवधमाकलय्य पूर्वमेवोत्तुङ्गतोरणस्थलमारूढेन यन्त्रघट्टनबीजं लोहकीलकमादाय हस्तिनीगत एव हतस्तपस्वी वैरोचकः।

४८ राक्ष०। कष्टमनर्थद्वयमापतितम्। न हतश्चन्द्रगुप्तो हतौ वैरोचकबर्बरकौ दैवेन। अथ सूत्रधारो दारुवर्मा कथम्।

४९ विरा०। वैरोचकपुरःसरेण पदातिलोकेनैष लोष्टघातं हतः।

---

added before प्रथम B·N·. भ्रष्टलक्ष्यं B·E·, च भ्रष्टलक्ष्यं N·. यतता S·. उत् for आकृष्ट E·G·. कृपाण M·R·S·, कृपाणीको B·N·. पाणिना S·. अनासादयतैव S·, अनासाद्यैव B·N·. चन्द्रगुप्तप्रत्याशया B·N·. वैरोचनिकं F·. दारुवर्मणा added before हतः S·B·E·. यन्त्रतोरण omitted S·. पातनाद् S·, पातम् B·G·N·, निपातम् E·. आत्मविनाशम् for आत्मवधम् S·, आत्मविनाशफलम् B·E·N·G·. अवधार्य S·B·G·. शीघ्रम् for पूर्वम् S·B·G·. स्थानम् for स्थलम् B·N·. आरूढो S·. घटन S·B·N·G·. बीजलोह B·, हेतुलोह P·, हेतुं लोह A·M·R·J·. कीलमादाय R·. हस्तिगत S·. एव omitted M·R·. तपस्वी omitted E·. वैरोचनिकः F·. ४८ हा added before कष्टम् R·S·B·E·N·. असौ added before हतौ B·N·. च added after हतौ F·. वैरोचनिक F·. दैवेन omitted S·E·G·. स्वगतम् ॥ न हतौ तौ। सर्वथा हता वयम् ॥ प्रकाशम् ॥ added before अथ in E·, स्वगतम् ॥ न तौ हतौ। हता वयम् ॥ प्रकाशम् ॥ in G·, सावेगमात्मगतम् ॥ नैतौ हतौ दैवेन। सर्वथा वयमेव हताः ॥ प्रकाशम् ॥ in S·, सावेगमात्मगतम् ॥ नैतावुभौ हतौ दैवेन। वयमेव हताः ॥ प्रकाशम् ॥ in B·N·. स added after अथ B·N·. क for कथम् B·N·. ४९ वैरोचनिक F·. पुरःसरैः B·N·. लोकैः B·N·. एव for एष N·; एष omitted E·. लोष्टघातेन M·. घातितः F·.

५० राक्ष० सास्रम् । कष्टमहो वत्सलेन सुहृदा दारुवर्मणा वियुक्ताः स्मः । अथ तेन भिषजाभयदत्तेन किमनुष्ठितम् ।

५१ विरा० । सर्वमनुष्ठितम् ।

५२ राक्ष० सहर्षम् । अपि हतश्चन्द्रगुप्तहतकः ।

५३ विरा० । अमात्य दैवान्न हतः ।

५४ राक्ष० सविषादम् । तत् किमिति कथयसि सर्वमनुष्ठितमिति ।

५५ विरा० । अमात्य कल्पितमनेन योगचूर्णमिश्रितमौषधं चन्द्रगुप्ताय । तत् प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजने वर्णान्तरमुपलभ्याभिहितश्चन्द्रगुप्तः । वृषल सविषमिदमौषधम् न । पातव्यमिति ।

५६ राक्ष० । शठः खल्वसौ बटुः । अथ स वैद्यः कथम् ।

५७ विरा० । स खलु वैद्यस्तदेवौषधं पायितश्चोपरतश्च ।

---

५० भोः added before कष्टम् B·N· . कष्टम् twice M·B·N· . वत्सलेनैव S· . दारुवर्मणा omitted S·E·G· . विप्रयुक्ताः G· . तत्रत्येन for तेन A·M·J·N· , तत्र तेन P·R·F·B·E· . ५१ अमात्य added before सर्वम् B·E·G· . अनुष्ठितम् omitted G· . ५२ अपि सखे for अपि S·N·G· , अपि नाम सखे B· , किं A·P·M·R·J·F· . दुरात्मा चन्द्रगुप्तः for चन्द्रगुप्तहतकः A·P·M·R·J·F· . ५३ अमात्य omitted E· . ५४ किमिदानीं in all but E· . परितुष्टः added after किमिति B·E· . ५५ प्रयोग for योग F· , विष B· , विषयोग E· . चूर्णित for चूर्ण R· . मिश्रित omitted E· ; मिश्र for मिश्रित B·G· ; मिश्रौषधं S· . तच्च S·B·E·G· . पान for कनक S· . भाजनस्य वर्णान्तरगमनम् E· . उपगतम् added before उपलभ्य A·B· . वृषल twice S·B·E·G· . इदम् omitted M·R·B·. न पातव्यं न पातव्यमिति E· ५६ स omitted M·S·G· . ५७ ततः added before स E· . स खलु वैद्यः omitted in all but B·E· . पायित उपरतश्च B· , पायितो मृतश्च A·P·M·R·J·F· .

५८ राक्ष० सविषादम् । अहो महान् विज्ञानराशिरुपरतः । अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य किं वृत्तम् ।

५९ विरा० । आत्मविनाशः ।

६० राक्ष० सोद्वेगम् । कथमिव ।

६१ विरा० । स खलु मूर्खस्तं युष्माभिरतिसृष्टं महान्तमर्थराशिमवाप्य महता व्ययेनोपभोक्तुमारब्धवान् । ततः कुतोऽयं भूयान् धनागम इति पृच्छ्यमानो यदा वाक्यभेदान् बहूनगमत् तदा चाणक्यहतकेन विचित्रेण वधेन व्यापादितः ।

६२ राक्ष० सोद्वेगम् । कथमत्रापि दैवेनोपहता वयम् । अथ शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्तुमस्मत्प्रयुक्तानां नरपतिशयनगृहस्या-

---

५८ सविषादम् omitted in E· ; सोद्वेगम् for it S· . अहह B·E· ; अहो omitted G· . महान् कार्यराशिः S· , महाकार्यराशिः N·G· . भद्र added before अथ B· , सखे E· ; अथ omitted E·G· . तस्य omitted M· . ५९ यदितरेषाम् for आत्मविनाशः A·P·M·R·J·F·E· ; यदितरेषाम added before आत्मविनाशः S· . ६० सोद्वेगम् omitted S·. इव omitted E· . ६१ अनुसृष्टम् A·P· . प्रभूतम् for महान्तम् E· . जालम् for राशिम् R· . आरब्धः S·E·G· . ततः omitted S·G· . अयं omitted P·S·G· ; एवं for अयं E· . तव added before इति S·B·E·N·G· . अयं added before यदा B·N· . अवदत् M·R· , अकथयत् B·N· ; आगमत् S· . ततः for तदा F· . चाणक्यहतकादेशाद् for चाणक्यहतकेन S·B·E·N·G· , चाणक्येन P·. विचित्रवधेन A·P·M·R·J·F· . ६२ सोद्वेगम् omitted A·P·R·F· ; सविषादम् M· . वयमेवोपहता दैवेन B·E·N· . शरीरं F·. राजगृहस्य for नरपतिशयनगृहस्य A·P·M·R·J·F·, नरपतिगृहस्य

न्तर्भित्ति सुरङ्गामेत्य निवसतां बीभत्सकादीनां को वृत्तान्तः।

६३ विरा०। अमात्य दारुणो वृत्तान्तः।

६४ राक्ष० सावेगम्। न खलु विदितास्ते तत्र निवसन्तश्चाणक्यहतकेन।

६५ विरा०। अथ किम्। प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेशात् प्रविष्टमात्रेणैव दुरात्मना चाणक्येन शयनगृहं समन्तादवलोकितम्। ततोऽन्यस्माद्भित्तिच्छिद्राद् गृहीतभक्तावयवां निष्क्रामन्तीं पिपीलिकापङ्क्तिमवलोक्य पुरुषगर्भमेतद् गृहमिति गृहीतार्थेन दाहितं तच्छयनगृहम्। तस्मिंश्च दह्यमाने धूमावरुद्धदृष्टयः प्रथमपिहि-

---

G. अन्तः for अन्तर्भित्ति S·B·E·N·G. सुरङ्गायाम् for सुरङ्गामेत्य B·N. को वा A·P. ६३–६४ These two speeches are omitted in M·R. ६४ सोद्वेगम् G.; सावेगम् omitted P. कथं दारुणो वृत्तान्तः। added before न खलु A·P·J·F·S·B·E·N. तत्र तु P., तत्रैव F.; तत्र omitted N·G. वसन्तः G. चाणक्येन F., चाणक्यहतकस्य E.; चाणक्यहतकेन omitted S·N·G. ६५ अमात्य अथ किम् M·R. अमात्य omitted. S·B·N·G. राक्ष०॥ कथमिव॥ विरा०॥ added before प्राक् in B. दुरात्मना omitted N. चाणक्यहतकेन A·P·M·R·J·F·S·E·G. शयनगृहे S·B·G. समन्ताद् omitted S·E·G.; निपुणम् for it A·P·M·R·J·F. अवलोकिते S·B·G.; अवलोकयता A·P·M·R·J·F. कस्माच्चिद् for ततोऽन्यस्माद् A·P·M·R·J·F., ततस्तस्माद् S·G., ततस्त्वेकस्माद् B. पिपीलिकाम् G·N. गृहीतभक्तावयवानां पिपीलिकानां निष्क्रामन्तीं पङ्क्तिम् E. आलोक्य S. तत् omitted F.; तच्छयनगृहम् omitted G. एव added before शयन E., अन्तः B·N. धूमाभिरुद्ध N·G., धूमनिवहनिरुद्ध E. दृष्टिविषयाः S·B·E·G., विषयाः N. प्रथमम् for प्रथम A·P·M·R·J·B.

तमनधिगम्य द्वारं सर्व एव बीभत्सकादयो ज्वलनमुपगम्य तत्रैव नष्टाः।

६६ राक्ष॰ सास्रम्। कष्टं भोः कष्टम्। सखे पश्य दैवसंपदं दुरात्मनश्चन्द्रगुप्तस्य। कुतः

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्ता मया
दैवात् पर्वतकस्तया विनिहतः यस्तस्य राज्यार्धहृत्।
ये शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिता
मौर्यस्यैव फलन्ति तस्य विविधश्रेयांसि मन्नीतयः ॥ १६ ॥

६७ विरा॰। अमात्य तथापि प्रारब्धमपरित्याज्यमेव। पश्यत्वमात्यः।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।

अपिहितनिर्गमनमार्गम् B., अभिहितनिर्गमनमार्गम् A.P.J., पिहितम् F., विहितम् M.R.. अनुगम्य N.G.. द्वारं omitted B.. निग-(sic. निर्ग)मनपथं for द्वारं E.. सर्वेऽपि बीभत्सकादयस्तत्रैव ज्वलिताः for सर्व......नष्टाः E., सर्व एव बीभत्सादयस्तत्रैव ज्वलनमुपगता उपरताश्च B., तदैव संतापाद् दुरात्मानः सर्व एवोपरताः S.N.G., तत्रैव नष्टाः F.   ६६ सचिन्तः for सास्रम् G.. कष्टं भोः omitted N.G., कष्टं भोः कष्टम् omitted M.R.F.S.B.E.. सखे...कुतः omitted N.. विचिन्त्य। added before सखे G.. सखे पश्य चन्द्रगुप्तस्य दैवसंपदा सर्व एवोपरताः। सचिन्तम्। added before सखे in B.. दैवसंपदः G., संपदं E.. दुरात्मनः omitted M.R.F.. चन्द्रगुप्तहतकस्य A.P.J.B.N.. कष्टम् added before कुतः S.. पूर्वं for गूढं E.. न निहतो A.P.M.R.J.F.. भाक् for हृत् B.G.. यन्त्रेषु for शस्त्रेषु B.. पश्य for तस्य in all but M.R.. मे नीतयः B.E.N..   ६७ खलु added after तथापि A.P.M.J.F.E.. इति for एव E.. पश्य for पश्यत्वमात्यः A.P.M.R.J.F.E.; आरभ्यते G.. निहता B..

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमजनास्त्वमिवोद्वहन्ति ॥ १७॥

अपि च

किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् कृपणवच्छ्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेकं हि गोत्रव्रतम् ॥ १८॥

६८ राक्ष० । सखे प्रारब्धमपरित्याज्यमिति प्रत्यक्षमेवैतद् भवतः । ततस्ततः ।

६९ विरा० । ततः प्रभृति चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तश्चाणक्यहतक एभ्य एतदीदृशं भवतीत्यन्विष्य निगृहीतवान् कुसुमपुरनिवासिनो युष्मदीयानाप्तपुरुषान् ।

७० राक्ष० सावेगम् । कथय कथं के के निगृहीताः ।

सहस्रगुणितैः for पुनः पुनरपि E· . गुणाः for जनाः in all. न परित्यजन्ति for त्वामिवोद्वहन्ति A·P·M·R·J·F· . अपि च omitted E· ; तथा च for it S· . चार्यो for श्लाघ्यो N· . निर्व्यूढिः E·G· , निर्व्यूढं A·P·M·R·J·F·. एतद्धि for एकं हि A·P·M·R·J·F·B·N· . ६८ सखे omitted S·G· . एव omitted S·B· . एतद् omitted G· . भवताम् A·P·M·R·J·F·S·N· · ततः once A·R· . ६९ चन्द्रगुप्तस्य शरीरे B·N· . हतक omitted M·R·F·E· . एभ्यः omitted S·G· . एव for एतद् B· . भविष्यति for भवति P·S·B·N·G· . अन्विष्य twice S·B· . कुसुम omitted A·P·M·R·J·F· ; वासिनो for निवासिनो M·R· ; कुसुमपुरवासिनो omitted N· . युष्मत् for युष्मदीयानाप्त E· , नन्दामात्य B· ; आर्य for आप्त M· . गुप्त added before पुरुषान् G· . ७० सोद्वेगम् A·P·M·R·J·F·N· . कथय कथं omitted M·R· ; अथ for कथय कथं G·S· , वयस्य अथ B·E· ; कथय for कथं A·J·F·N· .

७१ विरा०। प्रथमं तावत् क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरान्निर्वासितः।

७२ राक्ष० स्वगतम्। एतत् तावत् सह्यम्। न निष्परिग्रहं स्थानभ्रंशः पीडयिष्यति। प्रकाशम्। वयस्य कमपराधमुद्दिश्य निर्वासितः।

७३ विरा०। एष राक्षसप्रयुक्तो विषकन्यया पर्वतेश्वरं व्यापादितवानिति।

७४ राक्ष० स्वगतम्। साधु कौटिल्य साधु

परिहृतमयशः स्वीयं पातितमस्मासु घातितोऽर्धहरः।
एकमपि नीतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥ १३ ॥

प्रकाशम्। ततस्ततः।

७५ विरा०। ततश्चन्द्रगुप्तशरीरमभिद्रोग्धुमनेन व्यापारिता दारुवर्मादय इति नगरे प्रख्याप्य शकटदासः शूलमारोपितः।

७६ राक्ष० सास्रम्। हा सखे शकटदास अयुक्तस्तवायमीदृशो मृत्युः।

---

७१ अमात्य added before प्रथमं B·E·N·. आदावेव for प्रथमं S·B·E·. तावत् omitted G·. ७२ एतावत् for एतत् तावत् A·P·J·F·B·N·G·. शक्यम् for सह्यम् A·P·M·R·F·S·E·G·. परिभ्रंशः B·E·. पीडयति M·R·. वयस्य omitted M·; सखे for it S·B·E·N·G·. कथय added before कम् E·. निर्वासितः omitted G·. एष added at the end B·, जीवसिद्धिः E·. ७३ दुरात्मा added after एष B·. प्रयुक्तया विष in all but S·N·G·; प्रयुक्तविष G·. कन्यकया F·. घातितवान् S·B·E·N·G·. ७४ कौटिल्य omitted S·. कुतः added after साधु S·E·N·G·. स्वस्मिन् added before परि A·P·M·R·J·F·, नूनं E·. अपहृतम् for परिहृतम् A·P·. अप(sic· अ)यशः R·. स्वीयं omitted in all but N·. च added after अस्मासु B·. राज्य for अर्ध in G·, राज्यार्ध in S·, अर्धराज्य in the rest. ततः once M·R·. ७५ दारुचर्मणा S·. ७६ हे for हा A·P·. वयस्य for सखे E·. अयुक्तरूपः A·P·M·R·J·F·.

अथ वा स्वाम्यर्थमुपरतो न शोच्यस्त्वम्। वयमेवात्र शोच्या ये नन्दकुलविनाशेऽपि जीवितुमिच्छामः।

७७ विरा०। अमात्य नैवम्। स्वाम्यर्थ एव साश्रयितव्य इति प्रयतसे।

७८ राक्ष०। सखे

अस्माभिरमुमेवार्थमालम्ब्य न जिजीविषाम्।
परलोकगतो देवः कृतघ्नैर्नानुगम्यते ॥ २० ॥

७९ विरा०। अमात्य नैतदेवम्।

युष्माभिरमुमेवार्थमालम्ब्य न जिजीविषाम्।
परलोकगतो देवः कृतघ्नैर्नानुगम्यते ॥ २१ ॥

८० राक्ष०। सखे कथ्यतामपरस्यापि सुहृद्व्यसनस्य श्रवणे सज्जोऽस्मि।

अथ वा omitted P. स्वाम्यर्थे S.G. असि added after त्वम् S.B.E.N.; असि for त्वम् G. एव omitted A.P. अपि for एवात्र E. अनुशोच्याः for अत्र शोच्याः G. येन for ये R.G. कुलनाशे R. ७७ नैवम् omitted A.P.M.R.J.F.N.; नैतदेवम् for it S.B.E.G. न वयं शोच्याः added after इति E. इति omitted B. प्रयतसे omitted S.B.E.G. ७८ सखे omitted F. अस्माकम् for अस्माभिः B.G. अवलम्ब्य for आलम्ब्य न B.G. जिजीविषा B.G. ७९ अस्माकम् for युष्माभिः B.N. अवलम्ब्य for आलम्ब्य न B.N. जिजीविषा B.N. कृतघ्नैः B.E. The whole speech is omitted in A.P.M.R.J.F.S. ८० राक्ष०। सखे omitted and the remaining portion read in continuation of मु.रा. ।२।७८। in A.P.M.R.J.F.S.G. सुहृदो for सुहृद P.; व्यसनशतस्य B.N.; श्रवणाय S. व्यसनश्रवणे A.P. सज्जा वयम् S.B.N.G.

८१ विरा०। एतदुपलभ्य चन्दनदासेन दृढसौहार्देनापवाहितममात्य-कलत्रम्।

८२ राक्ष०। सखे क्रूरस्य चाणक्यवटोर्विरुद्धमयुक्तमनुष्ठितं तेन।

८३ विरा०। अमात्य नन्वयुक्ततरः सुहृद्द्रोहः।

८४ राक्ष०। ततस्ततः।

८५ विरा०। ततो याच्यमानेनापि यदा न समर्पितमनेनामात्यकलत्रं तदातिकुपितेन चाणक्यवटुना

८६ राक्ष० सावेगम्। न खलु व्यापादितः।

८७ विरा०। न हि। गृहीतसारः सपुत्रकलत्रः संयम्य बन्धनागारे निक्षिप्तः।

८८ राक्ष०। तत् किं परितुष्टः कथयस्यपवाहितं राक्षसकलत्रमिति। ननु वक्तव्यं संयमितः सपुत्रकलत्रो राक्षस इति।

---

८१ ततः added before एतद् B·E·N·. उपरूढ for दृढ B·, उपारूढ N·; दृढ omitted S·G·; दृढसौहार्देन omitted A·P·M·R·J·F·. राक्षस added after अमात्य M·E·. ८२ सखे omitted A·P·M·R·J·F·. नार्पितमिति added after वटोः E·G·, न समर्पितमिति S·. अयुक्तम् omitted B·N·. चन्दनदासेन for तेन S·B·E·N·G·. ८३ नन्वयुक्तः S·, न युक्ततरः E·N·G·. ८४ ततः once M·R·. ८५ यतो for ततो S·. अपि omitted A·P·M·R·J·F·N·. अनेन omitted F·. ततः for तदा S·B·E·N·G·. ८६ सावेगम् S·G·; सोद्वेगम् omitted B·. न for न B·. ८७ न हि न हि for न हि A·P·, न खलु व्यापादितः S·B·N·. किं तु added before गृहीत S·B·E·N·G·. हृत for गृहीत G·. संयम्य omitted A·P·M·R·J·F·S·G·. क्षिप्तः for निक्षिप्तः G·. ८८ सखे added before तत् A·P·M·F·S·. ततः for तत् B·N·; तत् omitted G·. किमिति for किम् E·, किं नु G·. अनेन added before राक्षस S·B·E·N·. वक्तव्यं omitted S·. संयतः S·B·N·G·, गृहीतस्तेन E·. पुत्र omitted S·B·N·G·.

८९ प्रविश्य पटाक्षेपेण पुरुषः। जेदु अमच्चो। एसो खु सअडदासो पडिहारभूमिं उवट्ठिदो।

९० राक्ष०। अपि सत्यम्।

९१ पुरु०। अमच्चपादोपजीविणो जणा ण अलिअं मन्तिदुं जाणन्ति।

९२ राक्ष०। सखे विराधगुप्त कथमेतत्।

९३ विरा०। अमात्य स्यादेवम्। यतो भव्यं रक्षति भवितव्यता।

९४ राक्ष०। प्रियंवदक यद्येवं तत् किं चिरयसि। क्षिप्रं प्रवेशयैनम्।

९५ पुरु०। जं अमच्चो आणवेदि। निष्क्रान्तः।

ततः प्रविशति सिद्धार्थकेनानुगम्यमानः शकटदासः।

---

८९ जयत्वमात्यः। एष खलु शकटदासः प्रतीहारभूमिमुपस्थितः। ९१ अमात्यपादोपजीविनो जना नालीकं मन्त्रयितुं जानन्ति। ९५ यदमात्य आज्ञापयति।

---

८९ ततः added in the beginning S·G·. जेदु twice S·B·E·N·G·. अज्जो for अमच्चो S·B·G·. अमच्च added before एसो E·, अज्ज S·B·N·G·. भूमीए S·G·. ९० सहर्षम् added after राक्ष० S·E·. भद्र added before अपि A·P·M·J·F·S·E·, प्रियंवदक B·N·G·. ९१ प्रिय० for पुरु० B·N·. अमच्च पादोपजीविजनो for अमच्च...जणा in E·, अमच्चपादोपजीविणो in B·N·, अमच्चपादेसु in A·P·M·R·J·F·. णं for ण G, किं A·P·M·R·J·F·S·B·N·; ण omitted E·. जानादि E·; णिवेदेमि for मन्तिदुं जाणन्ति A·P·M·J·, विणिवेदेमि R·, विण्णविज्जदि F·. ९२ किम् for कथम् B·N·. ९३ स्यादेवम् omitted B·. एतद् added after स्याद् R·J·E·N·G·. यतो omitted B·E·. हि added after यतो G·. भवितव्यं for भव्यं G·. खलु added after रक्षति B·E·. ९४ यद्येवं तत् omitted A·P·M·R·J·F·. तर्हि for तत् S·G·. अद्यापि added after किम् A·P·M·R·J·F·. विचारयसि for चिरयसि F·S·G·, विलम्बयसि E·. क्षिप्रमेव R·. प्रवेश्य E·. समाश्वासय for एनम् G·, मामाश्वासय S·, समाश्वासय माम् E·. ९५ तथा for जं...वेदि A·P·M·R·J·F·.

९६ शक० स्वगतम् ।

दृष्ट्वा मौर्यमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरित्र्यास्तले
तल्लक्ष्मीमिव चेतनाप्रमथनीमाबध्य वध्यस्रजम् ।
श्रुत्वा स्वाम्यपरोपरोधविषमानाघाततूर्यस्वनान्
न ध्वस्तं प्रथमाभिघातकठिनं मन्ये मदीयं मनः ॥२२॥

नाट्येनावलोक्य सहर्षम् । अयममात्यराक्षसस्तिष्ठति य एष

अक्षीणभक्तिः क्षीणेऽपि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।
पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥२३॥

उपसृत्य । जयत्वमात्यः ।

९७ राक्ष० विलोक्य सहर्षम् । सखे शकटदास दिष्ट्या कौटिल्यगोचरगतोऽपि त्वं दृष्टोऽसि । तन् परिष्वजस्व माम् । इति परिष्वज्य । इदमासनम् । आस्यताम् ।

९८ शक० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । इत्युपविष्टः ।

---

९६ स्थले for तले A·P·M·R·J·F· . उद्बध्य for आवध्य S· , उन्मुच्य B·N·G· . कण्ठ for वध्य N·G· . मूर्धावबद्धां स्रजम F· , मूर्धावबद्धस्रजाम् P·M·J· , मूर्धावबद्धस्रजम् R· , मूर्धावबध्य स्रजम् A· . स्वाम्युपरोध [illegible] , [illegible] M·R· . यत्तद् for मन्ये A·P·M·R·J·F· . [illegible] added before अयम् S·E· . स एष E· . क्षीणेऽपि S· . नन्दे omitted S·E·N·G· . स्वाम्यर्थं G· . धुरम् added before उद्वहन् S·E·N·G· . ९७ सखे omitted [illegible] . गोचरोऽपि for गोचरगतोऽपि F· . कौटि...गतोऽपि त्वम् omitted [illegible] ; त्वम् only omitted B·E·G· . शकटदासस्तथा करोति ॥ राक्ष० चिरं परिष्वज्य for इति परिष्वज्य A·P·M·R·J·F· , शकटदास उपसर्पति ॥ राक्ष० चिरं परिष्वज्य E· . ९८ शकटदासो नाट्येनोपविष्टः । for शक० । यदा...विष्टः । A·P·M·R·J·F· .

९९ राक्ष० । सखे शकटदास अथ कोऽयमस्य मे हृदयानन्दस्य हेतुः ।

१०० शक० सिद्धार्थकं निर्दिश्य । अनेन प्रियसुहृदा सिद्धार्थकेन घातकान् निष्क्राम्य वध्यस्थानादपहृतोऽस्मि ।

१०१ राक्ष० सहर्षम् । भद्र सिद्धार्थक काममपर्याप्तमिदमस्य प्रियस्य । तथापि गृह्यताम् । इति स्वगात्रादवतार्य भूषणं प्रयच्छति ।

१०२ सिद्धा० गृहीत्वा पादयोर्निपत्य स्वगतम् । अअं खु अज्जोवदेसो । होदु । तह करिस्सं । प्रकाशम् । अमच्च एत्थ मे पढमपविट्ठस्स णत्थि कोवि परिचिदो जत्थ एदं अमच्चस्स पसादं णिक्खिविअ णिव्वुदो भविस्सं । ता इच्छामि अहं इमाए मुद्दाए मुद्दिदं अमच्चस्स य्येव भण्डाआरे ठाविदुं । जदा मे पओअणं तदा गेण्हिस्सं ।

१०२ अयं खल्वार्योपदेशः । भवतु । तथा करिष्यामि । अमात्य अत्र मे प्रथमप्रविष्टस्य नास्ति कोऽपि परिचितो यत्रैतदमात्यस्य प्रसादं निक्षिप्य निर्वृतो भविष्यामि । तस्मादिच्छाम्यहमनया मुद्रया मुद्रितममात्यस्यैव भाण्डागारे स्थापयितुम् । यदा मे प्रयोजनं तदा ग्रहीष्यामि ।

९९ सखे omitted S·G· . अथ omitted F·S· . ईदृशस्य for अस्य A·P·M·R·J·F· . मे omitted F·G· . हृदयस्यानन्दहेतुः E· , हृदयानन्दकस्य हेतुः G· . १०० अमात्य for अनेन B·N· . घातकान् omitted F· . वध for वध्य S· . अपवाहितोऽस्मि B· . १०१ भद्र सिद्धार्थक omitted S· . किं पर्याप्तम् for काममपर्याप्तम् A·P·M·R·J·F· . इदम् omitted F·G· . भूषणानि in all. १०२ All from स्वगतम् to प्रकाशम् omitted S·E·G· . एदं for अअं B·N· . अज्जोवदेसेण B·N· . होदु । तह omitted B·N· . मे omitted A·P·M·R·J·F· . एणं for एदं S·G· , इमं A·P· ; एदं omitted M·R·F· . अमच्चपसादं S·G· . अहं omitted A·P·F·S· . एदाए for इमाए S·N·G· . मुद्दिआए B·G· . मुद्दिदुं A·P· . य्येव omitted E·G· . णिक्खिविदुं for ठाविदुं B·E·G· , विणिक्खिदुं S·N· . एदिणा added after मे B·N· , एदाणं G· . संविज्जदि added before तदा S·B·E·N·G· . All from ता इच्छामि to गेण्हिस्सं omitted in M· , but the chhâyâ given.

१०३ राक्ष० । भवतु । को भारः । शकटदास एवं क्रियताम् ।

१०४ शक० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । मुद्रां विलोक्य जनान्तिकम् । अमात्य भवन्नामाङ्कितेयं मुद्रा ।

१०५ राक्ष० विलोक्यात्मगतम् । सत्यम् । नगरान्निष्क्रामतो मम हस्ताद् गृहिण्योत्कण्ठाविनोदार्थं गृहीता । कथं पुनरस्य हस्तमुपागता । प्रकाशम् । भद्र सिद्धार्थक कुतस्त्वयेयमधिगता ।

१०६ सिद्धा० । अमच्च अत्थि कुसुमपुरे मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम । तस्स गेहदुआरपरिसरे पडिदा मए उवलद्धा ।

१०७ राक्ष० । युज्यते ।

१०८ सिद्धा० । अमच्च किं एत्थ जुज्जदि ।

१०९ राक्ष० ।—महाधनानां गृहद्वारि पतितस्यैवंविधस्योपलब्धिः ।

---

१०६ अमात्य अस्ति कुसुमपुरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम । तस्य गेहद्वारपरिसरे पतिता मयोपलब्धा । १०८ अमात्य किमत्र युज्यते ।

---

१०३ भवतु omitted in all but B·N·. को दोषः in all but N·. शकटदास omitted P·S·E·. १०४ सिद्धा० ॥ जं अमच्चो आणवेदि ॥ तथा करोति ॥ added before this speech in E·. यदाज्ञापयत्यमात्यः omitted E·. यथा for यदा A·. आयुष्मान् for अमात्यः G·. जनान्तिकम् omitted S·E·N·. भवत् omitted S·E·N·. १०५ विलोक्यात्मगतम् omitted G·. कष्टम् for सत्यम् B·N·. निष्क्रमतो F·. ब्राह्मण्या for गृहिण्या in all but S·G·, अस्मद् added after गृहिण्या E·G·, मद् B·N·. तत्कथम् for कथं पुनः A·P·M·R·J·F·B·E·N·, कथम् S·. उपगता B·E·N·. १०६ अमच्च omitted A·P·M·R·J·F·. अत्थि omitted G·. पुरणिवासी for पुरे B·N·. दुआरे for दुआरपरिसरे F·S·B·E·N·G·. भूमीए added before पडिदा B·N·G·. मए omitted E·. आसादिदा for उवलद्धा A·P·M·R·J·F·, समासादिदा B·E·N·. १०८ एत्थ omitted S·G·. १०९ भद्र महा S·G·, भद्र यन्महा A·P·M·R·J·F·E·, भद्र यतो महा B·N·. गृहे A·P·M·R·J·, द्वारि P·N·.

११० शक०। सखे सिद्धार्थक अमात्यनामाङ्कितेयं मुद्रा। तदितो बहुतरेणार्थेन भवन्तममात्यस्तोषयिष्यति। दीयतामेषा।

१११ सिद्धा०। अज्ज णं एसो मे परितोसो जं अमच्चो इमाए मुद्दाए परिग्गहप्पसादं करेदि। इति मुद्रामर्पयति।

११२ राक्ष०। सखे शकटदास अनयैव मुद्रया स्वाधिकारे व्यवहर्तव्यं भवता।

११३ शक०। यदाज्ञापयत्यमात्यः।

११४ सिद्धा०। अमच्च विण्णवणीअं किं वि अत्थि।

११५ राक्ष० भद्र ब्रूहि विश्रब्धम्।

११६ सिद्धा०। जाणादि य्येव अमच्चो जह चाणक्कबडुअस्स विप्पिअं कदुअ णत्थि मे पुणो पाडलिउत्ते पवेसो। ता इच्छामि अहं

---

१११ आर्य नन्वेष मे परितोषो यदमात्योऽस्या मुद्रायाः परिग्रहप्रसादं करोति। ११४ अमात्य विज्ञापनीयं किमप्यस्ति। ११६ जानात्येवामात्यो यथा चाणक्यवटुकस्य विप्रियं कृत्वा नास्ति मे पुनः पाटलिपुत्रे प्रवेशः।

---

११० भद्र for सखे M·R·E·. यदि for तदितो S·G·. तद् added before दीयताम् B·N·, तदा S·. मुद्रा added after एषा S·B·E·N·G·. १११ णं omitted B·E·N·. पसादो for मे परितोसो A·P·M·R·J·F·. जे for जं G·, जइ F·. परिग्गहं for परिग्गहप्पसादं A·P·M·R·J·F·S·G·. ११२ सखे omitted M·S·E·G·. व्यवहारः कर्तव्यः F·. त्वया for भवता S·G·. ११४ विण्णव्वं S·G·; विण्णवेमि A·P·M·R·J·F·. किं वि अत्थि omitted A·P·M·R·J·F·. ११५ भद्र omitted in all but B·E·N·. ११६ चाणक्कहदअस्स P·E·. अप्पियं E·. मे omitted in all but B·E·N·. वि added after पुणो M·R·. पाडलिउत्तप्पवेसो F·E·G·. ता omitted A·P·M·R·J·F·.

अमच्चचरणे य्येव सुस्सूसिदुं ।

११७ राक्ष० । भद्र प्रियं नः । त्वदभिप्रायापरिज्ञानान्तरितोऽयमस्मद्नुनयः । तदेवं क्रियताम् ।

११८ सिद्धा० सहर्षम् । अणुगिहिदोह्मि ।

११९ राक्ष० । सखे शकटदास विश्रामय सिद्धार्थकम् ।

१२० शक० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । सिद्धार्थकेन सह निष्क्रान्तः ।

१२१ राक्ष० । सखे विराधगुप्त वर्णय वृत्तशेषम् । अपि क्षमन्तेऽस्मदुपजापं प्रकृतयः ।

१२२ विरा० । अमात्य बाढम् । क्षमन्ते । ननु प्रकाशमवगम्यते–

तस्मादिच्छाम्यहममात्यचरणावेव शुश्रूषितुम् । ११८ अनुगृहीतोऽस्मि ।

अमच्चस्स S·E·G· . सुप्पसण्णे पादे for चलणे B·E·N·G· . सेविदुं B·E·G· . ११७ भद्र omitted M·R·G· . किंतु added before त्वदभि in all but S· . त्वदभिप्रायपरिज्ञानेन B·N· , त्वदभिप्रायापरिज्ञानेन E· , त्वदभिप्रायापरिज्ञानम् G· . ततः for अन्तरितः G· . अयं omitted S·B·E·N·G· . अस्माकम् for अस्मद् S·B·E·N·G . ११९ सखे omitted in all but B·N· . गच्छ added after दास E· . विश्रमय S· . एनम् for सिद्धार्थकम् E· १२० तथा for यदा...मात्यः A·P·M·R·J·F· . १२१ इदानीं added after वर्णय B·E·N· . कुसुमपुर added before वृत्त B·E· , वृत्तान्त for वृत्त S·B·E·N·G· ; शेषवृत्तम् P· . कुसुमपुरनिवासिनो added after क्षमन्ते B·E· . मद for अस्मद S· . प्रकृतिस्था अमात्यादयः for प्रकृतयः in E· , चन्द्रगुप्तप्रकृतयः in the rest. १२२ यथा for ननु A·P·M·R·J·F· . यथाप्रधानम् for प्रकाशम् B· . अनुगच्छन्ति for अवगम्यते A·P·M·R·J·F·B·N· , आगच्छन्ति E· . एव added at the end in all but G· .

१२३ राक्ष० । सखे किं तत् प्रकाशम् ।

१२४ विरा० । मलयकेतोरपक्रमणात् प्रभृति कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्योपरीति । चाणक्योऽपि जितकाशितया तैस्तैराज्ञाभङ्गैश्चन्द्रगुप्तस्य चेतःपीडामुपचिनोति । इत्थमपि मयानुभवः ।

१२५ राक्ष० सहर्षम् । सखे विराधगुप्त गच्छ त्वमनेनैवाहितुण्डिकच्छद्मना पुनः कुसुमपुरम् । तत्र मे सुहृद् वैतालिकव्यञ्जनः स्तनकलशो नाम प्रतिवसति । स त्वया मद्वचनाद्वाच्यः । चाणक्येन क्रियमाणेष्वाज्ञाभङ्गेषु चन्द्रगुप्तस्त्वया समुत्तेजनसमर्थैः श्लोकैरुपश्लोकयितव्यः । कार्यं चातिनिभृतं करभकहस्तेन संदेष्टव्यमिति ।

---

१२३ तत्र for तत् in all but P. कारणम् for प्रकाशम् B·G·. १२४ इदं तत्र प्रकाशम् । added before मलय in A·P·, अमात्य इदं प्रकाशम् । in G·, अमात्य इदं कारणम् । in B·, अमात्य इदं तत्र प्रकाशम् । in M·R·J·F·E·N·. यन्मलय A·P·M·F·. पीडितः for कुपितः B·. चन्द्रगुप्तेन B·G·. चाणक्योपरीति R·, चाणक्यस्येति S·E·N·. चाणक्य इति B·G·. अति added befor जित in all but B·. असहमानश्चन्द्रगुप्तं added before तैः in A·P·M·R·J·F·, असहमानः B·E·N·. चेतसः पीडाम् B·N·. अयम् for इत्थम् S·B·N·G·, इत्ययम् P·. अपि omitted F·. १२५ प्रियं नः added before सखे E·. तद्गच्छ for गच्छ B·N·; गच्छ omitted S·G·. एतेन for अनेन A·M·F·. एव omitted S·B·N·G·. पुनः omitted A·P·. कुसुमपुरमेव B·E·N·, कुसुमपुरमेव व्रज S·G·. स added before तत्र S·G·. हि added after तत्र B·N·G·. मे omitted E·. प्रियसुहृद् A·P·M·R·J·F·. व्यञ्जनकः P·. प्रतिवसति स्म S·. यथा added before चाणक्येन in all but S·G·. क्रियमाणे आज्ञाभङ्गे N·, क्रियमाणे सत्याज्ञाभङ्गे S·G·. त्वया omitted A·P·M·R·J·F·. रूपैः for समर्थैः S·B·N·; समुत्तेजनश्लोकैः G·. अति omitted S·G·. हस्ते for हस्तेन S·E·G·.

१२६ विरा० । यदाज्ञापयत्यमात्यः। निष्क्रान्तः।

१२७ प्रविश्य पुरुषः। जेदु अमच्चो। अमच्च सअडदासो विण्णवेदि। एदे क्खु तिण्णि अलंकारविसेसा विक्कीअन्दि। ते पच्चक्खी-करेदु अमच्चो त्ति।

१२८ राक्ष० विलोक्यात्मगतम् । अहो महार्हाण्याभरणानि । प्रकाशम् । भद्र उच्यतां शकटदासः। परितोष्य विक्रेतारं गृह्यन्तामिति।

१२९ पुरु०। जं अमच्चो आणवेदि । निष्क्रान्तः।

१३० राक्ष०। यावदहमपि कुसुमपुराय करभकं प्रेषयामि। उत्थाय। अपि नाम दुरात्मनश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तो भिद्येत । अथ वा

१२७ जयत्वमात्यः। अमात्य शकटदासो विज्ञापयति। एते खलु त्रयोऽलंकार-विशेषा विक्रीयन्ते। तान् प्रत्यक्षीकरोत्वमात्य इति। १२९ यदमात्य आज्ञापयति।

१२७ जेदु twice S·B·E·N·G·. अज्जो for अमच्चो S·N·G·. जेदु अमच्चो omitted A·P·M·R·J·F·. एसो क्खु added after अमच्च A·P·M·R·J·F·. क्खु after एदे omitted S·G·. संजोआ for विसेसा in all but B·. जा for ते in P·, ता in the rest. १२८ आत्मगतम् omitted in A·P·M·R·J·F·. महाधनानि for महार्हाणि A·P·M·R·F·. प्रकाशम् omitted A·P·M·R·J·F·. भद्र omitted G·. उच्यताम् omitted S·G·. अस्मद्वचनात् added after उच्यताम् A·P·M·R·J·, मद्वचनात् F·. शकटदासं ब्रूहि for शकटदासः S·, शकटदास G·. गृह्य-ताम् in all but F·E·; परिगृह्यताम् in E·. इति omitted P·. १२९ देवो for अमच्चो G·. तथा for जं...वेदि. A·P·M·R·J·F·. १३० स्वगतम् added after राक्ष० B·N·. नाम omit-ted S·G·. चाणक्यहतकात् B·E·N·. भिद्यते S·. वा omitted P·.

सिद्धमेव नः समीहितं पश्यामि । कुतः ।

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्तते
चाणक्योऽपि मदाश्रयादयमभूद्राजेति जातस्मयः ।
राज्यप्राप्तिकृतार्थमेकमपरं तीर्णप्रतिज्ञार्णवं
सौहार्दात् कृतकृत्यतैव नियतं लब्धान्तरा भेत्स्यति ॥२४॥

निष्क्रान्तः ।

इति राक्षसविचारो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

सिद्ध......कुतः । omitted G., नः only omitted S.B.E.N.. अपि omitted S.. मदुपाश्रयाद् for मदाश्रयाद् S.. लब्धान्तरं P.. निष्क्रान्तः omitted in A.P.; इति निष्क्रान्ताः सर्वे for निष्क्रान्तः in the rest. राक्षसविचारो नाम omitted in all but A..

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

१ कञ्चु० ।

रूपादीन् विषयान् निरूप्य करणैर्यैरात्मलाभस्त्वया
लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हताः स्वार्थावबोधक्रियाः ।
अङ्गानि प्रसभं त्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि ते
न्यस्तं मूर्ध्नि पदं तवैव जरया तृष्णे मुधा ताम्यसि ॥ १ ॥

परिक्रम्याकाशे । भो भोः सुगाङ्गप्रासादाधिकृताः पुरुषाः सुगृहीतनामा देवश्चन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति । प्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवरमणीयं कुसुमपुरमवलोकयितुमिच्छामि । तत्संस्क्रियन्तां सुगाङ्गप्रासादस्योपरिभूमय इति । पुनराकाशे । किं ब्रूथ । आर्य किमविदित एवायं देवस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेध इति । आः दैवोपहताः किमनेन वः प्राणहरेण कथोपोद्घातेन । शीघ्रमिदानीम्

---

१ सनिर्वेदम् added after कञ्चु० A·P·M·R·J·F· . तया for त्वया P· . हता A·P· . बोधाः M·R· , रोध N· . क्रिया A·P· . मे for ते S·B·E·N·G· . त्वय्येव (sic·तवैव) S· , तथैव N(r)· . मायसि for ताम्यसि B· . भोः once S· . एव added after पुरुषाः A·P·F· . नामधेयः R·. वः omitted S· . यथा added before प्रवृत्त B·N· . रमणीयतरं B·E·N·G· . तत्क्रियन्ताम् S·B·E·N·G· . अस्मद्दर्शनयोग्याः added before सुगाङ्ग in all but M·R· . उपरितन G· . प्रासादोपरिभूमयः A·P·M·R·J·F· . तत् किं चिरयन्ति भवन्तः । added before पुनराकाशे in S·B·N·G· . पुनः omitted S·B·E·N·G· . आर्याः added before किं E· . इदं added after किम् G· . कथयन्ति भवन्तः for ब्रूथ E·G· . चन्द्रगुप्तस्य added after देवस्य B·E·N·G· . दैवोपहतकाः A·P·F· . वः omitted M·R· ; एव for it G· . सद्यः added before प्राण A·P·M·R·J·F· . प्राणापहारेण M·R· , प्राणहरेणैव S· . कथोद्घातेन R·B· , कथाघातेन E· . अनवद्य for गृहीत R· , किमद्य M· .

आलिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन् स्तम्भान् पिनद्धस्रजः
संपूर्णेन्दुमयूखसंहतिरुचां सच्चामराणां श्रियः ।
सिंहाङ्कासनधारणाच्च सुचिरं संजातमूर्छामिव
क्षिप्रं चन्दनवारिणा सकुसुमः सेकोऽनुगृह्णातु गाम् ॥ २ ॥

पुनराकाशे । किं ब्रूथ । आर्य इदमनुष्ठीयते देवस्य शासनमिति । भद्राः त्वरध्वम् । अयमागत एव देवश्चन्द्रगुप्तः । य एष

सुविश्रब्धैरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचलता
चिरं धुर्येणोढा गुरुरपि भुवो यास्य गुरुणा ।
धुरं तामेवोच्चैर्नववयसि वोढुं व्यवसितो
मनस्वी दम्यत्वात् स्खलति न च दुःखं वहति च ॥३॥

२ नेपथ्ये प्रतीहारी । इदो इदो देवो ।

ततः प्रविशति राजा प्रतिहारी च ।

३ राजा स्वगतम् । राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य नृपतेर्महद्प्रीतिस्थानम् । कुतः ।

परार्थानुष्ठाने रहयति नृपं स्वार्थपरता
परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

---

२ इत इतो देवः ।

धूम M., दीप S.. सुरभि- P.. सुकुसुमः P.. किं कथयन्ति भवन्तः । एते त्वरामहे इति । for किं ब्रूथ......शासनमिति in S.B.E.N.G.. भद्रम् for भद्राः S.. आरभध्वम् for त्वरध्वम् S.; त्वरध्वम् twice E.G.. देवः omitted F.B.N.G.. स एष M.R.. वधु(sic-वधूः) E.. याद्य F.., च न for न च A.M.R.J.E.. न सहते S.G.. २ कञ्चुकी for नेपथ्ये S.G.. प्रतीहारी omitted in all. इत इतो देवः। in all but N.. ३ राज्यश्रीः for राज्यं हि F.. राज्य for राज G.. वृत्तस्य for वृत्तिपरस्य M.. परतन्त्रस्य for परस्य B.N.. नृपतेः omitted R.; नरपतेः for it E., भूपतेः B.N... कुतः omitted S.; यतः for it B.N.. जडयति S.B.E.G.. परित्यक्तः E.G.

परार्थश्चेत् स्वार्थादभिमततरो हन्त परवान्
परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः ॥ ४ ॥

अपि च दुराराध्या हि राजलक्ष्मीरात्मवद्भिरपि राजभिः। कुतः।

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न संतिष्ठते
मूर्खान् द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि।
शूरेभ्योऽभ्यधिकं बिभेत्युपहसत्येकान्तभीरूनपि
श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ५ ॥

अन्यच्च कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण त्वया कंचित् कालं व्यवहर्तव्यमित्यार्यादेशः। स च कथमपि मया पातकमिवाभ्युपगतः। अथ वा शश्वदार्योपदेशसंस्क्रियमाणमतयः स्वतन्त्रा वयम्। कुतः।

इह विरचयन् साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते
त्यजति तु यदा मार्गं मोहात् तदा गुरुरङ्कुशः।
विनयरुचयस्तस्मात् सन्तः सदैव निरङ्कुशाः
परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखाः ॥ ६ ॥

अभिमतपरो A. P. वेत्तु B. दुराराधा E. हि omitted S. E. राज्यलक्ष्मीः M. F. S. E. G. आत्मविद्भिः S. परिभवात् for परिभव A. संतुष्यते M. मूर्खं A. P. M. J. F. S. E. G. अप्यधिकं for अभ्यधिकं in all but P. E. अपसरति for उपहसति E. अहो for अपि in all but E. कृतककलहं कृत्वा omitted M. R. F. स्वातन्त्र्येण P. S. त्वया omitted A. P. M. J.; च त्वया for it B. E. N. किंचित् कालान्तरं in all but B. N. आर्योपदेशः B., आचार्यादेशः G. कथं कथमपि S. N. महापातकवद् N. अनुगतः E. सदा for शश्वद् S. मतयः for मतयः N. सदैवास्वतन्त्राः for स्वतन्त्राः in B. N., सर्वदैव स्वतन्त्राः in S., सदैव स्वतन्त्राः in the rest. हि रचयन् R. B. विचार्यते for निवार्यते N. हि for तु S. G.; च F. यथा for यदा M. परतरमतःस्वातन्त्र्येभ्यो S., पदमपि यतः स्वातन्त्र्येभ्यो E.

प्रकाशम्। आर्य वैहीनरे सुगाङ्गमार्गमादेशय।

४ कञ्चु०। इत इतो देवः। नाट्येन परिक्रम्य। अयं सुगाङ्गप्रासादः। शनैरारोहतु देवः।

५ राजा नाट्येनारुह्य दिशोऽवलोक्य। अहो शरत्समयसंभृतशोभानां दिशामतिरमणीयता। संप्रति हि

शनैः श्येनीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनैः
समन्तादाकीर्णाः कलविरुतिभिः सारसकुलैः।
चिताश्चित्राकारैर्निशि विकचनक्षत्रकुमुदै-
र्नभस्तः स्यन्दन्ते सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥ ७ ॥

अपि च

अपामुद्वृत्तानां निजमुपदिशन्त्या स्थितिपथं
दधत्या शालीनामवनतिमुदारे सति फले।
मयूराणामुग्रं विषमिव हरन्त्या मदमहो
कृतः कृत्स्नस्यायं विनय इव लोकस्य शरदा ॥ ८ ॥

इमामपि

प्रकाशम् omitted R. प्रासाद added after सुगाङ्ग S.B.E.N.G. मार्ग omitted E.G.; पथ for it S. आदर्शय M.R. ४ देवः added before अयं E. एव added before सुगाङ्ग S. शनैः twice S.E.G. आरोढुमर्हति for आरोहति S.B.E.N., उपरोढुमर्हति G. आर्यः for देवः S.B.N.G. ५ संप्रति added before शरत् G. समय omitted F.; समागम for it G. संभृत omitted N.; समागत for it G. शोभाविभूतीनां S.B.E., शोभां विभ्रतीनां N.G. अतिशय for अति S. रामणीयकम् G. संप्रति हि for कुतः N. संप्रति हि added after कुतः E. श्यानीभूताः A.P.M.R.J.F., शान्ताकाराः S., शान्ता भूताः B.N., शान्ताकृताः E., शान्तीभूताः G. पुलिनाः for पुलिनैः in all. पुरस्ताद् for समन्ताद् S.G. कुसुमैः E. शतश इव नद्यो for सरित इव दीर्घा S. अपि च omitted S. नयम् for निजम् S. पदम् for पथम् in all but B.E.N. ददत्या M.R. मुदम् for मदम् P.S. सर्वस्य for कृत्स्नस्य S. इमां च for अपि च S.G., इमामपि A.P.M.R.J.F.E.

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य
मार्गे कथंचिदवतार्य तनूभवन्तीम्।
सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती
गङ्गां शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम्॥ ९॥

समन्तादवलोक्य। अये कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरम्। आर्य वैहीनरे अथास्मद्वचनादाघोषितः कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः।

६ कञ्चु०। अथ किम्।

७ राजा०। तत् किं न गृहीतमस्मद्वचनं पौरैः।

८ कञ्चु० कर्णौ पिधाय। शान्तं पापम्। पृथिव्यामस्खलितपूर्वं देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्खलिष्यति।

९ राजा। तत् कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवमद्यापि कुसुमपुरम्।
धूर्तैरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविदैर्वेशनार्यो

मार्ग for मार्गे F., कण्ठात् S.G.. अवतीर्य for अवतार्य S.. प्रसन्नम् P.. तत् added after अये S.E.G.. किम् for कथम् F.. एव added before कुसुम E.. पश्यामि added after पुरम् B.N.G.. कथम् for अथ S.. त्वया added after अथ B.N.. मद् for अस्मद् G.. नाघोषितः for आघोषितः S.. ६ देव added before अथ किम् and आघोषितो देवस्याज्ञया कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः after it in S.B.E.N.. ७ आर्य added before तत् S.B.E.N.G.. एवम् added after तत् B.N. इति added after किम् S.. परिगृहीतम् M.R.B.N.. पौरजनेन for पौरैः S.P.E.N.G.. ८ देव added before शान्तं S.B.E.N.G.. शान्तं पापम् twice in all but R.S.E.. स्खलितमर्हति for स्खलिष्यति S.B.E.N.G.. ९ आर्य वैहीनरे added before तत् B.N., आर्य वैहीनरे यद्येवं S.E.G.. किम् for कथम् E., किमर्थम् S.G.. अद्यापि कुसुमपुरम् omitted A.P.. पश्यामि। पश्य added after पुरम् S.B.E.N.G.. दूतैः for धूर्तैः M..

नालंकुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।
अन्योन्यं स्पर्धमाना न च गृहविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः
साकं स्त्रीभिर्भजन्ते विधिमभिलषितं पार्वणं पौरमुख्याः ॥१०॥

१० कञ्चु० । देव एवमेतत् ।

११ राजा । किमेतत् ।

१२ कञ्चु० । देव एवमिदम् ।

१३ राजा ।—स्फुटं कथय ।

१४ कञ्चु० । प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।

१५ राजा सक्रोधम् । आः केन ।

१६ कञ्चु० । देव नातः परं विज्ञापयितुं शक्यम् ।

१७ राजा । न खल्वार्यचाणक्येनापहृतः प्रेक्षकाणामतिशयरमणीयश्चक्षुषो विषयः ।

१८ कञ्चु० । देव कोऽन्यो जीवितुकामो देवस्य शासनमुल्लङ्घयिष्यति ।

क्रान्त for क्रान्ति S·G· . सार्यं for साकं N· . पावनं for पार्वणं A·M·R· F· . १० देव omitted A·P·M·R·J·F· . एव for एतत् S·G· , एव तत् M·R· , एवैतत् A·P·J· . १२ देव omitted E·G·, आर्य for it S· . एवम् omitted A·P·M·R·J·F·S· ; अतः for it B·N·G· , आः E· . १३ आर्य added before स्फुटम् B·E·N·G· . अभिधीयताम् for कथय S·B·E·N·G· . १४ देव added before प्रति S·B·E·N·G· . १५ आर्य added before आः B·N· . आः omitted G· . १६ देव omitted B·N· . ईशस्य added after परम् F· , अस्माभिर्देवो B·E· N·G· . शक्यते B·E·N· , शक्यः G· . The whole speech is omitted in S· . १७ आर्येण for आर्य B·N·; आर्य put before न E·. परिहृतः S· . अतिरमणीयः S· . चक्षुषोः S·E·. अपहृ...... विषयः omitted F· . १८ देव omitted M·R·F· . जीवितकामो A·P· . अतिवर्तेत for उल्लङ्घयिष्यति A·P·M·R·J·F· .

१९ राजा० । शोणोत्तरे उपवेष्टुमिच्छामि ।

२० प्रती० । देव एदं सिंहासणं । उवविसदु देवो ।

२१ राजा नाट्येनोपविश्य । आर्य वैहीनरे आर्यचाणक्यं द्रष्टुमिच्छामि ।

२२ कञ्चु० । यदाज्ञापयति देवः । निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः कोपानुविद्धां चिन्तां नाटयंश्चाणक्यः ।

२३ चाण० । कथं स्पर्धते मया सह दुरात्मा राक्षसः ।

कृतागाः कौटिल्यो भुजग इव निर्याय नगराद्
यथा नन्दान् हत्वा नृपतिमकरोन्मौर्यवृषलम् ।
तथाहं मौर्येन्दोः श्रियमपहरामीति कृतधीः
प्रकर्षं मद्बुद्धेरतिशयितुमेष व्यवसितः ।। ११।।

प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा । राक्षस राक्षस विरम्यतामस्माद्दुर्व्यवसितात् । कुतः ।

---

२० देव एतत् सिंहासनम् । उपविशतु देवः ।

---

१९ सक्रोधम् added after राजा A·P·F·S·E·, सरोषम् G·. २० देव omitted M·G·. देवस्स added before एदं E·. इमं for एदं E·G·. उवविसदु देवो omitted A·P·M·R·J·F·. २१ सक्रोधम् added before नाट्येन E·. अकृतकृत्यान्तरम् added after वैहीनरे A·P·. आर्य before चाणक्यं omitted G·; आर्यं for it A·M·. प्रष्टुम् for द्रष्टुम् N·. २३ आत्मगतम् added after चाण० S·B·N·G·. राक्षसहतकः B·N·. कुतः added after राक्षसः S·B·E·N·G·. निर्गत्य M·R·. नन्दं B·N·G·. हतधीः G·. प्रभावं for प्रकर्षं S·B·E·N·, प्रसादं G·. यद् for मद् A·. प्रत्यक्षवद् omitted A·P·M·R·J·F·. रे added before राक्षस G·. राक्षस once M·R·E·. विरम्यताम् twice G·. दुरध्यवसितात् E·, व्यवसितात् G·, व्यसनात् A·P·M·R·J·F·. कुतः added at the end S·E·.

उत्सिक्तः कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रो
नन्दोऽसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः।
चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते
साधर्म्यं मदनुकृते प्रधानवैरम्॥ १२॥

विचिन्त्य। अथ वा नातिमात्रमत्र मया मनः खेदयितव्यम्।

मद्भृत्यैः किल नाम पर्वतसुतो व्याप्तः प्रविष्टान्तरै-
रुद्युक्ताः स्वनियोगसाधनविधौ सिद्धार्थकाद्याः स्पशाः।
कृत्वा संप्रति कैतवेन कलहं मौर्येन्दुना राक्षसं
भेत्स्यामि स्वमतेन भेदकुशलं ह्येष प्रतीपं द्विषः॥ १३॥

२४ प्रविश्य कञ्चु०। कष्टं खलु सेवा।

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभा-
दन्येभ्यश्च भवन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः॥१४॥

परिक्रम्यावलोक्य च। इदमार्यचाणक्यस्य गृहम्। यावत् प्रवि-

भारो for तन्त्रो A·P·M·R·J·F· . कौटिल्यः S· . असि for अपि N· . न चैव P·R· . मदनुकृतौ F· , मदनुकृतेः A·P·M·R·J·B·E·N· . प्रपन्नवैरम् F· . विचिन्त्य omitted R· . अस्मिन् for अत्र S·B·E·N·G· . खेदयितव्यम्। कुतः in all but R·F· . सोऽपि for नाम A·P·M·R·J·F·. प्रतिष्ठान्तरैः B·N·. च for स्व B· . चराः for स्पशाः F·S·E·N· . कुशलो ह्येष S·B·E·N· , कुशलस्त्वेष A·P·M·R·J·F· . प्रतीपद्विषः M·R· . २४ कष्टा S·B·N·G· . राजसेवा S· . नाम। कुतः added after सेवा S·B·E·N·G· . भेत्त(sic·त)व्यं A·F·S· . वसन्ति for भवन्ति A·P·M·R·J·F·S· . दर्शनापनयनैः G· , दर्शनोपनयनैः E· . सेवार्थम् for पिण्डार्थम् P· . आपश्य(sic·यस्य)तः E· , आयास्यतः F·S·B· , आदा(sic·या) स्यतः G· . आचार्य for आर्य P·G· . चाणक्यगृहम् B·E·N·G· .

शामि। प्रविश्यावलोक्य च। अहो राजाधिराजमन्त्रिणो विभूतिः। तथा हि

उपलशकलमेतद् भेदकं गोमयानां
बटुभिरुपहृतानां बर्हिषां स्तूपमेतत्।
शरणमपि समिद्भिः शुष्यमाणाभिराभि-
र्विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम्॥ १५॥

तत्स्थाने खल्वस्य वृषलो देवश्चन्द्रगुप्तः। कुतः।

स्तुवन्त्यश्रान्तास्याः क्षितिपतिमभूतैरपि गुण-
प्रवादैः कार्पण्याद्यदवितथवाचोऽपि पुरुषाः।
प्रभावस्तृष्णायाः स खलु सकलः स्यादितरथा
निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः॥ १६॥

विलोक्य सभयम्। अयमार्यचाणक्यस्तिष्ठति

यो नन्दमौर्यनृपयोः परिभूय लोक-
मस्तोदयौ प्रतिदिशन्नविभिन्नकालम्।
पर्यायपातितहिमोष्णमसर्वगामि
धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधाम्नः॥ १७॥

महाराजस्य for राजाधिराज S·, महाराजाधिराज E·, राजाधिराजस्य G·. अपि added after मन्त्रिणः S·. गृहभूतिः B·N·, गृहभूमिः S·. कुतः for तथा हि S·B·E·N·G·. स्तोम B·G·, कूट E·. विमलित for विनमित A·. ततः for तत् B·N·. खलु omitted M·R·E·N·. वृषलोद्यः for वृषलो देवः A·P·M·R·J·F·. इति added after चन्द्रगुप्तः in all but S·E·G·. श्रान्तास्याः for अश्रान्तास्याः in all but S·B·N·. गुणैः in all. प्रवाचः in all but M·R·. अतिवितथ for यदवितथ B·. कृतिनः for पुरुषाः B·. अये added before अयम् E·, अये तद् A·P·M·R·J·F·, तद् B·N·. स एव added after तिष्ठति N·, य एष E·. अदिशदप्रति for प्रति...न्नि in all but B·N·. हिमोष्णिमसर्वगामि B·N·.

जानुभ्यां भूमौ निपत्य प्रकाशम्। जयत्वार्यः।

२५ चाण०। वैहीनरे किमागमनप्रयोजनम्।

२६ कञ्चु०। आर्य प्रणतिसंभ्रमोच्चलितभूमिपालमौलिमालामाणिक्यशकलशिखापिशङ्गीकृतपादयुगलो देवश्चन्द्रगुप्त आर्यं पादपद्मयोः प्रणिपत्य विज्ञापयति। अकृतक्रियान्तरायमार्यं द्रष्टुमिच्छामीति।

२७ चाण०। वृषलो मां द्रष्टुमिच्छति। वैहीनरे न खलु वृषलस्य श्रवणपथं गतोऽयं मत्कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः।

२८ कञ्चु०। आर्य अथ किम्।

२९ चाण० सक्रोधम्। आः केन कथितम्।

३० कञ्चु० सभयम्। प्रसीदत्वार्यः। स्वयमेव सुगाङ्गप्रासादगतेन देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं पुरम्।

जयतु twice B·N· ; जयति for it E· . २५ आर्य added before वैहीनरे E· . २६ आर्य omitted S· . प्रणत A·P·M·R·J·F· . ससंभ्रमाचलित P· , ससंभ्रमचलित A·F· , संभ्रमसमुच्चलित B·N· , संभ्रमप्रचलित S· , संभ्रमचलित E· , संभ्रमे G· . माला omitted S·B·E·N·G· . मणि for माणिक्य S·B·E·N·G· . शकल omitted S· . पादपद्मयुगलः in all. सुगृहीतनामधेयः added before देवः A·P·M·R·J·F· . शिरसा प्रणम्य for पादपद्मयोः प्रणिपत्य A·P·M·R·J·F· , आर्यस्य for आर्यं G· . पादयोः E·G· . क्रियान्तरायमन्तरेण for अकृतक्रियान्तरायम् E·, क्रियान्तरमन्तरायमन्तरेण B· . २७ वृषलश्रवणपथं A·P·M·R·J·F· , वृषलस्य श्रवणं B·N· . उपगतः B·N· G· , आगतः S·E· . अयम् omitted F·. मत्कृत omitted S·G· ; मया कृतः for it B·N· . ३० शिखर added before गतेन B·N· . आलोकितम् A·P·F· . कौमुदी omitted A·P·F· . कुसुमपुरम् S·B·E·N·G· .

३१ चाण० । आः ज्ञातम् । ततो भवद्भिर्मदन्तरेण प्रोत्साह्य कोपितो वृषलः । किमन्यत् ।

कञ्चुकी भयं नाटयंस्तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।

३२ चाण० । अहो राजपरिजनस्य चाणक्योपरि प्रद्वेषपक्षपातः । अथ क्व वृषलः ।

३३ कञ्चु० भयं नाटयन् । आर्य सुगाङ्गगतेन देवेनाहमार्यपादमूलं प्रेषितः ।

३४ चाण० उत्थाय । सुगाङ्गमार्गमादेशय ।

३५ कञ्चु० । इत इत आर्यः । उभौ परिक्रामतः ।

३६ कञ्चु० । एष सुगाङ्गप्रासादः । शनैरारोढुमर्हत्यार्यः ।

३७ चाण० । नाट्येनारुह्यावलोक्य च । अये सिंहासनमध्यास्ते वृषलः । साधु साधु ।

---

३१ आ E. आः ज्ञातम् omitted G. तिष्ठ added before ज्ञातम् S·B·N·, तिष्ठतु G·, उत्तिष्ठ E·. तावद् for ततो B·N·. एव added after भवद्भिः B·N·. अन्तरा for मदन्तरेण A·P·M·R·J·F·. रोषितः B·N·. ३२ चाणक्यस्योपरि F·S·B·E·N·G·. प्रद्वेष omitted S·; विद्वेष for it B·N·, द्वेष P·, महान् G·. तिष्ठति added at the end S·B·N·G·. ३३ भयं नाटयन् omitted S·E·G·. आर्य omitted G·. प्रासाद added before गतेन S·B·E·N·G·. देवेन omitted S·. आर्यस्य S·E·. ३४ कञ्चुकिन् added before and प्रासाद after सुगाङ्ग S·B·E·N·G·. पथम् for मार्गम् S·. आदर्शय R·F·. ३५ इतः once P·R·. ३६ आर्यः added before एष S·E·G·. अयं for एष S·B·E·N·, अमुं G·. प्रासादं G·. शनैः twice S·E·G·. आरोहत्वार्यः A·P·M·R·J·F·. ३७ सहर्षमात्मगतम् added after च F·S·B·E·N·G·. साधु once F·B·N·G·.

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजवृत्तै-
रध्यासितं च वृषलेन वृषेण राज्ञाम् ।
सिंहासनं सदृशपार्थिवसंगतं च
प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा ममैते ॥ १८ ॥

उपसृत्य । विजयतां वृषलः ।

३८ राजा सिंहासनादुत्थाय । आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति । इति पादयोः पतति ।

३९ चाण० पाणौ गृहीत्वा । उत्तिष्ठ वत्स ।

आ शैलेन्द्राच्छिलान्तःस्खलितसुरनदीशीकरासारशीता-
दा तीरान्नैकरागस्फुरितमणिरुचो दक्षिणस्यार्णवस्य ।
आगत्यागत्य भीतिप्रणतनृपशतैः शश्वदेव क्रियन्तां
चूडारत्नांशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥१९॥

४० राजा । आर्यप्रसादादनुभूयत एव सर्वमेतन्नाशास्यते । तदुपविशत्वार्यः ।

उभौ यथोचितमुपविष्टौ ।

४१ चाण० । वृषल किमर्थं वयमाहूताः ।

४२ राजा । आर्यस्य दर्शनेनात्मानमनुग्राहयितुम् ।

विमुक्तम् S. . राजराजैः for राजवृत्तैः in all but B.N. . प्रीतिं भृशं G. , प्रीतिं त्रयः S. , प्रीतित्रयं E. . देवः for वृषलः G. . ३९ उत्तिष्ठ twice in all but B.E.N. . प्रवाह for शिलान्तः S., शिलान्त P.M.R.J.F.B.E.N. . सुरधुनी B.N. . वर्षाद् for शीताद् S.E.N. . आ पाराल्लोलदूर्मि for आ तीरान्नैकराग F. , आ प्रान्तान्नैकराग N. , तीरान्तान्नैकराग A.M.R.J. , तीरान्तान्नैकधाम P. . स्फुटित P. . भीत M.R. . एवं for एव A.P.S. . ४० आर्य युष्मत् for आर्य E. . प्रसादाद् omitted G. . एव सर्वम् omitted S. . एतत् omitted A.P.M.R.J.F.S. . अतो added before नाशास्यते S. नाशास्यते omitted A.P.M.R.J.F. ; नाशास्यं मे for it E. . ४१ आकारिताः for आहूताः S. . ४२ आर्यस्य omitted G. . अनुगृहीतुम् S.B.N. .

४३ चाण० सस्मितम्। अलमनेन प्रश्रयेण। न निष्प्रयोजनमधिकारवन्तः प्रभुभिराहूयन्ते।

४४ राजा। आर्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य किं फलमार्यः पश्यति।

४५ चाण० स्मितं कृत्वा। उपालब्धुं तर्हि वयमाहूताः।

४६ राजा। शान्तं पापं शान्तं पापम्। न हि न हि। विज्ञापयितुम्।

४७ चाण०। यद्येवं तर्हि विज्ञापनीयानामवश्यं शिष्येण रुचयोऽनुरोद्धव्याः।

४८ राजा। एवमेतत्। कः संदेहः। किं तु न कदाचिदप्यार्यस्य निष्प्रयोजना प्रवृत्तिरित्यस्ति नः प्रश्नावकाशः।

---

४३ वृषल added before अलम् B·E·N·G·. किम् for अलम् S· प्रणयेन N·. तत्प्रयोजनमभिधीयताम् added after प्रश्रयेण S·B·E·N·G·. ४४ आर्य omitted S·G·. महोत्सव omitted S·. ४५ वृषल added before उपालब्धुं B·E·G·, वृषल यद्येवम् N·. तर्हि omitted G·. ४६ शान्तं पापम् once F·. राजा ॥ आर्य नोपालब्धुम्। किंचिद्विज्ञापयितुम्॥ for the whole speech in S·, राजा ॥ नोपालब्धुम् ॥ चाण० ॥ किं तर्हि ॥ राजा ॥ विज्ञापयितुम् ॥ in B·N·, राजा ॥ नोपालब्धुम्। किं तर्हि(sic·तु) विज्ञापयितुम् in E·G·. ४७ वृषल added before यद्येवं S·B·E·N·G·. यदि omitted S·. शिष्यैः M·E·. स्वैर added before रुचयः A·P·M·R·J·F·. स्वतंत्राः added after रुचयः M·R·. नानुरोद्धव्याः for अनुरोद्धव्याः N·G·, नोपरोद्धव्याः S·, नावरोद्धव्याः A·R·F·, न निरोद्धव्याः P·J·E·, रोद्धव्याः M·. ४८ एवम् omitted S·. आर्य for एतत् S·B·E·N·G·. अपि added after कदाचिद् B·E·N·G·. रुचिः प्रवर्तिष्यते for प्रवृत्तिः B·N·, रुचिः प्रवर्तयिष्यति S·, रुचिः प्रवर्तयिष्यते G·, प्रवृत्तिर्भविष्यति E·. इतः for इति G·. प्रश्नस्यावकाशः S·E·G·.

४९ चाण०। वृषल सम्यग् गृहीतवानसि। न प्रयोजनमन्तरा चाणक्यः स्वप्नेऽपि चेष्टते।

५० राजा। आर्य अत एव शुश्रूषा मां मुखरयति।

५१ चाण०। वृषल इह खल्वर्थशास्त्रकारास्त्रिविधां सिद्धिमुपवर्णयन्ति राजायत्तां सचिवायत्तामुभयायत्तां च। तत्र सचिवायत्तसिद्धेस्तव किं प्रयोजनान्वेषणेन। वयमेवात्राभियुक्ता वत्स्यामः।

राजा सकोपं मुखं परावर्तयति। नेपथ्ये वैतालिकौ पठतः।

५२ प्रथमः। आकाशं काशपुष्पच्छविमभिभवता भस्मना शुक्लयन्ती
शीतांशोरंशुजालैर्जलधरमलिनां क्लिश्नती कृत्तिमैभीम्।
कापालीमुद्वहन्ती स्रजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा
हासश्रीराजहंसा हरतु तनुरिव क्लेशमैशी शरद्वः॥२०॥

---

४९ महाशयम् added after असि B.N. . न हि for न B.N. . अनपेक्षमाणः for अन्तरा B.E.N. , अनपेक्ष्य G. , प्रे(sic.अप्रे)क्षमाणः S. . श्रूयताम् added after चाणक्यः E. . सुप्तोऽपि for स्वप्नेऽपि E. . चेष्टिष्यते E. , चेष्टयिष्यति S. , रुचिं प्रवर्तयिष्यति B.N. . इति added at the end in all but P.G. . ५० आर्य omitted F. . प्रयोजनशुश्रूषा S.B.E.N.G. . ५१ श्रूयताम् added after वृषल in all but S.G. ; अवधार्यताम् superadded in R. . शास्त्रार्थकाराः R. . त्रिविधसिद्धिम् B.N. . तद्यथा added before राजायत्तां S.B.E.N.G. . ततः for तत्र A.P.M.R.J.F. , तत् S.B.N.G. . भवतः for तव S.B.N.G. . फलान्वेषणेन B.N. , प्रयोजनान्वेषणेन G. . वाङ्मनसो(sic.सौ) खेदयितुम् added after this S. , वाङ्मनसी खेदयितुम् N.G. , वाङ्मनसयोः खेदमुत्पादयितुम् B. , वाङ्मनसयोः खेदमुत्पादयितुं फलम् F. . यतो added before वयम् in all but E.G. - एव omitted S. . नियुक्ताः for अभियुक्ताः in all but S.E.G. . एव स्मः for वत्स्यामः S. , वेत्स्यामः B.N. , वेदिष्यामः M.R. . ५२ तूल for काश S.E. . क्लिश्यती S.E.N.G. . हास A.P.M.R.J.F. .

अपि च

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवा जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः।
नागाङ्कं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरु फणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः॥२१॥

५३ द्वितीयः।

सत्त्वोत्कर्षस्य धात्रा निधय इव कृताः केऽपि कस्यापि हेतो-
र्जेतारः स्वेन धाम्ना मदसलिलमुचां नागयूथेश्वराणाम्।
दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा
नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृवर नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः॥ २२॥

अपि च

भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः।
परैरपरिभूताज्ञस्त्वमिव प्रभुरुच्यते॥ २३॥

५४ चाण० स्वगतम्। प्रथमं तावद्विशिष्टदेवतास्तुतिरूपेण प्रवृत्तशरद्गुणप्रख्यापनम्। इदमपरं किमिति नावधारयामि। विचिन्त्य। आः ज्ञातम्। राक्षसस्यायं प्रयोगः। दुरात्मन् राक्षस दृश्यसे। जागर्ति खलु कौटिल्यः।

जम्भितैः A. . स्वाङ्ग N. . नागाङ्कं in all but F.E. . ५३
त्यक्त(sic.व्यक्त)S. . भङ्ग R. . भूषणाद्युपयोगेन M.R.F. , भ्रमणा-
द्युपचारेण N. . परैरनभि for परैरपरि P.R.E. . त्वमेव F. . ५४
देवतारूपेण S. , देवतारूपकेण E.G. , देवतारूपेण B.N. . प्रख्यापनेन
for प्रख्यापनम् E. ; वर्णनम् for गुणप्रख्यापनम् G. . आशीर्वचनम्
added after प्रख्यापनम् in all but A.P. ; इदम् superadded
in B.N.G. . न before अवधारयामि omitted S.G. . भवतु for
ज्ञातम् S.E.G. . राक्षसप्रयोगः F. . आ दुरात्मन् राक्षसहतक B.N. . भोः
added before जागर्ति A.P.M.R.J.F. .

५५ राजा । आर्य वैहीनरे आभ्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्णशतसहस्रं दापय ।

५६ कञ्चु० । यदाज्ञापयति देवः । इत्युत्थाय परिक्रामति ।

५७ चाण० सक्रोधम् । वैहीनरे तिष्ठ तिष्ठ न गन्तव्यम् । वृषल किमयमस्थाने महानर्थोत्सर्गः ।

५८ राजा सकोपम् । आर्येणैवं सर्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मे बन्धनमिव राज्यं न राज्यमिव ।

५९ चाण० । वृषल स्वयमनभियुक्तानां राज्ञामेते दोषाः संभवन्ति । तद्यदि न सहसे ततः स्वयमभियुज्यस्व ।

६० राजा । एते स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

६१ चाण० । प्रियं नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

६२ राजा । यद्येवं तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत्प्रयोजनं श्रोतुमिच्छामि ।

---

५५ दीयताम् for दापय S·B·E·N·G· . ५७ तिष्ठ once A·P·M·R·J·F· . न गन्तव्यम् twice S·E· . वृषल twice S·E·G· . एव added after अस्थाने B·N· . अर्थव्ययः G· . क्रियते added at the end S·B·E·N·G· . ५८ आर्ये मैवम् । for आर्येणैवं S· . सर्वतः for सर्वत्र S·B·N· . चेष्टाप्रसर omitted M· ; चेष्टाप्रसरं for चेष्टाप्रसरस्य F· , चेष्टावसरस्य S· . मम B·N· . इदम् for इव A·P·R·F· ; इदम् added after इव M· , राज्यसुखावाप्तिरिति S· . ५९ एतद्दोषः S· ; संभवन्ति omitted S· , भवन्ति for it B·E·N·G· . ततः omitted E· ; तदा for it B·N· . एव added after स्वयम् B·N· . अभियुज्यस्व F· . ६० वयं added before एते B·N· . ६१ कल्याणं for प्रियं A·M·R·F· . वय ......युज्यामहे omitted in M· . The whole speech is omitted in P· . ६२ तेनाहं for तर्हि S·E· , तेन हि चाणक्य G· . महोत्सवानुष्ठान for महोत्सव G· . एव added before तावत् S·E· . तावत् omitted B·N·. एव added after प्रयोजनम् G·.

६३ चाण० । वृषल कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनमित्यहमपि श्रोतुमिच्छामि ।

६४ राजा । प्रथमं तावन्ममाज्ञाया अव्याघातः ।

६५ चाण० । वृषल ममापि तवाज्ञाया व्याघात एव कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनम् । कुतः ।

अम्भोधीनां तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलावनाना-
मा पारेभ्यश्चतुर्णां चटुलतिमिकुलक्षोभितान्तर्जलानाम् ।
मालेवाम्लानपुष्पा तव नृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः
सा मय्येव स्खलन्ती कथयति विनयालंकृतं ते प्रभुत्वम् ॥२८॥

६६ राजा । अथापरमपि प्रयोजनं यत् तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

६७ चाण० । तदपि कथयामि ।

---

६३ तर्हि added before कौमुदी G· . कौमुदी omitted M·R·F· . करण for अनुष्ठान G· . किम् and इति omitted G· . ६४ तावन्मम omitted G· . आज्ञाव्याघातः A·P·M·J·B· , आज्ञाविघातः S·G· , आज्ञाविधानम् N· , आर्याज्ञाव्याघातः F· . ६५ ममापि G· . खलु त्वदाज्ञाव्याघातः for तवाज्ञाया व्याघातः B·E·N· , त्वदाज्ञाविघातः G· , तवाज्ञाविघातः S· , तवाज्ञाव्याघातः A·P·M·R·J·F· . तत् for कौमुदीमहोत्सव G· . प्रतिषेध omitted P· . कारणम् for प्रयोजनम् E· . प्रचल for प्रभव S· . तीरेभ्यः for पारेभ्यः S· . चतुर्भिर्मि(sic· तिमि) E· . मालेवाज्ञा नपुष्पा B·N· . नतनृपति S·B·E·N· , नवनृपति G· . प्रथयति S·B·E·N· , कथमि(sic·य)ति P· . ६६ तु added after अथ G· . ६७ ततः added before तदपि G· . ६६—६७ These two speeches are replaced by अथ त्वमपरमपि प्रयोजनं श्रोतुमिच्छसि तदपि कथयामि read in continuation of मु·रा·।३।६५। in A·P·M·R·J·F·S·E· , of these E· . omitting अथ and S·E· adding ततः before तदपि.

६८ राजा । **कथ्यताम् ।**

६९ चाण० । **शोणोत्तरे मद्वचनात् कायस्थमचलं ब्रूहि यत् तद् भद्रभटप्रभृतीनां लेख्यपत्रं दीयताम् ।**

७० प्रती० । **जं अज्जो आणवेदि ।** निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । **अज्ज इमं तं पत्तअं ।**

७१ चाण० गृहीत्वा । **वृषल श्रूयताम् ।**

७२ राजा । **दत्तावधानोऽस्मि ।**

७३ चाण० वाचयति । **स्वस्ति । सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य चन्द्रगुप्तस्य सहोत्थायिनां प्रधानपुरुषाणामितोऽपरागादपक्रम्य वध्यमलयकेतुमाश्रितानां प्रमाणलेख्यपत्रमिदम् । प्रथमं तावद् गजाध्यक्षो भद्रभटोऽश्वाध्यक्षः पुरुषदत्तो महाप्रतीहारस्य चन्द्रभानोर्भा-**

---

७० यदार्य आज्ञापयति । आर्य इदं तत् पत्रकम् ।

---

६८ अवहितोऽस्मि added after कथ्यताम् A·P· . ६९ शोणोत्तरे twice B·N·G· . अचलदत्तं B·N· . भद्रभट्ट E· . इतोऽपरागादपक्रम्य (वध्य R·)मलयकेतुमाश्रितानां added before लेख्यपत्रं in A·P·M·R·J·F· . तावद् added before दीयताम् in S·B·E·N·G· . इति added after दीयताम् in all but G· . ७० एदं for इमं S·B·N· . तं omitted P·J·S·B·E·N·G· . ७१ दृश्यताम् for श्रूयताम् A·P·M·R·J·N· , प्रदृश्यताम् F· . इदम् added at the end A·P·M·J·N·G· . ७२ This speech is omitted in A·P·M·R·J·F· . ७३ राजा स्वगतं for चाण० A·P·M·R·J·F· . स्वस्ति । omitted S·E· . देवस्य omitted S·E· . प्रधान omitted S·G· . अपरागाद् omitted in all. वध्य omitted S·B· . परिमाण for प्रमाण S·B·E·G· . पत्र omitted P· ; इदम् omitted B· ; पत्रमिदं omitted S·N·G· . तत्र added before प्रथमं in all. एव added after प्रथमम् in all but B·N· . तावद् omitted G·. न added after तावत् R·. भद्रभट्टो E·. चन्द्रसेनस्य S·.

गिनेयो डिङ्गरातो देवस्य स्वजनगन्धी महाराजो बलगुप्तो देवस्यैव कुमारसेवको राजसेनः सेनापतेः सिंहबलस्य कनीयान् भ्राता भागुरायणो मालवराजपुत्रो रोहिताक्षः क्षत्रगणमुख्यो विजयवर्मेति।

७४ राजा। अथैतेषामपरागहेतून् श्रोतुमिच्छामि।

७५ चाण०। वृषल श्रूयताम्। अत्र यावेतौ गजाध्यक्षाश्वाध्यक्षौ भद्रभटपुरुषदत्तनामानौ तौ खलु स्त्रीमद्यमृगयाशीलौ हस्त्यश्वावेक्षणेऽनभियुक्तौ मयाधिकाराभ्यामवरोप्य स्वजीवनमा-

---

डिङ्गि R·E·, डिण्डि N·G·, हिङ्गु B·. एव added after देवस्य G·. संबन्धी for गन्धी in all but B·N·G·. महाराज for महाराजो G·, महाराजवल्लभो S·E·. देवगुप्तो for बलगुप्तो in S·, बलदेवगुप्तो in A·P·M·R·J·F·. देवस्यैव omitted G·. सिंहबलदत्तस्य B·, सिंहपालस्य N·G·; सिंहबलस्य omitted M·R·. लोहिताक्षः in all but B·E·N·. क्षत्रिय S·. मुख्यतमो B·N·, मुख्यभूतो E·. विनयवर्मेति G·. After this is added एते वयं देवस्य कार्ये (v.l. वयं कर्मसु P·) अवहिताः स्म इति ॥ प्रकाशम् ॥ आर्य एतावदेतत् पत्रकम्। अथैतेषामपरागहेतून् विज्ञातुमिच्छामि ॥ in A·P·M·R·J·F·, आत्मगतम् ॥ एते वयं देवस्य कार्ये अवहिताः स्म इति ॥ प्रकाशम् ॥ एतावदेतत् पत्रम् ॥ in B·N·, and एतावदेवैतत् पत्रकम् ॥ only in S·E·. ७४ आर्य for अथ B·E·N·G·; अथ omitted S·. हेतुं S·E·G·. विज्ञातुम् for श्रोतुम् E·G·, ज्ञातुम् S·. पृच्छामि for इच्छामि G·. The whole speech is omitted in A·P·M·R·J·F·. ७५ अत्र omitted M·. दत्तौ for दत्तनामानौ E·. एतौ for तौ B·. खलु omitted S·G·. ०क्षणे हि for ०क्षणे B·N·, ०क्षणेषु S·G·. स्वाधिकाराभ्याम् for अधिकाराभ्याम् B·N·. स्वकन्य for स्व E·; स्व omitted P·.

त्रेणैव स्थापितावित्यपरक्तावपक्रम्य स्वेन स्वेनाधिकारेण मलयकेतुमाश्रितौ। यावेतौ डिङ्गरातबलगुप्तौ तावप्यत्यन्तलोभाभिभूतौ त्वद्दत्तं जीवनमबहु मन्यमानौ तत्र बहु लभ्यत इत्यपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितौ। योऽप्यसौ भवतः कुमारसेवको राजसेनः सोऽपि तव प्रसादादतिप्रभूतकोशहस्त्यश्वं सहसैव सुमहदैश्वर्यमवाप्य पुनरुच्छेदशङ्कयापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः। योऽयमपरः सेनापतेः सिंहबलस्य कनीयान् भ्राता भागुरायणोऽसावपि तत्र काले पर्वतकेन सह समुत्पन्नसौहार्दस्तत्प्रीत्या च पिता ते चाणक्येन व्यापादित इत्युत्पाद्य रहसि त्रासयित्वा मलयकेतुमपवाहितवान्। ततो भवदपथ्यकारिषु चन्दनदासादिषु निगृह्यमाणेषु स्वदोषाशङ्कयापक्रम्य

अपक्रान्तौ for अपरक्तौ in E·, परपक्षे in A·P·J·F·, and अपरपक्षे in M·R·. इदानीमितो added after अपरक्तौ S·E·. गत्वा for अपक्रम्य B·N·; अपक्रम्य omitted A·P·M R·J·F·E·. स्वेन once P·M·R·F·. च added before अधिकारेण in B·N·, एव in S·. व्यवस्थाप्य added before मलय० in S·B·E·N·G·, गत्वा in A·P·M·R·J·F·. यौ च तौ for यावेतौ G·. डिण्डि S·. गुप्ताख्यौ for गुप्तौ A·M·R·, भद्राख्यौ P·. तौ omitted G·. अपि omitted A·P·R·. अत्यर्थं for अत्यन्त N·, अति E·. लोभासक्तौ B·, लोभाभियुक्तौ N·, लोभाभिभूतत्वात् S·E·. दत्तं for त्वद्दत्तं B·N·, दत्तमपि S·. धनम् for जीवनम् B·N·. अल्पं for अबहु S·. अपक्रम्य omitted S·B·E·N·G·. इति added after राजसेनः A·P·M·R·J·F·E·. अतिमात्रं for अतिप्रभूत S·B·N·G·, अतिमात्र E·. कोशसहस्रं for कोशहस्त्यश्वं S·. तन्महद् A·P·M·R·J·F·. उच्छेदा for उच्छेद E·G·, एवोच्छेद S·. अपक्रम्य omitted M·. सिंहबलदत्तस्य B·. उत्पन्न for समुत्पन्न E·. च omitted M·. घातितः for व्यापादितः S·B·E·N·G·. उत्पाद्य omitted S·B·E·N·G·. ततो omitted F·. भवदपकारिषु S·. ०दासप्रमुखेषु S·E·, ०दासप्रभृतिषु B·N·G·. निगृहीतेषु A·P·M·R·J·F·. स्व omitted A·P·F·G·; राज for स्व M·R·. दोषशङ्कया P·M·R·S·. अपक्रम्य omitted S·.

मलयकेतुमाश्रितः । तेनाप्यसौ मम प्राणरक्षक इति कृतज्ञतामनुवर्तमानेनात्मनोऽनन्तरममात्यपदं ग्राहितः । यौ तौ रोहिताक्षविजयवर्माणौ तावप्यतिमानित्वात् स्वदायादेभ्यस्त्वया दीयमानं मानमसहमानौ मलयकेतुमाश्रितौ । इत्येषामपरागहेतवः ।

७६ राजा । एवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु क्षिप्रमेव कस्मान्न प्रतिविहितमार्येण ।

७७ चाण० । वृषल न पारितं प्रतिविधातुम् ।

७८ राजा । किमकौशलादुत प्रयोजनापेक्षया ।

७९ चाण० । कथमकौशलं भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयैव ।

८० राजा । प्रयोजनमिदं श्रोतुमिच्छामि ।

प्राणरक्षिता for प्राणरक्षकः in S. , अनेन (v.l. एतेन G.) प्राणाः परिरक्षिताः B.E.N.G. . पैतृकं च परिचयम् added before आत्मनो S.B.E.N.G. ; ज्ञात्वा superadded S.E. . पदवीमारोपितः E. . यावेतौ S.B.E.N.G. . लोहिताक्ष A.P.M.R.J.F.S. . अपि omitted B.N. . अत्यन्त for अति S.B.E.N.G. . मानम् omitted A.P.J.G. ; बहु for it M.R. , बहु धनम् E. , बहुसंमानम् B.N. . एतेषाम् for एषाम् A.P.G. , एवमेतेषाम् S. . ७६ आर्य added before एवम् B.N.G. . एषु for एतेषु S.G. . विज्ञा for परिज्ञा M.R.F. , विज्ञापि A.P. . हेतु omitted S. . अपि added before क्षिप्रम् B.N. . प्रतिविधानं विहितम् for प्रतिविहितम् G. . ७७ सांप्रतं for पारितं M. . प्रतिविधातुम् omitted G. . ७८ प्रयोजनापेक्षितया S.B. . उत omitted F. . वा added at the end F. . ७९ किम् for कथम् M.R. . नियतं added before प्रयोजना० S.B.E.N.G. . प्रयोजनापेक्षितया B. . एव omitted S.B.E.N.G. . ८० तदप्रतिविधान added in the beginning in B.N. , अप्रतिविधानस्य in E.G. . इदानीं for इदं in all but P. .

८१ चाण०। श्रूयतामवधार्यतां च । इह खलु विरक्तानां प्रकृतीनां द्विविधं प्रतिविधानमनुग्रहो निग्रहश्च । अनुग्रहस्तावदाक्षिप्ताधिकारयोर्भद्रभटपुरुषदत्तयोः पुनरधिकारारोपणमेव । अधिकारश्च तादृशेषु व्यसनयोगादनभियुक्तेषु पुनरारोप्यमाणः सकलमेव राज्यस्य मूलं हस्त्यश्वमवसादयेत् । डिङ्गरातबलगुप्तयोरतिलुब्धयोः सकलराज्यप्रदानेनाप्यपरितुष्यतोरनुग्रहः कथं शक्यः । राजसेनभागुरायणयोस्तु धनप्राणनाशभीतयोः कुतोऽनुग्रहस्यावकाशः । रोहिताक्षविजयवर्मणोरपि दायादमानमसहमानयोरतिमानिनोः कीदृशोऽनुग्रहः प्रीतिं जनयिष्यति । इति परिहृतः पूर्वः पक्षः । उत्तरोऽपि

---

८१ वृषल added before श्रूयताम् S·B·E·N·G· . च omitted P· . Before इह is inserted an additional speech राजा ॥ उभयमपि क्रियते। (तत् E·) कथ्यताम् ॥ and then चाण० ॥ वृषल &c. in S·B·E·N·G· . खलु omitted E· . तद्यथा added before अनुग्रहो S·B·N·G· . पुनः added before तादृशेषु B·N· . दोषाद् for योगाद् B·E·N·, विशेषाद् S· . अयुक्तेषु for अनभियुक्तेषु G· . सकलस्यैव B·. आ मूलं for मूलं F·, सकलराज्यमूलं N·. सादयेत् for अवसादयेत् M· , अवसादयति S·B·E·N·G· . डिण्डि S· . अतिलुब्धयोः omitted F· . अत्यन्त for अति B·E·N· . लुब्धप्रकृतिकयोः for लुब्धयोः S·B·N· , लुब्धप्रकृत्योः E·G· . संप्रदानेन B·N· , संपादनेन S·G· , प्रसादनेन E· . कर्तुं न for कथं E· . कर्तुं शक्यते for शक्यः B·N· . स्व added before धन B·N· . प्रणाश for प्राणनाश A·P·M·R·J·F·S·G· . अनुग्रहावकाशः S· . दायादमसहमानयोः for दायादमानमसहमानयोः in A·P·R·J· , दायादमानपीडितयोः in S·G· , and दायादमानप्रदानपीडितयोः in B·E·N· ; after it मानमप्यपमानं मन्यमानयोः added in S·B·E·N·. अत्यन्त for अति S·B·E·N·. विजनयिष्यति E·. इति omitted M·R· . पूर्वपक्षः G· . अयम् added after पक्षः M· . अपरो for उत्तरो E·. अपि omitted S· .

खलु वयमचिरादधिगतनन्दैश्वर्याः सहोत्थायिनं प्रधानपुरुषवर्गमुग्रेण दण्डेन पीडयन्तो नन्दकुलानुरक्तानां प्रकृतीनामविश्वास्या एव भवाम इति परिहृत एव। तदेवमनुगृहीतास्तत्पक्षो राक्षसोपदेशप्रवणो महीयसा म्लेच्छराजबलेन परिवृतः पितृवधामर्षी पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मानभियोक्तुमुद्यतः। सोऽयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इति दुर्गसंस्कारे प्रारब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेन।

८२ राजा। आर्य बहु प्रष्टव्यमत्र।

८३ चाण०। वृषल विश्रब्धं पृच्छ। ममापि बह्वाख्येयमत्र।

खलु omitted M· . वयमपि for वयम P·M·R·F· , वयमति A· . नन्दैश्वर्यं for अचिरादधिगतनन्दैश्वर्याः A·P·M·R·F· . सहोत्थायिनः A·P·M·R·F· , सहास्थान S· , चन्द्रगुप्तसहोत्थायि G· . पुरुषानुल्लक्ष्य for पुरुषवर्गमुग्रेण M·R·F· , पुरुषानुल्लक्ष्येन A·P· , पुरुषमुग्र G· . दण्डयन्तो for पीडयन्तो S· . प्रकृतीनाम् omitted M·R· . एव omitted S·B·E·N·G· . मा भूम for भवामः B·E·G· . अतः added after इति in all but G· . उप for अनु after तदेवम् in E· , उपगं in S· . कृत्यपक्षो for पक्षो S· , भृत्यपक्षो B·E·N· , बलो G· . राक्षसस्योपदेशप्रवणो E· , राक्षसोपदेशश्रवणप्रवणो B·N· . म्लेच्छबलेन A·P·M·R·J·F·S· . परिवृतः omitted M·R· . वधामर्षितः S·B·N·G· , वधादमर्षितः E· . उद्यत इति S·B·N·G· . तत्सोऽयं G· . न सुवासिकायाः for नोत्सवकालः S·E· . अतः added before दुर्ग B·N·G· . आरब्धव्ये B·N· , एवारब्धव्ये E· , विधातव्ये G· . इति प्रतिषिद्धः (v.l. ०द्धम् M·R·) added at the end in all but G· . ८२ बहु omitted R· . मया added at the end G· . ८३ मयापि for ममापि E· . अस्ति for अत्र G· . राजा ॥ एष पृच्छामि ॥ added after अत्र in S·B·E·N·G· ; चाण० ॥ एष कथयामि ॥ superadded in S· . चाण० ॥ अहमप्येष कथयामि ॥ in B·N· , चाण० ॥ वृषल अहमप्येष कथयामि ॥ in E· .

८४ राजा। सोऽप्यस्य सर्वस्यानर्थस्य हेतुर्मलयकेतुः कस्मादपक्रामन्नुपेक्षितः।

८५ चाण०। वृषल अनुपेक्षणे द्वयी गतिर्निगृह्येत वा प्रतिश्रुतं राज्यार्धं प्रतिपाद्येत वा। निग्रहे तावत् पर्वतकोऽस्माभिरेव व्यापादित इतिकृतघ्नतायाः स्वहस्तो दत्तः स्यात्। राज्यार्धप्रतिपादनेऽपिपर्वतकविनाशे कृतघ्नतामात्रपरिहारः स्यात्। इति मलयकेतुरपक्रामन्नुपेक्षितः।

---

८४ राजा omitted and the speech read in continuation of राजा ॥ एष पृच्छामि ॥ given in the foregoing footnote in G. . आर्य योऽस्य for सोऽप्यस्य E., आर्य योऽस्माकम् S., आर्य योऽयमस्माकम् G. . एव added after सर्वस्य S.B.E.N. . अनर्थहेतुः B.N. . स added after केतुः S.B.E.N.G. . कथम् for कस्माद् E.G. . आर्येण added after कस्माद् S.B.N. . ८५ वृषल omitted M. . उपेक्षणे for अनुपेक्षणे M.F. , मलयकेतोरपक्रमणानुपेक्षणे B.N. , मलयकेतोरनुपेक्षितो (sic.ते)ऽपक्रमणे G. , मलयकेतावनुपेक्षितापक्रमणे E. , मलयकेतोरप्यनुपेक्षितस्यानपक्रमणे S. . स्यात् added after गतिः B.E.N. . द्वे गती स्याताम् for द्वयी गतिः S. . अनुगृह्येत निगृह्येत वा। अनुग्रहे (तावत् G.) for निगृह्येत वा in B.N.G. ; दीयतेऽस्य for प्रतिपाद्येत वा G. ; वा omitted B.E.N. . त्वस्य पिता for तावत् G. . अस्य added after तावद् S.B.E.N. . एव omitted F.B.E.N.G. . कृतघ्नतायां G. , कृतज्ञ (sic.घ्न)तायाः S. . स्वयं for स्व B.E.N. . भवति for स्यात् G. . प्रतिश्रुत added before राज्यार्धं A.P.J.B.E.N.G. . अर्धराज्य for राज्यार्ध B.N. . प्रदाने for प्रतिपादने G. . विनाशः for विनाशे in all but M.R.F. . केवलं added before कृतघ्नता A.J.B.E.N.G. , केवलमेव P.S. . कृतज्ञ(sic.घ्न)ता S. . मात्रकं for मात्रपरिहारः E. . फलः for परिहारः A.P.J.B.N. , फलकः G. .

८६ राजा। अत्र तावदेवम्। राक्षसः पुनरिहैव वर्तमान आर्येणोपेक्षितइत्यत्र किमुत्तरमार्यस्य।

८७ चाण०। राक्षसोऽपि स्वामिनि स्थिरानुरागित्वात् सुचिरमेकत्र वासाच्च शीलज्ञानां नन्दानुरक्तानां प्रकृतीनामत्यन्तविश्वास्यः प्रज्ञापुरुषकाराभ्यामुपेतः सहायसंपदा युक्तः कोशवानिहैवान्तर्नगरे वर्तमानः खलु महान्तमन्तःकोपमुत्पादयेत्। दूरीकृतस्तु बाह्यकोपमुत्पादयन्नपि न दुःखसाध्यो भविष्यति। इत्यपक्रामन्नुपेक्षितः।

८८ राजा। तत् किमर्थमिहस्थ एवोपायैर्नाक्रान्तः।

---

८६ आर्य added before अत्र F·S·B·E·N· . तु added after राक्षसः E·G· . पुनः omitted R· ; तावद् for it S· . अन्तर्नगरे added before वर्तमानः S·B·E·N· , नगरे G· . कथम् added after आर्येण G· , एव M· , अपक्रामन् S· . ८७ वृषल added before राक्षसोऽपि S·B·E·N·G· . खलु added after अपि S·B·E·N·G· . निज added before स्वामिनि B·N· . रागत्वात् A·P·E· . एवात्र for एकत्र B·N·G· . संवासाच्च A·P·F·S·G· , सहवासाच्च B·N· . नन्दकुलानुरक्तानां S· . अत्यन्तं B·E·N· . विश्वास्यतरः S· . सह for सहाय M·R· . सहायैरभियुक्तः F· , संपदाभियुक्तः A·P·M·R·J· . कोशवत्त्वात् B·N· . खलु omitted S· ; न for it E· , नः G· . प्रकोपम् A·P· . बाह्यमर्थं विकुर्वन् for बाह्यकोपमुत्पादयन् F· , बाह्यार्थं विकुर्वन् A· , बाह्यार्थमविकुर्वन् P· , बाह्यमर्थं विद्(sic·द्रा)वन् M·R· . अपि omitted E· . दुःसाध्यो S· . अतो added after इति S·B·E·N· . कथमपि (omitted in P·) उपनिपतितोऽपि शास्त्र इत्यत्रस्तरस्य एव एष्यत्नायः (v.l. इत्ये P·) कष्टसाध्य दूरीकृतः for न दुःख......पेक्षितः A·P·M·R·J· . ८८ अत्रस्थः for इहस्थः E·G· , अत्र स्वयम् S· .

८९ चाण० । कथमनुपक्रान्तो भविष्यति । ननूपायैरेवासौ हृदयेशयः शङ्कुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः ।

९० राजा । कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः ।

९१ चाण० । राक्षसः खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणः स्वयं वा विनश्ये-द्युष्मद्बलानि वा विनाशयेत् । एवं सत्युभयथापि दोषः । पश्य ।

स हि भृशमभियुक्तो यद्युपेयाद्विनाशं
ननु वृषल वियुक्तस्तादृशेनासि पुंसा ।
अथ तव बलमुख्यान् घातयेत् सापि पीडा
वनगज इव तस्मात् सोऽभ्युपायैर्विनेयः ॥ २५ ॥

९२ राजा । न शक्नुमो वयमार्यस्य वाचं वाचातिशयितुम् । सर्वथामात्यराक्षस एवात्र प्रशस्यतरः ।

---

८९ अथ added before कथम् B·N· . अपक्रान्तः for अनुपक्रान्तः B·N· . हृदयशङ्कुः S· , हृदयशल्यः E· . दूरीकरणस्य चोक्तं (v·l. उक्तं G·) प्रयोजनम् added at the end B·E·N·G· . ८८–८९ These two speeches are omitted in A·P·M·R·J·F· . ९० आर्य added before कस्माद् in all but S· . The latter omits the whole speech. ९१ वृषल added before राक्षसः S·B·E·N·G· . विक्रम्य omitted P· . निगृह्यमाणः S·B·E·N·G· , विगृह्यमाणः P· . अतिनश्येद् for वा विनश्येद् S· . च for वा before विनाशयेत् S· . युष्मद्बलानि बहूनि नाशयेत् स्वयं वा विनश्येत् A·P·M·R·J·F· . अपि before दोषः omitted S· . दोषाः M· . वियुक्ताः B· . अपि for असि R·J·P·S·B·E·N·G· , एव A·P· . नाशयेत् for घातयेत् S·B·E·N· . नव for वन B· . सोऽभ्युपायैः in all but E· . ९२ तत्र for न A·P·F· . वाचा वाचम् for वाचं वाचा in S·B·N· , मतिम् in the rest . [illegible]तुम् A· . अपि added after सर्वथा S· . अत्र omitted M· ; नः for it S· .

९३ चाण० सक्रोधम् । न भवानिति वाक्यशेषः । भो वृषल तेन किं कृतम् ।

९४ राजा । श्रूयताम् । तेन खलु महात्मना

लब्धायां पुरि यावदिच्छमुषितं कृत्वा पदं नो गले
व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्बलानां कृतः ।
अत्यर्थं विपुलैश्च नीतिविभवैः संमोहमापादिता
विश्वास्येष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्ग्येषु नः ॥२६॥

९५ चाण० विहस्य । एतत् कृतं राक्षसेन ।

९६ राजा । अथ किम् । एतत् कृतममात्यराक्षसेन ।

९७ चाण० ।–वृषल मया पुनर्ज्ञातं नन्दमिव भवन्तमुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयकेतू राजाधिराजपदे नियोजित इति ।

---

९३ सक्रोधम् omitted S·E·G· . मा तावदेवम् added before भो B·N· , न तावत् A· , ननु तावत् P· , न तावत् त्वम् E· . मा तावत् for भो S· . खल for वृषल G· . ९४ यदि न ज्ञायते added before श्रूयताम in E· , यदि न ज्ञायते तदा in B·N· , यदि न ज्ञायते तत् in S·G· . खलु येन for तेन A·P· , येन M·R·J·F·S·E·G· . रुद्धायां S· निपुणैः for विपुलैः S· . स्वनीति for च नीति A·P·J·E· , सुनीति B·N· . वर्गेषु P·M·R·J·F·S·B·N· , मार्गेषु G· . ९५ वृषल added before एतत् B·E·N·G· . ९६ अथ किम् । omitted S·E· . The whole speech is omitted in A·P·M·R·J·F·G· . ९७ चाण० । omitted and the speech read in continuation of मु·रा·।३।९५। in A·P·M·R·J·F·G· . वृषल omitted G· . न added after पुनः G· . ज्ञात्वा for ज्ञातं S· . उत्कृत्य E· . किं न added after मलयकेतुः S· . अधिराज्यपदं for राजाधिराजपदे E· . योजितः F·N·G· . इति omitted S· .

९८ राजा। अन्येनेदमनुष्ठितम्। किमत्रार्यस्य।

९९ चाण०। अहो मत्सरिन्

आरुह्यारूढकोपस्फुरणविषमिताग्राङ्गुलीमुक्तचूडां
लोकप्रत्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोत्सादद्दीर्घां प्रतिज्ञाम्।
केनान्येनावलिप्ता नव नवनवतिद्रव्यकोटीश्वरास्ते
नन्दाः पर्यायभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य॥२७॥

अपि च

गृध्रैराबद्धचक्रं वियति विचलितैर्दीर्घनिष्कम्पपक्षै-
र्धूमैर्ध्वस्तार्कभासं सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः।
नन्दानां नन्दयन्तः पितृवननिलयान् प्राणिनः पश्य चित्ता-
न्निर्यान्त्यद्यापि नैते स्रुतबहलवसावाहिनो हव्यवाहाः॥२८॥

१०० राजा। अन्येनैवेदमनुष्ठितम्।

१०१ चाण०। आः केन।

१०२ राजा। नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेन।

१०३ चाण०। दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति।

---

९८ अलमुपालभ्य। आर्य added in the beginning B·N·. दैवेन for अन्येन S·B·N·. एव added before इदम् in all. ९९ अहो for हे M·R·. स्फुरणमिव करा० M·. कुलोच्छेद B·E·N·. नवनवतिशत for नव नवनवति in all. शूराः for भूताः S·G·. रुध for बद्ध M·. विचरितैः M·, चलतया S·G·, चलनया B·N·, विचलितोद् A·. अस्तार्क for ध्वस्तार्क S·. भासां for भासं in all. तैर्धयन्तः for दर्शयन्तः M·. नन्दैरानन्दयन्तः A·P·R·J·F·, नन्दैरानाययन्तः M·. चैते(sic·चैता) निर्वान्ति for चित्तान्निर्यान्ति in G·, चैता निर्वान्ति in S·, चैतान्निर्वान्ति in the rest. ते न for नैते P·. बहुल M·R·F·. १०१ आः omitted S·B·E·N·G·. १०२ द्वेषिणा for विद्वेषिणा F·S·. इदमनुष्ठितम् added after दैवेन B·E·N·.

१०४ राजा। विद्वांसोऽप्यविकत्थना भवन्ति।

१०५ चाण० सकोपम्। वृषल वृषल भृत्यमिव मामारोढुमिच्छसि।

शिखां मोक्तुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः
प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलत्येष चरणः।
प्रणाशान्नन्दानां प्रशममुपयातं त्वमधुना
परीतः कालेन ज्वलयसि पुनः कोपदहनम् ॥२९॥

१०६ राजा सावेगमात्मगतम्। अये कथं सत्यमेवार्यः कुपितः। तथा हि

संरम्भस्पन्दिपक्ष्मक्षरदमलजलक्षालनक्षामयापि
भ्रूभङ्गोद्भूतधूमं ज्वलितमिव पुनः पिङ्गया नेत्रभासा।
मन्ये रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवे संस्मरन्त्या
संजातोदग्रकम्पं कथमपि धरया धारितः पादपातः ॥३०॥

१०७ चाण० कृतककोपं संहृत्य। वृषल वृषल अलमुत्तरोत्तरेण। यद्यस्मत्तो गरीयान् राक्षसोऽवगम्यते तदिदं शस्त्रं तस्मै दीयता-

---

१०५ सकोपम् omitted M·R·. वृषल once in all but B·N·G·. कथम् added before भृत्यम् E·. आरोढुम् E·, आरोढुम् F·. मुक्ताम् (?) for बद्धाम् S·. मम for अपि E·. भूमौ पादं प्रहृत्य added with variations as a stage-direction before प्रतिज्ञामारोढुं &c. in all but M·R·. पुन for पुन M·R·. चलो for चलत E·. क्रम for पुनः in all but B·N·. १०६ नेपथ्ये for सावेगमात्मगतम् M·. ननु added after अये S·B·E·N·. गरम्भात्स्पन्द S·B·E·N·G·, संरम्भात् स्पन्द F·. भ्रूभङ्गोद्भेद in all but E·. पुरः for पुनः A·P·M·R·J·F·G·. ताण्डवेषु स्मरन्त्या in all but B·N·. संजातोदग्रकम्पं A·P·M·R·J·F·, संपातोदग्रकम्पं E·, संजातापि ... G·. कथमिव for कथमपि R·F·. पादपातः S·E·. १०७ वृषल once A·M·R·F·S·G·. वरीयान् S·B·E·N·. भवता added after अवगम्यते E·. एतद् for तद् F·S·B·E·N·; तद् omitted G·.

म् । शय्यागृहगतोऽस्मात् च प्रत्यक्षादाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा स्वगतम् । राक्षस राक्षस एष भवतः कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः ।

चाणक्यतश्चलितभक्तिमहं सुखेन
जेष्यामि मौर्यमिति संप्रति यः प्रयुक्तः ।
भेदः किलैष भवता सकलः स एव
संपत्स्यते वत तवैव हि दूषणाय ॥ ३१ ॥

निष्क्रान्तः ।

१०८ राजा । आर्य वैहीनरे अतः प्रभृत्यनादृत्य चाणक्यं चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राजकार्याणि करिष्यतीति गृहीतार्थाः क्रियन्तां प्रकृतयः ।

१०९ कञ्चु० स्वगतम् । कथं निरुपपदमेव चाणक्यमिति नार्यचाणक्यमिति । हन्त संहृतोऽधिकारः । अथ वा न खल्वत्र वस्तुनि देव-

---

राक्षस once A·R·F·G·, एव added after एष B·N· . बुद्धि- प्रकर्षः E· . स्खलित for चलित B·E· . एष for एव S·. शठ for वत A·P·J·S·B·E·N· , स तु G· . विनाशनाय for हि दूषणाय B· . १०८ आर्य omitted G· . अद्य for अतः S·B·E·N·G· . अनादिश्य for अनादृत्य S· . एव omitted S· . राजा कार्याणि for राजकार्याणि E· , राज्यं A·P·M·R·J·F· . Before this speech is added कञ्चु० । देव—कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् । प्रकृतिसुभगा भावा ह्येते मदस्य च हेतवो व्रजति पुरुषो यैरुन्मादं त एव तवाङ्कुशाः॥ in S· . १०९ निरुपपद एव B·N·G· . चाणक्यो नार्य (v·l·नार्यः G·)चाणक्य इति B·E·N·G· , निरुपपेदचाणक्यो मौर्यः चाणक्य इति S· . नार्यचाणक्य इति omitted M·S· . हन्त omitted G· . संगृहीतः A·M·R·J·F· , गृहीतः P· , ननेव हृतः B·N· , सत्यं संहृताधिकारः G· , हृताधिकारः S· . अस्मिन् for अत्र E· . दैवदोषः R·G· , देवं (v·l·देवं E·) दोषेणावगन्तुमर्हामि B·E·N· , देवं दोषेणावगच्छामि S· .

दोषः। कुतः।

स दोषः सचिवस्यैव यदसत् कुरुते नृपः।
याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम्॥ ३२॥

११०राजा। आर्य किं विचारयसि।

१११कञ्चु०। देव न किंचिद्विचारयामि। किं त्वेतच्चिन्तयामि दिष्ट्या देव इदानीं देवः संवृत्त इति।

११२राजा स्वगतम्। एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धिकामः सकामो भवत्वार्यः। प्रकाशम्। आर्य आर्य शीघ्रं गच्छ गच्छ।

११३कञ्चु०। यदाज्ञापयति देवः। निष्क्रान्तः।

११४राजा। शोणोत्तरे अनेन शुष्ककलहेन शिरोवेदना मां बाधते। तच्छयनगृहमादेशय।

कुतः omitted B·N·. ११० आर्य omitted R·. किमेवं विचारेण भवतः S·. १११ नरदेव M·. विचारयामि। किं त्वेतच्चिन्तयामि omitted in A·P·M·R·J·F·G·. विज्ञापयामि for चिन्तयामि B·N·, विचारयामि S·. इति omitted in all but B·N·. ११२ निगृह्यमाणेषु for गृह्यमाणेषु S·B·N·G·, विगर्ह्यमाणेषु E·. The प्रकाश portion of the speech is omitted in all but E·, the manuscript F· omitting the स्वगत portion also. ११३ The speech is omitted in all but E·, which reads आर्य: for देवः. ११४ राजा। omitted and the speech read in continuation of मु·रा·३।११२। with the stage direction प्रकाशम् in all but F·E·. आर्य for शोणोत्तरे G·. अनेन omitted R·. शिरोव्यथा G·. तत् omitted A·M·R·J·S·G·; ततः for it E·. गृहमार्गम् for गृहम् A·P·. The whole speech is altogether omitted in F·.

११५ प्रती०। एदु एदु देवो।

११६ राजा स्वगतम्।

आर्याज्ञयैव मम लङ्घितगौरवस्य
बुद्धिः प्रवेष्टुमिव भूविवरं प्रवृत्ता।
ये सत्यमेव हि गुरूनतिपातयन्ति
तेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ॥३३॥

निष्क्रान्तौ।

इति कृतककलहो नाम तृतीयोऽङ्कः।

---

११५ एत्वेतु देवः।

---

११५ एदु once P·R·E· . महाराओ for देवो B·N· . The speech is omitted in F· . ११६ आसनादुत्थाय added before स्वगतम् F·S·B·E·N· . स्वगतम् omitted G· . अवनेर्विवरं (v·l· रे G·) for इव भूविवरं S·B·E·N·G· . न for हि S·B·E·N·G· . गुरुं for गुरून् E· . प्रतिमानयन्ति for अतिपातयन्ति S·B·E· , प्रतिपादयन्ति N·G· . इति निष्क्रान्ताः सर्वे for निष्क्रान्तौ in all. कृतककलहो नाम omitted in all but E· .

ततः प्रविशत्यध्वगवेषः करभकः ।

१ कर० । हीमाणहे हीमाणहे ।

जोअणसदा वि अहिअं को णाम गदागदं इह करेदि ।

अट्ठाणगमणगुव्वी पहुणो अण्णा जइ ण होदि ॥ १ ॥

जाव अमच्चरक्खसस्स एदं गेहं गच्छामि । श्रान्तवत् परिक्रम्य । भो को एत्थ दुवारिआणं । णिवेदेदु भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स एसो करभओ तुवरन्तो पाडलिउत्तादो आगदोत्ति ।

२ प्रविश्य दौवारिकः । भद्द सणेहिं मन्तेहि । एसो अमच्चो कज्जचि-

---

१ आश्चर्यमाश्चर्यम् । योजनशतादप्यधिकं को नाम गतागतमिह करोति । अस्थानगमनगुर्वी प्रभोराज्ञा यदि न भवति । यावदमात्यराक्षसस्यैतद् गेहं गच्छामि । भोः कोऽत्र दौवारिकाणाम् । निवेदयतु भर्त्रेऽमात्यराक्षसाय । एष करभकस्त्वरमाणः पाटलिपुत्रादागत इति । २ भद्र शनैर्मन्त्रयस्व । एषोऽमात्यः

---

१ ही ही माणहे for the first हीमाणहे A·P·M·R·J·G· , हि हि माणहे F· , हा हा माणहे N· . The second हीमाणहे omitted R·F·E· . जोअणसअं समहिअं S·B·E·N·G· , राअणिओओ महिओ A·P·M·R·J·F· . गआगआइं इह करइ M·R·F· ; इह omitted E· , हि for it S· . करेज्ज for करेदि E·N·G· , कारज्जं(sic· ज्ज) S· . अत्थाण B·E·N·G· , अट्ठाअ (?) S· . होज्जं (sic· होज्ज) S· , होज्जइ E·G· . ता added before जाव B·N·G· . जोअणसअसमहिअं inserted after जाव F·. ज्जेव for एदं S·B·E·N· . भो omitted A·P·M·R·J·F·S·E· . को twice S· . णिवेदेदु in all. दाव added before भट्टिणो B·N· . अज्जस्स for भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स S· . क्खु added after एसो S·B·E·N· . करभओ विअ added after करभओ S·B·E· ; कज्जं superadded B·E· . २ सणिअं A·P·F·, मा उच्चं B·E·N·G·, मा णं उच्चेहिं S· . क्खु added after एसो S·B·E·N· ; भद्दा superadded B·N· . अमच्चरक्खसो for अमच्चो in S·B·E·N·G· . रज्ज for

न्ताजणिदेण जाअरेण समुप्पण्णसीसवेअणो अज्ज वि सअणं ण मुञ्चदि । ता चिट्ठ मुहुत्तअं। लद्धावसरो तुह आअमणं णिवेदेमि ।

१ करः। भद्दमुह तह करेहि ।

ततः प्रविशति शयनगृहगत आसनस्थः शकटदासेन सह सचिन्तो राक्षसः ।

४ राक्ष० स्वगतम् ।

मम विमृशतः कार्यारम्भे विधेरविधेयता-
मथ च कुटिलां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।
अपि सुविहिते तत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे
कथमिदमिहेत्युन्निद्रस्य प्रयान्त्यनिशं निशाः ॥२॥

अपि च

कार्यचिन्ता जनितेन जागरेण समुत्पन्नशीर्षवेदनोऽद्यापि शयनं न मुञ्चति । तस्मात् तिष्ठ मुहूर्तम् । लब्धावसरस्तवागमनं निवेदयामि । १ भद्रमुख तथा कुरु ।

कज्ज B· . समुप्पादिद for समुप्पण्ण S·G· . सरीर for सीस G·· दाव added after अज्ज वि S·B·E·N·G· . सअणतलं S·B·E·N·G· . विमुञ्चदि N·G· . ताव added after चिट्ठ B·N· . जाव से added before लद्धावसरो S·B·N·G· , जाव E· . भविअ added before तुह S·B·N· G· . भवदो आअमणं B· , भवदाअमणं G· . १ भद्द मुहुत्तअं for भद्दमुह G· . तह करेमि E·N· , तह होदु S· , जधा दे रोअदि P·B· . † ४ गृह omitted S·B·E·N·G· . आसनगतेन S·B·E·N· . ४ कार्यं स्वैरं for कार्यारम्भे S· . अपि च for अथ च A·P·M·R·J·F·S· G· , सहज- B·N· . अपि च विहिते in E· , अथ च विहते in B·N· , अथ च विहिते in the rest. प्रत्कृत्यानां in all but S·B·E· . प्रयात्यनिशं निशा A·P·M·R·J·F·S· . पुरः for पुनः G· , मुहुः N· . तद् omitted M·R· .

कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्
बीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्भेदयंश्च ।
कुर्वन् बुद्ध्या विमर्शं प्रसृतमपि पुनः संहरन् कार्यजातं
कर्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा ॥३॥

तद् दुरात्मा चाणक्यबटुः

५ उपसृत्य दौवारिकः । जेदु–

६ राक्ष० । अतिसंधातुं शक्यः स्यात् ।

७ दौवा० । अमच्चो ।

८ राक्ष० वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वात्मगतम् । दुरात्मा चाणक्यबटुर्जयत्वतिसंधातुं शक्यः स्यादमात्य इति वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावगतं प्रतिपादयति । तथापि नोद्यमस्त्याज्यः । प्रकाशम् । भद्र किमसि वक्तुकामः ।

९ दौवा० । अमच्च एसो करभओ पाडलिपुत्तादो आअदो दुआरे

---

६ जयतु– ७ अमात्यः । ९ अमात्य एष करभकः पाटलिपुत्रादागतो द्वारि तिष्ठति ।

तदपि for तद् in A·P· , तदपि नाम in the rest. ५ जेदु twice S·B·E·N·G· . ६ अभिसंधातुम् S·B·E·N·G· , अनुसंधातुम् P· . ७ राक्षसः(sic· रक्खसो) added after अमच्चो G· . The speech is omitted in S· . ८ राक्ष० omitted and the speech read in continuation of मु·रा·।७।६ in S· . दुरात्मा omitted R·B·E·N·G· . जयति B·N· . अभिसंधातुम् B·E·N·G· . राक्षसः added after अमात्यः E· . वागीदृशी added after इति in F· , वागीश्वरी in the others excepting S·B· . प्रस्तावगता in all but S·B·E· . All from अतिसंधातुम् to त्याज्यः is omitted in S· . ९ एसो omitted A·P·M·R·J·F· . क्खु added after एसो G· . पाडलिपुत्तादो आअदो omitted A·P·M·R·J·F·G· . आसूदो (sic· आगुदो) added before आअदो N·

चिट्ठदि।

१० राक्ष०। शीघ्रं प्रवेशय।

११ दौवा०। जं अमच्चो आणवेदि। निष्क्रम्य पुरुषमुपसृत्य। भद्द उपसप्प अमच्चम्। इति निष्क्रान्तः।

१२ कर० उपसृत्य। जेदु अमच्चो।

१३ राक्ष०। भद्र उपविश।

१४ कर०। जं अमच्चो अणवेदि। भूमावुपविशति।

१५ राक्ष० स्वगतम्। कस्मिन् प्रयोजने मयायं प्रहित इति प्रयोजनानां बाहुल्यान्न खल्ववधारयामि। इति चिन्तां नाटयति।

ततः प्रविशति वेत्रपाणिः पुरुषः।

१६ पुरु०। ओशलेह अज्जा ओशलेह। अवेह माणहे अवेह। किं

---

११ यदमात्य आज्ञापयति। भद्र उपसर्पामात्यम्। १२ जयत्वमात्यः। १४ यदमात्य आज्ञापयति। १६ अपसरत आर्याः अपसरत। अपेत मानुषाः अ-

---

वट्टदि for चिट्ठदि S. इच्छदि अमच्चं पेक्खिदुं for दुआरे चिट्ठदि B.E.N. १० आर्य किं विचारयसि added before शीघ्रं N.G. अविलम्बितं for शीघ्रं S.E., अवारितं B. एनम् added at the end B. ११ जं...वेदि omitted P.; तह for it A.M.R.J.F. एसो (खु G.) अमच्चो चिट्ठदि। (ता B.E.N.) added before उपसप्प S.B.E.N.G. णं for अमच्चं S.B.E.N.G. १२ जेदु twice S.B.E.N.G. १३ करभक स्वागतम्। उपविश्यताम् for भद्र उपविश S.B.E.N.G. १४ अज्जो for अमच्चो A.P., देवो G. १५ अथ added before कस्मिन् B.E.N. अयं omitted G. प्रणिधिः added after अयं B.N. प्रणिहितः for प्रहितः S. कार्याणां for प्रयोजनानां E.G. प्रभूतत्वात् for बाहुल्यात् S.B.E.N., बहुत्वात् G. १६ ओशलेह and अवेह once only M.R. अज्जा omitted A.P.M.R.J.F. आअदो added before अवेह A.P.M.J.F., अअं R. माणवा for माणहे A.P.M.R.J.F., हीं माणहे S. ता added before किं G.

ण पेस्कह-

दूले पच्चाशत्ती दंशणमवि दुल्लहं अधण्णेहिं ।
कल्लाणकुलहलाणं देआणं भूमिदेआणं ॥ ४ ॥

आकाशे । अज्जा किं भणाह । किं णिमित्तं ओशालणा कलीअदि-त्ति । अज्जा एशे खु कुमाले मलयकेदू शमुप्पण्णशीशवेअणं अमच्चलक्कशं पेस्किदुं इदो य्येव आअश्चदि । ता ओशालणा कलीअदि । इति निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति भागुरायणेन कञ्चुकिना चानुगम्यमानो मलयकेतुः ।

१७ मल० निःश्वस्यात्मगतम् । अद्य दशमो मासस्तातस्योपरतस्य । न चास्माभिर्वृथापुरुषाभिमानमुद्वहद्भिस्तमुद्दिश्य तोयाञ्जलिरप्यावर्जितः । प्रतिज्ञातमेतत् पुरस्तात्

वक्षस्ताडनभिन्नरत्नवलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं
हाहेत्युच्चरितार्तनादकरुणं भूरेणुरूक्षालकम् ।

पेत । किं न प्रेक्षध्वम्- दूरे प्रत्यासत्तिर्दर्शनमपि दुर्लभमधन्यैः । कल्याणकुलगृहाणां देवानां भूमिदेवानाम् ॥

णं पेक्खह णं पेक्खह for किं ण पेस्कह S. गुण for कुल F. देआणं omitted G. अ added before भूमि in S.B.E., विअ in A.P.M.R.J.F.N.. मणुस्स for भूमि A.P.M.R.J.F.N.. भणह P.F.. एसा added before ओशालणा B.N.. ओशालगं A.P.M.R.J.. अज्जा omitted S.. खु omitted G.. उप्पण्ण for शमुप्पण्ण M.R.. सुणिअ added before पेस्किदुं B.. देक्खिदुं for पेस्किदुं A.P.F.. इह for इदो B.E.N.. ता omitted B.. एदिणा कालणेण (मए S.) added before ओशालणा S.B.E.N.G.. १७ अथ for अद्य P.. अपवर्जितः S.. अथ वा added before प्रतिज्ञातम् B.N.. दन्त for रत्न S..

ताहङ्मातृजनस्य शोकजनितं संप्रत्यवस्थान्तरं
शत्रुस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः ॥५॥

किमत्र बहुना।

उद्यच्छता धुरमकापुरुषानुरूपां
गन्तव्यमाजिनिधनेन पितुः पथा वा।
आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो
नेयो मया रिपुवधूनयनानि बाष्पः ॥ ६ ॥

प्रकाशम्। आर्य जाजले एक एवाहममात्यराक्षसस्यातर्कितगमनेन प्रीतिमुत्पादयितुमिच्छामि। तदुच्यन्तामस्मद्वचनादनुयायिनो राजानः। कृतमनुगमनेनेति।

१८ कञ्चु०। यदाज्ञापयति कुमारः। परिक्रम्याकाशे। भो भो राजानः

आर्याः किं भणथ। किं निमित्तमुत्सारणा क्रियत इति। आर्याः एष खलु कुमारो मलयकेतुः समुत्पन्नशीर्षवेदनममात्यराक्षसं प्रेक्षितुमित एवागच्छति। तस्मादुत्सारणा क्रियते।

निधाय for विधाय E. तिलाया(sic·तिलस्या) ञ्जलिः N., जलस्याञ्जलिः E. किमिति for किमत्र E., तत् किमत्र N., तत् किमिह B. धु(sic·धु)रमरौ for धुरमका० P., धुरमरौ A.M. गन्तव्यः for गन्तव्यम् F. निहतेन for निधनेन S.G., विहितेन B.E.N. पिता for पथा in E. स्वजनलोचनगोचरेभ्यो S. अतर्कितागमनेन R.B.E.N.G. अतः for तद् S.B., ततः E., यतः G. उच्यताम् (sic· न्ताम्) P.E.G. अस्मदनुयायिनो G. अनुगमनक्लेशेनेति in all but G. उच्यन्तामस्मद्वचनादनुयायिनो राजानः is put before and तत् after एक......च्छामि in all. १८ तथा for यदा... कुमारः A.P.M.R.J.F.

कुमारः समाज्ञापयति। न खल्वहं केनचिदनुगन्तव्य इति। विलोक्य सहर्षम्। कुमारस्याज्ञानन्तरमेव सर्वे राजानो निवृत्ताः। पश्यतु कुमारः।

सोत्सेधैः स्कन्धदेशैः खरतरकविकाकर्षणात्यर्थभुग्नै-
रश्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः खमिव खुरपुटैः खण्डयन्तः पुरस्तात्।
केचिन्मातङ्गमुख्यैर्विहतजवतया मूकघण्टैर्निवृत्ता
मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव नोल्लङ्घयन्ति ॥ ७ ॥

१९ मल०। आर्य त्वमपि सपरिजनो निवर्तस्व। भागुरायण एको मामनुगच्छतु।

२० कञ्चु०। यदाज्ञापयति कुमारः। इति सपरिजनो निष्क्रान्तः।

२१ मल०। सखे भागुरायण विज्ञप्तोऽहमिहागच्छद्भिर्भद्रभटप्रभृतिभिर्यथा वयममात्यराक्षसद्वारेण न कुमारमाश्रयामहे किं तु कुमारस्य सेनापतिं शिखरसेनं द्वारीकृत्य दुष्टामात्यपरिगृहीता-

---

वः समादिशति for समाज्ञापयति G. कुमार एते added before कुमारस्य E., कुमार कुमार एते B.N., भवदाज्ञासमनन्तरमेव सर्व एव for कुमारस्या...सर्वे B.N.. हि added before पश्यतु S.B.N.G.. सोत्सेकैः E., सौधोच्चैः F.. खरकविककशा E.G., मुखरकविकया B.N., खरतरकालि(sic. वि)का M.R.. ०त्यन्त for ०त्यर्थ M.R.. प्रखरखुरपुटैः for खमिव खुरपुटैः S., खमिव खरपदैः G.. विहित for विहत A.P.E.. १९ राजा for मल० A.P.. जाजले added after आर्य B.E.N.. एक एव for एको B.N.. अनुयातु S.. २० तथा for यदा...कुमारः A.P.M.R.J.F.. सपरिजनो omitted M.R.F.S.G.. २१ किं added before विज्ञप्तः G.. विज्ञापितः for विज्ञप्तः B.E.N.. आश्रयणीयम् added after कुमारम् A.P.M.R.J.F.N.G.. शिखरसेनं omitted F.; शिखरकं for it A.P.M.R.J.. उरीकृत्य for द्वारीकृत्य A.M.R.J.F.G., उररीकृत्य P..

श्चन्द्रगुप्तादपरक्ताः कुमारमाभिगामिकगुणयोगादाश्रयणीयमाश्रयामहे । तन्न मया सुचिरमपि विचारयता तेषां वाक्यार्थोऽवधारितः ।

२२ भागु० । कुमार न दुर्बोधोऽयमर्थः । विजिगीषुरात्मगुणसंपन्नः प्रियहितद्वारेणाश्रयणीय इति न्याय्यमेव ।

२३ मल० । सखे भागुरायण नन्वमात्यराक्षसोऽस्माकं प्रियतमो हिततमश्च ।

२४ भागु० । एवमेतत् । किं त्वमात्यराक्षसश्चाणक्ये बद्धवैरो न चन्द्रगुप्ते । तद्यदि कदाचिच्चाणक्यमतिजितकाशिनमसहमानः

सन्तः added after अपरक्ताः B·E·N·. अ(sic· आ)भिमानिक for आभिगामिक in S·, आभिरामिक in the rest. तत्र for तन्न P·S·. नैतेषाम् for तेषाम् S·. अयं omitted F·S·B·N·. न added before अवधारितः P·. २२ कुमार omitted S·. न omitted F·. एव added after न B·N·. अत्यन्त added before दुर्बोधो B·N·. वाक्यार्थः for अर्थः S·. पश्य added before विजिगीषुः B·N·G·, कुमार S·. विजिगीषुमात्मगुणसंपन्नं A·P·M·R·J·F·. विहित for हित G·. ०श्रयणीयमाश्रयीतेति A·P·M·R·, ०श्रयणीयमाश्रयेदिति J·F·B·N·. ननु added after इति in all but A·P·. न्याय्यः for न्याय्यम् in all but A·G·. अर्थः added after एव F·, अयमर्थः A·P·M·R·J·. This speech is omitted in E·. २३ न त्वन्योऽस्माकममात्यराक्षसात् for नन्वमात्यराक्षसोऽस्माकं S·. निरर्गलं added after अस्माकं E·G·. २४ कुमार added before एवम् B·E·N·. एव तत् for एतत् R·. चाणक्यं प्रति for चाणक्ये S·. न तु for न B·N·G·. चन्द्रगुप्तं प्रति for चन्द्रगुप्ते S·. न चन्द्रगुप्ते omitted F·. तद्यदि omitted S·; चन्द्रगुप्तो यदि for it F·. चन्द्रगुप्तः added before चाणक्यम् B·E·N·G·. जितकाशितया for जितकाशिनम् E·.

स साचिव्यादवरोपयेत् ततो नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वय एवायमिति सुहृज्जनापेक्षया चामात्यराक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह संदधीत। चन्द्रगुप्तोऽपि पितृपर्यायागत एवायमिति संधिमनुमन्येत। एवं सत्यस्मासु कुमारो न विश्वसेदित्ययमेषां वाक्यार्थः।

२५ मल०। युज्यते। अमात्यस्य गृहमादेशय।

२६ भागु०। इत इतः कुमारः। परिक्रम्य। इदममात्यगृहम्। प्रविशतु कुमारः।

२७ मल०। एष प्रविशामि।

२८ राक्ष० स्वगतम्। आः स्मृतम्। प्रकाशम्। भद्र अपि दृष्टस्त्वया कुसुमपुरे वैतालिकः स्तनकलशः।

२९ कर०। अमच्च अह इं।

---

२९ अमात्य अथ किम्।

स omitted A·P·F·S·B·E·N·G·. अपरोपयेत् A·P·E·. नन्दकुलः for नन्दान्वयः A·P·. च added before अयम् E·. कृत्वा added after इति B·N·. संपन्न added before गृह० B·N·, संयत S·E·G·. संधीयेत S·. चन्द्र......मन्येत omitted in S·. पारंपर्यागत for पर्यायागत B·. कृत्वा added before संधिम् B·N·. च added after एव S·. अपि added after अस्मासु S·B·E·N·. विश्वस्याद् for विश्वसेद् E·. इति omitted S·. एतेषां for एषां R·, एषो (sic. एषां or एष) S·. २५ सखे भागुरायण added before अमात्यस्य B·N·. अमात्यराक्षस- for अमात्यस्य E·, अमात्यराक्षसस्य S·B·N·G·. गृहमार्गम् B·N·. २६ इतः once R·. कुमार added before इदम् S·B·E·N·G·. राक्षसस्य inserted after अमात्य S·B·E·N·G·. इत इतः कुमारः। परिक्रम्य। and प्रविशतु कुमारः। omitted in G·. २८ स्वगतम् omitted B·N·G·; स्मृत्वा for it E·. आः स्मृतम्। प्रकाशम्। omitted E·. अये for आः A·P·M·R·J·F·G·. वैतालिकः omitted A·P·M·R·J·F·G·.

३० मल० आकर्ण्य । सखे भागुरायण कुसुमपुरवृत्तान्तः प्रस्तूयते । न तत्र तावदुपसर्पामः । शृणुमस्तावत् । कुतः ।

सत्त्वभङ्गभयाद्राज्ञां कथयन्त्यन्यथा पुरः ।
अन्यथा विवृतार्थेषु स्वैरालापेषु मन्त्रिणः ॥ ८॥

३१ भागु० । यदाज्ञापयति कुमारः ।

३२ राक्ष० । भद्र अपि तत्कार्यं सिद्धम् ।

३३ कर० । अमच्चप्पसाएण सिद्धं ।

३४ मल० । सखे भागुरायण किं तत् कार्यम् ।

३५ भागु० । कुमार गहनः खलु सचिववृत्तान्तो नैतावता परिच्छेत्तुं शक्यते । अवहितस्तावच्छ्रोतुमर्हति कुमारः ।

३६ राक्ष० । भद्र विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

---

३३ अमात्यप्रसादेन सिद्धम् ।

---

३० सखे omitted in all but B·E·N· . वृत्तान्ते G· . प्रस्तूयते omitted G· ; प्रस्तुतः for it S·E· , वर्तते B· . तस्म for न M·B·E·N· . तत्र omitted M·B·E·N·G· . तावद् omitted B·N· . उपसर्पावः S·B·E·N·G· . तत् पटान्तरितावेव added before शृणु० G· . शृणुमस्तावत् omitted E· . शृणुवः for शृणुमः G· . किं कारणमिति for कुतः in S·B·N· , किं कारणमिति । पश्य in E· , किं कारणमेतत् G· . मन्त्र for सत्त्व B· . राज्ञः F· . पुनः for पुरः A·P·M· . ३२ भद्र omitted S· . ३३ अमच्चस्स B·E·N· . ३४ सखे omitted S·E·G· . भागुरायण omitted M·R·F· . सिद्धम् added after कार्यम् E· . ३५ खलु omitted in all but B·E·N· . इच्छति for अर्हति E· . शृणु for श्रोतुमर्हति कुमारः A·P·M·R·J·F· . ३६ भद्र omitted S· . तत् added after भद्र G· .

३७ कर० । सुणादु अमच्चो । अत्थि दाव अहं अमच्चेण आणत्तो । करभअ कुसुमपुरं गच्छिअ मह वअणेण भणिदव्वो तुए वेआलिओ थणकलसो जह चाणक्कहदएण तेसु तेसु अण्णाभङ्गेसु अणुचिट्ठीअमाणेसु चन्दउत्तो समुत्तेअणसमत्थेहि सिलोएहिं उवसिलोअइदव्वो त्ति ।

३८ राक्ष० । ततस्ततः ।

३९ कर० । तदो मए पाडलिउत्तं गदुअ सुणाविदो अमच्चसंदेसं वेआलिओ थणकलसो । एत्थन्तरे णन्दउलविणासदूणस्स पोरजणस्स परितोसं समुप्पादअन्तेण चन्दउत्तेण आघोसिदो को-

---

३७ शृणोत्वमात्यः । अस्ति तावदहममात्येनाज्ञप्तः । करभक कुसुमपुरं गत्वा मम वचनेन भणितव्यस्त्वया वैतालिकः स्तनकलशो यथा चाणक्यहतकेन तेषु तेष्वाज्ञाभङ्गेष्वनुष्ठीयमानेषु चन्द्रगुप्तः समुत्तेजनसमर्थैः श्लोकैरुपश्लोकयितव्य इति । ३९ ततो मया पाटलिपुत्रं गत्वा श्रावितोऽमात्यसंदेशं वैतालिकः स्तनकलशः । अत्रान्तरे नन्दकुलविनाशदूनस्य पौरजनस्य परितोषं समुत्पादयता चन्द्रगुप्तेनाघोषितः कौमुदी-

---

३७ अज्जो for अमच्चो G. एत्थ for अत्थि S. अमच्चेण omitted G. जह added before करभअ in all but S. करभअ twice B.N.G. गच्छ for गच्छिअ A.P.M.R.J.F.S. तुए omitted S.E.G. भण वेआलिअं थणकलसं for भणिदव्वो......कलसो A.P.M.R.J.F. अणुचिट्ठअन्तेसु S., अणुचिट्ठ(-ट्ठि)अमाणेसु E. उत्तेअण for समुत्तेअण in all but B.N. ३८ भद्र added before ततस्ततः in all but S.B.N. ततः once R. ३९ अदो for तदो E. गच्छिअ S.B.P.N.G. अमच्चस्स S.B.E.N. वेआलिओ omitted E. राक्ष० ॥ ततस्ततः ॥ कर० ॥ added before एत्थन्तरे in S.P.N. दुम्मिअस्स for दूणस्स A.P.G., दूमिदस्स S.E., दुम्मणस्स B.N. चन्द्रउत्तहदएण E.G., रण्णा A.P.M.R.J.F. कुसुमउरे added before कोमुदी B.E.N.

मुदीमहोस्सवो । सो अ चिरकालपरिवट्टमाणो जणिदपरिचओ अभिमदवन्धुजणसमागमो विअ ससिणेहं बहु माणिदो णअरजणेण ।

४० राक्ष० सबाष्पम् । हा देव नन्द

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।
कीदृशी सति चन्द्रेऽपि नृपचन्द्र त्वया विना ॥१॥

४१ कर० । तदो सो लोअलोअणाणन्दभूदो अणिच्छन्तस्स य्येव तस्स णिवारिदो चाणक्कहदएण । एत्थन्तरे थणकलसेण चन्दउत्तसमुत्तेइआ सिलोअपरिवाडी पवट्टिदा ।

४२ राक्ष० । कीदृशी सा ।

महोत्सवः । स च चिरकालपरिवर्तमानो जनितपरिचयोऽभिमतवन्धुजनसमागम इव सस्नेहं वहु मानितो नगरजनेन । ४१ ततः स लोकलोचनानन्दभूतोऽनिच्छत एव तस्य निवारितश्चाणक्यहतकेन । अत्रान्तरे स्तनकलशेन चन्द्रगुप्तसमुत्तेजिका श्लोकपरिपाटी प्रवर्तिता ।

सो वि for सो अ B·N· , सो P·F· . पवत्तमाण(v·l· णो G·) जाणिद S·B·E·N·G· . परिओसो for परिचओ B·E·N·G· . वध्रु for वन्धु A·P·M·R·J·F·. वहु omitted A·P·M·R·J·F· . णाअर A·P·E·G· . ४० राजचूडामणे added after नन्द F· . भद्र ततस्ततः added after the stanza S·B·N·G· . ४१ अमच्च added before तदो B·E·N· . तदो omitted S· . लोअ omitted P·G· ; अ for it S· , रायलोय E· . तह added after य्येव R·B·N·. णअरजणस्स for तस्स S·E·G· , णाअरजणस्स B·N· . कोमुदीमहोस्सवो added after चाणक्कहदएण B·N· . चन्दउत्तस्स M·R·B·N· . समुत्तेअणसमत्था for समुत्तेजिआ S·B·E·N·G· पारिपाटी, A·P·J·F· , परिवाटी B·N· . परिवाडी S·E·, परिपाडी R·G·, वाजा M· . पउत्ता for पवट्टिदा S·B·E·N·G· . ४२ राक्ष० ॥ कीदृशी सा ॥ करभकः स्स्वो...पठति । omitted S·B·E·N·G·.

करभकः सत्त्वोद्रेकस्येत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।

४३ राक्ष० सहर्षम् । साधु सखे स्तनकलश साधु । काले भेदबीजमुप्तमवश्यं फलमुपदर्शयिष्यति । कुतः ।

सद्यःक्रीडारसच्छेदं प्राकृतोऽपि न मर्षयेत् ।
किंतु लोकाधिकं धाम बिभ्राणः पृथिवीपतिः ॥ १० ॥

४४ मल० । एवमेतत् । सद्यःक्रीडेत्यादि पुनः पठति ।

४५ राक्ष० । ततस्ततः ।

४६ कर० । तदो चन्दउत्तेण अण्णाभङ्गकलुसिदेण पसङ्गसूचिदं अमच्चगुणं पसंसिअ अपब्भंसिदो अहिआरादो चाणक्कहदओ ।

४७ मल० । सखे भागुरायण गुणप्रशंसया दर्शितश्चन्द्रगुप्तेन राक्षसे भक्तिपक्षपातः ।

४८ भागु० । कुमार न तथा गुणप्रशंसया यथा चाणक्यबटोर्निराकरणेन ।

---

४६ ततश्चन्द्रगुप्तेनाज्ञाभङ्गकलुषितेन प्रसङ्गसूचितममात्यगुणं प्रशस्यापभ्रष्टोऽधिकाराच्चाणक्यहतकः ।

---

४३ सखे omitted A·P·M·R·J·F· . भेद omitted S· . उप्तम् omitted P· . अवश्यमेव B·N· . उपदर्शयति A·P·J·F·E·G· , दर्शयति M·R· . यतः for कुतः B·N· . किं नु for किमु A·P·M·R·J·N·G· . बिभ्राणाः पृथिवीभुजः S· . ४४ एवमेव S· . सद्यः...पठति omitted A·P·M·R·J·F· . ४५ भद्र added before ततस्ततः S·E·G· . ततः once R· . ४६ कलुसिदहिअएण B·N· , कलुसिहिअएण E·G· . सुइरं for पसङ्गसूचिदं S· . अमच्चस्स गुणं M·R·S·E·G· , अमच्चं सुगुणं F· . ४७ गुण omitted F·S· . भक्ति omitted P·R·F·G· . ४८ कुमार omitted in all but B·N· . दर्शितः added before यथा E· .

४९ राक्ष० । भद्र किमयमेवैकः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधश्चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यं प्रति कोपकारणमुतान्यदप्यस्ति ।

५० मल० । सखे चन्द्रगुप्तस्यापरकोपकारणान्वेषणेन किं फलमेष पश्यति ।

५१ भागु० । कुमार मतिमांश्चाणक्यो न निष्प्रयोजनमेव चन्द्रगुप्तं कोपयिष्यति । न च कृतवेदी चन्द्रगुप्त एतावता चाणक्यगौरवमुल्लङ्घयिष्यति । सर्वथा चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः पुष्कलकारणाद्यो विश्लेष उत्पद्येत स आत्यन्तिको भविष्यतीति ।

५२ कर० । अमच्च अत्थि अण्णाइं वि चन्दउत्तस्स कोवकारणाइं । उवेक्खिदो णेण अवक्कमन्तो कुमारो मलअकेदू अमच्चरक्खसो अ त्ति ।

---

५२ अमात्य सन्त्यन्यान्यपि चन्द्रगुप्तस्य कोपकारणानि । उपेक्षितोऽनेनापक्रामन् कुमारो मलयकेतुरमात्यराक्षसश्चेति ।

---

४९ भद्र omitted in all but B·E·N·. अयम् omitted S·. एव omitted P·. अपि omitted S·G· ५० भागुरायण added after सखे S·B·E·N·. चन्द्रगुप्तकोप E·G·, चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यप्रकोप S·. ०न्वेषणे B·E·N·, ०न्वेषणात् S·. अमात्यः for एष S·. ५१ कुमार omitted M·R·. एतत् फलम् (एष E·) पश्यति । (अति B·N·) added after कुमार in B·E·N·. न omitted B·E·N·. स्वल्पप्रयोजने for निष्प्रयोजनम् E·. किमिति added after एव B·E·N·. कृतवेदी R·. चाणक्य before गौरवम् omitted in all but E·. उल्लङ्घयति (ध) E·. उत्पद्यते S·B·E·N·G·. भवति for भविष्यति S·E·G·. All from सर्वथा to भविष्यति is omitted in F·. ५२ अमच्च omitted A·P·M·R·J·F·. अण्णं वि A·P·M·R·J·F·. कारणं A·P·M·R·J·F·. चाणक्के added aftre कारणाइं B·E·N·; राक्ष०॥ किं किम्॥ कर०॥ जधा पढमं दाव superadded B·N·. कुमारो omitted A·P·M·R·J·F·G·. अ omitted A·P·M·J·S·G·. त्ति omitted B·N·.

५३ राक्ष० सहर्षम् । सखे शकटदास हस्ततलगतो मे संप्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति ।

५४ शक० । इदानीं चन्दनदासस्य बन्धनान्मोक्षो भवतां च पुत्रदारैः सह समागमो जीवसिद्धेश्च क्लेशच्छेदः ।

५५ भागु० स्वगतम् । जातः सत्यं जीवसिद्धिप्रभृतीनां क्लेशच्छेदः ।

५६ मल० । सखे भागुरायण हस्ततलगतो मे संप्रति चन्द्रगुप्त इति व्याहरतः कोऽस्याभिप्रायः ।

५७ भागु० । किमन्यत् । चाणक्यादपकृष्टस्य चन्द्रगुप्तस्योद्धरणान्न किंचित् कार्यमवश्यं पश्यति ।

५८ राक्ष० । भद्र हृताधिकारः क्व साम्प्रतमसौ वटुः ।

---

५३ सहर्षम् omitted A·P·M R·J·F· . सखे omitted in all but B·N· . हन्त added before हस्त B·E·N· . ५४ शक० । omitted and the speech assigned to Râkshasa in continuation of मु· रा· ।४।५३। in A·P·M·R·J·F·S·E·G· . बन्धनात् omitted G· . तव for भवतां in all but B·N· . कलत्रेण for दारैः E· . सह omitted S·E· . जीवसिद्धेश्च क्लेशच्छेदः omitted in A·P·M·R·J·F·E·G· ; जीवसिद्धिप्रभृतीनां क्लेशच्छेदः for it in B·N· , जीवसिद्धेः संप्रति क्लेशच्छेदः in S·. ५५ जातः omitted S· . जीवसिद्धेः for जीवसिद्धिप्रभृतीनां S·B·N· . The speech is omitted in all but S·B·N· . ५६ भागुरायण omitted A·P·G· . मे संप्रति चन्द्रगुप्तः omitted A·P·M·R·J·F· , संप्रति omitted G· . भविष्यति added before इति B·N· . अयम् added after कः B·N· . ५७ कुमार added before किम् S·G· . उद्धरणादन्यो for उद्धरणान्न G· , उद्धरणेऽन्यो S·B·N· . अवगच्छति for पश्यति B·N· . उद्धरणे ननु सौकर्यमवपश्यति E· . ५८ अथ added after भद्र E· . असौ omitted M·R·G· .

५९ कर० । तहिं य्येव पाडलिउत्ते पडिवसदि ।

६० राक्ष० सावेगम् । भद्र किं तत्रैव प्रतिवसति । न तपोवनं गतः प्रतिज्ञां वा न पुनः समारूढवान् ।

६१ कर० । अमच्च तवोवणं गच्छदि त्ति सुणीअदि ।

६२ राक्ष० । शकटदास नेदमुपपद्यते । पश्य ।

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
साग्रासनापनयजा निकृतिर्न सोढा ।
सोऽयं स्वयंकृतनराधिपतेर्मनस्वी
मौर्यात् कथं नु परिभूतिमिमां सहेत ॥ ११ ॥

६३ मल० । सखे भागुरायण चाणक्यस्य तपोवनगमने पुनः प्रतिज्ञारोहणे वा कास्य स्वार्थसिद्धिः ।

६४ भागु० । नात्यन्तदुर्बोधोऽयमर्थः । यावच्चाणक्यहतकश्चन्द्रगुप्ताद्

---

५९ तत्रैव पाटलीपुत्रे प्रतिवसति । ६१ अमात्य तपोवनं गच्छतीति श्रूयते ।

---

५९ अहिवसदि A·P·M·R·J· , परिवसदि F·S·E· . ६० सावेगम् omitted M·R· , किम् omitted in all but E· . न पुनः omitted A· ; पुनः omitted P· . ६१ अमच्च omitted S· ; अज्ज for it G· . गमिस्सदि for गच्छदि B·N· . ६२ सावेगम् added after राक्ष० B·N· . इदम् omitted G· ; एतद् for it A·P· . वस्तु added after इदम् S· . स्वाग्रा० for साग्रा० A·P·M·R·J·F· . ०नयनाद् for ०नयजा A·M·R·J·F· , ०नयना P· . बोढा for सोढा S· . नराधिपतः for नराधिपतेः S· . ६३ भागुरायण omitted A·P·M·R·J·F·G· . चाणक्य-for चाणक्यस्य P· . तपो omitted A·P·M·R·J·F·G· . रोपणे for रोहणे R· . कार्यं for स्वार्थ E· . ६४ कुमार added before नात्यन्त S·B·N· . यावत् twice in all but E·G· . निरपेक्षः added after यावत् B·E·N· . चाणक्यः for चाणक्यहतकः E· .

दूरीभवति तावदस्य स्वार्थसिद्धिः ।

६५ शक० । अमात्य अलमन्यथा विकल्प्य । उपपद्यत एवैतत् । पश्यत्वमात्यः ।

राज्ञां चूडामणीन्दुद्युतिखचितशिखे मूर्ध्नि विन्यस्तपादः
स्वैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्य आज्ञाविघातम् ।
कौटिल्यः कोपनोऽपि स्वयमभिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञां
दैवात् पूर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिज्यानिभीतः ॥ १२ ॥

६६ राक्ष० । सखे शकटदास एवमेतत् । गच्छ विश्रामय करभकम् ।

६७ शक० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । करभकेण सह निष्क्रान्तः ।

६८ राक्ष० ।—अहमपि कुमारं द्रष्टुमिच्छामि ।

६९ उपसृत्य मल० । अहमेवार्यं द्रष्टुमागतः ।

७० राक्ष० नाट्येनावलोक्य । अये कुमारः । आसनादुत्थाय । इदमासनम् । उपवेष्टुमर्हति कुमारः ।

दूरीभविष्यति R· . तावत् twice in all but E·G· . कार्य for स्वार्थ M· ?. ६५ अमात्य omitted A·P·M·R·J·F· . अन्यथा विकल्पेन P·G·, अन्यथा विकल्पितेन S·E· , अत्यन्तविकल्पितेन B·N· . एव omitted R·S·E-G· . कृतः added before पश्यतु B·N· कोपितोऽपि G· . अतिचरणे for अभिचरणे B· ; दृष्टदोषः for ज्ञातदुःखः E· ; अभिचरणज्ञातदुःखप्रतिज्ञो A·P·M·R·J·F· , अभिचरणाज्ज्ञातदुःखप्रतिज्ञो G· , अभिचरणाज्ज्ञातदुःखप्रतिज्ञो N· , अभिचरणे ज्ञातदुःखप्रतिज्ञो S· . तीर्ण for पूर्ण A·P·M·R·J·F· . ग्लानि for ज्यानि A·P·M·R·J·F·E·G· . वरेन् पापात्मिच्याजिर्भाह्: for करोत्यायतिज्यानिभीतः in S· . ६६ सखे omitted in all but B·N· . विश्रमय S· . तद् added before गच्छ B·E·N· . ६७ तथा for यदा...मात्यः A·P·M·R·J·F· . ६९ अमात्य एषः added before अहम् S· . एव omitted M·R· ; अपि for it A·P·F·G . द्रष्टुमागतः omitted G· . ७० आगतः added after कुमारः E· , एवागतः B· .

७१ मल०। अयमुपविशामि। उपविशत्वार्यः। यथार्हमुपविष्टौ।

७२ मल०। आर्य अपि सह्या शिरोवेदना।

७३ राक्ष०। कुमारस्याधिराजशब्देनातिरस्कृते कुमारशब्दे कुतो मे शिरोवेदनायाः सह्यता।

७४ मल०। उरीकृतमेतदार्येण न दुष्प्रापं भविष्यति। तत् कियन्तं कालमस्माभिरेवं संभृतबलैरपि शत्रुव्यसनमुदीक्षमाणैरुदासितव्यम्।

७५ राक्ष०। कुमार कुतोऽद्यापि कालहरणस्यावकाशः। प्रतिष्ठस्व विजयाय।

७६ मल०। आर्य अपि किंचिच्छत्रोर्व्यसनमुपलब्धम्।

७७ राक्ष०। बाढम्। उपलब्धम्।

७८ मल०। कीदृशं तत्।

७९ राक्ष०। सचिवव्यसनम्। किमन्यत्। अपकृष्टश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तः।

---

७१ अहम् for अयम् B·N·. स्वयम् added after अयम् E·. ७२ आर्य omitted M·S·. ७३ कुमार added before कुमारस्य in all but B·E·. अद्यापि added before शब्देन E·. मे omitted S·B·E·. ७४ स्वयम् added before उरीकृतम् B·. उररीकृतम् P·S·E·. एतद् omitted G·. अस्माभिरेवं omitted S·. अवेक्षमाणैः for उदीक्षमाणैः B·E· ७५ कुमार omitted A·M·R·J·F·G·. रिपुजयाय B·. ७६ आर्य omitted F·; अमात्य for it B·. अपि omitted A·P·M·R·J·F·. किंचित् omitted A·M·R·J·F·S·E·G·; किं for it F·. शत्रुव्यसनम् A·P·M·R·J·F·. ७७ बाढम्। omitted A·M·J·F·S·G·; गाढम् for it B·N·. The whole speech is omitted in P·R·. ७८ तत् omitted S·B·E·N·G·. ७९ This speech is omitted in P·.

८० मल०। आर्य सचिवव्यसनमव्यसनमेव।

८१ राक्ष०। कुमार अन्येषां भूपतीनां कदाचिदमात्यव्यसनमव्यसनं स्यान्न पुनश्चन्द्रगुप्तस्य।

८२ मल०। आर्य नैतदेवम्। चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां चाणक्यदोषा एवापरागहेतवः। तस्मिन् निराकृते प्रथममपि चन्द्रगुप्तेऽनुरक्ताः संप्रति सुतरामेव तत्रानुरागं दर्शयिष्यन्ति।

८३ राक्ष०। मा मैवम्। इह खलु द्विप्रकाराः प्रकृतयश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिन्यो नन्दकुलानुरक्ताश्च। तत्र चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनीनां

---

८० आर्य omitted M·R· ; अमात्य for it E· . अव्यसनम् omitted S·. The speech is omitted in P· . ८१ कुमार omitted in all but B·E·N· . भूमिपतीनां G· , भूमिपालानां E· . अपि added before स्यान्न B·N· . तु for पुनः E·. The speeches मल०॥ आर्य ननु विशेषतश्चन्द्रगुप्तस्येति ॥ राक्ष० ॥ किं कारणं यदमात्यव्यसनमव्यसनम् ॥ are added after मु·रा·।४।८१। in B·N·, मल० ॥ आर्य ननु विशेषतश्चन्द्रगुप्तस्य ॥ राक्ष०॥ अमात्यवचने किं कारणमिति ॥ in E·, मल०॥ आर्य नैतदेवम् ॥ राक्ष० । किं कारणमिति ॥ in G· , मल० ननु विशेषतश्चन्द्रगुप्तस्य ॥ राक्ष० ॥ किं कारणमिति ॥ in S· . ८२ आर्य नैतदेवम् omitted in S·B·E·N· ; इदं कारणम् for it in G· . कुतः added after एवम् M·F· . हि added after प्रकृतीनां B·E·N· . अपकार for अपराग P· . तस्मिंश्च for तस्मिन् A·P·M·R·J·E·G· , अ[illegible] F· , [illegible] S· . अपकृते for निराकृते S· . एव for अपि S· . चन्द्रगुप्तमनुरक्ताः S·E·G· , चन्द्रगुप्तानुरक्ताः B·N· . प्रकृतय इदानीं पुनः for संप्रति B·N·. तत्त्वानुरागं for तत्रानुरागं F· . ८३ कुमार [illegible] for मा मैवम् [illegible] , कुमार मैवम् F·. ताः for इह in all but B·N· . खलु omitted B·N· . द्विविधाः for द्विप्रकाराः S· . प्रकृतय...तत्र is wanting in S· . नन्दानुरक्ताश्च [illegible] . चन्द्रगुप्तानुरक्तानां for चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनीनां S· .

चाणक्यदोषा एव विरागहेतवो न नन्दकुलानुरक्तानाम्। तास्तु खलु नन्दकुलमनेन पितृभूतं कृतघ्नेन घातितमित्यपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः सत्यः स्वाश्रयमलभमानाश्चन्द्रगुप्तमनुवर्तन्ते। त्वादृशं पुनः प्रतिपक्षोद्धरणे संभावितशक्तिमभियोक्तारमासाद्य क्षिप्रमेनं परित्यज्य त्वामेवाश्रयिष्यन्ते। अत्र निदर्शनं वयमेव।

८४ मल०। आर्य किमेतदेकमेव सचिवव्यसनमभियोगकारणं चन्द्रगुप्तस्याहोस्विदन्यदप्यस्ति।

८५ राक्ष०। कुमार किमन्यैर्बहुभिरपि। एतद्धि प्रधानतमम्।

८६ मल०। आर्य कथमिव प्रधानतमम्। किमिदानीं चन्द्रगुप्तः

प्रकृतीनां added before चाणक्य B·E·N·. एव omitted E·. नन्दकुलानुगतानाम् for नन्दकुलानुरक्तानाम् A·P·J·G·, नन्दकुलमनुगतानाम् S·, नन्दानुगतानाम् M·R·. तु omitted S·. पितुकूलभृतं S·B·E·N·. कृत्स्नं added after भृतं S·B·N·. कृतघ्नेन omitted A·P·M·R·J·F·. अपराधामर्षाभ्यां F·, अपरागानर्थाभ्यां M·R·. आश्रयम् for स्वाश्रयम् G·, स्वस्वाश्रयम् S·, स्वाशयम् E·. एव added before अनुवर्तन्ते in all but F·S·. तादृशाः for त्वादृशं F·. तु added before पुनः E·. विपक्षोद्धरणे E·, प्रतिपक्षोद्धरण–S·. संभाव्य in all but B·N·G·. एव तं for एनं E·. त्वामेव omitted M·R·F·S·G·. आश्रयन्ते M·R·F·B·N·G·, आश्रयन्ति E·. अस्य for अत्र P·. कुमारस्य added after अत्र P·B·E·. ८४ अमात्य for आर्य B·. एकम् omitted F·. आहोन्यदपि किंचित् P·. ८५ कुमार omitted A·P·M·R·J·. अपि omitted R·F·S·. तत्र added before प्रधानतमम् S·B·E·N·. नाम added at the end S·. सचिवव्यसनमेव प्रधानतमं व्यसनम् for the whole speech P·. ८६ अमात्य for आर्य B·E·N·. इव omitted S·B·E·N·G·. प्रधानतमम् omitted M·R·. प्रधानतमं नाम S·B·E·N·G·.

स्वकार्यधुरामन्यत्र मन्त्रिण्यात्मनि वा समासज्य स्वयं प्रतिविधातुमसमर्थः ।

८७ राक्ष० । बाढम् । असमर्थः । कुतः स्वायत्तसिद्धिषूभयायत्तसिद्धिषु वा भूमिपालेषु कदाचिदेतत् संभवति । चन्द्रगुप्तस्तु दुरात्मा नित्यं सचिवायत्तसिद्धिरेव स्थितश्चक्षुर्विकल इवाप्रत्यक्षलोकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं समर्थः स्यात् । कुतः ।

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १३ ॥

अपि च

नृपोऽपकृष्टः सचिवात् तदर्पणः
स्तनंधयोऽत्यन्तशिशुः स्तनादिव ।

राज्य added after स्व S·B·E·N·G· . धुरम् S·G· . समासाद्य G· . स्यात् added at the end B·N· . ८७ एव added after असमर्थः B· . किं कारणमिति for कुतः in S·N·G· , मल० ॥ किं कारणम् ॥ राक्ष० ॥ for it in B·E· . वा omitted G· . भूपालेषु S·G· . कदाचिद omitted S·E· उभयायत्तसिद्धिषु वा भूमिपालेषु कदाचिद् omitted in A·P·M·R·J·F· . तत् for एतत् A·P·M·R·J·F·S·E·G· . न (तु B·N·) चन्द्रगुप्ते added after संभवति B·N·G· . ०सिद्धश्चैव स्थितः for ०सिद्धिरेव स्थितः in S· , ०सिद्धावेव स्थितः in A·P·M·R·J·F· , ०सिद्धाव(sic·वेव) स्थितः in G· , ०सिद्धावेवावस्थितः in B·N· , ०सिद्धौ व्यवस्थितः in E· . सर्वलोक for लोक B·N· . सं०व्यवहारः S·G· . कथमपि for कथमिव G· . प्रतिविधानसमर्थः G· . कुतः omitted A·P·M·R·J·F·. वावष्टभ्य for च विष्टभ्य G·. The stanza अत्यु० is wanting in M·S· . अपि च omitted A·P·M·R·J·S· ; किं च for it F· .

अदृष्टलोकव्यवहारमूढधी-
र्मुहूर्तमप्युत्सहते न वर्तितुम् ॥ १४ ॥

८८ मल० स्वगतम्। दिष्ट्या न सचिवायत्ततन्त्रोऽस्मि। प्रकाशम्। यद्यप्येवं तथापि बहुष्वभियोगकारणेषु सत्सु सचिवव्यसनमभियुञ्जानस्य शत्रुमभियोक्तुरैकान्तिकी सिद्धिर्भवति।

८९ राक्ष०। ऐकान्तिकीमेव सिद्धिमवगन्तुमर्हति कुमारः। कुतः।

त्वय्युत्कृष्टबलेऽभियोक्तरि नृपे नन्दानुरक्ते पुरे
चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे मौर्ये नवे राजनि।
स्वाधीने मयि (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयन्)
मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे
त्वद्वाञ्छान्तरितानि संप्रति विभो तिष्ठन्ति साध्यानि नः॥ १५ ॥

९० मल०। यद्येवमभियोगकालमार्यः पश्यति ततः किमास्यते।

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं स्नुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलं

मन्दधीः in all but S·B·E·. ८८ मात्रो for तन्त्रो S·. अमात्य added after प्रकाशम्। in B·N·, आर्य in S·E·. यद्येवं P·M·R·F·E·. खलु added after तथापि B·E·N·G·. अपि added after सत्सु G·. सचिव omitted A·P·M·R·J·F·S·. व्यसनिनम् for व्यसनम् E·. नैकान्तिकी for ऐकान्तिकी B·E·N·G·. कार्य omitted S·B·E·. ८९ कार्य added before सिद्धिम् A·P·M·R·J·F·. सिद्धिम् omitted S·. कुतः omitted E·. योग्योद्यमे R·S·E·G·. त्वद्वाक्यान्तरितानि E·. सिध्यन्ति for तिष्ठन्ति P·. ९० आर्य added after यदि S·, अयि (sic·आर्य) E·, अमात्य B·N·. अमात्यः for आर्यः R·B·N·. तत् for ततः B·E·N·, तर्हि S·. ततः किमास्यते omitted R·. पश्य added after आस्यते। in B·N·. कुम्भं for कूलं S·. प्रस्यन्द(sic·न्दि) P·. सलिलाः(sic· लं) E·. स्यन्दिनीरं सलीलं for प्रस्यन्दिसलिलं S·.

श्यामाः श्यामोपकण्ठद्रुममतिमुखराः कल्लोलैर्मुखरम् ।
स्रोतःखातावसीदत्तटमुरुदशनैरुत्सादिततटाः
शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयोऽपास्यन्तु शतशः ॥१६॥

अपि च

गम्भीरगर्जितरवाः स्वमदाम्बुमिश्र-
मासारवर्षमथ शीकरमुद्गिरन्त्यः ।
विन्ध्यं विकीर्णसलिला इव मेघमाला
रुन्धन्तु वारणघटा नगरं मदीयाः ॥ १७ ॥

भागुरायणेन सह निष्क्रान्तो मलयकेतुः ।

९१ राक्ष० । कः कोऽत्र भोः ।

९२ प्रविश्य पुरुषः । आणवेदु अमच्चो ।

९३ राक्ष० । प्रियंवदक ज्ञायतां सांवत्सरिकाणां द्वारि कस्तिष्ठति ।

९४ पुरु० । जं अमच्चो आणवेदि । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । अमच्च एसो खु संवच्छरिओ खवणओ-

---

९२ आज्ञापयत्वमात्यः । ९४ यदमात्य आज्ञापयति । अमात्य एष खलु सांवत्सरिकः क्षपणकः-

---

श्यामश्यामोपकण्ठ S. . नम्र for कण्ठ F. . द्रुममलिमुखराः B.N. , द्रुमन(sic.म)तिमुखराः S. , द्रुममवि(sic.ति)मुखराः E. . स्फारकल्लोलमालम् for कल्लोलमुखरम् S. . तरम् (sic. तटम्) S. . दशनैः for रदनैः J.F.S.B.E.N.G. . दारयन्तो नदीनां for उत्सादिततटाः S. . यास्यन्त्येते रिपूणां for शोणं सिन्दूरशोणा S. . यास्यन्ति for अपास्यन्तु A.P. , पास्यन्ति J.F.S.B.E.N.G. . पश्यतां दुर्निवाराः for अपास्यन्तु शतशः S. . रवं for रवाः S. . गममदाम्बु M.R. . इव for अथ in all . रोत्स्यन्ति for रुन्धन्तु S.B.E. . ९१ कः once E. . ९३ सांवत्सराणां A. . मध्ये added before द्वारि E.G. . ९४ All from जं to संवच्छरिओ omitted in A.P.M.R.J.F. ; संवच्छरिओ omitted in S. .

९५ अनिमित्तं सूचयित्वा राक्ष० स्वगतम् । **कथं प्रथममेव क्षपणकदर्शनम् ।**

९६ पुरु० ।–**जीवसिद्धी ।**

९७ राक्ष० । **भद्र अबीभत्सवेषं कारयित्वा प्रवेशय ।**

९८ पुरु० । **जं अमच्चो आणवेदि** । निष्क्रान्तः ।

९९ प्रविश्य क्षप० ।

शाशणमलिहन्ताणं पडिवय्यह मोहवाहिवेय्याणं ।
ये पढममेत्तकडुअं पश्चापश्चं उवदिशन्दि ॥ १८ ॥

उपसृत्य । **धम्मशिद्धी होदु शावगाह ।**

---

९६ जीवसिद्धिः । ९८ यदमात्य आज्ञापयति । ९९ शासनमर्हतां प्रतिपद्यध्वं मोहव्याधिवैद्यानाम् । ये प्रथममात्रकटुकं पश्चात्पथ्यमुपदिशन्ति ॥ धर्मसिद्धिर्भवतु श्रावकस्य ।

---

९५ स्वगतम् omitted A·P·F· . क्षपणकः for क्षपणकदर्शनम् in all but B·N· . ९६ The speech is omitted in S· . ९७ राक्ष० । omitted and the speech read in continuation of मु·रा·।८।७५। with the stage-direction प्रकाशम् । in S· . भद्र omitted in all but A·P·G· . दर्शनं for वेषं in all but G· . धृत्वा for कारयित्वा G· , कृत्वा A·P·M·R·J·F·S·E· . ९८ तह for जं...वेदि A·P·M·R·J·F·G· . ९९ वा मुहुत्त for पढमेत्त G· , वि सुहमत्त S· , मुहुत्तमेत्त M·F· , सुहमेत्त E·N· . खु देसन्ति for उवदिशन्दि S· . सिद्धी for शिद्धी E·G·, लाहो S·B·N·. सावकस्स S· , साधकस्स E·, सावका B·N· , सावगाणं A·P·M·R·J·F·G· .

१०० राक्ष० । भद्न्त निरूप्यतां तावदस्मत्प्रस्थानदिवसः ।

१०१ क्षप० नाट्येन चिन्तयित्वा । शावगा णिल्रूविदा अय्य आ मज्झण्णादो णिव्वुत्तशमस्तकल्लाणा तिही शंपुण्णचन्दा पुण्णमाशी । तुह्माणं उत्तलाए दिशाए दक्खिणं दिशं पस्तिदाणं अ दक्खिणे णक्खत्ते । अवि अ

अस्ताहिमुहे शूले उदिदे शंपुण्णमण्डले चन्दे ।
गमणे वुहस्य लग्गे उदिदस्तमिदे अ केदुम्मि ॥ १९ ॥

---

१०१ श्रावक निरूपिता आर्य आ मध्याह्नान्निर्वृत्तसमस्तकल्याणा तिथिः संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी । युष्माकमुत्तरस्या दिशो दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां च दक्षिणं नक्षत्रम् । अपि च अस्ताभिमुखे शूर उदिते संपूर्णमण्डले चन्द्रे । गमने बुधस्य लग्नमुदितास्तमिते च केतौ ।

---

१०० भद्र for भदन्त M·F· . अस्माकं for अस्मत् B·E·N· . प्रवान for प्रस्थान S· , प्रतिष्ठान G· . योग्य added before दिवसः B·N· . १०१ उवासका N·G· , साधका E· . णिल्रूविदे । for णिल्रूविदा in G· , णिल्रूविदे लग्गे । in E· , णिल्रूविदे मुहुत्ते in B· , णिल्रूवि(sic· विदे) in S· . अय्य omitted in B·N· ; मए for it in A·P·M·R·J F· , भाणण्णए दिअहे in S· . आ मज्झण्णादो omitted in S· ; मज्झण्णादो for it in E· , मज्झंदिणं in F· , आ मज(sic·मज्झण्ण)द्दो in N· . णिवुत्त in all but B· . समद्ध(sic·त्थ)कल्लाणा F· , सव्वकल्लाणा A·P·J· , संपुण्णकल्लाण (sic· णा) N· , सत्तमकल्णा S·E·G· , मत्तन(sic·म)कला(sic·लणा) B· . सोहणा added before तिही S·B·E·G· . तिही शंपुण्णचन्दा omitted N· . दक्खिणादिसि F· . दक्खिणदुवालिके for दक्खिणे S·B·E·N·G· . अवि अ omitted P· . गम(sic·गम)णे G· , मय(sic·गम)णे E· , गह(sic·गम)णे S· , गन(sic·गम)णं P· , गमण A·M·R·J·F·B· .

१०२ राक्ष० । भदन्त तिथिरेव तावन्न शुध्यति ।

१०३ क्षप० । शावगा

एक्कगुणा होदि तिही चउग्गुणे होदि णऽकत्ते ।
चउशस्टिगुणे लग्गे एशे योइशिअशिद्धन्ते ॥ २० ॥

ता

लग्गे होदि शुलग्गे कूलगहं पलिहलिज्जाशु ।
पाविहि दीहं लाहं चन्दस्स बलेण गश्चन्ते ॥ २१ ॥

१०४ राक्ष० । भदन्त परैः सांवत्सरिकैः सह संवाद्यताम् ।

---

१०३ श्रावक एकगुणा भवति तिथिश्चतुर्गुणं भवति नक्षत्रम् । चतुःषष्टिगुणं लग्नमेव ज्यौतिषिकसिद्धान्तः ॥ तस्माल्लग्नं भवति सुलग्नं क्रूरग्रहं परिहर । प्राप्नुहि दीर्घं लाभं चन्द्रस्य बलेन गच्छन् ॥

---

१०२ भद्र for भदन्त P·F· . तावत् omitted in all but B·N· . १०३ साश्वक E· . एक्कगुणा तिहीं चउग्गुणे णऽकत्ते । in all but B· . दीसदि added after एशे B·E·N· . योइशिअ omitted in M· ; जोइस for it in the rest. तन्त added after योइशिअ in all but B·N· . ता omitted P·B·N· . होहि for होदि E· . सोमम्मि गहम्मि जइ (v·l· जो F·) वि दुल्लग्गे for कूल...जाशु in A·P·M·R·J·F· , सोमम्मि गहं च जा हि (sic·गहम्मि जो वि) दुल्लग्गं in E· , सोमं पि गहं अ (sic· सोमम्मि गहम्मि) दुल्लग्गे in G· , सोमम्मि गहम्मि दुल्लहं लग्गं in S· . पाविसिहि(sic· हिसि) G· , उव्वहसि F· , वहेसि A·P·M·R·J· , पाउसि (sic· पावेसि) S· , हविहसि (sic· वहिहिसि) E· . दीहसिद्धी (sic·द्धिं) E· , दीहसाइ(sic· सिद्धिं) F· , दीहमाणउ(sic· माणं) E· , दिग्घमाइं(sic· माणं) S· , दीहं सिद्धिं A·P·M·R·J· . १०४ भदन्त omitted M·R· . तिथिरेव न शुध्यति । added after भदन्त S. . अन्यैः for अपरैः S· , परैः P· . सार्धं for सह B·N·.

१०५ क्षप० । शंवादेदु शावगे । हगे उण गमिस्सं ।

१०६ राक्ष० । न खलु कुपितो भदन्तः ।

१०७ क्षप० । कुविदे ण तुह्माणं भदन्ते

१०८ राक्ष० । कस्तर्हि ।

१०९ क्षप० ।–भअवं कदन्ते । येण अत्तणो पक्कं उज्झिअ पलस्स पक्कं पमाणीकलेशि । निष्क्रान्तः ।

११० राक्ष० । प्रियंवदक का वेला वर्तते ।

१११ पुरु० । अमच्च अत्थाहिलासी भअवं सूरो ।

---

१०५ संवादयतु श्रावकः । अहं पुनर्गमिष्यामि १०७ कुपितो न युष्माकं भदन्तः १०९.–भगवान् कृतान्तः । येनात्मनः पक्षमुज्झित्वा परस्य पक्षं प्रमाणीकरोषि । १११ अमात्य अस्ताभिलाषी भगवान् शूरः ।

---

१०५ साधके E. अहं for हगे in all but S.E.. णिअं गेहं for उण B.. १०९ स्वगतम् added after क्षप० in F.S.B.E.N.G.. . भवन्ते for भअवं S.E. . कदन्ते omitted E. . प्रकाशम् । added before येण E. . पल- for पलस्स in all but M.S.G. . पक्लो for पक्कं A.P.M.R. J.F. . पमाणं for पमाणी-S. . कलेशदि for कलेशि in all but B.E. ११० ज्ञायतां (v.l.ज्ञायतां ज्ञायतां S.) added before का in all but M.R. . इति added after वर्तते in all but A.P. . १११ निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य added after पुरु० G. . अमच्च omitted in A.P.J. ; जं अमच्चो आणवेदि । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य for it in S.B.E.N. . आस्थाभि(sic. अस्थाभि)लासी E. . भअवं omitted S. .

११२ राक्ष० आसनादुत्थाय विलोक्य । अये अस्ताभिलाषी भगवान् भास्करः। संप्रति हि

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिहानस्य भानोः
पर्णच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाश्वेव गत्वा।
एते तस्मिन् निवृत्ताः पुनरपरगिरिप्रान्तपर्यस्तबिम्बे
प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥२२॥

निष्क्रान्तौ।

इति राक्षसोद्योगो नाम चतुर्थोऽङ्कः।

---

११२ आसनाद् omitted A·P·M·R·J· . अये omitted S· . सूर्यः for भास्करः S· , सहस्रदीधितिः B· . तथा हि for संप्रति हि B·E· . पत्र for पर्ण S·B·E·N· . उपनत for उपवन M·R· . आश्वेत(sic·आश्वेव) पातः(sic·याताः) S· . पुनरपरककुप् for पुनरपरगिरि S· , पुनरितरककुप् B·N· , पुनरपि ककुभः F·G· , पुनररयिरि (sic· पुनरपरगिरि) E· . पर्यन्त for पर्यस्त A·P· . विभवच्छायया for विभवं स्वामिनं S· . इति निष्क्रान्ताः सर्वे for निष्क्रान्तौ in all. राक्षसोद्योगो omitted in all but A· .

ततः प्रविशति लेखमलंकरणस्थगिकां मुद्रितामादाय सिद्धार्थकः ।

१ सिद्धा० । हीमाणहे हीमाणहे ।

बुद्धिजलणिज्झरेहिं सिच्चन्ती देसकालकलसेहिं ।
दंसेदि हि कज्जफलं गरुअं चाणक्कणीदिलदा ॥ १ ॥

ता गहीदो मए अज्जचाणक्केण पढमलेहिदो अमच्चरक्खसस्स मुद्दालञ्छिदो अअं लेहो तस्स य्येव मुद्दालञ्छिदा इअं अ आहरणपेडिआ । चलिदो ह्मि किल पाडलिउत्तं । जाव गच्छामि ।

---

१ आश्चर्यमाश्चर्यम् । बुद्धिनिर्झरजलैः सिच्यमाना देशकालकलशैः । दर्शयति हि कार्यफलं गुरुकं चाणक्यनीतिलता ॥ तद् गृहीतो मयार्यचाणक्येन प्रथमलेखितोऽमात्यराक्षसस्य मुद्रालाञ्छितोऽयं लेखस्तस्यैव मुद्रालाञ्छितेयं चाभरणपेटिका । चलितोऽस्मि किल पाटलिपुत्रम् । यावद् गच्छामि ।

---

† १ स्थलिकां B·, गनिकां N·, प्रवेवि कां S· . च added after स्थगिकां S·B·E·N·G· . सनुद्राम for मुद्रिताम् B·E· , मुद्राम् S· , मुद्रिकाम् P·G· . १ हां हां माणहे हां माणहे A·P·J· , हां हां माणहे M·R·G· . हि हि माणहे F· , ह्रीमाणहे E· . णिब्भरेहिं for णिज्झरेहिं M·R·F·S·E· , शिख (sic· र्माह) रेहिं N· . सलिलेहिं for कलसेहिं P· , यो (sic· जो or तो) एहिं S· . दंसेहि(sic· इ) N· , दंसिस्सादि A·P·R·J·B· . हि omitted in B·E·N·G· ; इह for it in F· , अज्ज in S· . गुरुफलं for कज्जफलं S· , अज्ज फलं B· . ता omitted S·B·N· . लिहिदो in all but B· . ०लंकिदो for लञ्छिदो S· . अअं omitted B· . ०लंकिदा for लञ्छिदा S· . अ omitted A·P·M·R·J·S·B· . पवेविआ for पेडिआ S· , पविविआ E· . किल omitted B·N· . ता added before जाव B·E·N·G· . जाव गच्छामि omitted S· .

परिक्रम्यावलोक्य च । कहं खवणओ आअच्छदि । जाव से असउ-णभूदं दंसणं मह संमदं य्येव ता ण पडिहरामि ।

२ प्रविश्य क्षप० ।

अलिहन्ताणं पणमामो ये गम्भीलदाइ बुद्धीए ।
लोउत्तलेहिँ लोए शिद्धिं मग्गेहिँ गश्चन्ति ॥ २ ॥

३ सिद्धा० । भदन्त वन्दामि ।

४ क्षप० । शावगा धम्मशिद्धी होदु । निर्वर्ण्य । शावगा पस्ताणशमु-

---

कथं क्षपणक आगच्छति । यावदवस्याशकुनभूतं दर्शनं मम संमतमेव तन्न प्रतिहरामि । २ अर्हतः प्रणमामो ये गम्भीरतया बुद्धेः । लोकोत्तरैर्लोके सिद्धिं मार्गैर्गच्छन्ति ॥ ३ भदन्त वन्दे । ४ श्रावक धर्मसिद्धिर्भवतु । श्रावक प्रस्थानसमु-

---

अये added before कहं E· . ता added before जाव B·N· . अस्स for से F· , मे B·N· अवसउणभूदं R·S· . इमस्स added after भूदं B· , एदस्स G· , इदं N· , एदं S· . ता आदित्तदंसणेण पडिहणामि for मह...हरामि B· , भद्ददंसणेण पडिहणामि G· , शुद्धदंसणेण पडिहणामि E· , दंसणेण (sic·आदित्तदंसणेण) पवि(sic·डि)हगामि S· . २ णमिमो for पणमामो S· , पणमामि A·P·M·R·J·F·N· . जे दे for ये A·P·J·B· E·N· , जेण (sic·जाणं) S· , एदे M·R· , जे ते F·G· . मग्गन्ति for गश्चन्ति B·E· , मग्गामि S· . ३ पणमामि for वन्दामि B·. ४ शावगा omitted S· . विद्धी for शिद्धी S·E·G· , लाहो B· . दे added after शिद्धि S·B·E· . शावगा omitted M·R· . समुद्दसंतलण–for पस्ताणशमुव्वहणे B·, अत्थाणं समुद्दतलण-S·, अत्थाण समुव्वहणे G·, अद्धाण (sic·अत्थाण) समुद्धा(sic·द्द)तलण E· , गभीलदाए अत्थाण समुद्दतलणे N· ,

व्वहणे किदव्ववशाअं विअ तुमं पेरकामि ।

५ सिद्धा० । कहं भदन्तो जाणादि ।

६ क्षप० । शावगा किं एत्थ याणिदव्वं । एशे दे मग्गादेशकुशले करगदे लेहे अ शूएदि ।

७ सिद्धा० । जाणिदं भदन्तेण । देसन्तरं पत्थिदो ह्मि । ता कहेदु भदन्तो कीदिसो अज्ज दिवसो त्ति ।

८ क्षप० विहस्य । शावगा मुण्डं मुण्डाविअ णऽकत्ताणि पुश्चशि ।

९ सिद्धा० । भदन्त संपदं वि किं जादं । कहेहि । जदि अत्तणो अणु-

---

द्वहने कृतव्यवसायमिव त्वां प्रेक्षे । ५ कथं भदन्तो जानाति ६ श्रावक किमत्र ज्ञातव्यम् । एष ते मार्गादेशकुशलः करगतो लेखश्च सूचयति। ७ ज्ञातं भदन्तेन । देशान्तरं प्रस्थितोऽस्मि । तस्मात् कथयतु भदन्तः कीदृशोऽद्य दिवस इति । ८ श्रावक मुण्डं मुण्डयित्वा नक्षत्राणि पृच्छसि । ९ भदन्त सांप्रतमपि किं जातम् । कथय । यद्यात्मनोऽनु-

---

दे for तुमं S· , दे हिअअं B· . ५ कहं भदणा (sic·भदन्तेण) जाणिदं E· . ६ णं added before and य्येव after एशे B· . मग्गणाओकण्णधारे for मग्गादेसकुशले करगदे B· , मग्गदंसणकण्णधाले S·E· . नउणे added after कुशले in all but S·B·E·G· . गद-for गदे P· . अ omitted S·B·E· . ७ चलिदो for पत्थिदो B·E· . भदन्तो omitted E· ; भणो (sic·भवं) for it E· . ८ मुण्डिअमुण्डो for मुण्डं मुण्डाविअ A·P·M·R·J·F·N·G· , मुण्डं मुण्डिअ B· , मुण्डाग्नि(sic· वि)अ मुण्डं E· . उपाधोसिद्धमुण्डणेणि (sic·उपाध्यमुण्डणे णक्खत्ताणि or सिद्धमुण्डणे णक्खत्ताणि) for मुण्ड...णऽकत्ताणि S· . ९ भदन्त omitted S· . वि omitted F· . ता added before कहेहि S·B·E·N·G· . पत्ताणस्स for अत्तणो in all but B· .

ऊलं भविस्सदि तदो गमिस्सं । अण्णधा णिवत्तिस्सं ।

१० क्षप० । शावगा ण शंपदं एदस्सिं मलयकेदुकडए अणुऊलेण अणणुऊलेण वा अग्गहिदमुद्देण गच्छीअदि ।

११ सिद्धा० । भदन्त कहेहि कुदो एदम् ।

१२ क्षप० । शावगा णिशामेहि । पढमं दाव एत्थ कडए लोअस्स अणिवालिदे णिग्गमे पवेशे अ आशी । दाणिं इदो पच्चाशण्णे कुशुमपुले ण केवि अमुद्दालञ्छिदे णिग्गमिदुं पवेस्टुं वा अणुमोदीअदि । ता यदि भाउलायणस्स मुद्दालञ्छिदे शि तदो गच्छ

कूलं भविष्यति ततो गमिष्यामि । अन्यथा निवर्तिष्ये । १० श्रावक न सांप्रतमेतस्मिन्मलयकेतुकटकेऽनुकूलेनाननुकूलेन वा अगृहीतमुद्रेण गम्यते । ११ भदन्त कथय कुत एतत् । १२ श्रावक निशामय । प्रथमं तावदत्र कटके लोकस्यानिवारितो निर्गमः प्रवेशश्चासीत् । इदानीमितः प्रत्यासन्ने कुसुमपुरे न कोऽप्यमुद्रालाञ्छितो निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वानुमोद्यते । तस्माद्यदि भागुरायणस्य मुद्रालाञ्छितोऽसि ततो गच्छ

ता for तदो B· . अण्णधा णिवत्तिस्सं omitted A·P·M·R·J·F·N· . १० सावका णं (sic·ण) for शावगा ण P·B·N· . अणुऊले अणणुऊले वा G· , अणुकूलं A·P·M·R·J·F· . अग्गहिदमुद्देण omitted A·P·M·R·J·F·S·E·G· ; अगहिदमुद्दाग(sic·द्देग) for it B·N· . दिवसे added after वा E· . गच्छदि G· , भविस्सदि A·P·M·R·J·F· . ११ कुदो क्खु अअं for कुदो एदं B·N· , कुदो कट्ठ (sic·कट्ठं) खु दाणिं G· , तदो कधं खु णादि (sic·दाणिं) E· , तदो पि कहं णु दाणिं S· . १२ मलअकेदु–added before कडए B·N· . अणिवालिअ- for अणिवालिदे B·E·N·G· , व(sic·अ)णिवालिआ S· . णिग्गमप्पवेसो in all. णिक्कमिदुं B·E·N· . विसिदुं B·E·N· , पविस(sic·सि)दुं S· . शि omitted in all but B·E·N· .

वीशद्धे । अण्णधा च्चिष्ट णिउक्के । मा गुम्माहिआरिएहिं शंयमि-
द्कलचलणे लायउलं पवेशीअशि ।

१३ सिद्धा० । किं न जाणादि भदन्तो जह अहं अमच्चरक्खसस्स सेवओ सिद्धत्थओ । ता अमुद्दालञ्छिदं वि मं णिक्कमन्तं कस्स सत्ती णिवारेदुं ।

१४ क्षप० । शावगा लक्खशस्स पिशाचस्स वा शेवगे होहि । ण उण अमुद्दालञ्छिदस्स इदो णिक्कमणोवाए ।

विश्रब्धः । अन्यथा तिष्ठ तूष्णींकः । मा गुल्माधिकारिभिः संयमितकरचरणो राजकुलं प्रवेश्यसे । १३ किं न जानाति भदन्तो यथाहममात्यराक्षसस्य सेवकः सिद्धार्थकः । तस्मादमुद्रालाञ्छितमपि मां निष्क्रामन्तं कस्य शक्तिर्निवारयितुम् । १४ श्रावक राक्षसस्य पिशाचस्य वा सेवको भव । न पुनरमुद्रालाञ्छितस्येतो निष्क्रमणोपायः ।

णिर्वात्तदव्वं for चिष्ट णिउक्के S. . निव्व(sic·णिव)त्तिअ णिउक्कं added before चिष्ट in B·N· , निव्वत्तिदव्व (sic·णिव्वत्तिअ) णिळुक्को in E· , निव्व(sic·णिव)त्तिअ णितिक्को (sic·णिउक्को) in G· . तुमं added after मा B·E· . गुम्मट्ठाणाधिवेहिं B· . पवेसीहइ(sic· सिहि)सि S·E·G· . १३ जधा omitted A·P·M·R·J·F· . अहं omitted A·P·M·R·J·F·N· . णीणाहिदो त्ति for सेवओ A·P·M·R·J·F· , नंतेणिओ S· , केळिअरो(sic· केरओ) अन्तिओ B· . सिद्धत्थओ omitted in all but S·B·E· . णिक्कमन्तं omitted S· ; णिक्का(sic·क्क)न्तं for it G· . हि added after सत्ती E· . १४ केलको for शेवगे S·E·G· , केय(sic·ल)को N· , केळिअगे (sic·केळओ) B·; शेवगे omitted A·P·M·R·J·F· . होदु for होहि F· . णत्थि for ण S·B· . उण omitted S· . दे added before अमुद्दा० S·B·E·N·G· . इदो omitted A·P·B· . णिक्कम(sic·मणो)वाओ M·R·G· , णिक्कमणोवाओ E·, णिग्गमोवाओ F·.

१५ सिद्धा०। भदन्त मा कुप्प। भण मे कज्जसिध्धी होदु त्ति।

१६ क्षप०। शावगा गश्च। होदु दे कज्जशिद्धी। हगे वि भाउलायणादो मुद्दं याचेमि। निष्क्रान्तौ।

इति प्रवेशकः।

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानो भागुरायणः।

१७ भागु० स्वगतम्। अहो वैचित्र्यमार्यचाणक्यनीतेः।

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना
मुहुः संपूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा कार्यवशतः।
मुहुर्नश्यद्बीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-
त्यहो चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविदः॥ ३॥

प्रकाशम्। भासुरक न मां दूरीभवन्तमिच्छति कुमारः। अतोऽस्मिन्नेवास्थानमण्डपे न्यस्यतामासनम्।

---

१५ भदन्त मा कुप्य। भण मे कार्यसिद्धिर्भवत्विति। १६ श्रावक गच्छ। भवतु ते कार्यसिद्धिः। अहमपि भागुरायणान्मुद्रां याचे।

---

१५ ण for मा A·P·. कुप्पस्स F·. मा कुप्प omitted S·. भण मे omitted A·P·M·R·J·F·; तेण हि for it S·E·. मे added before होदु E·. १६ शावगा omitted M·R·; उवासआ for it N·G·. कज्जं सिद्धं N·. अहं for हगे in all. वि omitted M·R·. पाडलिउत्तं गन्तुं added before मुद्दं B·E·N·. पडिच्छेमि for याचेमि B·N·. १७ विचित्रता B·. चाणक्यस्य F·. कुतः added after नीतेः। in B·E·N·G·, यतः in S·. लभ्योद्भेदा M·R·F·. भ्रश्यद्बीजा B·E·. मुहुरतिबहु E·. नाम for न मां S·. अतिगच्छति for इच्छति G·. अवस्थान for आस्थान S·. विन्यस्यताम् F·B·E·N·G·, निवेशय S·. माम् for आसनम् S·.

१८ पुरु० । एदं आसणं । उवविसदु अज्जो ।

१९ भागु० उपविश्य । भद्र यः कश्चिन्मुद्रार्थी मां द्रष्टुमिच्छति स त्वया प्रवेशयितव्यः ।

२० पुरु० । जं अज्जो आणवेदि । निष्क्रान्तः ।

२१ भागु० स्वगतम् । कष्टम् । एवमयमस्मासु स्नेहवान् कुमारो मलयकेतुरतिसंधातव्य इत्यहो दुष्करम् । अथ वा

कुले लज्जायां च स्वयशसि च माने च विमुखः
शरीरं विक्रीय क्षणिकधनलोभाद्धनवति ।
तदाज्ञां कुर्वाणो हितमहितमित्येतदधुना
विचारातिक्रान्तः किमिति परतन्त्रो विमृशति ॥ ४ ॥

ततः प्रविशति प्रतीहार्यानुगम्यमानो मलयकेतुः ।

२२ मल० स्वगतम् । अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुल्यादाकुला मे बुद्धिर्न निश्चयमधिगच्छति । कुतः ।

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयालम्बिना
किं चाणक्यनिराकृतेन कृतिना मौर्येण संधास्यते ।

---

१८ एतदासनम् । उपविशत्वार्यः।   २० यदार्य आज्ञापयति ।

---

१८ इद for एदं E. , इमं G. . १९ भद्र भासुरक S.B.E.N.G. . मुद्रार्थम् A.F. . ममान्तिकमिह for मां द्रष्टुमिच्छति S. . स omitted P. . २० अमच्चो for अज्जो A.F.G. , २१ अपि for अयम् A.P.J. , अपि नामायम् S.B.N. , अपि यद् M.R.F.G. . अभिसंधातव्यः S.E.G. . अथ वा omitted A.P. . क्षणिकधनलोभात् E. , क्षणिकमपि लोभाद् A.P.M.R.J.F. . विचारान्निष्क्रान्तः E. . परतन्त्रो E. . २२ मे omitted R.S. . वितर्क for विकल्प P.F.S.E.G. . संधास्यति R.F.E. .

स्थैर्यं भक्तिगुणस्य वाविगणयन् किं सत्यसंधो भवे-
दित्यारूढकुलालचक्रमिव मे चेतश्चिरं भ्राम्यति ॥ ५ ॥

प्रकाशम् । विजये क भागुरायणः ।

२३ प्रती० । कुमार एसो खु कडआदो णिक्कमिदुकामाणं मुद्दासंपादणं अणुचिट्ठदि ।

२४ मल० । विजये मुहूर्तमसंचारा भव । यावदस्य पराङ्मुखस्यैव पाणिभ्यां नयने पिदधामि ।

२५ प्रती० । जं कुमारो आणवेदि ।

२६ प्रविश्य पुरुषः । अज्ज एसो खु खवणओ मुद्दाणिमित्तं अज्जं पेक्खिदुं इच्छदि ।

२७ भागु० । प्रवेशय ।

२८ पुरु० । जं अज्जो आणवेदि । निष्क्रान्तः ।

२९ प्रविश्य क्षप० । धम्मशिद्धी शावगाह होदु ।

३० भागु० स्वगतम् । अये राक्षसस्य मित्रं जीवसिद्धिः । प्रकाशम् ।

---

२३ कुमार एष खलु कटकान्निष्क्रमितुकामाणां मुद्रासंपादनमनुतिष्ठति । २५ यत्कुमार आज्ञापयति । २६ आर्य एष खलु क्षपणको मुद्रानिमित्तमार्यं प्रेक्षितुमिच्छति । २८ यदार्य आज्ञापयति । २९ धर्मसिद्धिः श्रावकस्य भवतु ।

वाधिगणयन् P·M·R·J·G· , वाधिगुणयन् A· , वाथ गणयन् F· . आरभ्य for आरूढ S· . २३ कामस्य(sic· स्स) B·N· . संपादनाधिआरे चिट्ठदि B·N· . २४ निभृतपदसंचारा for असंचारा A·P·S·G· , निभृतपदसंचारी B·E·N· . च added after अस्य P·, एव F· . २६ णिक्क(*v·l·* णिक्ख E·)मण- added before मुद्दा S·E· . २७ भागुरक प्रवेशय E· . २८ तह for जं...वेदि A·P·M·R·J·F·E·G· . २९ विद्धी for शिद्धी B·E·N·G· , लाहो S· . सावगाणं in all. ३० मन्त्री for मित्रं G· .

भदन्त न खलु राक्षसस्य प्रयोजनमेव किंचिदुद्दिश्य गम्यते ।

३१ क्षप० कर्णौ पिधाय । शान्तं पावं शान्तं पावं । शावगा तहिं गमिस्सं यहिं लक्खशस्स पिशाचस्स वा णामं वि ण शुणीअदि ।

३२ मागु० । बलीयान् सुहृदि प्रणयकोपः । तत् किमपराद्धं राक्षसेन भदन्तस्य ।

३३ क्षप० । शावगा ण मम किंवि लक्खशेण अवलद्धं । शयं य्येव मन्दभग्गे अत्तणो अवलज्झामि ।

३४ मागु० । भदन्त वर्धयसि मे कुतूहलम् । श्रोतुमिच्छामि ।

---

३१ शान्तं पापं शान्तं पापम् । श्रावक तत्र गमिष्यामि यत्र राक्षसस्य पिशाचस्य वा नामापि न श्रूयते । ३३ श्रावक न मम किमपि राक्षसेनापराद्धम् । स्वयमेव मन्दभाग्य आत्मनोऽपराध्यामि ।

भदन्त omitted A·P·M·R·J· . राक्षसप्रयोजनम् E· . किंचिद् omitted S· . नगरं गम्यते E· . ३१ शन्त पावं once R·S·E·G· . उज्जेव्व added after तहिं B· . गन्तुमीहामि for गमिस्सं S· . वा added after लक्खशस्स M·R· . पिशाचस्स omitted A·P·E· . वा omitted E·G· . सुणामि E· . ३२ भदन्त added before बलवान् B·N· . बलीयान् S·B·N·G· , गरीयान् E· . ते added before सुहृदि B·N· . ३३ मे for मम S· . इदाणिं added before य्येव A·P·M·R·J·F· , इदं E·G· , लक्खशे S· . भाओ for भग्गे in all but N·G· . अत्तणो omitted S· . णं added after अत्तणो B·G· . कम्मणु लज्जामि for अवलज्झामि B· , कम्मेणु लज्जामि N· , कम्मेणु लज्जे A·P·M·R·J·G· , कम्मेणु लज्जे-इ(sic·लज्जे) F· , अवलद्धाम (sic·द्धामि) E· , उ(sic·अ)वलद्धादि (sic·द्धि) S· . ३४ मे omitted F· . मल० स्वगतम् ॥ मम च ॥ मागु० ॥ added after कुतूहलम् । in S·B·E·N· . भदन्त added before श्रोतुम् S·

३५ मल० स्वगतम् । अहमपि श्रोतुमिच्छामि ।

३६ क्षप० । शावगा किं एदिणा शुदेण ।

३७ भागु० । यदि रहस्यं तत् तिष्ठतु ।

३८ क्षप० । ण हि लहस्सं ।

३९ भागु० । यदि न रहस्यं तत् कथ्यताम् ।

४० क्षप० । शावगा ण लहस्सं एदं । तहवि ण कहिस्सं ।

४१ भागु० । अहमपि मुद्रां न दास्यामि ।

४२ क्षप० स्वगतम् । युक्तमिदानीमर्थिने कथयितुम् । प्रकाशम् । का

---

३६ श्रावक किमेतेन श्रुतेन । ३८ न हि रहस्यम् । ४० श्रावक न रहस्यमेतत् । तथापि न कथयिष्यामि । ४२ का गतिः ।

---

३५ स्वगतम् omitted S·B·E· . च for अपि S· . श्रोतुमिच्छामि omitted S·E·N·G· . ३६ शावगा omitted M·R· . भोदि added after एदिणा E· . असुणिदव्वेण added before शुदेण A·P·M·R·J·F·S·E·G· . सुणिदेण for शुदेण B·N· . तुह्माणं added after शुदेण S· . ३७ भदन्त यदि B·N· . तत् omitted S·E· ; तदा for it B·N· . ३८ सावका added before ण हि S·E·G· , उपासका B·N· . हि omitted P·M·R·J·F·S·E· . किंदु अदिनिसंसं added after लहस्सं in all but B·N·G· . ३९ यदि न रहस्यं omitted B·N·G· . तर्हि for तत् B·N·G· . ४० णत्थि for ण S·B·N·G· . लहस्सं omitted B·N·G· . एदं omitted E· . सन्दं ते for तह वि S· . अदिणिसंसं added after कहिस्सं B·E·N·G· . ४१ भदन्त अहमपि A·B·N· . दास्ये M·R· .

गदो । एशे णिवेदेमि । शुणादु शावगे । अस्ति दाव हगे मन्दभग्गे पढमं पाडलिउत्ते णिवशमाणे लक्खशेण मित्तत्तणं उवगदे । तहिं अवशले लक्खशेण गूढं विशकण्णआपयोअं उप्पादिअ घादिदे देवे पव्वदीशले ।

४३ मल० सबाष्पमात्मगतम् । कथं राक्षसेन घातितस्तातो न चाणक्येन ।

४४ क्षप० । तदो हगे लक्खशस्स मित्तं त्ति कदुअ चाणक्कहदएण शणिआलं णअलादो णिव्वाशिदे । दाणिं पि लक्खशेण अणे-

---

एष निवेदयामि । शृणोतु श्रावकः । अस्ति तावदहं मन्दभाग्यः प्रथमं पाटलिपुत्रे निवसन् राक्षसेन मित्रत्वमुपगतः । तत्रावसरे राक्षसेन गूढं विषकन्याप्रयोगमुत्पाद्य घातितो देवः पर्वतेश्वरः । ४४ ततोऽहं राक्षसस्य मित्रमिति कृत्वा चाणक्यहतकेन सनिकारं नगरान्निर्वासितः । इदानीमपि राक्षसेनाने-

---

४२ एशे णिवेदेमि omitted in all but B·N· . अत्थ for अस्ति A· . अहं for हगे A·P·M·R·J·F·S· . अस्ति दाव omitted S· . मन्दभाओ A·M·R·F· , [illegible] B· . अहिणिवशमाणे A·P·J·E· , अहिणिवशमाणे F· , अहिणिवशमाणेण G· , अहिणि-वशन्तेण M·R· . [illegible] S·B·E·N· . च added after तहिं B·E·N· . अन्तले for अवशले E· , [illegible] S· [illegible] for कण्णआ A·S·E· E·N·G· . पओएण S· . उप्पादिअ omitted S· ; समुप्पादिअ for it B·N· . वाचा added before घादिदे E· . पादिदे for घादिदे F· . देवे omitted A·P·M·R·J·F·G·. ४३ तातः omitted R· ; स्व (sic·त) तातः for it F· . [illegible] ॥ [illegible] (ततः once R·) ॥ added after चाणक्येन । in all. ४४ हदगे for हगे G· , गद्दे (sic·हगे) E· . मित्त A·S·E· . [illegible] P·R·F· . त्ति omitted F·B·N· . णिक्कासिदे A·P·F·S·G· . अण्णाअ for अणेअ S·

अलायकज्जकुशलेण किंवि तालिशं आलहीअदि येण हगे यीअलोआदो णिव्वाशिज्जामि।

४५ भागु०। भदन्त प्रतिश्रुतराज्यार्धसंप्रदानमनिच्छता चाणक्यहतकेनेदमकार्यमनुष्ठितं न राक्षसेनेति श्रुतमस्माभिः।

४६ क्षप० कर्णौ पिधाय। शन्तं पावं शन्तं पावं। चाणक्केण विशकञ्ञाए णामं वि ण शुदम्।

४७ भागु०। भदन्त इयं मुद्रा दीयते। एहि कुमारं श्रावय।

४८ मल० सास्रमुपसृत्य।

कराजकार्यकुशलेन किमपि तादृशमारभ्यते येनाहं जीवलोकान्निर्वासयिष्ये। ४६ शान्तं पापं शान्तं पापम्। चाणक्येन विषकन्याया नामापि न श्रुतम्।

लाआ for लाय S·; लाय omitted M·R·J·F·B·N·G·. अकज्ज for कज्ज J·F·B·N·G·. आलम्भीअदि S·B·E·N·. अहगे for हगे F·. णिक्कासिज्जेमि A·P·M·R·J·F·, णिक्कासि(sic· सी) आमि B·N·, णिक्कासिअदि (sic· सीआमि) G·, णिक्कासीहो (sic· हे) S·. ४५ भदन्त omitted G·. प्रतिश्रुत्य M·R·F·. संप्रदान omitted in all but B·E·. अयच्छता for अनिच्छता A·P·M·R·J·F·N·, अभिगच्छता G·. न राक्षसेन omitted E·. ४६ शन्तं पावं read once in R·J·F·S·B·N·G·, and omitted altogether in E·. सावका added before चाणक्केण S·B·E·N·G·. चाणक्को B·N·, चाणक्कस्स S·E·G·. कण्णा for कञ्ञाए G·. जाणादि for शुदं B·, विदिदं S·E· तेण जव्व दुट्ठबुद्धिणा लक्खसेण एसा अकज्जसिद्धी किदा। added at the end in B·N·. ४७ भदन्त omitted P·M·R·J·G·. कष्टमिदम् added after भदन्त B·N·. इयं added before मुद्रा S·B·E·N·. दीयते omitted S·; प्रदीयते for it P·. संश्रावयाव: B·N·, श्रावयाम: P·. ४८ सास्रम् omitted in all but E·. उपसृत्य omitted S·B·N·G·

श्रुतं सखे श्रवणविदारणं वचः
सुहृन्मुखाद्रिपुमधिकृत्य भाषितम्।
पितुर्वधव्यसनमिदं हि येन मे
चिरादपि द्विगुणमिहाद्य वर्धते ॥ ६ ॥

४९ क्षप० स्वगतम्। अये श्रुतं मलयकेतुहतकेन। हन्त कृतार्थोऽस्मि। निष्क्रान्तः।

५० मल० प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा। राक्षस राक्षस युक्तमिदम्।

मित्रं ममायमिति निर्वृतचित्तवृत्ति
विश्रम्भतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यम्।
तातं निपात्य सह बन्धुजनाश्रुतोयै-
रन्वर्थतोऽपि ननु राक्षस राक्षसोऽसि ॥ ७ ॥

५१ भागु० स्वगतम्। रक्षणीया राक्षसस्य प्राणा इत्यार्यादेशः। भवतु। एवं तावत्। प्रकाशम्। कुमार अलमावेगेन। आसनस्थं कुमारं किंचिद्विज्ञापयितुमिच्छामि।

५२ मल० उपविश्य। सखे किमसि वक्तुकामः।

५३ भागु०। कुमार इह खल्वर्थशास्त्रव्यवहारिणामर्थवशादरिमित्रो-

इदम् for रिपुम् P. इव for इह in all but G. वर्तते for वर्धते S.G. ४९ अये गुदं मलयकेतुहदएण E.N.G. हन्त omitted A.P.B.N. चाणक्यः for अस्मि E., कौटिल्यः S. ५० राक्षस once R.F.B.N. इदम् omitted R.G.; युक्तम् for it A.P.M.J.F. इदम् for अयम् in all but B.N. वृत्तिः B.E. कार्यः B.E. जनाक्षि for जनाश्रु S.B.E. ५१ राक्षसप्राणाः F. कुमार twice S. आसनसंस्थं E. ५२ एहि added in the beginning F. वक्तुमनाः S. ५३ अत्र(sic अर्थशास्त्र)व्यवहारा(sic रि)णाम् R.

दासीनव्यवस्था न लौकिकानामिव स्वेच्छावशात् । यतस्तस्मिन् काले सर्वार्थसिद्धिं राजानमिच्छतो राक्षसस्य चन्द्रगुप्तादपि बलीयस्तया सुगृहीतनामा देवः पर्वतेश्वर एवार्थपरिपन्थी महानरातिरासीत् । तस्मिंश्च राक्षसेनेदमनुष्ठितमिति नातिदोषमिवात्र पश्यामि । पश्यतु कुमारः ।

मित्राणि शत्रुत्वमिवानयन्ती मित्रत्वमप्यर्थवशाच्च शत्रून् ।
नीतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं जन्मान्तरं जीवित एव पुंसः ॥ ८ ॥

तदत्र वस्तुनि नोपालम्भनीयो राक्षसः । आ नन्दराज्यलाभादुपग्राह्यश्च । परतस्तस्य परिग्रहे वा परित्यागे वा कुमारः प्रमाणम् ।

५४ मल० । एवम् । सखे सम्यग् दृष्टवानसि । यतोऽमात्यवधे प्रकृतिक्षोभः स्यात् । एवं च संदिग्धो विजयः स्यात् ।

लोकानाम् E. . यतः omitted S. . अतिबलीयस्तया for अपि बलीयस्तया S. . आत्मपरिपन्थी महानिति मतिरासीत् S. . च omitted G. . तस्मिंश्च काले B.N. . नास्ति दोष एव A.P.M.R.J.F.G. , निर्दोषमिव S. . इति added after अत्र A.P.M.R.J.F.G. . हि added after पश्यतु A.P.S.E. . उपानयन्ती in all but B.N. . अस्यार्थे for अप्यर्थ A.P.M.R.J.E.G. , अर्थस्य F. . जीवत एव in all but P.R.S. . अनुपालम्भनीयो G. , अनुपालभ्यो B.E.N. , अनुपालऽधऽयो S. . अनुग्राह्यश्च A.B.N. . परतश्च तस्य S. . तस्य omitted A.P.M.R.J.F.E.G. . वा after परिग्रहे omitted S.B.E.N.G. . निग्रहे for परित्यागे P. . देवः for कुमारः S. . प्रमाणं भविष्यति S.B.E.N.G. . ५४ एवम् omitted G. . भवतु added after एवम् B.E.N. . अन्यथा for यतः B.N. . अस्य for अमात्य B.N. . स्यात् after विजयः omitted A.P.M.R.J.F.S. . अस्माकम् added at the end B.N. . सम्यग्...विजयः स्यात् omitted E. .

५५ प्रविश्य पुरुषः । जेदु कुमारो । अज्ज गुम्माहिकिदो दीहरक्खो विण्णवेदि । एसो खु अह्मेहिं कडआदो णिक्कमन्तो अगहीदमुद्दो सलेहो पुरिसो गहीदो । ता पच्चक्खीकरेदु णं अज्जो त्ति ।

५६ भागु० । भद्र प्रवेशय ।

५७ पुरु० । जं अज्जो आणवेदि । निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानः संयतः सिद्धार्थकः ।

५८ सिद्धा० स्वगतम् ।

आणत्तीअ गुणेसु अ दोसेसु परंमुहं कुणन्तीए ।
अह्मारिसजणणीए पणमामो सामिभत्तीए ॥ ९ ॥

५९ उपसृत्य पुरु० । अज्ज अअं सो पुरिसो ।

---

५५ जयतु कुमारः । आर्य गुल्माधिकृतो दीर्घरक्षो विज्ञापयति । एष खलु अस्माभिः कटकान्निष्क्रामन्नगृहीतमुद्रः सलेखः पुरुषो गृहीतः । तत् प्रत्यक्षीकरोत्वेनमार्य इति । ५७ यदार्य आज्ञापयति । ५८ आज्ञप्त्या गुणेषु दोषेषु च पराङ्मुखं कुर्वतीम् । अस्मादृशजननीं प्रणमामः स्वामिभक्तिम् ॥ ५९ आर्य अयं स पुरुषः ।

---

५५ जेदु twice S·B·E·N·G· . अअं अज्जस्स for अज्ज S·B·E·N·. गुम्मट्ठाणाहिकिदो in all but M·R·S· . दीहचक्खू B·N· , दिग्घवक्खो (sic·रक्खो) S· . अज्ज added before विण्णवेदि B·N· . खु omitted S· . णिक्कमन्तो E· . णं omitted E· . अमच्चो for अज्जो F· . त्ति omitted A·P· . अमुद्दालञ्छिदो कम्म (sic·कम्मा) दि लेहहारो त्ति sic·णिग्गहिदो । एमाणं करेदु अज्जो त्ति for अगहीद......अज्जो त्ति S· .
५६ भद्र omitted S· ५७ तथा for जं...वेदि A·P·M·R·J·F·G· . ५८ जाणन्तीए for आणत्तीअ in N· , तिप्पन्तीए in B· , आणन्तीए in the rest. गणेसु B· . अ omitted in all. करन्तीए for कुणन्तीए S·B·E·N·G· .

६० भागु॰ विलोक्य। भद्र किमयमागन्तुक आहोस्विदिहैव कस्यचित् परिग्रहः।

६१ सिद्धा॰। अज्ज अहं खु अमच्चरक्खसस्स सेवओ।

६२ भागु॰। भद्र तत् किमगृहीतमुद्रः कटकान्निष्क्रामसि।

६३ सिद्धा॰। अज्ज कज्जगोरवेण तुवराविदो ह्मि।

६४ भागु॰। कीदृशं तत् कार्यगौरवं यद्राजशासनमुल्लङ्घयति।

६५ मल॰। सखे भागुरायण लेखमपनय।

६६ भागु॰ सिद्धार्थकहस्ताल्लेखं गृहीत्वा मुद्रां दृष्ट्वा। कुमार अयं लेखो राक्षसमुद्राङ्कितः।

६७ मल॰। मुद्रां परिपालयन्नुद्घेष्ट्य दर्शय।

भागुरायणस्तथा कृत्वा दर्शयति।

६८ मल॰ वाचयति। स्वस्ति। यथास्थानं कुतोऽपि कोऽपि कमपि

---

६१ आर्य अहं खल्वमात्यराक्षसस्य सेवकः। ६३ आर्य कार्यगौरवेण त्वरायितोऽस्मि।

---

६० भद्र omitted M·G·. अयम् omitted S·E·. इहैव omitted E·. कस्यापि S·. ६१ पासपरिवत्ती for सेवओ B·, संतोसिओ सिद्धत्थओ S·. ६२ भद्र omitted P·S·. किमर्थम् for किम् B·E·N·G·. न गृहीत for अगृहीत P·. निष्क्रामति S·. ६३ तुवरामो G·. ६४ उल्लङ्घयसि S·B·. ६५ सखे omitted M·S·E·. भागुरायण omitted M·. लेखमिमम् S·. उपानय B·N·, उन्नय S·, अपर्ना (sic·न)य G·. ६६ राक्षसमुद्राङ्कितः omitted in S·; राक्षसनामाङ्कित(*v·l*·माङ्के E·)यं मुद्रा for it in the rest. ६७ उद्घाट्य in all but S·E·G·. ६८ यथास्थाने B·E·N·G·, स्थाने S·. कुतोऽपि omitted S·E·.

पुरुषविशेषमवगमयति। अस्मत्प्रतिपक्षं निराकृत्य दर्शिता सत्यवादिता सत्यवता। सांप्रतमेतेषामपि प्रथममुपन्यस्तसंधीनामस्मत्सुहृदां पूर्वप्रतिज्ञातसंधिपरिपणनप्रोत्साहनेन सत्यसंधः प्रीतिमुत्पादयितुमर्हति। एते ह्येवमुपगृहीताः सन्तः स्वाश्रयविनाशेनैवोपहारिणमाराधयिष्यन्ति। अविस्मृतमेतत् सत्यवतः स्मारयामः। एतेषां मध्ये केचिदरेः कोशदन्तिभिरर्थिनः केचिद्विषयेणेति। अलंकारत्रयं च सत्यवता यदनुप्रेषितं तदुपगतम्। अस्माभिरपि लेखस्याशून्यार्थं किंचिदनुप्रेषितं तदुपगमनीयम्। वाचिकं चाप्ततमात् सिद्धार्थकाच्छ्रोतव्यमिति।

विशेष omitted S. यथास्मत्प्रति • P. विपक्षं B. का फि added after दर्शिता A·P·M·R·J·F·N. सत्यवादिता omitted P·N; सत्यता for it A·M·R·J·F·G. सत्यवादिना for सत्यवता in all but S·B. एषाम् for एतेषाम् B·N. पूर्वसंप्रतिज्ञात M·R·F·G., पूर्वं प्रतिज्ञात E. संबान्धि (sic· संधि) M·R·G. परिपणप्रतिपादनेन S, परिपणवस्तुप्रतिपादनप्रोत्साहनेन B·N, परिपणप्रोत्साहनेन E·G. भवान् added before अर्हति S. अपि for हि in all but B. अनुगृहीताः for उपगृहीताः A·P·M·J·F·G. एव omitted A·P·M·R·J·G; च for it F. उपकारिणम् for उपहारिणम् in all. आश्रयिष्यन्ति for आराधयिष्यन्ति M·R·J·F., आश्रयन्ति A·P. सुस्मृतम् for अविस्मृतम् S. अपि added before एतत् S·B·E·N. स्मारयामि S·B, सत्यमारचयामः(?) R. मध्यात् S. दण्डाभ्याम् for दन्तिभिः in all but B. अस्मान् प्रति added before अलंकारत्रयं B·N. प्रेषितं for अनुप्रेषितं S. मयापि in all but B·N. तिष्ठति added before तद् G. तदुपगमनीयम् omitted S. च omitted F. अस्म(sic·स्मा)न् added before सिद्धार्थकात् F. अस्मात् for सिद्धार्थकात् A·P·M·R·J·F. श्रद्धेयम् for श्रोतव्यम् S, प्रत्येतव्यम् E.

सखे भागुरायण कीदृशो लेखः ।

६९ भागु० । भद्र सिद्धार्थक कस्यायं लेखः ।

७० सिद्धा० । अज्ज ण जाणामि–

७१ भागु० । धूर्त लेखो नीयते न च ज्ञायते कस्यायमिति । सर्वं तावत् तिष्ठतु । वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम् ।

७२ सिद्धा० भयं नाटयन् । तुह्मेहिं–

७३ भागु० । किमस्माभिः ।

७४ सिद्धा० । तुह्मेहिं गिहीदो—ण जाणामि—किं भणामि त्ति ।

७५ भागु० सक्रोधम् । एष ज्ञास्यसि । भासुरक बहिर्नीत्वा तावत् ताड्यतां यावत् कथयति ।

७६ पुरु० । जं अज्जो आणवेदि । तेन सह निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । अज्ज

---

७० आर्य न जानामि– ७२ युष्माभिः– ७४ युष्माभिर्गृहीतो– न जाणामि– किं भणामीति । ७६ यदार्य आज्ञापयति । आर्य

सखे omitted A·P·M·R·J·F· . अयं added before लेखः S· . लेखार्थः for लेखः B·N· . ६९ भद्र omitted R·S· . ७१ हे धूर्त J·S·B·E·N·G· . धूर्त omitted P·M·R· . च omitted P·M·R·J·F·N· . त्वया added before ज्ञायते E· . जाने for ज्ञायते F· . अयम् omitted R·B·E·G· . तावत् omitted M·R· . तत्त्वेन (sic·तत् केन) श्रद्धेयम् for त्वत्तः केन श्रोतव्यम् S· . ७४ मिस्सेहिं for तुह्मेहिं A·P·M·R·J·F· . का कधेति for किं भणामि त्ति B·G· , तं त्ति S· . ७५ जानासि for ज्ञास्यसि M·R·J·F·S·G· , न जानासि A·P· . भद्र भासुरक B·E·N· . तावत् omitted F· . सर्वमनेन कथितं भवेत् for कथयति B·N· , कथयितव्यमनेनेति E· . ७६ अमच्चो for अज्जो A·P·M·R·J·F·G· . च added after इअं E· .

इअं मुद्दालञ्छिदा पेडिआ तस्स ताडीअमाणस्स कक्खादो णिवडिदा।

७७ भागु० विलोक्य। कुमार इयमपि राक्षसमुद्राङ्कितैव।

७८ मल०। सखे अयं लेखस्याशून्यार्थो भविष्यति। इमामपि मुद्रां परिपालयन्नुद्घाट्य दर्शय।

भागुरायणस्तथा कृत्वा दर्शयति।

७९ मल० विलोक्य। अये तदिदमाभरणं यन्मया स्वशरीरादवतार्य राक्षसाय प्रेषितमासीत्। व्यक्तम्। चन्द्रगुप्तस्यायं लेखः।

८० भागु०। कुमार एष निर्णीयत एव संशयः। भद्र पुनरपि ताड्यताम्।

८१ पुरु०। जं अज्जो आणवेदि। निष्क्रम्य सिद्धार्थकेन सह पुनः प्रविश्य।

इयं मुद्रालाञ्छिता पेटिका तस्य ताड्यमानस्य कक्षाया निपतिता।

८१ यदार्य आज्ञापयति। एष खलु ताड्यमानः कुमारायैव निवे-

लक्खिदा for लञ्छिदा B·G·, लञ्छिय-E·. आहरणपेडिआ B·G·, पसेविआ S·, पि(sic·प)सिविआ E·. ताडीअमाणस्स omitted M·R·J·F·N·G·; ताडि (sic·डा) अन्तस्स for it A·P·S·. णाम added before कक्खादो B·. कक्खादो omitted B·E·N·G·. णिवडिदा omitted S·. ७७ कुमार omitted R·. ७८ सखे omitted R·F·S·B·E·N·. स added after अयं E·. लेखो (sic· लेखा–) for लेखस्य E·. लेखान्यार्थो S·. उद्घट्य for उद्घाट्य S·. ७९ यत् omitted in all but S·B·E·N·, मया omitted M·. यत् added before प्रेषितम् A·P·F·G·. आसीत् omitted in all but E·. अयं omitted in all but B·N·. ८० कुमार omitted R·F·S·E·G·, मया added after एष M·. निर्णीतः for निर्णीयते F·. एव omitted S·B·E·N·G·. न added before संशयः G·. ८१ तह for जं...वेदि A·P·M·R·J·F·G·. सिद्धार्थकेन सह omitted B·E·N·

एसो खु ताडीअमाणो कुमारस्स य्येव णिवेदेमि त्ति भणादि ।

८२ मल० । तथा भवतु ।

८३ सिद्धा० पादयोर्निपत्य । अभएण मे कुमारो पसादं करेदु ।

८४ मल० । भद्र अभयमेव परवतो जनस्य । निवेद्यतां यथावस्थितम् ।

८५ सिद्धा० । णिसामेदु कुमारो । अहं खु अमच्चरक्खसेण इमं लेहं देइअ चन्दउत्तसआसं पेसिदो ह्मि ।

८६ मल० । वाचिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

८७ सिद्धा० । कुमार आदिट्ठो ह्मि अमच्चेण जहा एदे मह पिअव-

दयामीति भणति । ८३ अभयेन मे कुमारः प्रसादं करोतु । ८५ निशामयतु कुमारः । अहं खल्वमात्यराक्षसेनेमं लेखं दत्वा चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितोऽस्मि । ८७ कुमार आदिष्टोऽस्म्यमात्येन यथैते मम

अत्र एसो B·E·N· . सअं added before य्येव B·N· , अहं E· . विण्णवेमि for णिवेदेमि E· . विण्णवेदि for भणादि B·E·N· . All from एसो to भणादि is left out in S· . ८२ प्रवेशय for तथा भवतु B·E·N·. पुरु०॥ जं कुमारो आणवेदि ॥ निष्क्रम्य सिद्धार्थकेन सह प्रविशति ॥ added after भवतु in B·E·N· . ८३ मे omitted E· ; दाव for it S· . अज्जो for कुमारो in all but S·B·E· . ८४ भद्र twice B·N· . परायत्तजनस्य B·N· . तन्निवेद्यतां B·N· . यथास्थितम् P· , यथावत्स्थितम् M·R· , यथावास्थितः(sic·तम्) A· . चन्दउत्तस्स सआसं A·P·F·S· . ८६ भद्र added before वाचिकम् B·N· , अत्र E· . ८७ कुमार omitted S· . वअस्सा पञ्च omitted S· .

अस्सा पञ्च राआणो तुए सह पढमसमुप्पण्णसंधाणा। ते जहा कुलूदाहिवो चित्तवम्मा मलअजणाहिवो सीहणादो कह्मीरदेसणाहो पुक्खरक्खो सिन्धुराओ सिन्धुसेणो पारसीआहिवदी मेहक्खो। एदेसु पढमगिहीदा तिण्णि राआणो मलअकेदुणो विसअं इच्छन्ति अवरे हत्थिबलं कोसं अ। ता जहा चाणक्कं णिराकरिअ महाभाएण मह पीदी समुप्पादिदा तहा एदाणं वि

प्रियवयस्याः पञ्च राजानस्त्वया सह प्रथमसमुत्पन्नसंधानाः। ते यथा कुलूताधिपश्चित्रवर्मा मलयजनाधिपः सिंहनादः काश्मीरदेशनाथः पुष्कराक्षः सिन्धुराजः सिन्धुषेणः पारसीकाधिपतिर्मेघाक्षः। एतेषु प्रथमगृहीतास्त्रयो राजानो मलयकेतोर्विषयमिच्छन्त्यपरे हस्तिबलं कोशं च। तद्यथा चाणक्यं निराकृत्य महाभागेन मम प्रीतिः समुत्पादिता तथैतेषामपि प्रथमभणितोऽर्थः

तुए सह omitted S·. सहज–for सह G·. पढम added before समुप्पण्ण S·B·G·. सिणेहा for संधाणा A·P·M·R·J·F·S·. ते omitted B·; तं for it S·E·N·G·. कुलूताहिवो N·, कोलूताहिवो S·. चित्तवम्मो B·E·N·G·. मलआहिवो S·G·, मलअजणवदाहिवो B·, मलअणअरा(sic·णरा)हिवो A·P·M·R·J·F·N·. सीहणाहो R·F·. कीर for कह्मीर N·G·. देस omitted S·. पारसीआहिवदी S·B·E·. मेहणादो A·P·J·E·N·, मेअणादो M·R·G·, मेहणाहो F·, मेहक्को S·. त्ति मेहक्खो in all. एत्थ for एदेसु S·, एत्थ जेव्व B·, एत्थ जे E·. एत्थ एदे N·G·. गणिदा for गिहीदा G·, भणिदा B·, पडि(sic·हि)दा S·. एदे मलअ S·. अहिलसन्ति for इच्छन्ति B·. इदरे B·E·G·, इओ (sic· इअरे) S·. त्ति (sic·वि) added after अवरे N·, दुए S·, दुवे वि E·G·, वि दुवे B·. कोसहत्थिबलं B·. कोस अ omitted G·; त्ति for it B·E·. इच्छन्ति S·. ता omitted M·R·; तं for it S·N·G·. णिक्कारिअ G·. महाराएण B·. उप्पादिदा F·S·B·N·. तदा for तहा N·. वि omitted E·.

पढमभणिदो अत्थो संपादइदव्वो त्ति पत्तिओ वाआसंदेसो ।

८८ मल० स्वगतम् । कथं चित्रवर्मादयोऽपि मामभिद्रुह्यन्ति । अथ वा अत एव तेषां राक्षसे निरतिशया प्रीतिः । प्रकाशम् । विजये राक्षसं द्रष्टुमिच्छामि ।

८९ प्रती० । जं कुमारो आणवेदि । निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः पुरुषेण सह सचिन्तो राक्षसः ।

९० राक्ष० स्वगतम् । आपूर्णमस्मद्बलं चन्द्रगुप्तबलैरिति यत्सत्यं न मे मनसः परिशुद्धिरस्ति । कुतः

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं बिभ्रत् स्वपक्षे स्थितिं
व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत् तत् साधनं सिद्धये ।
यत् साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धं च यत्
तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात् स्वामिनो निग्रहः ॥ १० ॥

संपादयितव्य इत्येतावान् वाक्संदेशः ।   ८९ यत् कुमार आज्ञापयति ।

पसादइदव्वो for संपादइदव्वो B. एदिओ for पत्तिओ N.G. राअसंदेसो B.N.G. त्ति added at the end S.B. ८८ स्वगतम् omitted A.P. मह्यमभिद्रुह्यन्ति A.P.M.J., ममा (sic. माम)भिद्रुह्यन्ति E., मामपि द्रुह्यन्ति S., मह्यमभिद्रुह्यन्ते R.F. अथ वा omitted S.B.N. सत्यम् added after अथ वा A.P. तेषां omitted A.P.M.R.J.F.; एतेषां for it B.N. अमात्यराक्षसं B.N. ९० संपूर्णम् S.B.N., पूर्णम् A.P.M.R.J.F.G. साध्यं (sic. सत्यं) for सत्यं F. शुद्धिः S.B.E.N. कुतः omitted S. कथितं for घटितं S. वृत्तं for बिभ्रत् S. सपक्षे A.P.R.J.F.S.G. च यत् for स्थितिं S. प्रतिपक्षतो for च विपक्षतो S. साधितं for साधनं S.

अथ वा तैस्तैर्विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोपजापपरापूर्णमिति न विकल्पयितुमर्हामि । प्रकाशम् । भद्र प्रियंवदक उच्यतामस्मद्वचनात् कुमारानुयायिनो राजानः । संप्रति दिने दिने प्रत्यासीदति कुसुमपुरम् । तत् परिकल्पितविभागैर्भवद्भिः प्रयाणे प्रयातव्यम् । कथमिति ।

प्रस्थातव्यं पुरस्तात् खसमगधगणैर्मामनु व्यूढसैन्यै-
र्गान्धारैर्मध्ययाने यवननृपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।
पश्चात् तिष्ठन्तु वीराः शकनरपतयः संभृताश्चीनहूणैः
कौलूताद्यश्च शिष्टः पथि परिवृणुयाद्राजलोकः कुमारम् ॥११॥

९१ पुरु० । जं अमच्चो आणवेदि । निष्क्रान्तः ।

९२ प्रविश्य प्रतीहारी । जेदु अमच्चो । अमच्च इच्छदि तुमं कुमारो

---

९१ यदमात्य आज्ञापयति । ९२ जयत्वमात्यः । अमात्य इच्छति त्वां कुमारः

तैस्तैः omitted in all but S·B·N· . विज्ञात omitted S· . अर्हति F· . भद्र omitted S·B·N·G· . कुमार omitted S· . दिने दिने omitted S· . अतः for तत् B·N· , यतस्तत् E·G· , यतस्ततो S· . कल्पित for परिकल्पित E·G·, जल्पित S· . प्रतिभागैः E·, विभवैः M·R· . प्रयाणप्रतिदिने for प्रयाणे S· . प्रस्थातव्यम् B·N· . सह for खस-M·R·F·G· . पुरस्ताद्दवनतनुगैः S· . व्यूतसैन्यैः for व्यूढसैन्यैः P· , व्यूप सैन्यैः A·M·R·J·F·S·E·G· . मध्ययानैः F·. यवननरपतिभिः for यवननृपतिभिः in all. गच्छन्तु for तिष्ठन्तु B·N· . शकनृपतयः संभृताश्चास्महूणाः S· . संवृताः for संभृताः B·E·N·. चीण for चीन A·P·M·J·F·, चीन R·G·, चेदि B·N· , सर्व E· . विशिष्टः for च शिष्टः E· . अवशिष्टः S· . पथि पथि वृणुयाद् A·P·M·R·J·F·G· . ९१ तह for जं...वेदि A·P·M·R·J·F·N· . अज्जो for अमच्चो S·E· . ९२ जेदु twice S·B·N· . अमच्च omitted S· ; अमच्चं for it B·N· . तुमं omitted B·N· ; दे for it S·E· .

पेक्खिदुं ।

९३ राक्ष० । भद्रे मुहूर्तं तिष्ठ । कः कोऽत्र भोः ।

९४ प्रविश्य पुरुषः । आणवेदु अमच्चो ।

९५ राक्ष० । भद्र उच्यतां शकटदासः । यथा परिश्रापिता वयमाभरणं कुमारेण तन्न युक्तमनलंकृतैः कुमारदर्शनमनुभवितुम् । अतो यत् तदलंकरणत्रयं क्रीतं तन्मध्यादेकं दीयतामिति ।

९६ पुरु० । जं अमच्चो आणवेदि । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । अमच्च इदं अलंकरणं ।

९७ राक्ष० नाट्येनात्मानमलंकृत्योत्थाय च । भद्र राजकुलगामिनं मार्गमादेशय ।

९८ प्रती० । एदु अमच्चो ।

प्रेक्षितुम् । ९४ आज्ञापयत्वमात्यः । ९६ यदमात्य आज्ञापयति । अमात्य इदमलंकरणम् । ९८ एत्वमात्यः ।

---

९३ मुहूर्तं omitted A· . ९५ शकटदासं (प्रतिB·N·) ब्रूहि for उच्यतां शकटदासः S·B·E·N· . अस्मद्वचनात् added after उच्यताम् G· . यथा omitted M·R·S· . आभरणानि in all but B·N· . अयुक्तम् for न युक्तम् E·N· . इदानीम् added before कुमार in S·E· , इदानीमस्माभिः in A·B·N· . अतो omitted M·R· ; यतो for it P·E· , ततो S· . तद् omitted S· . अलंकार for अलंकरण P·S· . परिक्रीतं S· . ९६ तह for जं......वेदि A·P·M·R·J·F·N· . अज्जो for अमच्चो E· . अमच्च omitted E· . इममलंकरणं E· , इदं तं अलंकरणं B·N· , एदं आहरणं P· , इदं तं अलंकारत्तअं S· . ९७ राजोपगामिनं A·P·M·R·J·G· . राजोपवेशगामिनं F· . पन्थानम् for मार्गम् S· . आदर्शय F· . ९८ एदु twice S·B·E·N·G· . अज्जो for अमच्चो P·

९९ राक्ष० स्वगतम्। अधिकारपदं नाम निर्दोषस्यापि पुरुषस्य महदाशङ्कास्थानम्।

भयं तावत् सेव्यादभिनिविशते सेवकजनं
ततः प्रत्यासन्नाद् भवति हृदये चैव निहितम्।
ततोऽध्यारूढानां पदमसुजनद्वेषजननं
मतिः सोच्छ्रायाणां पतनमनुरूपं कलयति॥ १२॥

१०० परिक्रम्य प्रती०। अमच्च अअं कुमारो चिट्ठदि। उपसप्पदु णं अमच्चो।

१०१ राक्ष० विलोक्य। अये अयं कुमारस्तिष्ठति य एष

पादाग्रे दृशमवधाय निश्चलाङ्गीं
शून्यत्वादपरिगृहीततद्विशेषाम्।
वक्त्रेन्दुं वहति करेण दुर्वहाणां
कार्याणां कृतमिव गौरवेण नम्रम्॥ १३॥

उपसृत्य। विजयतां कुमारः।

१०२ मल०। आर्य अभिवादये। इदमासनम्। आस्यताम्।

राक्षसस्तथा करोति।

---

१०० अमात्य अयं कुमारस्तिष्ठति। उपसर्पत्वेनममात्यः।

---

९९ हि added before नाम E·G·. कृतः added after स्थानम्। in all but P·R·F·. हृदयेष्वेव A·S·I·E·N·. अतोऽध्यारूढानाम् B·N·, ततोऽप्यारूढानाम् S·E·. अनुजन for असुजन G·. जनोद्वेग for जनद्वेष F·. गतिः for मतिः P·M·R·J·F·. अनुकूलं for अनुरूपं in all but S·E·. कथयति F·. १०० ता added before उपसप्पदु B·N·. णं omitted G·. १०१ अये omitted A·P·M·R J·F·G·. निश्चलाभां S·, निश्चलन्तीं B·N·. परेण for करेण A·P·. विजयतां twice B·N·. भवान् for कुमारः S·.

१०३ मल० । आर्य चिरदर्शनेनार्यस्य वयमुद्विग्नाः ।

१०४ राक्ष० । कुमार प्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठता मया कुमाराद्वयमुपालम्भोऽधिगतः ।

१०५ मल० । आर्य प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुमिच्छामि ।

१०६ राक्ष० । कुमार एवमादिष्टाः कुमारानुयायिनो राजानः । प्रस्थातव्यमिति पूर्वोक्तं पठति ।

१०७ मल० स्वगतम् । कथं य एव मद्विनाशेन चन्द्रगुप्तमाराधयितुमुद्यतास्त एव मां परिवृण्वन्ति । प्रकाशम् । आर्य अस्ति कश्चिद्यः कुसुमपुरं प्रति गच्छति तत आगच्छति वा ।

१०८ राक्ष० । कुमार अवसितमिदानीं गतागतप्रयोजनम् । अल्पैरहोभिर्वयमेव तत्र गन्तारः ।

१०९ मल० स्वगतम् । विज्ञायते । प्रकाशम् । यद्येवं ततः किमार्येणायं सलेखः पुरुषः प्रेषितः ।

---

१०३ आर्य omitted S· ; अमात्य for it B·N· . चिरमदर्शनेन S·B·N· , चिरादर्शनेन E· . १०४ प्रयाणं प्रति विधानम् M·R· . १०५ अमात्य for आर्य B·N· . १०६ कुमार omitted A·P· . कुमारस्यानुयायिनो B·N·G· , अनुयायिनो A·P·M·R·J·F· . १०७ विज्ञायते added before कथं B·N· . कथं omitted S· . एवं (sic-एव) for एव S· . मद्विनाशे S· . परिवृणान्ति P· , वृण्वान्ति S· . प्रकाशम् । omitted P·R· . यः omitted S· . प्रति omitted S·E·G· . ततः omitted S·E· . १०८ कुमार omitted in all but B·E·N· . एवम् added before इदानीं S· . गमनागमन for गतागत S· . ननु पञ्चपैः for अल्पैः B·N· , पञ्चपैः S· , कतिपयैः R· . तत्र omitted P· . यास्यामः for गन्तारः S·E· . १०९ अयि added before यदि E· . तर्हि for ततः S·, तत् B·N· . अकार्येण S· . लेखपुरुषः for सलेखः पुरुषः A·P· . कुसुमपुरं added after पुरुषः S·B·E·. प्रस्थापितः B·E· .

११० राक्ष० विलोक्य । अये सिद्धार्थकः । भद्र किमिदम् ।

१११ सिद्धा० सबाष्पं लज्जां नाटयन् । णं विण्णवेमि ताडीअन्तेण मए- । इत्यर्धोक्ते सभयमधोमुखस्तिष्ठति ।

११२ मल० । भागुरायण स्वामिनः पुरस्ताद्भीतो लज्जितश्च नैष कथयिष्यति । स्वयमेवार्याय कथय ।

११३ भागु० । यदाज्ञापयति कुमारः । अमात्य एष कथयति । यथाहममात्येन लेखं दत्त्वा वाचिकं संदिश्य चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः ।

११४ राक्ष० । भद्र सिद्धार्थक अपि सत्यम् ।

११५ सिद्धा० लज्जां नाटयन् । एवं-ताडीअन्तेण मए-णिवेदिदं ।

१११ ननु विज्ञापयामि ताड्यमानेन मया- ११५ एवं- ताड्यमानेन मया- निवेदितम् ।

११० विलोक्य omitted P·E· . अयं for अये S·. सिद्धार्थक R· . अये सिद्धार्थकः omitted P·E· . भद्र किमिदम् omitted G·. ११०–१११ The speeches सिद्धा० सबाष्पं लज्जां नाटयन् ॥ पसीददु अमच्चो । ताडीअन्तेण मए ण पारिदं रहस्सं धारिदुं ॥ राक्ष० ॥ भद्र कीदृशं रहस्यमिति न खल्ववगच्छामि ॥ are inserted with variations between these two speeches in all १११ सबाष्पं लज्जां नाटयन् omitted in all. ताडि (sic·डी)अमाणेण S· . ण पारिदं रहस्सं धारिदुं (त्ति F·) added after मए in F·S· . All from मए down to प्रेषितः in मु·रा·।५।११३ । is left out in E· . ११२ भीतलज्जितो for भीतो लज्जितश्च S· . वा for च B·E·N· . नैव for नैष A· . कथयति S· . अतः added before स्वयम् B·E·N· , यतः G·. आर्यस्य A·P·M·R·J·F· . स्वयमेवार्याय कथय left out in S· . ११३ यदा...कथयति left out in S· . अहम् omitted P· . अमात्यराक्षसेन B·E·N· . च added after वाचिकं S·B·E·N· . प्रस्थापितः for प्रेषितः S· . इति added at the end in all ११४ भद्र omitted S· . ११५ इमं for एवं S·E· , एदं A·B·N·G· . अदिताडीअन्तेण A·P·R·J·F·N·G· .

११६ राक्ष०। अनृतमेतत्। ताड्यमानः पुरुषः किमिव न ब्रूयात्।

११७ मल०। सखे भागुरायण दर्शय लेखम्। वाचिकं चायमस्मै स्वभृत्यः कथयिष्यति।

११८ भागु०। अमात्य अयं लेखः।

११९ राक्ष० वाचयित्वा। कुमार शत्रोः प्रयोग एषः।

१२० मल०। लेखस्याशून्यार्थमार्येणेदमप्याभरणमनुप्रेषितम्। तत् कथं शत्रोः प्रयोग एषः।

१२१ राक्ष० आभरणं निर्वर्ण्य। कुमारेणैतन्मह्यमनुप्रेषितम्। मयाप्येतत् कस्मिंश्चित् परितोषस्थाने सिद्धार्थकाय दत्तम्।

---

११६ कुमार अनृतम् F·S·B·E·N·G·. पुरुषः omitted B·E·N·. इव omitted B·N·; इति for it E·. ११७ सखे omitted S·B·E·N·. भागुरायण omitted G·. एष भृत्यः for चायमस्मै स्वभृत्यः A·P·M·R·J·F·G·, अप्ययमेवास्य भृत्यः S·E·. कथयति P·S·. ११९ कुमार twice B·N·. अयम् for एषः S·. १२० लेखा for लेखस्या S·. आर्येण omitted S·. अपि omitted S·B·G·. आभरणजातं प्रेषितम् N·. इति added after अनुप्रेषितम् B·N·. एषः omitted S·. स्यात् added at the end B·N·. १२१ कुमार नैतन्मया प्रेषितम्। added before कुमारेण in A·, कुमार नैतन्मयानुप्रेषितम्। in B·E·N·. कुमारेण omitted S·. हि added after एतद् B·N·. मया for मह्यम् S·, मम G·. दत्तम् for अनुप्रेषितम् B·N·. कुमारे......प्रेषितम्। omitted in E·. च for अपि B·N·. हि added after एतद् S·. एतत् कस्मिंश्चित् omitted B·N·. परितोष omitted S·; पारितोषिक for it E·. पारितोषिकं added after स्थाने S·. प्रदत्तम् G·.

१२२ भागु० । ईदृशस्याभरणविशेषस्य विशेषतः कुमारेणात्मगात्रादवतार्य प्रसादीकृतस्यायं परित्यागभूमिः ।

१२३ मल० । वाचिकमस्मादाप्ततमात् सिद्धार्थकाच्छ्रोतव्यमिति लिखितमार्येण ।

१२४ राक्ष० । कुतो वाचिकम् । लेख एवास्मदीयो न भवति ।

१२५ मल० । इयं तर्हि कस्य मुद्रा ।

१२६ राक्ष० । कपटमुद्रामप्युत्पादयितुं शक्नुवन्ति धूर्ताः ।

१२७ भागु० । कुमार सम्यगमात्यो विज्ञापयति । भद्र सिद्धार्थक केनायं लिखितो लेखः ।

सिद्धार्थको राक्षसस्य मुखमवलोक्य तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।

१२८ भागु० । भद्र अलं पुनरात्मानं ताडयित्वा । कथय ।

---

१२२ अमात्य added before ईदृशस्य S·E· , भो अमात्य B·N· . आभरणविशेषस्य omitted A·P·M·R·J·F·N· . स्व for आत्म S·B·E·N· . दत्तस्य for प्रसादीकृतस्य B·N· . इयं for अयं A·P·M·R·J·F·E·G· , ईदृशी S· . प्रसादभूमिः S· . १२३ आप्ततमात् omitted in all but B·N· . अस्मात् for सिद्धार्थकात् A·P· . तत् कथं शत्रोः प्रयोगः । added at the end in B·N· . १२४ कुमार added before कुतो E· . वा added after कुतो M· . कस्य (वा M·G·) वाचिकम् (इति E·) added after वाचिकम् in A·P·M·R·J·F·S·E·G· , कस्य वा only added in B·N· . अयम् added after एव S·B·E·N· . १२५ इह for इयम् R· . वा added after कस्य M·R· . १२६ कुमार added before कपट B·N· . अपि omitted A·P·M·R·J·F·G· . उत्पादयन्ति for उत्पादयितुं शक्नुवन्ति S· . न added before शक्नुवन्ति M·R· . १२७ मल० । prefixed to भद्र० E· . १२८ भद्र omitted S·B·N· . ताडयितुम् in all but S·B·N· .

१२९ सिद्धा० । अज्ज सअडदासेण ।

१३० राक्ष० । कुमार यदि शकटदासेन लिखितस्ततो मयैव लिखितः ।

१३१ मल० । विजये शकटदासं द्रष्टुमिच्छामि ।

१३२ प्रती० । जं कुमारो आणवेदि ।

१३३ भागु० स्वगतम् । न खल्वनिश्चितार्थमार्यचाणक्यस्य प्रणिधयोऽभिधास्यन्ति । भवतु । एवम् । प्रकाशम् । कुमार न कदाचिदपि शकटदासोऽमात्यस्याग्रतो मया लिखित इति प्रतिपत्स्यते । अतः प्रतिलिखितमस्यानीयताम् । वर्णसंवाद एवैतद् विभावयिष्यति ।

१३४ मल० । विजये एवं क्रियताम् ।

---

१२९ आर्य शकटदासेन । १३२ यत् कुमार आज्ञापयति ।

---

१२९ अअं लिहिदो लेहो added at the end S. १३० तर्हि for ततो B.N. लिखितः after मयैव omitted A.P.M.R.J.F.G. १३३ अनियतार्थम् for अनिश्चितार्थम् S. आचार्य for आर्य G. चाणक्यस्य M.R.F.E. विधास्यन्ति for अभिधास्यन्ति S. आगत्य शकटदासो वा सोऽयं लेख इति प्रत्यभिज्ञाय पूर्ववृत्तं प्रकाशयेत् । एवं संदिहानो मलयकेतुरस्मिन् प्रयोगे श्लथादरो भवेत् । added after अभिधास्यन्ति । in B.N. भवतु । एवं omitted in all but A.P. अमात्यराक्षसस्य S.B.N. अपेक्षया for अग्रतो S. अमात्यराक्षसापेक्षया for अमात्यस्याग्रतो E. लिखितमिति B.N.G. यतः for अतः E, ततः M. अन्यलिखितम् for प्रतिलिखितम् B.N., लिखितम् S.E.G. आनीयते S. यतो added before वर्ण B.N. एतं for एतद् A.M.R.J.F., एनं P.S.E.G. भावयिष्यति for विभावयिष्यति R., प्रतिपादयिष्यति S.

१३५ भागु० । कुमार मुद्रामप्यानयत्वियम् ।

१३६ मल० । उभयमपि क्रियताम् ।

१३७ प्रती० । जं कुमारो आणवेदि । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । कुमार इदं सअडदासेण सहत्थलिहिदं पत्तअं मुद्दा अ ।

१३८ मल० उभयमपि नाट्येन विलोक्य । आर्य संवदन्त्यक्षराणि ।

१३९ राक्ष० स्वगतम् । संवदन्त्यक्षराणि । शकटदासस्तु मित्रमिति च विसंवदन्त्यक्षराणि । किं नु शकटदासेन

स्मृतं स्यात् पुत्रदाराणां विस्मृतस्वामिभक्तिना ।
चलेष्वर्थेषु लुब्धेन न यशःस्वनपायिषु ॥ १४ ॥

अथ वा कः संदेहः ।

---

१३७ यत् कुमार आज्ञापयति । कुमार इदं तच्छकटदासेन स्वहस्तलिखितं पत्रं मुद्रा च ।

---

१३५ आनयत्वियम् omitted F· . प्रती० । कुमार मुद्रा वि । for भागु० । कुमार &c· in A·P·M·R·J· , प्रती० । कुमार मुद्दामपि । in G· , प्रती० । कुमार मुद्दं वि जाणवे । in E· . १३६ अथ for अपि F· . आनीयताम् for क्रियताम् A·P·M·R·J·F·G· . १३५-१३६. These two speeches are left out in S· . १३७ एदं for इदं E· . नु added after इदं S·B·E·N· . इदं तं in all but F· . पत्तअं omitted S· . व for अ A·P·M·R·J·F·G· . १३९ संवदन्त्यक्षराणि omitted S·E· . सन्मित्रम् S· , मम मित्रम् B·N· . च omitted P·S·E·G· . न संवदन्ति for विसंवदन्ति M·R· , न विसंवदन्ति F· , संवदन्ति G· . तत् added before किं A·P·S·B·E·N· . नु omitted B·N· ; इदानीं for it A·P· , खलु S· , नु खलु E· , तु (sic·नु) F· . लिखितम् added after दासेन B·E·N· . दारस्य A·P·M·R·J·S·, दारेषु F· . विस्मृता: स्वामिभक्तय: B·N· . बलेषु (sic·चलेषु) S· . नयशासनयायिषु for न यशःस्वनपायिषु S· .

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी सिद्धार्थकस्तत्सुहृत्
तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं पत्रं प्रयोगाश्रयम् ।
सुव्यक्तं शकटेन भेदपटुभिः संधाय सार्धं परै-
र्भर्तृस्नेहपराङ्मुखेन कृपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥ १५ ॥

१४० मल० विलोक्य । आर्य अलंकारत्रयं श्रीमता यदनुप्रेषितं तदुपगतमित्यार्येण यल्लिखितं तन्मध्यात् किमिदमेकम् । निर्वर्ण्यात्मगतम् । कथं तातेन धृतपूर्वमिदमाभरणम् । प्रकाशम् । आर्य कुतोऽयमलंकारः ।

१४१ राक्ष० । वणिग्भ्यः क्रयादधिगतः ।

१४२ मल० । विजये अपि प्रत्यभिजानासि भूषणमिदम् ।

१४३ प्रती० निर्वर्ण्य सबाष्पम् । कुमार कहं ण पच्चभिजाणामि । इदं सुगिहीदणामधेएण पव्वदीसरेण धारिदपुव्वं ।

१४४ मल० सबाष्पम् । हा तात

एतानि तानि तव भूषणवल्लभस्य
गात्रोचितानि कुलभूषण भूषणानि

---

१४३ कुमार कथं न प्रत्यभिजानामि । इदं सुगृहीतनामधेयेन पर्वतेश्वरेण धारितपूर्वम् ।

लेख्यं for पत्रं in all but B·N·. पटुना for पटुभिः B·N·. भर्तुः for भर्तृ A·M·R·F·B·. कृपणप्रागार्थिना P·, कृपणं प्राणार्थिनां S·. १४० विलोक्य omitted F·S·B·E·N·G·. आर्य omitted P·. अलंकरणत्रयं R·F·E·G·. श्रीमतो B·N·. आर्येण omitted in all but B·N·. कष्टम् for कथम् E·. इदम् omitted A·P·. १४१ क्रयादधिगतम् M·R·F·, क्रयाधिगतः N·. १४२ जानाति भवती for जानासि S·B·E·N·. १४३ पच्चभिजाणिस्सं B·N·G·. १४४ वल्लभभूषणस्य A·P·S·E·. भूषितानि for भूषणानि R·F·.

यैः शोभितोऽसि मुखचन्द्रकृतावभासो
नक्षत्रवानिव शरत्समयप्रदोषः ॥ १६ ॥

१४५ राक्ष० स्वगतम् । कथं पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणीत्याह । व्यक्तमेवास्य भूषणानि चाणक्यप्रयुक्तेन वणिग्जनेनास्मासु विक्रीतानि ।

१४६ मल० । आर्य तातेन धृतपूर्वाणां विशेषतश्चन्द्रगुप्तहस्तगतानां क्रयादधिगमः कथं युज्यते । अथ वा युज्यत एवैतत् ।

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छतः ।
कल्पिता मूल्यमेतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥ १७ ॥

१४७ राक्ष० स्वगतम् । अहो सुश्लिष्टोऽभूच्छत्रुप्रयोगः । कुतः ।

लेखोऽयं मम नेति नोत्तरपदं मुद्रा मदीया यतः

नृपचन्द्र for मुखचन्द्र S. शरत्समये A.P.E. १४५ तत् कथम् G. पर्वतेश्वरधृत M.R.F.B.N. एव added after प्रयुक्तेन M. व्यक्तमेवास्य भूषणानि । प्रकाशम् । एतान्यपि चाणक्यप्रयुक्तेन वणिग्जनेनास्मासु विक्रीतानि । for what follows इत्याह । in A.P.J., (नु E.) व्यक्तमेतानि चाणक्यप्रयुक्तेन वणिग्भ्यो जनेनास्मासु विक्रीतानि । in S.E., प्रकाशम् । व्यक्तमेतान्यपि तेन चाणक्यप्रयुक्तेन वणिग्जनेनास्मासु विक्रीतानि । in B.N. १४६ आभरणानां added before विशेषतः S.E.G., आभरणविशेषाणां B.N. चाणक्य for चन्द्रगुप्त F. हस्तमुपागतानां S. वणिग्विक्रय इति for क्रयादधिगमः in A.P.J., वणिग्विक्रयादधिगम इति F., वणिग्भ्यः क्रयाधिगम इति B.E.N., वणिग्भ्यः क्रयाधिगम इति M., वणिग्भ्यः क्रयाधिगतानीति R. न for कथं in all but S. एतत् added after युज्यते B.E.N. आर्याय for अथ वा F. एतत् omitted B.N. कुतः added after एतत् । in A.P.M.J.F. इच्छतः E. १४७ अहो omitted M.R. सु omitted F. अयम् added after सुश्लिष्टः E. भूषणप्रयोगः for अभूच्छत्रुप्रयोगः S.E., अस्येव प्रयोगः B.N., अभूच्छत्रुयोगः R. उत्तरमिदं in all but S. मुद्रापि पापं यतः S.

सौहार्दं शकटेन खण्डितमिति श्रद्धेयमेतत् कथम् ।
मौर्ये भूषणविक्रयं नरपतौ को नाम संभावयेत्
तस्मात् संप्रतिपत्तिरेव हि वरं न ग्राम्यमन्त्रोत्तरम् ॥ १८ ॥

१४८ मल० । एतदार्यं पृच्छामि ।–

१४९ राक्ष० । कुमार य आर्यस्तं पृच्छ । वयमिदानीमनार्याः संवृत्ताः ।

१५० मल० ।

सेव्योऽसौ स्वामिपुत्रः परिचरणपरो मित्रपुत्रस्तवाहं
दाता सोऽर्थस्य तुभ्यं स्वमतमनुगतस्त्वं तु मह्यं ददासि ।
दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते स्वाम्यमत्र
स्वार्थे कस्मिन् समीहा पुनरधिकतरं त्वामनार्यं करोति ॥ १९ ॥

१५१ राक्ष० । कुमार एवमयुक्तव्याहारिणा भवतैव निर्णयो दत्तः । कुतः ।

सेव्योऽसौ स्वामिपुत्रः परिचरणपरो मित्रपुत्रो मम त्वं

खण्डितमिदं S. भवेद् for वरं S. अग्राम्यम् for न ग्राम्यम् S., न ग्राह्यम् M.R. १४९ सवाष्पम् added after राक्ष० in all but B.N. १५० मौर्योऽसौ for सेव्योऽसौ in all. स्वमतभृततनुस्त्वं for स्वमतमनुगतस्त्वं P. तु for च A. निःस्वाम्यम् for ते स्वाम्यम् P. १५१ अभियुक्तव्यवहारिणा B., अभियुक्तव्याहारिणा S., अनि(sic·भि)युक्तव्यवहारिणैव E., प्रष्ट(sic·प्रदुष्ट)व्यवहारिणा N. भवतैव मे omitted in A.P.M.R.J.F.G.; कुमारेणैव मे for it in S. अभियोगो for निर्णयो S. भवतु । तव को दोषः । for कुतः in A.P.M.J.F., भवतु । को दोषः । in R. मौर्योऽसौ स्वामिपुत्र इति युष्मदस्मदोर्व्यत्ययेन पठति for the stanza सेव्योऽसौ &c. in all.

दाता सोऽर्थस्य मह्यं स्वमतमनुगतोऽहं तु तुभ्यं ददामि।
ग्राह्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र मे स्वाम्यमत्र
स्वार्थे कस्मिन् समीहा पुनरधिकतरे मामनार्यं करोति॥ १९॥

१५२ मल० लेखमलंकरणस्थगिकां च निर्दिश्य। इदमिदानीं किम्।

१५३ राक्ष० सबाष्पम्।

भृत्यत्वे परिभावधामनि सति स्नेहात् प्रभूणां सतां
पुत्रेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियां येषामभिन्ना वयम्।
ते लोकस्य परीक्षकाः क्षितिभृतः पापेन येन क्षता-
स्तस्येदं विपुलं विधेर्विलसितं पुंसां प्रयत्नच्छिदः॥ २०॥

१५४ मल० सक्रोधम्। किमद्यापि निह्नूयत एव। विधेर्विलसितमिदं न लोभस्य। अनार्य

कन्यां तीव्रविषप्रयोगविषमां कृत्वा कृतघ्न त्वया

---

१५२ स्थमि(sic-नि)कां E., स्थलिकां B.N., प्रसेविकां S.. किम् omitted F.. १५३ विधिविलसितम्। कुतः added after सबाष्पम्। in A.P.M.R.J., विधि(sic-विधेर्) विलसितमिदं न चाणक्यस्य। कुतः in F.E.G., विधेर्विलसितमिदं न चाणक्यस्य। कुतः in S.B.N.. कृतिवेदिनां G.. कृतधियो B.N.. न भिन्ना for अभिन्ना B.N.. क्षितिभुजः S.. विफ(sic-पु)लं for विपुलं R.. व्यवसितं for विलसितं R.. प्रयत्नो वृथा for प्रयत्नच्छिदः P.. १५४ सरोषम् omitted M.R.. कथम् for किम् S.B.. निह्नुत्या for निह्नूयते F., निह्नुते E., निह्नूयते S.. एव omitted B.; एवं for it S.. किं added after विधेः G.. किल तद् added before विलसितम् in all but B.. व्यवसितम् for विलसितम् A.P.M.R.J.F.N.. इदं omitted in all but S.B.. नमेति for लोभस्य B., नाचिनपदस्लोभस्य S.. कृतघ्नात्मना for कृतघ्न त्वया S.E.N..

विश्रम्भप्रवणः पुरा मम पिता नीतः कथाशेषताम् ।
संप्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपौ
प्रारब्धाः प्रलयाय मांसवदहो विक्रेतुमेते वयम् ॥ २१ ॥

१५५ राक्ष० स्वगतम् । अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । प्रकाशं कर्णौ पिधाय । शान्तं पापं शान्तं पापम् । नाहं पर्वतेश्वरे विषकन्यां प्रयुक्तवान् ।

१५६ मल० । केन तर्हि व्यापादितस्तातः ।

१५७ राक्ष० । दैवमत्र प्रष्टव्यम् ।

१५८ मल० सक्रोधम् । दैवमत्र प्रष्टव्यम् । न क्षपणको जीवसिद्धिः ।

१५९ राक्ष० स्वगतम् । कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः । हन्त रिपुभिर्मे हृदयमपि स्वीकृतम् ।

१६० मल० सक्रोधम् । भासुरक भासुरक आज्ञाप्यतां शिखरसेनः

प्रणयः (sic·प्रवणः) for प्रवणः S· . तदा for पुरा B·E· . मित्रा for मन्त्रा S· . रिपोः P·S·B·E·N·, रिपो G· . प्रणयाय B·E· . १५५ अपि for अपरो P· . विस्फोटः B· , विस्फोटकः N· . गण्डस्फोटः for गण्डस्योपरि स्फोटः S· . कर्णौ पिधाय omitted R· . शान्तं पापम् once R·S·E· . कः for नाहं S· . पर्वतेश्वरे omitted B·N· . आरोपितवान् for प्रयुक्तवान् S·B·N· . अपापोऽहं पर्वतेश्वरे added at the end in B·N· . अपापोऽहं पर्वतेश्वरे for नाहं...प्रयुक्तवान् in E· . १५७ द्रष्टव्यम् for प्रष्टव्यम् A·P· . १५८ सक्रोधम् omitted F·S·B·N· . कथं added before दैवम् E· . एव added after अत्र R· . द्रष्टव्यम् for प्रष्टव्यम् A· . दैवमत्र प्रष्टव्यम् । omitted P· . १५९ स्वगतम् omitted S· . चाणक्यस्य G· . १६० भासुरक omitted B· ; भासुरक भासुरक E· . शे(sic·शि)खरसेनः A·P·M·R·J·F·

सेनापतिः। य एते राक्षसेन सह सुहृत्तामुत्पाद्यास्मच्छरीरद्रोहेण चन्द्रगुप्तमाराधयितुकामाः पञ्च राजानः कौलूतश्चित्रवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादः काश्मीरः पुष्कराक्षः सिन्धुराजः सिन्धुषेणः पारसीकाधिराजो मेघाक्ष इत्येतेषु त्रयः प्रथमे मदीयां भूमिं कामयन्ते । तेभ्यो गम्भीरं श्वभ्रमभिनीय भूमिरेव दीयताम् । इतरौ तु हस्तिबलकामुकौ हस्तिनैव घात्येतामिति ।

१६१ पुरु० । जं कुमारो आणवेदि । निष्क्रान्तः ।

---

१६१ यत् कुमार आज्ञापयति ।

सेनापतिः omitted A·P·M·R·J· . यतः for ये G· . एतेन for एते B·N· . सह omitted M·R·F· . सौहार्दम् B·N· . उपगम्य for उत्पाद्य S· . अस्मच्छरीराभिद्रोहेण S·B·E·N· . आराधयितुमुद्यताः E· . तद्यथा added after राजानः S·B·E·N·G· . नृपतिः for नरपतिः A·P·M·R·J·F· , जनाधिपः G· , जनपदाधिपः S· . सिंहनाथः S· . काश्मीरनाथः S· . सुषेणः for सिन्धुषेणः in all but S· . पारसीकाधिपो A·P·M·R·J·F·E·G· , पारसीकः S· . मेघनादः A·P M·R·J·F· . मेथा (sic·था) कः S· , मेघाकिः E· . मेघाख्यः B· . अत्र य एते for एतेषु G· , अत्र य एतेषाम् S·E· . तत्र तेषां मध्ये ये B·N·. प्रथमाः for प्रथमे S· , प्रथमतराः E· , प्रधानतमाः प्रथमाः B·N·, प्रथमम् M·R·F·G· . ते added before मदीयां S· . अस्मदीयां F·. प्रार्थयन्ते for कामयन्ते E· . ते गम्भीर(*v.l.* रं R·F·S·G·)श्वभ्रमभि-(*v.l.* सा M·R· , सु B·N·)नीय पांशुभिः पूर्यन्ताम् for तेभ्यो...दीय-ताम् in A·P·M·R·J·F·S·B·N·G· , तेभ्यो भूमिरेव दीयताम् । ते ग-म्भीरं......पूर्यन्ताम् in E· . तु omitted P·M·R·J·G· . द्वौ added after तु B·N· . बलकामौ for बलकामुकौ S·B·N· . बलकामिनौ E· , बलकांक्षकामुकौ M· . पात्येताम् for घात्येताम् F· , व्यापाद्यताम् A·P· . १६१ तह for जं...वेदि M·R·F· , तथा A·P·J·G·

१६२ मल० सक्रोधम् । राक्षस राक्षस नाहं विश्रम्भघाती राक्षसः । मलयकेतुः खल्वहम् । तद् गच्छ समाश्रय सर्वात्मना चन्द्रगुप्तम् ।

विष्णुगुप्तं च मौर्यं च समम्प्यागतौ त्वया ।
उन्मूलयितुमीशोऽहं त्रिवर्गमिव दुर्नयः ॥ २२ ॥

१६३ भागु० । कुमार कृतं कालहरणेन । सांप्रतमेव कुसुमपुरोपरोधाय प्रतिष्ठन्तामस्मद्बलानि ।

गौडीनां लोध्रधूलीपरिमलधवलान् धूम्रयन्तः कपोलान्
क्लिश्नन्तः कृष्णिमानं भ्रमरकुलरुचः कुञ्चितस्यालकस्य ।
पांशुस्तम्बा बलानां तुरगखुरपुटक्षोदलब्धात्मलाभाः
शत्रूणामुत्तमाङ्गे गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥ २३ ॥

इति भागुरायणेन सह सपरिजनो निष्क्रान्तो मलयकेतुः ।

१६४ राक्ष० सावेगम् । हा धिक् । घातिताश्चित्रवर्मादयस्तपस्विनः ।

---

१६२ सक्रोधम् omitted M·R·S·E·G· . राक्षस omitted F·S·E·G· ; राक्षस राक्षस omitted M· . खलु omitted S· . गच्छतु S· . समाश्रयतु S· , समाश्रीयताम् A·P·J·B·E·N·G· . सर्वात्मना omitted M·R·F· . चन्द्रगुप्तः A·P·J·B·E·N·G· . भवान् added after चन्द्रगुप्तम् in S· , इति in B·N· , पश्य in the rest. सार्धम् for समम् E· . १६३ कुमार omitted M·R·F·S·E·G· . तत् added before कृतं S· . शीघ्रम् for सांप्रतम् B·N· . एव omitted A·P·M·R·J·F· . पुररोधाय M·R· , पुरमेव रोधाय G· . आज्ञाप्यन्ताम् for प्रतिष्ठन्ताम् A·P·M·R·J·F· . धूमयन्तः A·P·M·R·J·F· . रुचं for रुचः F· . व्यूहा for स्तम्बा B·N· . पांशुश्रावालकनां (?) S· . खुरपुटी M· . क्षोभ for क्षोद A·P·M·R·J·F· . कामाः for लाभाः S· . छिन्नमूलाः M·R·F·S·E·G· , छिन्नमा(sic·मू)लाः R· . १६४ सावेगम् omitted P·M·R·F· ; सोद्वेगम् for it S· . कष्टम् added after धिक् A·P·J·B·N· . तेऽपि added before घातिता A·P·J·B·N· . हताः for घातिताः B·N· . तपस्विनः omitted S· .

तत् कथं सुहृद्विनाशाय राक्षसश्चेष्टते न रिपुविनाशाय । तत् किमिदानीं करवाणि मन्दभाग्यः ।

कि गच्छामि तपोवनं न तपसा शाम्येत् सवैरं मनः
किं भर्तॄननुयामि जीवति रिपौ स्त्रीणामियं योग्यता ।
किं वा खड्गसखः पताम्यरिबले नैतच्च युक्तं भवे-
च्चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं रुन्ध्यात् कृतघ्नं न चेत् ॥ २४ ॥

निष्क्रान्तः ।

इति कूटलेखो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

सुहृन्नाशाय B·N· . रिपोर्विनाशाय E· . पुनः (sic· मनः) for मनः M·R· . नैतन्न for नैतच्च S·E· , नेदं न B·N· . कृतज्ञं for कृतघ्नं R· . इति निष्क्रान्ताः सर्वे for निष्क्रान्तः in all . कूटलेखो नाम omitted in all .

ततः प्रविशत्यलंकृतः सहर्षः सिद्धार्थकः ।

१ सिद्धा० । जअदि जलदणीलो केसवो केसिघादी
जअदि अ जणदिट्ठीचन्दमा चन्दउत्तो ।
जअदि जअणसज्जं जाव काऊण सेण्णं
पडिहदपरपक्खा अज्जचाणक्कणीदी ॥१॥

जाव चिरस्स कालस्स पिअवअस्सं समिद्धत्थअं पेक्खामि ।
संतावेन्ता आवाणए तह महुस्सवे रुआवेन्ता ।
हिअअट्ठिदा वि विहवा विरहे मित्ताण दूमेन्ति ॥ २ ॥

---

१ जयति जलदनीलः केशवः केशिघाती जयति च जनदृष्टिचन्द्रमाश्चन्द्रगुप्तः । जयति सज्जजयनं यावत् कृत्वा सैन्यं प्रतिहतपरपक्षार्यचाणक्यनीतिः । यावच्चिरस्य कालस्य प्रियवयस्यं समिद्धार्थकं प्रेक्षे । संतापयन्त आपानके तथा महोत्सवे रोदयन्तः । हृदयस्थिता अपि विभवा विरहे मित्राणां दुन्वन्ति ॥

---

१ जयदु E. . वण्णो for णीलो N. . सुजण for अ जण B.E.N. . अ जण for जअण G. . कज्जं A.P.M.R.J.F. . एव्व for जाव R.F. , ज्जेअ S. . चाणक्कसेण्णं S. . सव्वं for सेण्णं A.P.M.R.J.F. . पडिहद-पडिपक्खा P.B.E.N. ; जअदि अपदिपक्खा S. . ता added before जाव G. . दाव for जाव A.P.M.R.J.F. . सुसिद्धत्थअ for समिद्धत्थअ throughout in S.E. . संभावेता (sic. संतावेन्ता) G. , संभारन्तः (sic. संतावेन्ता) E. , संभारता (sic. संतावेन्ता) S. . आवाणेसुं for आवाणए B.N. , अवि(sic. आवा)णएसुं G. , आवाणा(sic. ण)एसुं E. , एसु (scil. आवाणएसु) S. . तह omitted in S.B.E.N.G. . महूसवेसुं B.N. , गेहूंसवे (sic. महुस्सवे) G. , स(sic. म)हूसवे E. , गेहेसुवे (sic. महुस्सवे) S. . सुं(sic. रु)आवेन्ता G. , रुवायता (sic. रुयावेन्ता) E. , ओआवेत् (sic. रुआवेन्ता) S. . संदावे तारेसाणँ गे (sic. म)हूसवे(sic. वए) सुहा(sic. सुहाइ)अत्ताणं for संतावेन्ता........रुआवेन्ता A.P.M.R.J.F. . हिअअट्ठिदाणँ for हिअअट्ठिदा वि A.P.M.R.J.F. . दूणन्ति P.R.J.G. , दूस(sic. म)न्दि F. , दूमन्ति A.M.S. , दूमेति (sic.न्ति) E. , दुम्मणाअन्ते B.N. .

परिक्रम्यावलोक्य च। एसो मे पिअवअस्सो समिद्धत्थओ इदो य्यंव आअच्छदि। जाव णं उवसप्पामि।

२ प्रविश्य समि०। सुदं मए मलअकेदुकडआदो पिअवअस्सो सिद्धत्थओ आअदो त्ति। ता जाव णं अण्णेसामि। परिक्रम्य विलोक्य च। एसो सिद्धत्थओ।

३ सिद्धा० उपसृत्य। अवि सुहं पिअवअस्सस्स।

एष मे प्रियवयस्यः समिद्धार्थक इत एवागच्छति। यावदेनमुपसर्पामि। २ श्रुतं मया मलयकेतुकटकात् प्रियवयस्यः सिद्धार्थक आगत इति। तद्यावदेनमन्विष्यामि। एष सिद्धार्थकः। ३ अपि सुखं प्रियवयस्यस्य।

The stanza संतावे० appears not here but in the beginning of the next speech in all the copies. अअं for एसो S·B·E· ; अए N· . मे omitted M·R·F·N· ; सो for it G· , उण S·B·E·. उपसप्पदि for आअच्छदि A·P·M·R·J·F·, आगदो E· . ता added before जाव B·E·N·G·. णं omitted B·N·. २ The stanza संतावे० of the preceding speech is transferred to this speech and read after प्रविश्य समि०। in all the copies, as remarked in the foregoing footnote. च added after सुदं A·P·J·B·E·N· . जधा added after मए B·E·N·G· . ता जाव omitted A·P·M·R·J·F·G·. कधं (sic· कथं) for एसो S·, अए N·. सो added after एसो G· . अवि सुहं पिअवअस्सस्स B· , उपसृत्य। अवि सुहं पिअवअस्सस्स E·G· , उपसृत्य पिअवअस्स सिद्धत्थअ सुहं तव S· . ३ कहं (इदो उज्जेव पिअ· वअस्सओ B·) समिद्धत्थओ। added before अवि in all but M·R· . पिअ omitted M·R·F·G· . पिअवअस्स सुसिद्धत्थअ सुहं तव। for the whole speech in S· . उभावन्योन्यमालिङ्गतः। put before अवि सुहं &c. in P·N· .

उभावन्योन्यमालिङ्गतः।

४ समि०। वअस्स कुदो मे सुहं। जेण तुमं चिरपच्चागदो वि अज्ज ण मे गेहं आअच्छसि।

५ सिद्धा०। पसीददु वअस्सो। दिट्ठमेत्तो य्येव अज्जचाणक्केण आणत्तो ह्मि। सिद्धत्थअ गच्छ। एदं पिओदन्तं देवस्स चन्दसिरिणो णिवेदेहि त्ति। तदो तस्स तं णिवेदिअ एवं अणुभूदपत्थिवप्पसादो अहं पिअवअस्सं पेक्खिदुं तुह य्येव गेहं चलिदो ह्मि।

---

४ वयस्य कुतो मे सुखम्। येन त्वं चिरप्रत्यागतोऽप्यद्य न मे गेहमागच्छसि।
५ प्रसीदतु वयस्यः। दृष्टमात्र एवार्यचाणक्येनाज्ञप्तोऽस्मि। सिद्धार्थक गच्छ। एतत् प्रियोदन्तं देवाय श्रीचन्द्राय निवेदयेति। ततस्तस्मै तन्निवेद्यैवमनुभूतपार्थिवप्रसादोऽहं प्रियवयस्यं प्रेक्षितुं तवैव गेहं चलितोऽस्मि।

---

४ अह added before वअस्स B·N·. वअस्स omitted in all but S·B·N·. मे omitted in all but B·N·. जस्स for जेण B·N·. प्पवास added before चिर A·P·M·R·J·F·, वास (sic· पवास) G·, आलप्पवास B·N·. वि added after अज्ज S·E·G·. मे omitted F·. अआणिअ वुत्तन्तं अण्णदो गदो सि त्ति for अज्ज...अच्छसि in B·N·. ५ पसीददु twice S·B·E·N· पिअवअस्सो S·B·E·N·. अहं क्खु added before दिट्ठ B·N·. दिट्ठो सन्तो for दिट्ठमेत्तो S·. ह्मि omitted B·. जह added before सिद्धत्थअ in all but S·E·. गच्छ omitted F·. पिअं पिअदंसणस्स for पिओदन्तं S·E·, वुत्तन्तं पिअं पिअदंसणस्स B·N·. पिअदंसणस्स एदस्स added before देवस्स G·. एदस्स for तस्स तं A·P·M·R·J·F·S·G·, एदस्स एदं E·. एव्व for एवं S·. अब्भुदअपडिच्छिदप्पसादो for अणुभूदपत्थिवप्पसादो S·. एदं added before गेहं F·. पत्थिदो for चलिदो N·.

६ समि०। वअस्स जदि मे सुणिदव्वं भोदि तदो कहेहि किं तं पिअं पिअदंसणस्स चन्दसिरिणो णिवेदिदं।

७ सिद्धा०। वअस्स किं तुह वि असुणिदव्वं अत्थि। ता णिसामेहि। अत्थि दाव अज्ज चाणक्कणीदिमोहिदमदिणा मलअकेदुहदएण णिक्कासिअ रक्खसं हदा चित्तवम्मप्पमुहा पहाणा पञ्च पत्थिवा। तदो असमिक्खिकारी एसो दुराआरो त्ति उज्झिअ मलअकेदुकडअभूमिं कुसलदाए भअविलोलसेससणिअपरिवारेसु सकं

६ वयस्य यदि मे श्रोतव्यं भवति ततः कथय किं तत् प्रियं यत् प्रियदर्शनाय श्रीचन्द्राय निवेदितम्। ७ वयस्य किं तवाप्यश्रोतव्यमस्ति। तस्मान्निशामय। अस्ति तावदार्यचाणक्यनीतिमोहितमतिना मलयकेतुहतकेन निष्कास्य राक्षसं हताश्चित्रवर्मप्रमुखाः प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः। ततोऽसमीक्ष्यकार्येष दुराचार इत्युज्झित्वा मलयकेतुकटकभूमिं कुशलतायै भयविलोलशेषसैनिकपरिवारेषु

६ मए एदं for मे B·N·, मए वि S·E·. भोदि omitted in all but B·N·. ता मं पि सुणावेहि (v·l· कहेहि N·) for तदो कहेहि B·N·. पिअं omitted P·S·. जं omitted P·S·B·E·N·. देवस्स added before चन्दसिरिणो S·. ७ वअस्स omitted S·; पिअवअस्स for it B·N·. अकहिदव्वं in all but S·B·N·. तं for ता E·. अज्ज omitted A·P·M·R·J·F·G·. णिराकरिअ for णिक्कासिअ S·B·E·N·. प्पहाणा omitted F·. असमिक्खिदकारी M·R·F·E·G·, अप्पेक्खिदकारी S·. कदुअ added after त्ति B·N·. हृदअं for कडअभूमिं F·S·, हृदअभूमिं A·P·M·R·J·E·G·. णाअभूमि added before कुसलदाए B·N·, अ(sic·णिअ)भूमिं F·, खु G·. भयेन (sic· भएण) अविलोलसेस for भअविलोलसेस P·. सेस omitted S·B·E·N·G·. सेण्ण for सेणिअ S·B·N·G·, सोसीक (sic· सेणिक or सेनिक) E·. तणूकद added before परिवारेसु B·N·. कअ S·. सभअं added after परिवारेसु A·P.M·R·J·F·E·G·.

सकं विसअं अभिप्पत्थिदेसु पत्थिवेसु णिव्विण्णहिअएसु सअलसामन्तेसु भद्दभडपुरिसदत्तडिङ्गरादबलउत्तराअसेणभाउराअणरोहिदक्खविजअवम्मेहिं संजमिअ गिहिदो मलयकेदू।

८ समि०। वअस्स भद्दभडप्पमुहा किल देवस्स चन्दउत्तस्स अवरत्ता मलअकेदुं समस्सिदा त्ति लोए मन्तीअदि। ता किं कुकविकिदणाडअस्स विअ अण्णं मुहे अण्णं णिव्वहणे।

९ सिद्धा०। वअस्स देव्वगदीए विअ असुणिदगदीए णमो अज्जचाणक्कणीदीए।

स्वकं स्वकं विषयमभिप्रस्थितेषु पार्थिवेषु निर्विण्णहृदयेषु सकलसामन्तेषु भद्रभटपुरुषदत्तडिङ्गरातबलगुप्तराजसेनभागुरायणरोहिताक्षविजयवर्मभिः संयम्य गृहीतो मलयकेतुः। ८ वयस्य भद्रभटप्रमुखाः किल देवाच्चन्द्रगुप्तादपरक्ता मलयकेतुं समाश्रिता इति लोके मन्त्र्यते। तत् किं कुकविनाटकस्येवान्यन्मुखेऽन्यन्निर्वहणे। ९ वयस्य दैवगत्या इवाश्रुतगत्यै नम आर्यचाणक्यनीत्यै।

सकं once A·P·M·R·J·. सकं सकं विसअं omitted in F·. पत्थिदेसु for अभिपत्थिदेसु A·P·M·R·J·F·E·. सामन्तेसु for पत्थिवेसु S·, सअलसामन्तेसु G·. णिव्विण्णहिअएसु सअलसामन्तेसु omitted S·B·E·N·G·. डिङ्ग R·N·G·, डिण्डि S·, हिङ्ग B·E·. प्पमुहेहिं for विजअवम्मेहिं in S·E·, विजअवम्मप्पमुहेहिं in the rest. संजमिअ omitted S·B·N·. निगडिओ for गिहीदो N·, संजमिदो B·, णिगिहीदो G·. ८ चन्दसिरिणो S·B·E·N·. किं णिमित्तं in all but P·F·S·. एदं added before कुकवि B·E·N· , इमं S·. किद omitted B·. ९ सुणदाव। added after वअस्स B·N·. दिव्वणदीए for देव्वगदीए G·, देव (sic· व्व)गदीए A·P·M·R·J·F·B·N·, असुअज्जोअ(sic· असुणिउज्जोअ)गदीए S·. विअ असुणिदगदीए omitted S·E·. अज्ज omitted A·P·M·J·F·G·.

१० समि० । तदो तदो ।

११ सिद्धा० । तदो पभूदसारसाहणसमेदेण इदो णिक्कमिअ अज्जचाणक्केण पडिवण्णं अराअलोअं असेसं मिलेच्छबलं ।

१२ समि० । वअस्स कहिं तं ।

१३ सिद्धा० । जहिं एदे

अदिसअगरुएणं दाणदप्पेण दन्ती
सजलजलदणीला उब्भमन्तो णदन्ति ।

---

१० ततस्ततः । ११ ततः प्रभूतसारसाधनसमेतेनेतो निष्क्रम्यार्यचाणक्येन प्रतिपन्नमराजलोकमशेषं म्लेच्छबलम् । १२ वयस्य कुत्र तत् । १३ यत्रैते अतिशयगुरुणा दानदर्पेण दन्तिनः सजलजलदनीला उद्भ्रमन्तो नदन्ति । कशाप्रहारभयेण जातकम्पोत्तरङ्गा विहितजयनशब्दाः

---

१० वअस्स तदो तदो in B·E·N·G· . The speech is omitted in S· . ११ सिद्धा० omitted and the speech read in continuation of मु·रा· ६।१। in S· . वअस्स तदो in B·E·N· . पहु(sic· हू)द A·P·M·J·G· , पहुदि (sic· पहूद) B·N· , अपहरिद F·. बल added after साहण in S· . समुदाएण for समेदेण B·N· . पडिवण्णं left out in S· . सराअलोअं for अराअलोअं E· , सराअलोअ (sic· लोअं) S·, सअलराअलोअसहिअं A·P·M·J·F·G· . असेसराअबलं for असेसं म्लेच्छबलं B·E·N·, हंअ(sic· हअ) सेसं बलं S· , असेसं बच्च (?) बल F· . १२ तं omitted B·N·G· . The whole speech is omitted in S· . १३ सिद्धा० omitted and the speech read in continuation of मु·रा· ६।१,११ in S· . वअस्स जहिं in B·N·G· . ज(sic· जहि) एदे for जहिं एदे F· , जहि (sic· जहिं) पत्ता S· . लीला for णीला B·. उब्भमन्ता F· , उब्भमन्दो P· , उव्वमन्तो A·M·G· , उव्वमन्ता S· , उव्वहन्तो B· .

कसपहरभएणं जाअकम्पोत्तरङ्गा
विहिदजअणसद्दा संपअन्ते तुरङ्गा ॥ ३ ॥

१४ समि० । वअस्स एदं दाव चिट्ठदु । तहा सव्वलोअपच्चक्खं उज्झिआहिआरो चिट्ठिअ अज्जचाणक्को किं पुणो वि तं य्येव मन्तिपदं आरूढो ।

१५ सिद्धा० । अदिमुद्धो सि दाणिं तुमं जो अमच्चरक्खसेण वि अणवगाहिदपुव्वं अज्जचाणक्कबुद्धिं अवगाहिदुं इच्छसि ।

१६ समि० । वअस्स अमच्चरक्खसो संपदं कहिं ।

संप्लवन्ते तुरङ्गाः ॥ १४ वयस्य एतत् तावत् तिष्ठतु । तथा सर्वलोकप्रत्यक्षमुज्झिताधिकारः स्थित्वार्यचाणक्यः किं पुनरपि तदेव मन्त्रिपदमारूढः । १५ अतिमुग्धोऽसीदानीं त्वं योऽमात्यराक्षसेनाप्यनवगाहितपूर्वामार्यचाणक्यबुद्धिमवगाहितुमिच्छसि । १६ वयस्य अमात्यराक्षसः सांप्रतं कुत्र ।

पहरणएणं A·P·, पअरभएणं S·. जादकम्पा तुरङ्गा S·, जाअकम्पा तुरन्ता B·N·, जाअकम्पाणुराआ G·, जायकम्पाणराअ M·. गिहिद for विहिद in all. जवण for जअण F·. सज्जा S·. संपदन्ते B·E·N·, संपलन्ते F·, संपअन्ति (sic· न्ते) M·. १४ सव्वं for एदं S·B·E·N·G·. लोअस्स for लोअ B·N·. चिरं added before चिट्ठिअ M·F·S·E·G·. भविअ for चिट्ठिअ B·N·. कधं for किं B·N·. वि omitted S·. य्येव omitted E·. ८–१४ These seven speeches are wanting in R·. १५ वअस्स अदि S·B·E·N·G·. अवि for अदि A·G·. सि omitted M·E·. वि omitted B·N·; चिअ for it S·. अज्जचाणक्कं for अज्जचाणक्कबुद्धिं S·, अज्जचाणक्कचरिदं A·P·M·R·J·F·G·. १६ अध added before अमच्च B·E·N·. दाणिं for संपदं B·E·N·.

१७ सिद्धा० । तस्सिं भअविलोले वट्टमाणे मलयकेदुकडआदो णिक्कमिअ इदं पाडलिउत्तं आअदो त्ति उदुम्बरणामहेएण चरेण अज्जचाणक्कस्स णिवेदिदं ।

१८ समि० । वअस्स तहा णाम अमच्चरक्खसो णन्दरज्जपच्चाणअणे किदव्ववसाओ णिक्कमिअ संपदं अकिदत्थो पुणो वि कधं इमं य्येव पाडलिउत्तं आअदो ।

१९ सिद्धा० । वअस्स तक्केमि चन्दणदासस्स सिणेहेण त्ति ।

---

१७ तस्मिन् भयविलोले वर्तमाने मलयकेतुकटकान्निष्क्रम्येदं पाटलिपुत्रमागत इत्युदुम्बरनामधेयेन चरेण आर्यचाणक्याय निवेदितम् । १८ वयस्य तथा नामामात्यराक्षसो नन्दराज्यप्रत्यानयने कृतव्यवसायो निष्क्रम्य सांप्रतमकृतार्थः पुनरपि कथमिदमेव पाटलिपुत्रमागतः । १९ वयस्य तर्कयामि चन्दनदासस्य स्नेहेनेति ।

---

१७ वअस्स सो क्खु तस्सिं S·B·E·N· . पलअकोलाहले for भअविलोले B·N· , मव(sic· पव)लकोला(sic· लाह)ले E· . वट्टमाणे for वट्टमाणे B·N· , पवट्टमाणे M· . णिक्कमिअ E· . उडम्बर P· , उन्दुर B·N· , उन्दुदुर E· . णामहेएण चरेण (*v.l.* चारेण F·) अनुसंधिज्जमाणो (*v.l.* अनुसरीअमाणो E·N· , अनुसरीअन्तो S· , अनुसरन्तो B·) added before इदं in all. इदं जेव S·B·E·N· . कुसुमपुरं S·B·E·N· . उदुम्बरणामहेएण चरेण after त्ति omitted in all. १८–१९ These two speeches are wanting in S· . १८ कधं omitted A·P·M·R·J·F·E·G· . इमं omitted P· . कुसुमपुरं B·N· . कुसुमपुरे E· . १९ चन्दणदाससिणेहेणेत्ति A·P·M·R·J·F·G· .

२० समि० । वअस्स अध चन्दणदासस्स मोक्खं विअ पेक्खामि ।

२१ सिद्धा० । कुदो से अधण्णस्स मोक्खो । सो खु संपदं अज्जचाणक्कस्स आणत्तीए दुवेहिं अह्मेहिं वज्झट्ठाणं पवेसिअ वावादइदव्वो ।

२२ समि० सक्रोधम् । किं अज्जचाणक्कस्स अण्णो घादअजणो णत्थि जेण अह्मे ईदिसेसु णिसंसेसु णिओएसु णिओएदि ।

२३ सिद्धा० । वअस्स को जीवलोए जीविदुकामो अज्जचाणक्कस्स आणत्तिं पडिऊलेदि । ता एहि । चण्डालवेसधारिणो भविअ चन्दणदासं वज्झट्ठाणं णएम । निष्क्रान्तौ ।

इति प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः ।

---

२० वयस्य अथ चन्दनदासस्य मोक्षमिव प्रेक्षे। २१ कुतोऽस्याधन्यस्य मोक्षः । स खलु सांप्रतमार्यचाणक्यस्याज्ञप्त्या द्वाभ्यामावाभ्यां वध्यस्थानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यः । २२ किमार्यचाणक्यस्यान्यो घातकजनो नास्ति येनावामीदृशेषु नृशंसेषु नियोगेषु नियोजयति । २३ वयस्य को जीवलोके जीवितुकाम आर्यचाणक्याज्ञप्तिं प्रतिकूलयति । तदेहि । चण्डालवेषधारिणौ भूत्वा चन्दनदासं वध्यस्थानं नयामः ।

---

२० सक्रोधम् । added after समि० in S. (सच्चं B.N.) चन्दणदासस्स सिणेहेण त्ति added after वअस्स B.E.N. . अध omitted in all but B.E.N. . विअ omitted S.B.E.N.G. . पेक्खसि for पेक्खामि S.B.N. . २१ वअस्स कुदो in S.B.E.N.G. . वि added after दुवेहि B.E.N.G. . २२ घादको G. . जदो for जेण B. . अदिणिसंसेसु A.P.M.R.J.F.E.G. . ईदिसे णिसंसे कम्मे B.N. . णिओजिआ for णिओएदि A.P.M.R.J.F. . २३ के for को F.G. , ण S.B.E.N. . जीवलोए omitted A.P. . जीविदुकामा F.G. , णिवसिदुकामो S.B.N. . जो added after कामो E. . पडिऊलेन्दि F.G. . वेसधारिणा A.P.M.R.J.F. . णआमो F.S.E.G. .

२४ पुरु०।

छग्गुणसंजोअदिढा उवाअपरिवाडियडिदपासमुही।
चाणक्कणीदिरज्जू रिउसंजमणुज्जआ जअदि ॥ ४ ॥

परिक्रम्यावलोक्य च। एसो सो अज्जचाणक्कस्स उदुम्बरेण चरेण कहिदो पदेसो जहिं मए अज्जचाणक्काणत्तीए अमच्चरक्खसो पेक्खिदव्वो। विलोक्य। कहं एसो खु अमच्चरक्खसो किदसीसावगुण्ठणो इदो य्येव आअच्छदि। ता जाव इमेहिं जिण्णुज्जाणपादवेहिं अन्तरिदसरीरो पेक्खामि कहिं आसणपरिग्गहं करेदि त्ति। परिक्रम्य स्थितः।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सशस्त्रो राक्षसः।

२५ राक्ष० सास्रम्। कष्टं भोः कष्टम्।

---

२४ षड्गुणसंयोगदृढोपायपरिपाटिघटितपाशमुखी। चाणक्यनीतिरज्जू रिपुसंयमनोद्यता जयति॥ एष स आर्यचाणक्यायोदुम्बरेण चरेण कथितः प्रदेशो यत्र मयार्यचाणक्याज्ञप्त्यामात्यराक्षसः प्रेक्षितव्यः। कथमेष खल्वमात्यराक्षसः कृतशीर्षावगुण्ठन इत एवागच्छति। तद्यावदेभिर्जीर्णोद्यानपादपैरन्तरितशरीर प्रेक्षे कुत्रासनपरिग्रहं करोतीति।

---

२४ संजमणक्कज्जआ B·E·. परिक्रम्यावलोक्य च omitted S·B·E·N·G·. इमो for एसो S·. पुरदो added after चाणक्कस्स A·P·M·R·J·F·G·. उन्दुरएण S·B·N·G·. मम added before कहिदो E·. चरेण omitted in all but B·N·. कहं omitted S·E.; अए for it N·. खु omitted S·. अमच्चो for अमच्च S·. किदावगुण्टणो S·B·E·, किदावरणो N·. इदो omitted M·R·F·. उज्जाण for जिण्णुज्जाण A·P·M·R·J·F·G·. अववारिद for अन्तरिद B·. †२५ सशङ्को for सशस्त्रो B·.

उच्छिन्नाश्रयकातरेव कुलटा गोत्रान्तरं श्रीर्गता
तामेवानुगता गतानुगतिकास्त्यक्तानुरागाः प्रजाः ।
आप्तैरप्यनवाप्तपौरुषफलैः कार्यस्य धूरुज्झिता
किं कुर्वन्त्वथ वोत्तमाङ्गरहितैर्नाङ्गैश्चिरं स्थीयते ॥ ५ ॥

अपि च

पतिं त्यक्त्वा देवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं
गता शीघ्रेण श्रीर्वृषलमविनीतेव वृषली ।
स्थिरीभूता चास्मिन् किमिह करवाम स्थिरमपि
प्रयत्नं नो येषां विफलयति दैवं द्विषदिव ॥ ६ ॥

मया हि

देवे गते दिवमतद्विधमृत्ययोगे
शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।
तस्मिन् हते तनयमस्य तथाप्यसिद्धि-
र्दैवं हि नन्दकुलशत्रुरसौ न विप्रः ॥ ७ ॥

अहो विवेकशून्यता म्लेच्छस्य । कुतः ।

यो नष्टानपि जीवनाशमधुना शुश्रूषते स्वामिन-

---

२५ उत्सन्नाश्रय S·B·E· . गोत्रान्तरे A·P·M·R·J·F· . वलैः for फलैः S·E· . उत्थिता (sic· उज्झिता) E· . किं कुर्वन्त्यथ S· , किं कुर्मस्त्वथ P·R·F·G· . नागैः (sic· नाङ्गैः) S·B·N· , अङ्गैः A·P·M·R·J·F· . इव for चिरं A·P·M·R·J·F· . छिद्रेण for शीघ्रेण in all but G· . इव नीचेव for अविनीतेव G· . किमहृ for किमिह B· . करवामः परमपि F· . प्रयातुं (sic· प्रयातं)·B·E· . मयापि for मया हि S· . योग्ये for योगे M·J·S·B·E·N·G· , योगं R· . म्लेच्छस्य मलयकेतोः B·N· . कुतः omitted S· . वीजनाशम् for जीवनाशम् in all but B·E·N· .

एतेषां वैरिभिरक्षितः कथमसौ संधास्यते राक्षसः ।
एतावद्धि विवेकशून्यमनसा म्लेच्छेन नालोचितं
दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथ वा सर्वं विपर्यस्यति ॥ ८ ॥

तदिदानीमपि तावदरातिहस्तगतो विनश्येन्न तु राक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह संदधीत । अथ वा सकाममसत्यसंध इति परमयशो न शत्रुणा पराभूत इति । समन्तादवलोक्य सास्रम् । एतास्तावद् देवस्य पादचङ्क्रमणपवित्रीकृततलाः कुसुमपुरोपकण्ठभूमयः ।

सोऽयं for तेषां N. अक्षतः for अक्षितः in all but S.E. तावद् बुद्धिविवेक– for एतावद्धि विवेक- M.R., इत्थं बद्ध-(sic. बुद्धि)विवेक– N., इत्थं वस्तुविवेक– S.B.E. मूढमतिना for शून्यमनसा B. पूर्वं for सर्वं B., पूर्वसत्यं (sic. पूर्वं r.l. सत्यं) E., सर्वा A.P.M.R.J.F. सर्वात्मना क्षीयते for सर्वं विपर्यस्यति N. हस्तं गतो E., हस्तगतोऽपि F. नश्यन्न (sic. नश्येन्न) F., नाशं गच्छेन्न E., विनाशमेव गच्छेन्न S., वनं गच्छेन्न B. तु omitted M.S.B.E.N. सह omitted S. संधिं कुर्यात् S.B.E.N.G. अथ वा सकाममनन्यसंध इति वर(sic. पर)मयशो न तु शत्रुणा पराभूत इति R.F.G., अथ वा न काम(sic. सकाम)मनन्यसंध इति परमयशो न शत्रुवञ्चनपराभूत इति M., अथ वा मम काममनन्यसंध इति वर(sic. पर)मयशो न तु शत्रुवञ्चनपराभूतः (r.l. शत्रोर्वञ्चनात्परिभूतः P.) A.P.J., अथ वा काममनन्यसंध इति वर(sic. पर)मयशो न शत्रुणा परिभूत इति E., अथ वा काममनन्यसंध इति वर(sic. पर)मयशो न पुनः शत्रुवचनपरिभूतिः B., काममसत्यसंध इति वर(sic. पर)मयशो न शत्रूणां (sic. शत्रुणा) परिभूयत इति S., परमसमर्थ इति मेऽयशो न त्वनायासेन शत्रुणा पराभूत इति N. ता for तावद् in all but B.N. देवपाद for देवस्य पाद A.P.M.R.J.F.E.G., देवचर्या S. पराक्रमण for चङ्क्रमण G. परिचर्यापवित्रीकृत in all but M. रथ्याः for तलाः B.

इह हि

शार्ङ्गाकर्षविमुक्तप्रशिथिलकविकाप्रग्रहेणात्र देशे
देवेनाकारि पूर्वं प्रजवितुरगं बाणमोक्षश्चलेषु ।
अस्यामुद्यानराजौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तैर्विनेत्थं
संप्रत्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥९॥

तत् क नु गच्छामि मन्दभाग्यः । विलोक्य । भवतु । दृष्टमेतज्जीर्णोद्यानम् । अत्र प्रविश्य कुतश्चिच्चन्दनदासस्य प्रवृत्तिमुपलप्स्ये । अलक्षितनिपाताः पुरुषाणां समविषमदशापरिणतयो भवन्ति । कुतः ।

पौरैरङ्गुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः शनै-
र्यो राजेव पुरा पुरान्निरगमं राज्ञां सहस्रैर्वृतः ।
भूयः संप्रति सोऽहमेव नगरे तत्रैव वन्ध्यश्रमो
जीर्णोद्यानकमेष तस्कर इव त्रासाद्विशामि द्रुतम् ॥ १० ॥

इह हि omitted M.R.F. . शार्ङ्गाकर्षाद्विमुक्त P. , चापाकृष्टेर्विमुक्त N. , शार्ङ्गाकृष्टयाविमुक्त G. , शार्ङ्गज्याकृष्टिमुक्त S.B. , शार्ङ्गज्याघातमुक्त E. . चित्रं for पूर्वं A.P.J.S.B.E. . तुरगे N. , तुरगाद् S.E. . मोक्षं (sic.मोक्षो) बलेषु S. . राज्यां F. , पङ्क्तौ R. . मन्त्रिभिः for राजभिः S. . इयं (sic. इत्थं) F. . संप्राप्ता for संप्रत्या–F. . नु omitted B.N. . खलु added before गच्छामि F.S. . दृष्टिमेति for दृष्टमेतत् S. . अनुप्रविश्य for अत्र प्रविश्य E. , तदत्र प्रविश्य S. . दासप्रवृत्तिम् A.P.J. , दासवृत्तान्तम् S.E. , दासस्य वृत्तान्तम् B.N. . अहो added before अलक्षित S.B.E.N.G. . अलक्षितोपनिपाताः S.B.E.N. . विभाग added after दशा S.B.N. , वि G. . सोऽयमेव P. . शीर्णोद्यानकमेकतस्कर इव E. , जीर्णोद्यानकमेकतस्कर इव S. .

अथ वा येषां प्रसादादिदमासीत् त एव न सन्ति । नाट्येन प्रवि-श्यावलोक्य च । अहो जीर्णोद्यानस्यारमणीयता । अत्र हि

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरचनं
सरः शुष्कं साधोर्हृदयमिव नाशेन सुहृदाम् ।
फलैर्हीना वृक्षा विगुणविधियोगादिव नया-
स्तृणैश्छन्ना भूमिर्मतिरिव कुनीतैरविदुषः ॥ ११ ॥

अपि चात्र

क्षताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुदग्रैः क्षितिरुहां
रुजा कूजन्तीनामविरतकपोतोपरुदितैः ।
स्वनिर्मोकच्छेदैः परिचितपरिक्लेशकृपया
श्वसन्तः शाखानां व्रणमिव निबध्नन्ति फणिनः ॥ १२ ॥

एते च तपस्विनः

अन्तः शरीरपरिशोषमुदग्रयन्तीं
कीटक्षतिं शुचमिवातिगुरुं वहन्तः ।

प्रसङ्गाद् for प्रसादाद् F. संप्रति for सन्ति P.M.R.F.G. अनभिरमणीयता B.N., निरभिरमणीयता E., निरभिरामता S., रमणीयता P.F.G. तथा for अत्र A.P. व(sic. र)चनम् G. सुहृदः A.S.B.N. दीना for हीना F. नृप for विधि in all but S.B.E. मत्याः for नयाः S. कुनीतिः for कुनीतैः R.S.N.G. अत्रापि for अपि च S., अपि चात्र B.N. क्षताङ्गानां R.F.S.N., अ-व्यङ्गानां (?) E. उदग्रक्रमभृतां A.P.F.E.N.G., उदग्रक्रमभुजां S., वृक्षाः added after तपस्विनः B.N. उदीरयन्त: P.N., उदारयन्तः A., उदग्रयन्तः M.R.J.F.E.G., उपाश्रयन्तः B. कीटक्षति(v.l. क्षत P.)-[illegible] A.P.M.R.J. कीटक्षतिं [illegible] वहन्तः F.

छायावियोगमलिना व्यसने निमग्ना
वृक्षाः श्मशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥ १३ ॥

यावदस्मिन् विषमदशापरिणामसुलभे भिन्नशिलातले मुहूर्तमुपविशामि । उपविश्याकर्ण्य च । अये किमयमाकस्मिकः शङ्खपटहविमिश्रो नान्दीनादः श्रूयते ।

प्रकुर्वञ्छ्रोतॄणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया
बहुत्वात् प्रासादैः सपदि परिपीतोज्झित इव ।
असौ नान्दीनादः पटुपटहशङ्खध्वनियुतो
दिशां द्रष्टुं दैर्घ्यं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४ ॥

विचिन्त्य । आः ज्ञातम् । एष हि मलयकेतुसंयमनसंजातं राजकुलस्य (इत्यर्धोक्ते सासूयम्) मौर्यकुलस्य परितोषं पिशुनयति ।

मलिनैर्व्यसनैः G· . अधिगन्तुम् for उपगन्तुम् F· . तद् added before यावद् B·N· . भग्नाग्र for भिन्न E· . तत् added before किमयम् S·B·E·N· . (अये A·P·M·J·F·) किमिदम् । अस्मिन् काले पटुपटहशङ्खमिश्रो नान्दीनादः (*v·l·* नान्दीनिनादः A·P·G· .) य एष for अये......श्रूयते in A·P·M·R·J·E·G· . प्रमृद्नन् for प्रकुर्वन् A·P·J·F· S·E·G· , प्रमृघ्नन् M· , प्रमथ्नन् R· , प्रगृह्णन् N· . अहो for असौ B· . ध्वनिमहान् B· . ध्वनिरहो S· . सकौतूहलमिव M·R· . शुचं नन्दादीनां मलयनृपतेस्सौख्यमथ वा स्फुटं वार्तारावैः प्रणयपरिहासैः कथयति for असौ नान्दी......सकौतूहल इव in S· . आम् for आः A·B·E·N· . भवतु for ज्ञातम् A·P· , भवत्वेवम् G· . य एष for एष हि R· , एष खलु S· . कृतं for संजातं in S·B·N· , संजातो in the rest. सासूयम् omitted S·B·N· . अधिकं added before परितोषं F.G· , अधिकं खलु E· , अधिक–M·R·J·B·N·

सबाष्पम्। कष्टं भोः कष्टम्।

श्रावितोऽस्मि श्रियं शत्रोरभिनीय च दर्शितः।
अनुभावयितुं मन्ये यत्नः संप्रति मां विधेः॥ १५॥

२६ पुरु० स्वगतम्। आसीणो अअं। जाव अज्जचाणक्कादेसं संपादेमि। राक्षसमपश्यन्निव तस्याग्रतो रज्जुपाशेनात्मानमुद्बध्नाति।

२७ राक्ष० विलोक्य। अये कथमयमात्मानमुद्बध्नाति। अहमिव दुःखितस्तपस्वी। भवतु। पृच्छाम्येनम् उपसृत्य। भद्र किमिदमनुष्ठीयते।

२८ पुरु० सबाष्पम्। अज्ज जं पिअवअस्सविणासदुक्खिदो अह्मारिसो मन्दभग्गो अणुचिट्ठदि।

२९ राक्ष० स्वगतम्। प्रथममेव मया ज्ञातं नूनमहमिवार्तस्तपस्वीति।

२६ आसीनोऽयम्। यावदार्यचाणक्यादेशं संपादयामि। २८ आर्य यत् प्रियवयस्यविनाशदुःखितोऽस्मादृशो मन्दभाग्योऽनुतिष्ठति।

कष्टं omitted M·R·F·. भोः कष्टम् omitted M·R·. श्रावितोऽपि M·R·, श्रावितोऽस्ति A·. श्रिया M·R·. दर्पितम् F·. विना for विधेः B·. २६ इमो for अअं M·. ता added before जाव S·B·N·. चाणक्काणत्ति S·, चाणक्कस्स आणत्ति B·N·, चाणक्कसंदेसं E·. करेमि for संपादेमि F·, अणुचिट्ठामि E·. २७ अयम् omitted in E·. अनुबध्नाति F·G·, उपबध्नाति P·. अये...बध्नाति omitted in S·. नूनमहमिव B·E·N·. २८ सबाष्पम् omitted M·R·E·. अज्ज omitted P·M·R·F·G·. मन्दभाओ F·B·N·. २९ पूर्वमेव A·P·. तावत् added before मया B·N·. नूनम् added before अहम् in all but A·P·. अयम् added after इव B·N·. इति omitted F·S·B·N·. पृच्छाम्येनम् added before प्रकाशम् in S·, भवतु। पृच्छाम्येनम् in B·E·N·. भवतु नामैनं पृच्छामि in G·

प्रकाशम् । हे व्यसनसब्रह्मचारिन् यदि न रहस्यं नातिभारिकं वा ततः श्रोतुमिच्छामि ।

३० पुरु० । अज्ज ण रहस्सं णादिगरुअं वा । किंदु ण सक्कणोमि पिअवअस्सविणासदुक्खिदहिअओ एत्तिअमेत्तं वि मरणस्स कालहरणं कादुं ।

३१ राक्ष० निःश्वस्यात्मगतम् । कष्टमेते सुहृद्व्यसनेषु परवदुदासीनाः प्रत्यादिश्यामहे वयमनेन । प्रकाशम् भद्र यदि न रहस्यं नातिगुरुकं वा तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

३२ पुरु० । अहो णिब्बन्धो अज्जस्स । का गदी । णिवेदेमि । अत्थि

---

३० आर्य न रहस्यं नातिगुरुकं वा । । किं तु न शक्नोमि प्रियवयस्यविनाशदुःखितहृदय एतावन्मात्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।
३२ अहो निर्बन्ध आर्यस्य । का गतिः । निवेदयामि । अस्ति

भद्र for हे S·B·N· . व्यसनब्रह्म(sic· सब्रह्म)चारिन् R·F· . गुह्यं for रहस्यं in all but E· . वा omitted M·R·S·E· . ३० ण च अइगुरुअं G· , ण अ गुरुअं S· . सक्कुणोमि F·S· . एत्तिअं for एत्तिअमेत्तं S· . ३१ आत्मगतम् omitted A·P·M·R·F·E· . एतेषु for एते B·N· . व्यसने E· . परम् for परवद् A·P·M·R·J·F· . प्रकाशम् । omitted M·R·F·G· . All from प्रकाशम् to इच्छामि is left out in P· . तद्यदि for यदि S· . गुरु for गुरुकं A·P·M·J· . वा omitted A·P·M·R·J·F· ; च for it S· . तत् omitted A· ; ततः for it S·E·G· तत् पुनः B·N· . कथ्यतां का गतिर्दुःखस्य । added at the end B·N· ३२ अस्स for अज्जस्स S· . एसो added before णिवेदेमि S·B·E·N· .

दाव एत्थ णअरे मणिआरसेट्ठी विह्णुदासो णाम।

३३ राक्ष० स्वगतम्। अस्ति विष्णुदासश्चन्दनदासस्य परमसुहृत्।

३४ पुरु०। सो मम पिअवअस्सो–

३५ सहर्षमात्मगतम्। अये प्रियवयस्य इत्याह। अत्यन्तसंनिकृष्टः संबन्धः। हन्त ज्ञास्यति चन्दनदासस्य वृत्तान्तम्।

३६ पुरु०। संपदं दीणजणदिण्णविहवो जलणं वेवेसिदुकामो णअ-

तावदत्र नगरे मणिकारश्रेष्ठी विष्णुदासो नाम। ३४ स मम प्रियवयस्यः ३६ सांप्रतं दीनजनदत्तविभवो ज्वलनं प्रवेष्टुकामो नगरा-

---

दाव omitted S·B·E·N·. पआसो added after णअरे S·. सो-वण्णयार for मणिआर E·. जिह्णु for विह्णु throughout in S·B·E·N·.

३३ परं मित्रम् B·E·, परमं मित्रम् S·, सुहृत् A·P·M·R·J·F·N·G·. प्रकाशम्। किं तस्य। added after सुहृत् in A·P·J·, प्रकाशम्। ततः किं तस्य। in M·R·F·, प्रकाशम्। बाढमस्ति। तस्य किम्। in N·, भवतु। प्रकाशम्। ततः किं तस्य। in G·. ३४ सो omitted A·. क्खु added after सो F·. ३५ अये omitted S·E·. हन्त added before अत्यन्त B·E·N·. अत्यन्त omitted E·; अत्यन्तं for it P·. संनिकृष्टसंबद्धः B·N·. हन्त omitted M·B·E·N·; आः for it S·. अयं added after ज्ञास्यति S·. दासवृत्तान्तम् F·G·. प्रकाशम्। भद्र किं तस्य। added at the end in A·P·J·F·E·. प्रकाशम्। ततस्ततः। in M·R·. ३६ सबाष्पम् added after पुरु० in B·N·. सो संपदं for संपदं A·P·M·R·J·G·, सो वि संपदं E·, सो क्खु संपदं F·. सो S·, संपदं सो B·N·. अदिआइ (?) जणदिण्णविहवो S·, दिण्णासरणाविहवो A·P·M·R·J·F·. पविसिदुकामो S·B·E·N·G·

रादो णिक्कन्तो । अहं वि जाव तस्स असुणिदव्वं ण सुणेमि ताव अत्ताणं उब्बन्धिअ वावादइदुं इमं जिण्णुज्जाणं आअदो ।

३७ राक्ष० । भद्र अग्निप्रवेशे सुहृदस्ते को हेतुः ।

किमौषधपथातिगैरुपहतो महाव्याधिभिः

३८ पुरु० । ण हि ।

३९ राक्ष० । किमग्निविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः क्रुधा ।

४० पुरु० । एदं वि णत्थि । चन्दउत्तस्स जणवदे ण णिसंसा पडिवत्ती ।

४१ राक्ष० । अलभ्यमनु रक्तवान् किमयमन्यनारीजनम्

४२ पुरु० कर्णौ पिधाय । सन्तं पावं सन्तं पावं । अभूमी खु एसो

निर्गतः । अहमपि यावत् तस्याश्रोतव्यं न शृणोमि तावदात्मानमुद्बध्य व्यापादयितुमिदं जीर्णोद्यानमागतः । ३८ न हि । ४० एतदपि नास्ति । चन्द्रगुप्तस्य जनपदे न नृशंसा प्रतिपत्तिः । ४२ शान्तं पापं शान्तं पापम् ।

णिक्कमदि for णिक्कन्तो S·. ता अहं पि B·N·, अहं पि ता G·. पिअवअस्सस्स added after तस्स B·N·. उब्बन्धिअ omitted E·. वावादेमि त्ति B·N·, वावादिस्सं त्ति S·. ३७ भद्रमुख S·, अत्र added before अग्नि S·B·E·N·G·. ते omitted F·; तव for it B·N·. ओषधि for औषध B·N·. भवेद् for महा S·. ३८ अज्ज added before ण हि S·B·E·N·. ण हि twice in all but R·E·G·. ३९ कन्यया for कल्पया P·. ४० अज्ज सन्तं पावं added in the beginning in M·R·G·, अज्ज सन्तं पावं सन्तं पावं in A·P·J·F·B·E·N·. वि omitted B·N·. ण for णत्थि S·. एदं वि णत्थि omitted in all but S·B·N·. अणिसंसा for ण णिसंसा S·B·E·N·G·. ४१ कथय किं नु नारीजनं for किमयमन्यनारीजनं in A·M·R·J·F·S·E·G·, कथय किं कुमारीजनं P·. ४२ अज्ज added before सन्तं S·G·. सन्तं पावं once in all but B·N·G·. सो for एसो F·.

अविणअस्स ।

४३ राक्ष० । किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाशोऽवशः ॥ १६ ॥

४४ पुरु० । अज्ज अह इं ।

४५ राक्ष० सावेगमात्मगतम् । चन्दनदासोऽस्य प्रियसुहृदिति तस्य विनाशोऽस्य हुतभुक्प्रवेशहेतुरिति यत्सत्यमाकुलित इवास्मि सुहृत्स्नेहपक्षपातिना हृदयेन । प्रकाशम् । भद्र तस्यापि तव प्रियसुहृदः सुहृद्वत्सलतया श्रोतव्यचरितस्य सुचरितं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

अभूमिः खलेषोऽविनयस्य । ४४ आर्य अथ किम् ।

एसा वि अज्जजिहुदासस्स for एसो अविणअस्स S· , एसो सेट्ठिजणस्स विसेसदो जिहुदासस्स E· , एसो विणअणिधाणस्स(v. l. विणअवसीकदस्स G·) सेट्ठिजणस्स विसेसदो जिहुदासस्स B·N·G· . ४३ नाशो विषम् for नाशोऽवशः S·B·E·N·G· . ४५ दासस्य for दासोऽस्य A·P·M·R·J· . सुहृदः added after दासोऽस्य B·N· . प्रियसुहृत्तमस्तस्य प्रियसुहृद्विनाश एवाग्निप्रवेशहेतुरिति for प्रिय...रिति B·N· , प्रियसुहृदिति तद्विनाशो हुतभुजि प्रवेशे हेतुरिति G· , प्रियसुहृदिति सुहृद्विनाशोऽस्य हुतभुजि प्रवेशहेतुरिति A· , प्रियसुहृदिति सुहृद्विनाशो ह्यस्य हुतभुग्निप्रवेशहेतुरिति P· , प्रियसुहृदिति तद्विनाशो हुतभुजि प्रवेशहेतुरिति M·R·J·F· , प्रियसुहृत् । तद्विनाशो हुतभुजि प्रवेशे हेतुरिति S· . एव for इव S·B·N· . (मे G·) चलितमेवास्ते(v·l· स्ति G·) युक्तस्नेहपक्षपाताद्धृदयम् for आकुलित...हृदयेन A·P·M·R·J·F·G· . तद्यावन्निपुणतरं पृच्छामि added before प्रकाशम् in A·P· . प्रिय omitted S·B·N· . सुहृद्वत्सलतया श्रोतव्यचरितस्य omitted B·N· . सुचरितस्य for श्रोतव्यचरितस्य S· . तद्विनाशं च प्रियसुहृद्वत्सलतया मर्तव्ये (v·l· श्रोतव्य-G·)व्यवसितस्य (तस्य R·) सुचरितं च for तस्यापि...सुचरितं in A·P·M·R·J·F·G· .

४६ पुरु० । अज्ज अदो अवरं ण सक्कोमि मन्दभग्गो मरणस्स विग्घमुप्पादेदुं ।

४७ राक्ष० । भद्र श्रवणीयां कथां कथय ।

४८ पुरु० । का गदी । किं कादव्वं । एसो खु णिवेदेमि । सुणोदु अज्जो ।

४९ राक्ष० । भद्र अवहितोऽस्मि ।

५० पुरु० । अत्थि एत्थ णअरे मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम ।

५१ राक्ष० सविषादमात्मगतम् । एतत् तद्धात्रुतमस्मच्छोकद्वारं दैवेन ।

---

४६ आर्य अतोऽपरं न शक्नोमि मन्दभाग्यो मरणस्य विघ्नमुत्पादयितुम् । ४८ का गतिः । किं कर्तव्यम् । एष खलु निवेदयामि । शृणोत्वार्यः । ५० अस्त्यत्र नगरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम ।

४६–४९ These four speeches are wanting in S· . ४६ अज्ज omitted A·M·R·J·F·G· ; अहो for it P· . इदो for अदो P· . अवरं omitted R· ; अपरे for it E· . भाओ for भग्गो B·N·G· . मरणविग्घं E· . ४७ भद्र omitted R· ; भद्रमुखो for it B·E·N·G· . श्रवणीयाः कथाः E· . कथयतु B··E·N·G· . ४८ अहो णिव्वन्धो added before का गदी A·P· . किं कादव्वं omitted B·E·N· . णिसामेदु for सुणोदु B·E·N· . ४९ भद्र omitted M·R·F· . दत्तावधानो for अवहितो B·E·N·G· . ५० जाणादु (उजेव E·) अज्जो added after अत्थि B·E·N· . पुप्फउरणिवासी added after णअरे S·E·G·. ५१ तद् omitted P· . विनाश for शोक B·N· . दीक्षाद्वारं for द्वारं M·R·J·F·G· दीक्षाप्रकाशद्वारं B·N· , दीक्षाप्रवेशद्वारं E· , दीक्षाप्रवेशकरं S· .

हृदय स्थिरीभव । किमपि ते कष्टतरमाकर्णनीयमस्ति ।
प्रकाशम् । भद्र श्रूयते मित्रवत्सलः स साधुः । किं तस्य ।

५२ पुरु० । सो एदस्स विह्णुदासस्स पिअवअस्सो होदि ।–

५३ राक्ष० स्वगतम् । सोऽयमभ्यर्णः शोकवज्रपातो हृदयस्य ।

५४ पुरु० । तदो विह्णुदासेण वअस्ससिणेहसरिसं अज्ज विण्णविदो चन्दउत्तो–

५५ राक्ष० । किमिति ।

५६ पुरु० । देव अत्थि मे गेहे कुडुम्बभरणपज्जत्तो अत्थो । तस्स विणिमएण मुच्चदु मे पिअवअस्सो चन्दणदासो त्ति ।

---

५२ स एतस्य विष्णुदासस्य प्रियसुहृद् भवति ।– ५४ ततो विष्णुदासेन वयस्यस्नेहसदृशमद्य विज्ञप्तश्चन्द्रगुप्तः ५६ देव अस्ति मे गेहे कुटुम्बभरणपर्याप्तोऽर्थः । तस्य विनिमयेन मुच्यतां मे

भद्र added before हृदय E· , श्रूयते S· . अनिष्टतरम् E· . अस्ति omitted B·E·N· भद्र omitted E· . स omitted A·P·M·R·J·F· . ५२ तदो for सो एदस्स S· , सो अ तस्स B·N· , सो क (sic·अ) तस्स E· . This speech is left out in A·. ५३ सः omitted S·B·N· ; अये for it E· , अत्यन्तः for अभ्यर्णः B·N· . ५४ पिअवअस्स– S·E· , पिअवअस्सस्स B·N· . ५५ स्वगतम् added after राक्ष० in G· . कथय added before किमिति in all but S·E· . कथमिव for किमिति S· . ५६ सगेहे R· . पज्जत्ता in all but B·N· . अत्थसत्ता S·E· , अत्थवत्ता A·P·M·R·J·F·G· . ता एदिणा (sic· ताए दाणिं) for तस्स A·P·M·R·J·S·E·G· , ता एदेण (sic·ताए दाणिं) F· . विणिमएदेन(sic· मएण)E· . मुच्चेदु A·P·E· , मुञ्चिज्जदु M·R·F· , मुञ्च(sic· मुच्च) दु B·N·G· , उव्वीअदु S· .

५७ राक्ष० स्वगतम्। साधु विष्णुदास साधु। अहो दर्शितो मित्रस्नेहः।

पितॄन् पुत्राः पुत्रान् परवदभिहिंसन्ति पितरो
यदर्थं सौहार्दं सुहृदि च विमुञ्चन्ति सुहृदः।
प्रियं तं संत्यक्तुं व्यसनिनि वयस्ये व्यवसितः
कृतार्थोऽयं सोऽर्थस्तव सति वणिक्त्वेऽपि वणिजः॥ १७॥

प्रकाशम्। भद्र ततस्तथाभिहितेन किं प्रतिपन्नं मौर्येण।

५८ पुरु०। अज्ज एवं भणिदेण चन्दउत्तेण पडिभणिदो सेट्ठी विह्णुदासो। ण मए अत्थस्स कारणेण चन्दणदासो संजमिदो किंदु

प्रियवयस्यश्चन्दनदास इति। ५८ आर्य एवं भणितेन चन्द्रगुप्तेन प्रतिभणितः श्रेष्ठी विष्णुदासः। न मयार्थस्य कारणेन चन्दनदासः संयमितः किंतु

---

५७ भद्र added in the beginning S. भोः added before विष्णुदास B.N. अहो omitted S. कुतः added after स्नेहः in all but S. भ्रातॄन् for पुत्राः R. मनुजा for पितरो R. अभिसंधाय for अभिहिंसन्ति S.B. च समुज्झन्ति for च विमुञ्चन्ति S.B.N., घनमुज्झन्ति G. प्रिये for प्रियं S. सन्तं (sic. तं सं-) E., सद्यः S.B.G., तद्यः A.P.M.R.J.F. मोक्तुं for त्यक्तुं A.P.M.R.J.F.G. व्यसनमिव यस्य for व्यसनिनि वयस्ये N., व्यसनमिव सद्यो A.P.M.R.J.F.G. सुवणिजः for अपि वणिजः S. भद्र omitted P.R.S. सता added before किं S.B.N. ५८ अज्ज omitted A.P.S. तदो omitted A.P.M.R.F. भणिदेण चन्दउत्तो पडि omitted M.R.F. सेट्ठी omitted B.N. जिह्णुदास added before ण मए S.B.E.N. अत्थकारणादो S., अत्थस्स कारणे (sic. कारणा) M.R.F.B.N.G. सेट्ठी added before संजमिदो S.B.E.N.

पच्छादिदो णेण अमच्चरक्खसस्स घरअणो बहुसो जाचिदेण वि ण समप्पिदो त्ति । ता जदि तं समप्पेदि तदो अत्थि से मोक्खो । अण्णहा पाणहरो से दण्डो त्ति । एवं भणिअ वज्झ-ट्ठाणं आणत्तो चन्दणदासो । तदो जाव वअस्सचन्दणदासस्स असुणिदव्वं ण सुणोमि ताव जलणं पविसामि त्ति सेट्ठी विह्णु-

---

प्रच्छादितोऽनेनामात्यराक्षसस्य गृहजनो बहुशो याचितेनापि न समर्पित इति । तद्यदि तं समर्पयति ततोऽस्त्यस्य मोक्षः । अन्यथा प्राणहरोऽस्य दण्ड इति । एवं भणित्वा वध्यस्थानमानीतश्चन्दनदासः । ततो यावद् वयस्यचन्दनदासस्याश्रोतव्यं न शृणोमि तावज्ज्वलनं प्रविशामीति श्रेष्ठी विष्णुदासो नगरा-

---

अणेण for णेण in all but P·R·S· . त्ति बहुसो जाणिदं । तेण वि added before घरअणो A·P·M·R·J·F· . बहुसोवि S·E· . जाचि (sic· ची)अन्तेण for जाचिदेण S·E·G· . वि added before ण सम-प्पिदो B·E·N·G·.त्ति omitted in all but B·N·. तं omitted B·N·. अमच्चरक्खसस्स घरअणं added before तदो S·B·N· . पाणहरणो S· . से omitted P·S· . अह्मकोपं पडिमाणेदु added after दण्डो B·N· , अह्मकोवं पडिमाणेहि S· , अह्मकोपं पडिमाउजेदु E· , अह्मकोवं पडिवज्जेदु G· . अण्णो वि जणो एवं ण करइस्सदि त्ति added after त्ति in B·N· . एवं omitted in all. वज्झस्स ठाणे A· , वज्झमा(sic· ट्ठा)णं S· . अज्ज added after ट्ठाणं G· . आणीविदो for आणत्तो A·P·M·R·J·F· , आणीदो B·N· . चन्दणदासो omitted B·N· . ता for तदो S· . अम्ह for वअस्सचन्दणदासस्स A·P· . पिअवअस्सस्स चन्दणदासस्स B·E·N· उअरि अणाणिदं वाआदेमि त्ति added after ताव B·N· . जलणे पविसिदुकामो for जलणं पविसामि त्ति B·N· .

दासो णअरादो णिक्कन्तो । अहं वि जाव पिअवअस्सस्स विट्ठु-दासस्स असुणिदव्वं ण सुणोमि ताव उव्वन्धिअ अत्ताणं वावादेमि त्ति इदं जिण्णुज्जाणं आअदो ।

५९ राक्ष० । भद्र न खलु व्यापादितश्चन्दनदासः ।

६० पुरु० । अज्ज दाव वावादीअदि । सो खु संपदं पुणो पुणो अमच्चरक्खसस्स घरअणं जाचीअदि । ण खु सो मित्तवच्छलदाए समप्पेदि । ता एदिणा कारणेण होदि से मरणस्स कालहरणं ।

६१ राक्ष० । सहर्षमात्मगतम् । साधु वयस्य चन्दनदास साधु ।

शिबेरिव समुद्भूतं शरणागतरक्षया ।
निचीयते त्वया साधो यशोऽपि सुहृदा यिना ॥ १८ ॥

प्रकाशम् । भद्र गच्छेदानीं शीघ्रं विष्णुदासं ज्वलनप्रवेशान्नि-

---

न्निष्क्रान्तः । अहमपि यावत् प्रियवयस्यस्य विष्णुदासस्याश्रोतव्यं न शृणोमि तावदुद्बध्यात्मानं व्यापादयामीतीदं जीर्णोद्यानमागतः । ६० अद्य तावद् व्यापाद्यते । स खलु सांप्रतं पुनः पुनरमात्यराक्षसस्य गृहजनं याच्यते । न खलु स मित्रवत्सलतया समर्पयति । तदेतेन कारणेन भवत्यस्य मरणस्य कालहरणम् ।

णिग्गदो B·N· . जलणं......णिक्कन्तो omitted in E· . वि omitted G· ; दाव for it F· . पिअवअस्सस्स omitted in all but B·N· . उव्वन्धिअ omitted E· . ह्मि added at the end B·E·N· . ५९ भद्र omitted R·B·N· ; भद्र भद्र for it G· . ६० ण added before दाव B·E·N· . जाव for दाव P· . पुणो once S· . खु omitted S·B·E·N· . जाचीअन्तो वि तं added after वच्छलदाए B·N· . तं समप्पीअदि for समप्पेदि S· . से omitted G· . ण करेमि for होदि से A·P·M·R·J·F· , होदि त्ति मे (sic· होदि से) S· . ६१ साधु वयस्य साधु चन्दनदास G· , साधु वयस्य चन्दनदास E· , साधु वयस्य चन्दनदास साधु साधु B·N· . रक्षणात् for रक्षया E·N· . न दीयते for निचीयते S·N· , विचीयते B· , नन्नीयते (?) E· . सुहृदा विना for सुहृदायिना in all. भद्र twice L·N· .

वारय । अहमपि चन्दनदासं मरणान्मोचयामि ।

६२ पुरु० । अह उण केण उवाएण अज्जो चन्दणदासं मरणादो मोचेदि ।

६३ राक्ष० खड्गमाकृष्य । नन्वनेन व्यवसायसुहृदा निस्त्रिंशेन । पश्य ।

निस्त्रिंशोऽयं विगतजलदव्योमसंकाशमूर्ति-
र्युद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तसख्यः करेण ।
सत्त्वोत्कर्षात् समरनिकषे दृष्टसारः परैर्मे
मित्रस्नेहाद्विवशमधुना साहसे मां नियुङ्क्ते ॥ १७ ॥

६४ पुरु० । अज्ज एवं सेट्ठिचन्दणदासजीविदरक्खणेन पिसुणिदा

---

६२ अथ पुनः केनोपायेनार्यश्चन्दनदासं मरणान्मोचयति । ६४ आर्य एवं श्रेष्ठिचन्दनदासजीवितरक्षणेन पिशुनिता विषमदशाविपाकवर्तिता

---

६२ अज्ज added in the beginning F·S·. अह omitted F·. उण omitted S·. अज्जो omitted M·R·G·; तुमं for it A·P·J·F··. मोचेसि A·P·M·R·J·F·. ६३ ननु omitted F·. व्यवसायि R·, व्यसन E·. खड्गेन for निस्त्रिंशेन E·. पश्य पश्य P·, ननु पश्य B·N·. सजल for विगत A·P·M·R·J·F·N·. जलदाकाश for जलदव्योम N·. मित्रस्नेहो for मित्रस्नेहाद् S·, मित्रस्नेहा (sic· हो) N·G·. अथ वा for अधुना S·B·E·N·G· ६४ पुव्वं नु for एवं S·. दासस्स for दास E· जीविदं होदि त्ति सुणिदं for जीविदरक्खणेण पिसुणिदा in B·E·N·, जीविदव्ववत्ता पि होदि त्ति सुणिदा in G·, जीविदप्पवत्तिपिसुणिदा in S·, जीविदप्पदाणपिसुणिदं A·P·M·R·J·F·. भुवनमुत्तिर्य (!) जीवितरक्षणेन पिशुनिदा added after त्ति सुणिदं just noted in E·.

विसमदसाविपाअपाडिदा ण सक्कुणोमि णिच्छिदपदं भणिदुं किं सुगिहीदणामहेआ अमच्चरक्खसपादा तुह्मे त्ति । ता करेह मे पसादं संदेहणिण्णएण । इति पादयोः पतति ।

६५ राक्ष० । भद्र सोऽहमनुभूतभर्तृवंशविनाशः सुहृद्विपत्तिहेतुरनार्यो दुर्गृहीतनामधेयो यथार्थो राक्षसः ।

६६ पुरु० सहर्षं पुनः पादयोर्निपत्य । हीमाणहे दिट्ठिआ किदत्थो ह्मि ।

६७ राक्ष० । भद्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । कृतमिदानीं कालहरणेन । निवेद्यतां विष्णुदासाय यथैष राक्षसश्चन्दनदासं मरणान्मोचयति ।

न शक्नोमि निश्चितपदं भणितुं किं सुगृहीतनामधेया अमात्यराक्षसपादा यूयमिति। तस्मात् कुरुत मे प्रसादं संदेहनिर्णयेन। ६६ आश्चर्यम् । दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि।

एस for विसम R. . विभागपडिया for विपाअपडिदा E. , विभागपरिचिदा S. , विभागणिपडिदो G. , विभागपरिणामपडिदो B.N. , विपाकणिपडिदं A.P.M.R.J.F. . ताउ (sic. ताव) for साधु G. . तुमं added after सक्कुणोमि G. . तुमं णिण्णिअ पडिवत्तुं for णिच्छिदपदं भणिदुं A.P.M.R.J.F. . विलोक्य पादयोर्निपत्य । added after भणिदुं in B.N. . अथ for किं B.N. . दिट्ठिआ दिट्ठा for त्ति A.P.M.R.J.F. . दिट्ठिआ added after त्ति G. . करेहि for करेह in all but S.E.G. . ता करेह.........णिण्णएण । omitted in A.P.M.R.J.F.E.G. . इति पादयोः पतति । omitted S.B.N. . ६५ भद्र omitted in all but B.E.N. . वंश omitted in all but B.E.N. . विनाश for विपत्ति B.N. . नामा for नामधेयो R.S.B.G. . यथार्थो राक्षसः omitted E. . ६६ हीं ही माणहे M.J.F.G. , हिही माणहे R. , ही हीमाणहे हीमाणहे A.P. , पसीदध पसीदध B.N. . दिट्ठो सि for किदत्थो ह्मि A.M.R.J.F.G., दिट्ठा P. . संपदं णिवेदेमि for the whole speech in S. . ६७ भद्र omitted A.P.M.R.J.F.G. . उत्तिष्ठ once F. . कृतम् for अलम् B.E.N.G. . यथा omitted A.P.M.J.F.E.G. .

इति निस्त्रिंशोऽयमित्यादि पठन्नाकृष्टखड्गं परिक्रमति ।

१८ पुरु० । पसीदन्दु अमच्चपादा । अत्थि दाव एत्थ पढमं चन्दउत्तहदएण अज्जसअडदासो वज्झट्ठाणं आणत्तो । सो अ वज्झट्ठाणादो केणवि अवहरिअ देसन्तरं णीदो । तदो चन्दउत्तहदएण कीस एसो पमादो किदो त्ति अज्जसअडदासे समुज्जलिदो कोववह्णी घादअजणणिहणेण णिव्वाविदो । तदो पहुदि घादआ जं कंवि गिहिदसत्थं अपुव्वं पुरिसं पिट्ठदो वा अग्गदो वा

---

१८ प्रसीदन्त्वमात्यपादाः । अस्ति तावदत्र प्रथमं चन्द्रगुप्तहतकेनार्यशकटदासो वध्यस्थानमाज्ञप्तः । स च वध्यस्थानात् केनाप्यपहृत्य देशान्तरं नीतः । ततश्चन्द्रगुप्तहतकेन कस्मादेष प्रमादः कृत इत्यार्यशकटदासे समुज्ज्वलितः कोपवह्निर्घातकजननिधनेन निर्वापितः । ततः प्रभृति घातका यं कमपि गृहीतशस्त्रमपूर्वं पुरुषं पृष्ठतो वाग्रतो वा प्रेक्षन्ते तदात्मनो जीवितं

आकृष्टखड्गः S·B·N· , आकृष्य खड्गं A·P·M·R·J·F·G·. ६८ पादयोर्निपत्य added after पुरु० in S· . पसीददु अमच्चपादो F· . रक्खस added after अमच्च B·N· . अत्थि omitted S· . णअरे added after एत्थ B·N· . चन्दउत्तेण for चन्दउत्तहदएण E· . दासस्स वहो for दासो वज्झट्ठाणं B·N· , दासवहो A·P· , दासो वावादइदुं S· . सो for सो अ A·M·R· , सो वि S·E· . अववाहिदो for णीदो S·B·E·N· , हरिदो G· . ता for तदो S· कीस omitted E· ; कुदो for it A· . एसो omitted S·B·E·N·G· . किदो omitted P· . अज्ज omitted P· . सअडदासवञ्चणासमुज्जलिदो S· , सअडदासवधवञ्चणाए समुज्जलिदो B·N· , सअडदासवञ्चणं (sic· णे) समुज्जलिदो E· . समुज्जलन्तो for समुज्जलिदो M·R· . रोसग्गी for कोववह्णी B·E·N·G·, रोसो S· . घाअअवहेण S· , घादअजणणिग्गहेण F· , घादअजणवहेण B·E·N·G· . विज्झाविदो for णिव्वाविदो S· , णिवारिदो F· . असमत्थ for अपुव्वं E· . पच्छादो for पिट्ठदो वा S·B·E·N· . First वा omitted A· ; both वा omitted F· .

पेक्खन्ति तदा अत्तणो जीविदं परिरक्खन्तो अप्पमत्ता वज्झ-ट्ठाणे वज्झं वावादेन्ति । एवं गिहिदसत्थेहिं अमच्चपादेहिं गच्छ-न्तेहिं सेट्ठिचन्दणदासस्स वहो तुवराइदो भविस्सदि ।
निष्क्रान्तः ।

१९ राक्ष० स्वगतम् । अहो दुर्बोधश्चाणक्यवटोर्नीतिमार्गः ।

परिरक्षन्तोऽप्रमत्ता वध्यस्थाने वध्यं व्यापादयन्ति । एवं गृहीतशस्त्रैरमात्यपादैर्गच्छद्भिः श्रेष्ठिचन्दनदासस्य वधस्त्वरायितो भविष्यति ।

तदा for तदो P. . अद्धवधे ज्जेव added after तदो B.E.N. . परिरक्खन्ता G. , परिक्खन्ता S. , रक्खन्तो E. . आणअन्ता एव्व for अप्पमत्ता S. . एदे अवास्रवज्झट्ठाणं for वज्झट्ठाणे B.N. , एवं अवास्रवज्झट्ठाणं E. , वज्झट्ठाणं (sic. णे) S.G. . ता added before एवं B.N.G. . च added after एवं in all but B.N. . तेहिं added after पादेहिं B.E.N. . सेट्ठि omitted P. . भोदि for भविस्सदि in all but A.P. . निष्क्रान्तः omitted in A.P.F.E.G. . All from एवं to निष्क्रान्तः omitted in S. . ६४-६८ These speeches are read in a different order in A.P.M.R.J.F.E.G. . First comes the speech पुरु० । अज्ज एवं सेट्ठि०. It is followed by the speech राक्ष०। भद्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ० . After that there is the speech पुरु० । ता करेह मे पसादं संदेहणिण्णएण । which forms the concluding portion of मु. रा. ।६।६४।. Then is given the speech राक्ष०। भद्र सोऽहं० . Last of all there occurs the speech पुरु० सहर्षं पुनः पादयोर्निपत्य । हीमाणहे दिट्ठिआ० read in continuation of and put before पसीदन्दु अमच्चपादा of मु.रा.। ६ । ६८ । . ६९ दुर्बोधाः R. , दुरात्मनः S. . मार्गाः R. . कुतः added after मार्गः in all but M. .

यदि हि शकटो नीतः शत्रोर्मतेन ममान्तिकं
किमिति निहतस्तेन क्रोधाद्वधाधिकृतो जनः ।
अथ न कृतकं तादृग्लेख्यं कथं नु विभावये-
दिति मम मतिस्तर्कारूढा न पश्यति निश्चयम् ॥ २० ॥

विचिन्त्य ।

नायं निस्त्रिंशकालः प्रथममिह कृते घातकानां विघाते
नीतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तया कार्यमत्र ।
औदासीन्यं न युक्तं प्रियसुहृदि गते मत्कृते चातिघोरां
व्यापत्तिं ज्ञातमस्य स्वतनुमहमिमां निष्क्रयं कल्पयामि ॥ २१ ॥

निष्क्रान्तः ।

इति कपटपाशो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

च for हि A·P·M·R·J·F·G· , स B·N· . विहितः (sic· विहतः) P· , निहताः S· . क्रोधावेशाद् for तेन क्रोधाद् A·P·M·R·J·F·E· , तेनैवार्थे N· . कृताधिकृतो for वधाधिकृतो N· , वधा(sic· वधा)धिकृतो E· . वृथाभि(sic· वधाधि)कृताः S· . जनाः S· . न कृतकं for न कृतकं B·E· , न न कृतं M·R· , न कृतकं A· . लेख्यं left out P·G· ; लेखं for it B·E· , जातं N· , क्लेशं S· , कष्टं A·M·R·J·F· . न विभावयेत् for नु विभावयेत् E· , न विभावयेत् S· . मत्कारणात् N· . तस्मात् added after विचिन्त्य । in B·N· . मार्गः for कालः S· . गते for कृते N· . विनाशे for विघाते S· . प्रथयति फलितं for प्रकटय-ति फलं S· . तथा (sic· तया) G· . मत्कृतेऽपि घोरां for मत्कृते चाति-घोरां in all but B·N· . ज्ञा(sic· ज्ञा)तं for ज्ञातं E· . अस्मिन् for अस्य B·N· . निष्क्रयं (sic· निष्क्रयं) E· . इति निष्क्रान्ताः सर्वे for निष्क्रान्तः in all. कपटपाशो नाम omitted in all.

ततः प्रविशति चण्डालो वज्रलोमा ।

१ वज्र० । ओशलेह अज्जा ओशलेह । अवेह माणहे अवेह ।

यदि महह लक्खिदुं शे प्पाणे विहवे कुलं कलत्तं अ ।
ता पलिहलेह विशमं लायापश्चं शुदूलेण ॥ १ ॥

अवि अ

होदि पुलिशस्स वाही मलणं वा शेविदे अपश्चम्मि ।
लायापश्चे उण शेविदम्मि शअलं कुलं मलदि ॥ २ ॥

ता यदि ण पदिज्जह ता पेस्कह एदं लायापश्चकालिणं शेस्टि-

---

१ अपसरत आर्याः अपसरत । अपेत मानुषाः अपेत । यदीच्छथ रक्षितुं स्वान् प्राणान् विभवान् कुलं कलत्रं च । तत् परिहरत विषमं राजापथ्यं सुदूरेण ॥ अपि च भवति पुरुषस्य व्याधिर्मरणं वा सेवितेऽपथ्ये । राजापथ्ये पुनः सेविते सकलं कुलं म्रियते ॥ तद्यदि न प्रतीथ तत् प्रेक्षध्वमेतं राजापथ्यकारिणं

---

१ ओशलेह omitted P. . अज्जा omitted A.P.M.R.J.F.G. . अवेह omitted A.F. . माणहे omitted A.P.M.R.J.F.G. . वज्जेह लाअदव्वं विसं व पलिहलह सव्ववसणाइं (*v.l.* से अपत्थं वा S.) । एदेसु वट्टमाणस्स होदि (भओ S.) दुल्लहो ण विणिवादो ॥ read after the last अवेह in A.P.S. . इच्छह for महह A.P.M.J.F. . लक्खिदव्वे प्पाणे for लक्खिदुं शे प्पाणे A.P.M.J.F., लक्खिदुं णिअपाणे R.B.N. , लक्खिज्जे जीअं E., लोकदंसद्दाणं (sic. लक्खिदुं अत्ताणं) S. . कुले कलत्ते in all but S.E. . वा for अ S. . ता omitted B.N. . विसमे A.M.F. , विसमिव B.N.G. , विसं विअ S.E. . लाआपत्थे P.M.R.F. . पअत्तेण for सुदूलेण S.B.N. . अवि अ omitted F. . मलणे P. . सेविदे for शेविदम्मि in all but S.E. . वि added after शअलं A.P.M.R.J.F.G. . मिअदि for मलदि M.R. . पत्तिआअध for पदिज्जह S.B.E.N. , पडिवज्जह F. . ता omitted F. . एव्वं added after ता F. , एह A.P.M.R.J. .

चन्दणदाशं शउत्तकलत्तं वज्झस्ताणं णीयमाणं । आकाशे । अज्जा किं भणह । अस्ति शे के वि मोक्खोवाए त्ति । अज्जा अस्ति अमच्चलक्कशस्स घलयणं यदि शमप्पेदि । पुनराकाशे । किं भणह । एशे शलणागदवश्चले अत्तणो यीविदमेत्तस्स कालणे ईदिशं अकज्जं ण कलिस्सदि त्ति । अज्जा तेण हि अवधालेह शे अशुहं गदिं । किं दाणिं तुह्माणं एत्थ पदीआलविआलेण ।

श्रेष्ठिचन्दनदासं सपुत्रकलत्रं वध्यस्थानम् नीयमानम् । आर्याः किं भणथ । अस्त्यस्य कोऽपि मोक्षोपाय इति । आर्याः अस्त्यमात्यराक्षसस्य गृहजनं यदि समर्पयति । किं भणथ । एष शरणागतवत्सल आत्मनो जीवितमात्रस्य कारणेनेदृशमकार्यं न करिष्यतीति । आर्याः तेन ह्यवधारयतास्याशुभां गतिम् । किमिदानीं युष्माकमत्र प्रतीकारविचारेण ।

आणीअमाणं B·N· . All from णीअमाणं to घलअणं omitted in P· . अज्ज for अज्जा A·E·G· . भण (sic· णा) ह E· , भणाध S· . किं added after अस्ति B·N· . चन्दणदासस्स for शे B· . के omitted F· . अज्जा omitted S·B·N· . कुदो से अत्तणस्स मोक्खोवाओ त्ति । एदं उण added before अस्ति and से after it in S·B·E·N·G· . परिअणं for घलयणं G· . अनच्चघरअणं for अमच्चलक्कशस्स घलयणं E· . भणाह for भणह S·B·E·N· . ण (sic· णं) added before एशे E· . वच्छलदाए for वश्चले S· . मेत्त omitted B·E·N· . इमं for ईदिशं M· . जीविदमेत्तेण सअलं उण देसं अप्पअं (?) for यीविद......अकज्जं S· . अज्ज for अज्जा A·P·S· . जइ एवं added before तेण B·N· . अवधाणेह for अवधालेह B·N·G· , अवधारेदु S· . शे omitted A·S· . अशुहं गदिं M·R·J·F·S·G· , असुहं गदिं A· , असुभगदिं B·N· , सुगदिं E· . एत्तिके दाणिं (एत्थ E·) तुह्माणं पदीआरे for किं दाणिं......विआलेण in B·E·N· .

ततः प्रविशति चण्डालेन बिल्ववक्रेणानुगतो वध्यवेशधारी शूलं स्कन्धेन वहन् कुटुम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्यमानश्चन्दनदासः ।

२ कुटु० सबाष्पम् । हद्धी हद्धी अह्मारिसाणं वि णिच्चं चारित्तभङ्गभीरूणं चोरजणोचिदं मरणं होदि त्ति णमो किदन्तस्स । अह वा ण णिसंसाणं उदासीणेसु इदरेसु वा विसेसो अत्थि । तह हि

मोत्तूण आमिसाइं मरणभएणं तिणेहिं जीवन्तं ।
वाहाण मुद्धहरिणं हन्तुं को णाम णिव्वन्धो ॥ ३ ॥

समन्तादवलोक्य । भो विह्णुदास कहं पडिवअणं वि ण मे पडिवज्जसि । अह वा दुल्लहा ते खु माणुसा जे एदस्सिं काले दिट्ठिवहे चिट्ठन्ति ।

---

२ हा धिक् हा धिक् अस्मादृशानामपि नित्यं चारित्रभङ्गभीरूणां चोरजनोचितं मरणं भवतीति नमः कृतान्ताय । अथ वा न नृशंसानामुदासीनेष्वितरेषु वा विशेषोऽस्ति । तथा हि मुक्त्वाभिषाणि मरणभयेन तृणैर्जीवन्तम् । व्याधानां मुग्धहरिणं हन्तुं को नाम निर्बन्धः ॥ भोः विष्णुदास कथं प्रतिवचनमपि न प्रतिपद्यसे । अथ वा दुर्लभास्ते खलु मानुषा य एतस्मिन् काले दृष्टिपथे तिष्ठन्ति ।

२-३ These two speeches are formed into one speech and assigned to चन्द० in A·P·M ·J·F·S·G· . २ हद्धी once R· . कधं for णिच्चं B·N· , जहिं E·G· , जहा S· . चोरजणाणं विअ for चोरजणोचिदं B·N· . पत्तं for होदि B·N· , वुप्पण्णं E· . णमो twice B·N· . ण omitted B·N· . जीवन्ति for जीवन्तं M·B·E·N·G· , जीवन्तो (sic· न्ते) S· . हरिणे B·E· . हद्धी added before भो R· . भाव for भो S·B·E·N·G· . हे added before विह्णुदास in S· . वअस्स in F· , पिअवअस्स in the rest. मे omitted S· . पुरिसा E· , मणुस्सा S· . इमस्सिं S·B·E·N· , अस्सिं G· . वि omitted M·R·G· .

३ चन्द० सबाष्पम् । एदे अह्म पिअवअस्सा अंसुपादमेत्तकेण किदप-दीआरा सरीरेहिं णिवट्टमाणा परिवड्ढमाणसोअदीणवअणा वाहगरुआए दिट्ठीए मं अणुगच्छन्ति ।

४ विलृ० । अज्जा चन्दणदाशा आअदे शि वज्झस्ताणं । ता विशज्जेहि वलयणं ।

५ चन्द० । अज्जे णिवत्तेहि संपदं सपुत्ता । ण जुत्तं क्खु अदोवरं अणुगच्छिदुं ।

---

३ एतेऽस्माकं प्रियवयस्या अश्रुपातमात्रेण कृतप्रतीकाराः शरीरैर्निवर्तमानाः परिवर्धमानशोकदीनवदना बाष्पगुरुकया दृष्ट्या मामनुगच्छन्ति । ४ आर्य चन्दनदास आगतोऽसि वध्यस्थानम् । तस्माद्विसर्जय गृहजनम् । ५ आर्ये निवर्तस्व सांप्रतं सपुत्रा । न युक्तमतः परमनुगन्तुम् ।

---

३ अ added after एदे A. क्खण added before किद S. किदणिवावनालिञ्ज विअ for किदपदीआरा A.P.M.R.J.F. स्व(sic. स)added before सरीरेहिं B.N. कहं वि पडिणिवत्तमाणा for सरीरेहिं णिवट्टमाणा A.P.M.R.J., पडिणिवत्तमाणा F. परिवड्ढमाण omitted A.P.M.R.J.F.; पडिनियत्तमाण for it G., परिवड्ढिअ S.F. ४ पवागदो S.E., पत्तागदो B.N. पडिअणं for वलयणं A.P.M.R.J.F.G. ५ कुटु(sic. टु)म्बिणि for अज्जे A.P.M.R.J.F. तुमं for संपदं B.N. वज्झट्ठाणं क्खु एदं । for ण जुत्तं न in B.N. अदूरं added before अणुगच्छिदुं B.E.N, भूमी G. अज्जे णिवत्तसु । पत्ता वज्झट्ठाणं । कालो एसो णिवट्टिदुं for the whole speech in S.

६ कुट्ट० सबाष्पम् । परलोअं पत्थिदो अज्जो ण देसन्तरं । ता अकालो दाणिं एसो कुलजणस्स णिवत्तिदुं ।

७ चन्द० । अह किं ववसिदं अज्जाए ।

८ कुट्ट० । भत्तुणो चलणे अणुगच्छन्तीए अप्पाणुग्गहो होदु त्ति ।

९ चन्द० । अज्जे दुव्ववसिदं एदं । तुए अअं पुत्तओ असुणिदलो-

---

६ परलोकं प्रस्थित आर्यो न देशान्तरम् । तस्मादकाल इदानीमेष कुलजनस्य निवर्तितुम् । ७ अथ किं व्यवसितमार्यया । ८ भर्तुश्चरणावनुगच्छन्त्या आत्मानुग्रहो भवत्विति । ९ आर्ये दुर्व्यवसितमेतत् । त्वयायं पुत्रकोऽश्रुत-

---

६ पहिओ for पत्थिदो E. अजोग्गो for अकालो B·N·. ता अकालो दाणिं एसो कुलजणस्स णिवत्तिदुं omitted in A·P·M·R·J·F·G· . The whole speech is omitted in S· . After this speech are added the speeches चन्द० ॥ अज्जे (*v.l.* अये P·) अअं(*v.l.* सच्चं B·N·) सित्तकज्जेण मे (*v.l.* ममB·N· ; omitted M·) विणासो ण उण (omitted B·N·) परिसदोसेण । ता अलं (आनन्दट्ठाणे G·) विसादेण (*v.l.* ता किं हरिसट्ठाणे वि रोदिसि त्ति B·N·) ॥ कुट्ट० । अज्ज जइ एवं ता दाणिं अकालो (*v.l.* अणुचिदं B·N·) कुलजणस्स णिवत्तिदुं ॥ in A·P·M·R·J·F·B·N·G· . ७ चण्डा० for चन्द० in S· . पुण added after अह S· . कुडुम्बिणीए for अज्जाए in all but S·B·N· . भत्तुणो चरणकमलं गच्छन्तीए अज्जाणुग्गहा added at the end in S· . ८ पइणो for भत्तुणो F· . चलणं B·N· . अज्जाणुग्गहो B·N· .This speech is omitted in S· . ९ अइ added before अज्जे S· . अज्जे omitted E· . दुट्ठववसिदं S· . एदं omitted S· ; इदं for it E· . ते for तुए B·E·G· . अ added after तुए F· . (ता B·N·) दाणिं अज्जाए added before अअं S·B·N·G· . पुत्तओ omitted B·N· . लोअ omitted S· .

असंववहारो बालो अणुगिह्णिदव्वो ।

१० कुटुं० । अणुगिह्णन्दु णं पसण्णाओ देवदाओ । जाद पुत्तअ पडसु अपच्छिमस्स पिदुणो पादेसु ।

११ पुत्रः पादयोर्निपत्य । ताद किं दाणिं मए तादविरहिदेण अणुचिट्ठिदव्वं ।

१२ चन्द० । पुत्त चाणक्कविरहिदे देसे वसिदव्वं ।

१३ विलु० । अज्जा चन्दणदाशा णिखादे शूले । ता शज्जे होहि ।

१४ कुटुं० । अज्जा परित्ताअध परित्ताअध ।

१५ चन्द० । अज्जे अह किं एत्थ आक्कन्दसि । सग्गं गदा खु ते देवा

लोकसंव्यवहारो बालोऽनुगृह्णीतव्यः । १० अनुगृह्णन्त्वेनं प्रसन्ना देवताः । जात पुत्रक पतापश्चिमस्य पितुः पादयोः । ११ तात किमिदानीं मया तातविरहितेनानुष्ठातव्यम् । १२ पुत्र चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम् । १३ आर्य चन्दनदास निखातः शूलः । तस्मात् सज्जो भव । १४ आर्याः परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । १५ आर्ये अथ किमत्राक्रन्दसि । स्वर्गं गताः खलु ते देवा

व्ववहारो for संववहारो F·B·N· . अनुणिदसंववहारं आ बाल्जज्ज (sic· सं) S· . १० णं omitted A·P· . भअवदीओ कुलदेवदाओ for देवदाओ S·B·N· . अज्ज added before जाद S· . पगम for पडसु B·N· . अपच्छिमेसु for अपच्छिमस्स in G· , पच्छिमं in S· , पच्छिमेसु in the rest. पडिसज्ज added at the end S· . ११ ता for ताद S· . दाणिं omitted B·N· . १२ रहिदे for विरहिदे G· . १३ खादे for णिखादे S· . ता omitted F· . दाणिं added after ता S·B·E·N·G· . १४ अज्जा twice M·E·G· . परित्ताअह P· . १५ अह for अज्जे अह M· , अज्जे अयि F· , अह दुक्खे G· , अह वादिदवच्छले S· , अह जीविदवच्छले E· , भद्दमुह मुहुत्तअं चिट्ठ । अह जीविदवच्छले B·N· . कन्दसि for आक्कन्दसि G· . सव्वं (sic· सग्गं) for सग्गं E· . खु omitted G· . ग दा गं दा व for गदा खु ते A·P·M·R·J·F· .

णन्दा जे दुक्खिदं जणं अणुकम्पन्ति ।

१६ वज्र० । अले बिल्लवत्ता गेह्ण चन्दणदासं । शयं य्येव घलयणे गमिस्सदि ।

१७ विल्व० । अले वज्जलोमा एशे गेह्णामि ।

१८ चन्द० । भद्द मुहुत्तं चिट्ठ जाव पुत्तअं परिस्सआमि । पुत्रं परिष्वज्य मूर्ध्न्याघ्राय । जाद अवस्सं भविदव्वे विणासे मित्तकज्जं समुव्वहमाणो विणासं अणुभवेहि ।

नन्दा ये दुःखितं जनमनुकम्पन्ते । १६ अरे बिल्ववक्त्र गृहाण चन्दनदासम् । स्वयमेव गृहजनो गमिष्यति । १७ अरे वज्रलोमन् एष गृह्णामि । १८ भद्र मुहूर्तं तिष्ठ यावत् पुत्रकं परिष्वजे । जात अवश्यं भवितव्ये विनाशे मित्रकार्यं समुद्वहन् विनाशमनुभव ।

णन्दा जे omitted A·P·M·R·J·F· . दुक्खिअणं G· , दुक्खिदं परिअणं A·P·M·R·J·F·E· , दुक्खिदं इत्थीजणं B·N· . पइदिणं added before अणुकम्पन्ति B·N· . अण्णं (*v·l·*अअं S·) अ मित्तकज्जेण मे (omitted F·G·) विणासो (*v·l·*णासो S·)। ण अजुत्तकज्जेण (*v·l·* अत्तकज्जेण F· , पुरिसदोसेण S·E·G·)। ता किं (एदं G·) हरिस(*v·l·* णेहस्स)ट्ठाणे वि (omitted S·) रोदीअदि । added at the end in all but B·N· . १६ विलपत्त A·P·M·R·J· , विल्लपत्तअ F· , वेणुवेत्तका B·N· , विल्लपइका E· , वित्तवञ्चका S· . गेह्णाहि S· . इमं added after गेह्ण B·N· . परिअणो for घलयणे in all but S·B·N· . १७ अये for अले E· . वज्जलेपका S· . १८ भद्दमुह B·E·N· . सन्तआमि for परिस्सआमि A·P·M·R·J·F·S· . पुत्तअ added after जाद S·B·E·N· . अवस्सभविदव्वे S·E· . वि added before विणासे B·N· . उव्वहमाणो S·E· . अणुभवामि A·P·M·R·J·S·B·N· , अणुभवामो E· , अणुहोमि F· .

१९ पुत्रः । ताद किं एदं वि भणिदव्वं । कुलधम्मो खु एसो अह्माणं । इति पादयोः पतति ।

२० वज्र० । अले गेह्ण एणं ।

चण्डालौ गृह्णीतश्चन्दनदासम् ।

२१ कुटु० सोरस्ताडम् । अज्जा परित्ताअध परित्ताअध ।

२२ प्रविश्यापटीक्षेपेण राक्षसः । भवति न भेतव्यं न भेतव्यम् । भो भोः शूलायतनाः न खलु व्यापादयितव्यश्चन्दनदासः ।

येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यत् पुरा
मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।

---

१९ तात किमेतदपि भणितव्यम् । कुलधर्मः खल्वेषोऽस्माकम् । २० अरे गृहाणैनम् । २१ आर्याः परित्रायध्वं परित्रायध्वम् ।

---

१९ कुलक्कमो for कुलधम्मो S·B·E·N· . २० अले गेह्ण वज्जलोमआ B·N· , गिह्ण ले गिह्ण S·E·G· , अले गेह्ण इणं F· . सअं पलिजणो गमिस्सदि added at the end in G· . २१ सोरस्ताडम् omitted S·B·E·N·G· . अज्ज for अज्जा A·P·R·J·F·E·G· , अज्जो M· , अज्ज अज्ज S· . परित्ताहि R· , परित्ताअहि M·F· , परित्ताहि परित्ताहि A·P·J· , परित्ताअस्स E·G· . २२ भवति omitted G· ; भवति भवति for it S· . न भेतव्यम् once in all but B·N·G· . सूनायतनाः (sic· सूनायतनाः) for शूलायतनाः S· , सेना(sic· सूना)पते B·E·N· , शूलपाने (sic· सूनापते) G· . व्यापादनीयः G· . अयं साधुः for चन्दनदासः S· . कुतः added after दासः S·B·E·N·G· . दृष्टं (sic· दृष्टं) G· .

आत्मा यस्य वधाय वः परिभवक्षेत्रीकृतोऽपि प्रिय-
स्तस्येयं मम मृत्युलोकपदवी वध्यस्रगाबध्यताम् ॥ ४ ॥

२३ चन्द० विलोक्य सबाष्पम्। अमच्च किं एदं-

२४ राक्ष०। त्वदीयसुचरितैकदेशस्यानुकरणं किल।

२५ चन्द०।-अमच्च सव्वं वि एदं पआसं णिप्फलं करन्तेण तुए किं अणुचिट्ठिदं।

२६ राक्ष०। सखे स्वार्थ एवानुष्ठितः। कृतमुपालम्भेन। भद्रमुख निवेद्यतां दुरात्मने चाणक्याय-

---

२३ अमात्य किमेतत्-२५ अमात्य सर्वमप्येतं प्रयासं निष्फलं कुर्वता त्वया किमनुष्ठितम्।

स्वात्मापथ्यवधाय (?) S. यः for वः F.S. परिभवे E.. तत्सोऽयं for तस्येयं S. किल for मम A.P.. वध्यश्रमो बध्यताम् S.   २३ इदं G., णिमं E., णिमित्तं S.. दे व्ववसिदं added at the end B.N..   २४ त्वदीयस्य S.B.N.G.. अनुकृतिका(sic. क)रणं for अनुकरणं S.. एतत् added at the end A.P.M.R.J.F..   २५ करणेण for करन्तेण E.. तुए omitted S.B.E.N.. ण मे पिअं for किं S.B.E.N.G.. अमच्चेण added at the end S.B.E.N..   २६ चन्दनदास added after सखे S.B.E.N.. स्वार्थप्रधानो जीवलोकः for स्वार्थ एवानुष्ठितः E., स्वार्थप्रधानो हि जीवलोकः B.N., स्वार्थप्रधानोऽयं जीवलोकः S.G.. कृतमुपालम्भेन read before स्वार्थ B.N., तत् added before कृतम् M.R.F.G., तत्र E.. भद्रमुखौ S.. अयमर्थो added before निवेद्यतां B.N.. तावद् added before दुरात्मने B.E.N..

२७ वज्र०। किं त्ति।

२८ राक्ष०।

दुष्कालेऽपि कलावसज्जनरुचौ प्राणैः परं रक्षता
नीतं येन यशस्विनातिलघुतामौशीनरीयं यशः।
बुद्धानामपि चेष्टितं सुचरितैः क्लिष्टं विशुद्धात्मना
पूजार्होऽपि स यत्कृते तव गतो वध्यत्वमेषोऽस्मि सः॥ ५॥

२९ वज्र०। अले विल्लवत्ता तुमं दाव शेस्टिचन्दणदाशं गेण्हिअ एदस्स मशाणपादपस्स छायाए मुहुत्तं दाव चिष्ठ याव हगे अज्जचाणक्कस्स णिवेदेमि गिहीदे अमच्चलक्खशे त्ति।

३० बिल्व०। अले वज्जलोमा एवं होदु। इति सपुत्रदारेण चन्दनदासेन सह निष्क्रान्तः।

---

२७ किमिति। २९ अरे बिल्वक त्वं तावच्छ्रेष्ठिचन्दनदासं गृहीत्वैतस्य श्मशानपादपस्य छायायां मुहूर्तं तिष्ठ यावदहमार्यचाणक्याय निवेदयामि गृहीतोऽमात्यराक्षस इति। ३० अरे वज्रलोमन् एवं भवतु।

---

२७ चण्डालौ for वज्र० in S. अथ added before किं त्ति B.N., जधा E.G., अमच्चपाद S. २८ यशोर्थिना प्रलघुताम् S., यशस्विनापि लघुताम् N., यशस्विना प्रलघुताम B.E., यशस्विना प्रलप-(sic. घु)ताम् G. च शुद्धात्मना P. पूजार्होऽपि च R.S. यत्कृतेऽयमगमत् S. शत्रुत्वम् for वध्यत्वम् in all but B.N. २९ वि(sic. विल्ल)पत्तअ M., विलपत्ता G., बिल्लवत्तका E., बिल्लपत्तअ A.P.R.J.F.B.N., वित्तवञ्चका S. शेस्टि omitted in all but S.B.N. इह added before एदस्स A.P.M.R.J.F. इमस्स for एदस्स S.B.E.N. अहं for हगे in all. अज्ज omitted A.P.M.R.J.F.G. ३० अये A.P. वज्जलूम M., वज्जलोमआ B.E.N.G., वज्जलेपआ S. एवं करेमि N. गच्छ A.P.M.R.J.F.E.G.

३१ वज्र०। एदु अमच्चे। राक्खसेन सह परिक्रम्य। अस्ति एत्थ के वि। णिवेदेदु दाव णन्दकुलणगकुलिशस्स मोलिअकुलपडिस्तावअस्स अज्जचाणक्कस्स।

३२ राक्ष० स्वगतम्। एतदपि नाम श्रोतव्यम्।

३३ वज्र०। एशे अज्जणीदिशंयमिदबुद्धिपुलिशआले गिहीदे अमच्चलक्कशे त्ति।

---

३१ एत्वमात्यः। अस्त्यत्र कोऽपि। निवेदयतु तावन्नन्दकुलनगकुलिशाय मौर्यकुलप्रतिष्ठापकायार्यचाणक्याय। ३३ एष आर्यनीतिसंयमितबुद्धिपुरुषकारो गृहीतोऽमात्यराक्षस इति।

---

३१ एदु अमच्चो omitted S·B·E·N·G·. एदं (*v·l·* इदं G·.) चाणक्कगेहं। परिक्रम्य। added before अस्ति M·R·G·. के के for अस्ति B·N·, को E·, को को S·. दुआलिआणं for के वि S·B·N·. णिवेदेध in B·N·, णिवेदेह in the rest. णन्दकुलसेण्ण (sic· ल्ल)·संचअचुण्णणकुलिसस्स B·, णन्दकुलसंचुण्णणकुलिस(sic· सा)ह N·, णन्दकुलशेह्म(sic· ल्ल)संवन्दलचूलन(sic· संचुण्णण *v·l·* दलण) कुलिशाय(sic· ह) E·, णन्दकुलणगकुलिसाह G·. पदिट्ठाविदधम्मसंचअस्स(*v·l·* संचआह N·) for पडिस्तावअस्स B·N·, पदिट्ठावगाह पउलधम्मसंचआह S·E·G·. All from निवेदेह to मोलिअकुल is left out in S·. अज्ज omitted F·; अज्जाह for it S·E·. ३२ नाम omitted F·. राक्षसेन added after नाम S·B·E·N·. दौवारिकः। किमिति। added after श्रोतव्यम्। in S·. This speech and all that follows down to विगुणीकृत० are wanting in R·. ३३ क्खु added after एशे S·B·E·N·G·. णिअल added after णीदि S·E·G·. णिअम B·N·. पलिसले for पुलिशआले A·P·M·J·, प्पसले F·.

ततः प्रविशति जयनिकावृतशरीरो मुखमात्रदृश्यश्चाणक्यः।

३४ चाण०। भद्र कथय कथय

केनोत्तुङ्गशिखाकलापकपिलो बद्धः पटान्ते शिखी
पाशैः केन सदागतेरगतिता सद्यः समापादिता।
केनानेकपदानवासितसटः सिंहोऽर्पितः पञ्जरे
भीमः केन च नैकनक्रमकरो दोर्भ्यां प्रतीर्णोऽर्णवः॥ ६॥

३५ वज्र०। णं णीदिणिउणबुद्धिणा अज्जेण।

३६ चाण०। मा मैवम्। नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेनेति ब्रूहि।

३७ राक्ष० स्वगतम्। अये अयं दुरात्मा-अथ वा-महात्मा कौटिल्यः

आकरः सर्वशास्त्राणां रत्नानामिव सागरः।
गुणैर्न परितुष्यामो यस्य मत्सरिणो वयम्॥ ७॥

---

३५ ननु नीतिनिपुणबुद्धिनार्येण।

---

३४ † जवनिका for जयनिका P·J·S·B·N·G·, यवनिका A·M·F·, यमनिका E·. ३४ कथय once F·E·. भद्र कथय कथय omitted S·. केनायं भूवि दुर्लभेन कपिलो बद्धस्तथा संयतः for केनोत्तुङ्ग......शिखी in S·. पाणौ for पाशैः P·. समासादिता for समापादिता A·P·M·J·F·B·N·. पाशैः केन सदागतिर्निर्गलितस्गचस्समापादितः for पाशैः केन...समापादिता in S·. धृतः for अर्पितः S·. चलैक for च नैक B·N·. निकरो for मकरो P·. दोष्णा for दोर्भ्याम् M·. ३५ णं omitted A·P·M·J·F·. उज्जेव्व added after अज्जेण B·N·. ३६ भद्र added before मा S·B·E·N·G·. नन्दकुलद्वेषिणा S·B·E·N·. इति omitted E·. ३७ अये omitted A·P·M·R·J·F·. अयं omitted S·. स added after अयं B·E·N·. चाणक्यः added after दुरात्मा P·. अयं स added before महात्मा B·E·N·. अथ वा महात्मा omitted S·. यतः added after कौटिल्यः। in B·N·. विद्यानां for शास्त्राणां B·N·.

३८ चाण० विलोक्य सहर्षम् । अये अयमसावमात्यराक्षसो येन महात्मना

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैर्दीर्घजागरहेतुभिः ।
चिरमायासिता सेना वृषलस्य मतिश्च मे ॥ ८ ॥

जयनिकामपनीयोपसृत्य च । भो अमात्यराक्षस विष्णुगुप्तोऽभिवादयते ।

३९ राक्ष० स्वगतम् । अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं विशेषणम् । प्रकाशम् । भो विष्णुगुप्त न मां चण्डालस्पर्शदूषितं स्प्रष्टुमर्हसि ।

४० चाण०।अमात्यराक्षस नेमौ चण्डालौ । अयं खलु दृष्टपूर्व एव भवता सिद्धार्थको नाम राजपुरुषः । योऽप्यसौ द्वितीयः सोऽपि समिद्धार्थको नाम राजपुरुष एव । शकटदासोऽपि तपस्वी

---

३८ स्वगतम् added after सहर्षम् in all but P·M·F·. अये omitted P·S·. असौ omitted M·B·N·. दीर्घोज्जागर S·, दीपजागर N·. मम for च मे S·. यमनिकाम् in P·, जवनिकाम् in the rest. करेण added before अपनीय P·M·J·F·. जवनिकान्तरेण for जयनिकामपनीय A·. भो twice B·E·N· अहमभिवादये for अभिवादयते in all but S·B·E·N·. ३९ इदं added before विशेषणम् B·E·N·G·. विशेषणपदम् S·B·E·N·G·. भो twice B·N·. विष्णुगुप्त omitted S·. श्वपाक for चण्डाल S·B·E·N·G·. ४० भोः added before अमात्य in all but S·B·N·. नेमौ श्वपाकौ G·, नायं श्वपाकः S·B·E·N·. पूर्वदृष्टः for दृष्टपूर्वः E·, दृष्टः A·P·M·J·F·G·. एव omitted S·E·. सिद्धार्थकनामा S·B·N·. येन सुहृत्तामुत्पाद्य तादृशं लेखमजानन्नेव लेखहस्तः (sic· लेखितः) तपस्वी शकटदासः added after राजपुरुषः in S·. समिद्धार्थकनामा G·, स(sic· सु)सिद्धार्थकनामा B·N·. एव omitted S·; च for it E·. ताभ्यामेव सह सौहार्दमुत्पाद्य added before शकट B·N·. एव added after मया B·E·N·.

तं तादृशं कपटलेखमजानन्नेव मया लेखितः ।

४१ राक्ष० स्वगतम् । दिष्ट्या शकटदासं प्रत्यपनीतो मे विकल्पः ।

४२ चाण० ।–किं बहुना । एष संक्षेपतः कथयामि ।

ये ते भद्रभटादयः स च तथा लेखः ससिद्धार्थक-
स्तच्चालंकरणत्रयं स भवतो मित्रं भदन्तः किल ।
जीर्णोद्यानगतः स चार्तपुरुषः क्लेशः स च श्रेष्ठिनः
सर्वोऽसौ मम (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयन्)
सर्वोऽसौ वृषलस्य वीर भवता संयोगमिच्छोर्नयः ॥ ९ ॥

तदयं वृषलस्त्वां द्रष्टुमागच्छति । पश्यैनम् ।

४३ राक्ष० स्वगतम् । का गतिः । एष पश्यामि ।

ततः प्रविशति राजा विभवतश्च परिवारः ।

४४ राजा स्वगतम् । विनैव युद्धादार्येण जितं दुर्जयं परबलमिति

तं तादृशं लेखमजानन्नेव कपटलेखं मया लेखित इति A·P·M·J·F·G· . शकट......लेखितः omitted in S·. मे omitted in all but E·G· . ४२ किमिति for किं S· . एष omitted B·N· . संक्षेपः for संक्षेपतः कथयामि M·F·S·E·G· . भृत्याः for ये ते in all but B·N· . स चाद्य पुरुषः S· , स चापि पुरुषः A·P·M·J·F·E·G·. सर्वं मे for सर्वोऽसौ मम A·P·M·J·F·G· . सर्वोऽसौ before वृषलस्य omitted A·P·M·J·F·S· ; सर्वं मे for it G· . मन्त्रिवीर for वृषलस्य वीर S· . साचिव्यम् for संयोगम् P· मतिः for नयः S·E· . एष for अयं B·N· . आगतः for आगच्छति S· , इच्छति A·P·M·J·F·E·G· . पश्यैनम् omitted A·P·M·J·F· , ४३ प्रकाशम् । added after का गतिः । in M·F·B·N· . यः added before एष B·N· . एष omitted S· . एनम् added at the end S· . ४४ परा-जितं for जितं B·E·N·G· . रिपुबलम् E· , अखिलम् (sic· अरिबलम्) S· , अरिकुलम् B·N· . वत्सलम् added after इति S·B·E·N· .

लज्जित इवास्मि। मम हि

फलयोगमवाप्य सायकाना-
मनियोगेन विलक्षतां गतानाम्।
स्वशुचेव भवत्यधोमुखानां
निजतूणीशयनव्रतस्य निष्ठा॥१०॥

अथ वा

विगुणीकृतकार्मुकोऽपि जेतुं
भुवि जेतव्यमसौ समर्थ एव।
स्वपतोऽपि ममेव यस्य तन्त्रे
गुरवो जाग्रति कार्यजागरूकाः॥११॥

चाणक्यमुपसृत्य। आर्य चन्द्रगुप्तोऽभिवादयते।

चाण॰। वृषल संपन्नास्ते सर्वाशिषः। अयममात्यराक्षसः प्राप्तः। तदभिवादयस्वात्रभवन्तं पैतृकममात्यमुख्यम्।

एव for इव in all but B·E·N·. मम omitted M·F·. हि omitted M·F·B·E·N·; हृदि for it S·. विधियोगेन विपक्षतां for अनियोगेन विलक्षतां A·P·M·J·F·G·. न शुचेव A·P·M·J·F·E·G·, न शुने(sic· चे)व S·. तूणीशयनव्रतं प्रतुष्टयै M·J·, तूणीशयनं निजप्रतुष्टयै A·P·, तूणीशयन प्रकृष्य तुष्टयै F·, तूणीशयनव्रतप्रतिष्ठा B·, तूणीरशयव्रतप्रतिष्ठा G·. ममैव F·E·G·. अये for आर्य G·. प्रणमति E·. चाणक्य......वादयते omitted M·F·. ४५ वृषल omitted A·P··R·J·. संपन्ना मम ते E·. सर्वा ममा शिषः G·. अय......प्राप्तः omitted in all. तदेनम् for तद् S·. तत्रभवन्तम् A·P·R·J·B·N·. पैतृकम् omitted A·P·R·J·. अमात्यराक्षसम्। अयं (*v·l·* एष S·.) तव (*v·l·* ते S·, च ते G·; omitted E·) पैतृकः अमात्यः (*v·l·* अमात्यमुख्यः S·E·)। for पैतृकममात्यमुख्यम् S·B·E·N·G·. The whole speech is omitted in M·F·.

४६ राजा राक्षसमुपगम्य । आर्य चन्द्रगुप्तोऽभिवादयते ।

४७ राक्ष० विलोक्य स्वगतम् । अये अयं चन्द्रगुप्तः य एष

बाल एव हि लोकेऽस्मिन् संभावितमहोदयः ।
क्रमेणारूढवान् राज्यं यूथैश्वर्यमिव द्विपः ॥ १२ ॥

प्रकाशम् । राजन् विजयस्व ।

४८ राजा । आर्य

जगतः किं न विजितं मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।
गुरौ षाड्गुण्यचिन्तायामार्ये कार्ये प्रजाग्रति ॥ १३ ॥

४९ राक्ष० स्वगतम् । स्पृशति मां भृत्यभावेन कौटिल्यशिष्यः । अथ वा विनय एवैष चन्द्रगुप्तस्य । मत्सरस्तु मे विपरीतं कल्पयति । सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणक्यः । कुतः ।

४५–४६ राक्ष० स्वगतम् ॥ योजितोऽनेन संबन्धः ॥ is added after मु.रा. ।७।४५। in A·P·J·S·B·N·G· ; and चाण० राजानमुपगम्य ॥ (वत्स R·) अयममात्यराक्षसः प्राप्तः । प्रणमैनम् ॥ is inserted before मु.रा.।७।४६। in A·P·M·R·J·F· . ४६ आर्य omitted F· . अहमभिवादये B·N· , प्रणमति A·P·M·R·J·F·G· . ४७ अयं omitted A·P·M·R·J·F· . लोकेन for लोकेऽस्मिन् S·B·E·N· . महोन्नतिः for महोदयः S·N· . यूथैश्वर्यं इव A·P· . ४८ आर्य omitted F· . किं न विजितं मया । इति विचिन्त्य । added before आर्य in S· . जितं किं न मया लोके प्रकटमनुचिन्त्यताम् । for जगतः किं...चिन्त्यताम् । in S· . स्वयं for आर्ये S· . चार्ये च जाग्रति for कार्ये प्रजाग्रति M·R·J·F·G· , चाग्रे च जाग्रति A·P· , त्वयि च जाग्रति B·N· , कार्ये च जाग्रति E· , आर्येऽपि जाग्रति S· . ४९ स्पृशति मद्भावेन कौटिल्यशिष्यः S· . एव omitted S·G· . एष omitted E· . मत्सरस्त्व for मत्सरस्तु S· . मे omitted E· . विपरीतमेव S· . कल्पयति M·B·N· , विकल्पयति E· . कुतः omitted M·R·F·G· .

द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडात्मनोऽपि
नेतुर्यशस्विनि पदे नियता प्रतिष्ठा।
अद्रव्यमेत्य तु विशुद्धनयोऽपि मन्त्री
शीर्णाश्रयः पतति कूलजवृक्षवृत्त्या ॥ १४ ॥

५० चाण०। अमात्यराक्षस अपीष्यते चन्दनदासस्य जीवितम्।

५१ राक्ष०। भो विष्णुगुप्त कः संदेहः।

५२ चाण०। अमात्यराक्षस अगृहीतशस्त्रेण भवता नानुगृह्यते वृषलः। तद्यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य जीवितमिष्यते ततो गृह्यतामिदं शस्त्रम्।

५३ राक्ष०। भो विष्णुगुप्त मा मैवम्। अयोग्या वयमस्य विशेषतस्त्वया गृहीतस्य ग्रहणे।

जेतुः for नेतुः S. नियतं in all but B.N. भुवि शुद्ध for तु विशुद्ध A.P.R.J.F.G., तु विविक्त S.B.N., भुवि चित्र E. जीर्णाश्रयः R., सोपाश्रयः S. रीत्या for वृत्त्या A., तत्या (sic. गत्या) G. ५० अपि omitted in all but B.N. This speech is wanting in S. ५१ कृतः for कः A.P.M.R.J.F.B.N., अत्र कः E. This speech is wanting in S.G. ५२ भवता omitted S. न omitted A.P.M.R.J.F.S. इत्यतः संदेहः added after वृषलः in all. तद् for ततः S. After this speech is added राक्षसश्चिन्तयति ॥ चाण० ॥ तपो(*v.l.* ततो P.)वनं यामि विहाय मौर्यं त्वां चाधिकारे ह्यधिकृत्य मुख्यम्। त्वयि स्थिते वाक्यनि(*v.l.* वाक्पति P.)वद्धबुद्धौ भुनक्तु गामिन्द्र इवैव (*v.l.*इवैव P.) चन्द्रः ॥ पुनस्तदेव पठति ॥ in A.P. The whole speech is wanting in G. ५३ मा मैवम् twice A.P.M. अयोग्यम् for अयोग्या वयम् R. एतस्य for अस्य B.N., शस्त्रगुणस्य (sic. शस्त्रस्य or शस्त्रग्रहणस्य) S. परिगृहीतस्य R. शस्त्रस्य added after गृहीतस्य B.N. ग्रहणम् for ग्रहणे R.

५४ चाण० । अमात्यराक्षस योग्योऽहमयोग्यो भवानिति कथमेतत् ।

अश्वैः सार्धमजस्रदत्तकविकैः क्षामैरशून्यासनैः
स्नानाहारविहारपानशयनस्वेच्छासुखैर्वर्जितान् ।
माहात्म्यात् तव पौरुषस्य मतिमन् दृप्तारिदर्पच्छिदः
पश्यैतान् परिकल्पनाव्यतिकरप्रोच्छूनवंशान् गजान् ॥१५॥

अथ वा किमनेन । न खलु शस्त्रग्रहणमन्तरेण चन्दनदासस्य जीवितमस्ति ।

५५ राक्ष० स्वगतम् ।

नन्दस्नेहगुणाः स्पृशन्ति हृदयं भृत्योऽस्मि तद्विद्विषां
ये सिक्ताः स्वयमेव वृद्धिमगमंश्छिन्नास्त एव द्रुमाः ।
शस्त्रं मित्रशरीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया

---

५४ अमात्य omitted in all but B·E·N·. राक्षस omitted P·F·S·. न योग्योऽहं त्वं योग्य इति किमनेन । पश्य नाम for योग्यो...तत् in E· , योग्योऽहं न त्वं योग्य इति किमनेन । पश्य in A·P·M·R·J·F·G· , योग्यस्त्वमेव योग्य इति । कुतः in S· . पश्य added after एतत् । in B·N·. अरस्तमत्त (?) for अजस्रदत्त S·. कविकाक्षामैः S·B·E·N·G·. अशून्यासनान् B·N· . नानाहार S·G· . विनोद for विहार N· . शयनैः for शयन A·P· . निर्जितान् for वर्जितान् M·R· , वार्जि(sic· वर्जि)ताः S· . माहात्म्यं for माहात्म्यात् G· . माहात्म्यादतिपौरुषस्य भवतो for माहात्म्यात्तव पौरुषस्य मतिमन् B· , माहात्म्यादि च पौरुषस्य भवतो S· . परिकल्पन A·P· . पूर्वैरकल्पानिकरान् प्रोच्छूनवंशान्गजान् for परिकल्पनाव्यतिकरप्रोच्छूनवंशान् गजान् S· . बहुना for अनेन A·P·M·R·J·F· . ग्रह for ग्रहण F· . अस्ति omitted E· . ५५ From स्वगतम् to प्रकाशम् omitted in S·E· . कणाः for गुणाः B·N·G· . हृदये B·N·G· . विद्विषो A·P·M·R·J·F· . पाणिपयसा छेद्याः for वृद्धिमगमंश्छिन्नाः B·N· . शरीरकेषु सहसा for शरीररक्षणकृते B·N· , शरीरकेषु पश्यं G· . सदा for मया B·N· .

कार्याणां गतयो विधेरपि नयन्त्याज्ञाकरत्वं चिरात् ॥ १६ ॥

प्रकाशम्। भो विष्णुगुप्त नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे सुहृत्स्नेहाय। का गतिः। एष प्रह्वोऽस्मि।

चाण० सहर्षं शस्त्रमर्पयित्वा। वृषल वृषल अमात्यराक्षसेनेदानीं गृहीतशस्त्रेणानुगृहीतो दिष्ट्या वर्धते भवान्।

५७ राजा। आर्यप्रसाद एव चन्द्रगुप्तेनानुभूयते।

५८ प्रविश्य पुरुषः। जेदु अज्जो। अज्ज एसो खु भद्दभडभाउराअणप्पमुहेहिं संजमिदकरचलणो मलअकेदू पडिहारभूमीए उवट्ठाविदो। एदं सुणिअ अज्जो प्पमाणं।

---

५८ जयत्वार्यः। आर्य एष खलु भद्रभटभागुरायणप्रमुखैः संयमितकरचरणो मलयकेतुः प्रतीहारभूमावुपस्थापितः। एतच्छ्रुत्वार्यः प्रमाणम्।

चिरं for चिरात् G. न यान्त्यालोचनागोचरम् for नयन्त्याज्ञाकरत्वं चिरात् B.N. भो omitted A.P.M.R.J.F. उपानय खड्गम्। added after विष्णुगुप्त B.N. सज्जो for प्रह्वो B.N. मम स्वकार्यप्रतिपत्तये न किं तु सुहृत्स्नेहायात्रागतिरित्येष प्रह्वोऽस्मि for नमः सर्व......प्रह्वोऽस्मि S. ५६ वृषल once R. एव added before इदानीं S. गृहीतशस्त्रेण omitted A.P.M.R.J.F.G.; गृहीताधिकारेण for it S.E. अस्ति omitted S.B.E.N.; अस्मि for it F.G., अपि P. ५८ जेदु twice S.B.E.N.G. अमच्चो for अज्जो A.P. अज्ज omitted A.P.M.R.J.F.G. खु omitted P.S. भूमिं for भूमीए in all but G. उवट्ठिदो for उवट्ठाविदो A.P.M.R.J.F., अवत्थाविदो B.N., पत्थाविदो G. ता एवं for एदं B.N., एइ (?) E. एत्थ added after सुणिअ B.N. एदं......प्पमाणं omitted F. राजा आकर्ण्य चाणक्यं पश्यति। added after the speech in F.

५९ चाण०। भद्र निवेद्यताममात्यराक्षसाय। सोऽयमिदानीं जानीते।

६० राक्ष० स्वगतम्। कथं दासीकृत्य मामिदानीं विज्ञापनायां मुखरीकरोति कौटिल्यः। का गतिः। प्रकाशम्। राजन् चन्द्रगुप्त विदितमेव ते यथा वयं मलयकेतौ कंचित् कालमुषिताः। तत् परिरक्ष्यन्तामस्य प्राणाः।

राजा चाणक्यमुखमवलोकयति।

६१ चाण०। वृषल प्रतिमानयितव्योऽयममात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः। पुरुषं प्रति। भद्र अस्मद्वचनादुच्यन्तां भद्रभटप्रमुखाः। अमात्यराक्षसेन विज्ञापितो देवश्चन्द्रगुप्तः प्रयच्छति मलयकेतवे पित्र्यमेव विषयम्। अतो गच्छन्तु भवन्तः सहानेन। प्रतिष्ठिते चास्मिन् पुनरागन्तव्यमिति।

६२ पुरु०। जं अज्जो आणवेदि। इति परिक्रामति।

---

६२ यदार्य आज्ञापयति।

---

५९ आ स्वगतम्। added before भद्र B·N·. राक्षसाय for राक्षसाय E·. अयम् for सोऽयम् S·B·E·N·. जानाति S·E·, राजकार्यं कारयति B·N·. The manuscript G· breaks off at राक्षसाय. ६० कथं omitted A·P·M·R·J·F·. वशीकृत्य for दासीकृत्य E·, दासीकृत्य F·. विज्ञापनाय E·. ते omitted S·B·N·. मलयकेतोर्गृहे for मलयकेतौ S·. किंचित् कालान्तरम् S·B·E·N·. ततः for तत् S·. परिरक्षणीयाः for परिरक्ष्यन्ताम् E·. ६१ वृषल omitted A·P·M·R·J·F·. अयम् omitted A·P·M·R·J·F·. प्रथमः omitted S·. मद्वचनाद् B·E·N·. प्रभृतयः for प्रमुखाः S·B·E·N·. यथा added after प्रमुखाः A·P·M·R·J·F·. अमात्य omitted S·. अमात्यराक्षसविज्ञापितो S·B·E·N·. संप्रति (sic संप्रयच्छति) for प्रयच्छति S·. अपि स्वमेव for पित्र्यमेव P·. अथो for अतो S·. इति omitted B·N·. ६२ देवो for अज्जो M·R·F·. The speech is wanting in E·.

६३ चाण० । भद्र तिष्ठ तिष्ठ अपरं च वक्तव्यो दुर्गपालो विजयपालः। अमात्यराक्षसस्य गृहीतशस्त्रस्य प्रीत्या देवश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति । य येष श्रेष्ठी चन्दनदासः स पृथिव्यां सर्वनगरश्रेष्ठिपदमारोप्यतामिति । अपि च विना हस्त्यश्वं क्रियतां सर्वबन्धमोक्ष इति । अथ वा अमात्यराक्षसे नेतरि किं हस्त्यश्वेन प्रयोजनम् । तदिदानीं

---

६३ भद्र तिष्ठ तिष्ठ omitted E· ; तिष्ठ for it S· , भद्र तिष्ठ R·, तिष्ठ तावत् । भद्र भद्र B·N· . एवन् added before अपरं B·N·, इदं च S· . च omitted S·B·E·N· . विजयपालः omitted A·P·M·R·J·F· ; विजयः for it S·E· . विजयपालो दुर्गपालश्च B·N· . अमात्यराक्षसलाभेन (*v.l.* अमात्यलाभेन R·) सुप्रीतश्चन्द्रगुप्तः A·P·M·R·J·F· , अमात्यराक्षसदर्शनतोषितो देवश्चन्द्रगुप्तःS·. सोऽयमाज्ञापयति for समाज्ञापयति A·P·M·F·,आज्ञापयति R·. The sentence अमात्य...समाज्ञापयति is omitted in E·. यः before एष omitted R·S·B·E·N·. स्वनगर for सर्वनगर F· , सर्वेषु नगरेषु B·N· , सर्वनगरेषु S·E· . श्रेष्ठपदम् S· , श्रेष्ठ्युपरिपदम् F· . After आरोप्यतामिति are added the speeches पुरु० ॥ जं अमच्चो आणवेदि ॥ इति निष्क्रान्तः ॥ चाण० ॥ चन्द्रगुप्त किं ते भूयः प्रियं करोमि ॥ राजा ॥ किमतः परं प्रियमस्ति । राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपितो वयम् ॥ नन्दाश्चोन्मूलिताः सर्वे किं कर्तव्यमतः परम् ॥ in B·E·N· . चाण० ॥ (अन्यच्च N·) विजये उच्यतां दुर्गपालो विजयपालश्च । अमात्यराक्षसपरिग्रहेण प्रीतो देवश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति for अपि च in B·E·N· , अन्यच्च for अपि च in S· . वाहनहस्तिभ्यः for हस्त्यश्वं A·M·R·J·F· , वाहनहस्तिभ्यां P· , हस्तिभ्यः S·E· . बन्ध omitted A·P·M·R·J·F· ; बन्धन for it S· . इति omitted E· . सख्यौ added before नेतरि S· . हस्तिभिः for हस्त्यश्वेन S·E· , अस्माकम् A·P·M·R·J·F· . तद् omitted A·P·M·R·J·F·E· ; अपि च for it S· . इदानीम् omitted S·E· .

विना वाहनहस्तिभ्यो मुच्यतां सर्वबन्धनम् ।
पूर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखा ॥ १७ ॥

६४ पुरु० । जं अज्जो आणवेदि । निष्क्रान्तः ।

६५ चाण० । भो राजन् चन्द्रगुप्त भो अमात्य राक्षस उच्यतां किं वां भूयः प्रियमुपकरोमि ।

६६ राजा राक्षसश्च । किमतः परमपि प्रियमस्ति तथापि यद्यपरितोष-स्तदिदमस्तु भरतवाक्यम् ।

---

६४ यदार्य आज्ञापयति ।

सह for विना B·N· . युग्येभ्यः for हस्तिभ्यः E·, हस्तिभ्यां B·N· . पूर्व for सर्व E· . तीर्ण for पूर्ण A·P· . इति शिखां बध्नाति added after the speech B·N· . ६४ प्रती० for पुरु० B· . निष्क्रान्ता B· . This speech is wanting in E·N· . ६५ मुक्तां शिखां संयमयन् added after चाण० in S· . भो राजन् चन्द्रगुप्त भो omitted S·B·E· . तद् added before उच्यताम् S·B·E· . उच्यताम् omitted F· . वां omitted F·E· ; ते for it S·B· . उपहरामि for उपकरोमि M·R· . After this speech is added राजा । किमतः(v.l. किमितः R·) परमपि (v.l. परमतः P· . and परं F·) प्रियमस्ति । राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपिता वयम् । नन्दाश्चोन्मूलिताः सर्वे किं कर्तव्यमतः प्रियम् ॥ in A·P·M·R·J·F· . ६६ राक्ष० for राजा राक्षसश्च in all. भो विष्णुगुप्त added in the beginning S· . किम् omitted S·E· . चन्दनदासस्य मोक्षात् added before प्रियम् S· . अन्यत् added after अस्ति S· . अथ वा for तथापि S· . न परितोषः for अपरितोषः E· . तदा इदं भवतु for तदिदमस्तु भरतवाक्यम् in E· , तदिदं भवेत (sic· भवेत्) S· . तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् for किमतः पर...... वाक्यम् in A·P·M·R·J·F· .

वाराहीमात्मयोनेस्तनुमवनविधावास्थितस्यानुरूपां
यस्य प्राग् दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधात्री ।
म्लेच्छैरुद्वेज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्तेः
स श्रीमद्बन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवोऽवन्तिवर्मा ॥ १८ ॥

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति निर्वहणं नाम सप्तमोऽङ्कः ।

योगात् for योनेः S. अतनुवलाम् for अवनविधौ S·B·E·N·. प्रोथ for दन्त E·, प्राप्य S·. प्रबल for प्रलय S·. उद्विज्यमाना A·P·M·R·J·F·, उद्विज्यमानाम् S·. पीवरा for संश्रिता E·, पीवरं S·B·N·. मूर्तिः for मूर्तेः S·. श्रीमान् for श्रीमद् E·. वर्गः for भृत्यः N·. पार्थिवो र(sic· पार्थिवोऽव)न्तिवर्मा N·, पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः A·P·M·R·J·F·B·. निर्वहणं नाम omitted in all but A·.

—:o:—

MUDRÂRÂKSHASA.

NOTES.

मुद्राराक्षसम् । Dissolve the compound as follows:– मुद्रया संगृहीतो राक्षसो मुद्राराक्षसः। तमधिकृत्य कृतं नाटकं मुद्राराक्षसम्।; *vide* पा॰व्या॰।८।३।८७। अधिकृत्य कृते ग्रन्थे। .

१।१। धन्या केयं॰ । '*Gaurî*–Who is this, so fortunate, that you carry on your head ? *Śiva*–It is *Śaśikalâ* (=the crescent Moon). *Gaurî*–Is that (i.e. *Śaśikalâ*) the name of her ? *Śiva*–That is indeed the name of her (i.e.the Moon). It is known to you; and yet how is it that you forget it ? *Gaurî*–I refer not to the Moon, but to the woman. *Śiva*—Then let Vijayâ speak, if the Moon is no authority with you.—May the art of Śiva, thus trying (lit. desiring) to conceal Gangâ from his divine consort Gaurî, protect you. ' Śiva is represented as supporting Gaurî on the left thigh and carrying the River-goddess Gangâ on the head. This is poetically construed into a source of Gaurî's jealousy. Vijayâ and Jayâ are the two female friends of Gaurî; see त्रि॰शे॰१।५६। सख्यौ च विजयाजये।. The equivokes of the stanza are based on the niceties of grammar. They turn upon the रूढ and योगरूढ significations of the term शशिकला and on the indirect and direct

objective relation implied in नारीं पृच्छामि. On the latter see पा·व्या·।१।४।५१। अकथितं च ।. As for कस्य हेतोः see पा·व्या·।२।३।२६। षष्ठी हेतुप्रयोगे ।. On the use of ते for त्वया see काव्या· सू· ।५।२।१०। ते-मे–शब्दौ निपातेषु ॥ त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे ते-मे-शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ ॥. The figure of speech is वक्रोक्ति. The metre of the stanza is स्रग्धरा.

पादस्यावि० । ' May the dance of Śiva, the Conqueror of the three Ærial Cities, awkwardly performed in consideration of *local circumstances*, protect you !–Of Śiva who staid the phenomenon of the sinking of the earth by light steps, went through the brachial movements only by a constant contraction of his arms outreaching the universe (lit. all the worlds), and refrained from fixing his eye, emitting fearful sparks of fire, on its objectives for fear of conflagration. ' Compare ह·वि·।२।५५—५६। दोर्दण्डखण्डवलनान्यतिसंकटत्वमुत्प्रेक्ष्य नो विदधिरे ककुभां पुरस्तात् । विन्यस्तमन्दचरणं परिचक्रमे च भूमण्डलं विदलतीति दयानुबन्धात् ॥ ब्रह्माण्डकर्परपरिस्फुटनाभिशंके-र्धं व्यरच्यत तथा न च दण्डपादः । इत्थं न शीतकिरणाभरणस्य नृत्तमाधारदुर्बलतया सविलासमासीत् ॥ . For स्वैर in the sense of मन्द see मे· को· . On ताण्डवनृत्त which is the dance here alluded to see भ·ना·शा· ।४।. The copies S·B·N· read नृत्यम् for नृत्तम् which is surely wrong. The term नृत्त denotes ' rhythmical movement regulated by the marking of musical intervals and by time. Distinct therefrom is नृत्य or pantomime grounded on the externation of feelings. ' See द·रू· ।१।७ . This distinction was

forgotten and नृत्य was substituted for नृत्त as early as the 12th century. For the legend of the destruction of the three Ærial Cities see म·भा·। ७।२०३।६२-७७। The figure of speech is स्वभावोक्ति. The compassionate restraint that Śiva subjects himself to in his violent dance, slackening the pace and even contracting the arms, reaches a climax in the closing of the third eye. Thus there is the implication (ध्वनि) of the figure सार. The metre of the stanza is स्रग्धरा.

The two stanzas form the नान्दी of the play. They are chanted by the Conductor (सूत्रधार) of the theatrical preliminaries (पूर्वरङ्ग). He is on that account called नान्दीवादिन् or नान्दीकर; see अ·को·. He is different from the Manager (सूत्रधार) of the prologue (प्रस्तावना). *Nândî* is thus defined in सा·द·।६।, आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता॥. The term primarily signifies *prosperity, good luck*; hence it has come to mean *a song invoking good luck or prosperity.* It is derived as under in an annonymous stanza quoted by Ruchipati on अ· रा· । :– स्तुत्यर्थे नदिधातौ वा समृद्ध्यर्थेऽथ वा पुनः। पृषोदरादिपाठेन नान्दीसाधनमीरितम्॥. *Nândî* forms an essential part (अङ्ग) of the theatrical preliminaries (पूर्वरङ्ग); see सा·द·।५। प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि। तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये॥; see also चन्द्रि· on प्र.चं· ।१। श्लो. १। प्रत्याहारमार्जनादीनि तौर्यत्रिकाश्रितत्वात् काव्यादावप्रसक्तानि। नान्दी तु पद्यरूपतया काव्यादौ

निबन्धनीया ।. The theatrical preliminaries include twenty two performances namely प्रत्याहार, अवतरण, आरम्भ &c; see भ·ना·शा. । ५।. There are four types of नान्दी named in the following stanza:—नमस्कृतिर्माङ्गलिकी आशीः पत्रावली तथा । नान्दी चतुर्धा निर्दिष्टा नाटकादिषु धीमता ॥. Of these the *Nândî* of the play belongs to the आशिस् type. Dhuṇḍhirâja, however, labours to make it पत्रावली नान्दी. But the implication forced out by him is as unreal and fanciful as that drawn out by Mallinâtha from मे·दू·।१।१४। which is made the basis of the hypothesis of the contemporaneity of कालिदास and दिङ्नाग. A good deal of ingenuity is wasted by commentators in detecting references to the plot of a play in its *Nândî* although it be not of the पत्रावली type; see राघवभट्ट on अ·शा· , रङ्गनाथ on विक्र· , जगद्धर on मा·मा· &c. In the present case the utmost that can be said of the benedictory stanzas is that the one distantly and vaguely foreshadows the crooked policy of Châṇakya, and the other his anxious solicitude to preserve the life of Râkshasa.

।१।२। अलमतिप्रसङ्गेन । At the close of the *Nândî* the manager of the play (नाटकसूत्रधार) enters calling upon the conductor of the theatrical preliminaries (पूर्वरङ्गसूत्रधार) to retire. The preliminaries are too long and too many to interest the audience. In the good old days of Sage Bharata all of them had to be performed, but in the classical age they were happily limited to नान्दी

only. Bharata himself perceived the desirability of the curtailment of the prolix preliminaries. For he writes कार्यो नातिप्रसङ्गोऽत्र नृत्तगीतविधिं प्रति ॥ गीते वाद्ये च नृत्ते च प्रयोगेऽतिप्रसङ्गतः। खेदो भवेत् प्रयोक्तृणां प्रेक्षकाणां तथैव च ॥ खिन्नानां रसभावेषु स्पष्टता नोपजायते। ततोऽशेषः प्रयोगस्तु न रागजनको भवेत् ॥. Hence it is that the manager of the play says अलमतिप्रसङ्गेन।; see मृच्छ·।१।पं·१३-१४। अलमनेन परिषत्कुतूहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण।. The manager of the play is called सूत्रधार because he gives a clue of the story to be acted; नर्तनीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते। रङ्गभूमिं समासाद्य सूत्रधारः स उच्यते ॥.

वटेश्वरदत्त०। The accretion of the suffix दत्त herein is not justified. The father of the poet is named पृथु and not पृथुदत्त. It appears therefrom that दत्त is not a patronymic suffix. The copies B·E·N· drop it even in the name of the poet, reading विशाखदेव instead of विशाखदत्त. Vallabhadeva in सुभा· also calls the poet विशाखदेव.

नाटकम्। It is thus defined:–नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसंधिसमन्वितम्। विलासर्द्ध्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ पञ्चाधिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः। एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ॥ सा·द·।६।.

यथा...नाटयितव्यमिति। This is a a pleonism that is of very frequent occurrence; see मु·रा·।२१। यथा किल.........वृषलमभियोक्तुमुद्यत इति। &c. The blunder is to be attributed to ignorant copyists of plays rather than to their authors.

यत्सत्यंकाव्य०। The phrase यत्सत्यम् means *indeed*,

to be sure. What follows constitutes प्ररोचना, for which see द॰ रू॰। ३।६। उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना।. The Sage Bharata refers to प्ररोचना in the following terms:– प्रजाभ्युदयिनी चैव मङ्गल्या विजयावहा। सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गे प्ररोचना ॥. In an anonymous verse quoted in चन्द्रि॰ on प्र॰ चं॰। पृ.१०। it is defined as follows:– निवेदनं प्रयोज्यस्य निर्देशो देशकालयोः। काव्यार्थसूचकैर्वर्णैः सभायाश्चानुरञ्जनम् ॥ कविकाव्यनटादीनां प्रशंसा च प्ररोचना ॥. It is one of the four ways by which the भारती वृत्ति is developed. This भारती वृत्ति is the recitative or vocal performance of actors, and is for the most part in Sanskrit; भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः।.

काव्यविशेषवेदिनी=that can appreciate the excellence of a poetical composition. The term काव्य includes both poems and plays; see सा॰द॰ ।६। दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः। विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥. The locative परिषदि denotes उपश्लेष.

चीयते ०। 'The cultivation of even an ignorant cultivator thrives with a good soil. The plentiful growth of Śâli rice depends not on the merit of the grower.' On स्तम्बकरि (स्तम्बं करोतीति) see पा॰ व्या॰ ।३।२।२४। स्तम्बशकृतोरिन्।. The word occurs in ह. च. । पृ. २२५ । पं. ५-६ । स्तम्बकरिरपि हरयो हरितं नववयसं न चेद:।. There is a fusion (संकर) of the figures अर्थान्तरन्यास and अप्रस्तुतप्रशंसा here, and the metre is अनुष्टुभ्.

तत्रावदिदानीं० । What follows hence is a poetical device to introduce the principal character of the play. The Manager and his wife appear for the time being to drop their characters proper and to translate themselves to Pâṭaliputra of the time of Chandragupta. There is the town-talk of Râkshasa seizing Chandra, *i.e.* Chandrgupta; and the Manager's wife is led by this to understand that there is to be the seizure of Chandra (the Moon) by Râkshasa Râhu, that is to say, the eclipse of the Moon. On this translation of the characters of a prologue to the time and the scene of action of the play, see Vîrarâghava on उ·रा·च· ।१। एषोऽस्मि कार्य(v.l.कवि and कविता)वशादायोध्यकस्तदनींतनश्च संवृत्तः ।. He writes:–यद्यपि भोजराजमतरीत्या सूत्रधारनटीप्रभृतिभिः प्रकृतदेशकालावलम्बिनीं प्रस्तावनामुक्त्वा सूत्रधारादीन् निष्कास्य भूमिकां प्रवेश्य प्रवर्तिष्यमाणकाव्याभिनयकथासूचकविष्कम्भो वक्तव्यस्तथापि सूत्रधारस्यैव काव्यकथाघटकदेशकालसंबन्धमङ्गीकृत्य विष्कम्भवर्ण्यकथोपन्यासः । सूत्रधारत्वापरित्यागाच्च प्रस्तावनात्वाहानिः।. The text is made to accord with M·, preferred to others for its brevity.

संगीतकम् । The term primarily signifies triple symphony; see सं·र·।१।१।२१। गीतं वाद्यं तथा नृत्यं (sic·नृत्तं) त्रयं संगीतमुच्यते ।. By a process of लक्षणा it comes to mean any one of the triple symphony; see Chaturakalinâtha on सं·र·।१।१।२१। quoted above:–क्वचिद् गीतमात्रे (scil· वाद्यमात्रे नृत्यमात्रे च) संगीतश-

दृश्यप्रयोगस्यावयवेऽवयव्युपचारात् । खण्डपटे पटव्यवहारवत् ।; see also ज·मं· on का·सू।पृ· ४८ । संगीतकानि नृत्य(sic·नृत्त)गीतवादित्रकाणि । . In the passage under notice it signifies *acting*, as it does also in the prologues of नागा·, मा·मा·, मालवि· &c. : see चन्द्रि. on प्र· चं· । पृ. १४ । संगीतकशब्देन स्थानकभूमिकयोः परिग्रहः (scil. उच्यते) । . In मालवि·।१।३-५२। it implies playing on musical instruments, and in the prologue of अ·शा· it means singing.

तन् किमिद॰ । The text conforms to P· . **अधिकतरमभियुक्तः**=unusually busy, very busy.

वहति जल॰ । ' Here a maid fetches water ; here another prepares fragrant unctions (lit· crushes scented substances) ; here another makes pretty wreaths of flowers ; and here another accompanies the action of the pestle with her inarticulate humming note ever and anon as it comes down.' On गन्धान् see the following verse quoted by Mallinátha on शि·व·।८।३७।, गन्धस्तु सौरभे योगे गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः ॥. The stanza is quoted in the Manoramá on पा·व्या·। २।२।११। and पा·व्या· । ५।४।३५।. The figure of speech is स्वभावोक्ति and the metre औपच्छन्दसिक.

गुणवत्युपाय॰ । A good wife possesses excellent qualities (गुण), is up at all sorts of ingenious devices (उपाय) , maintains order in the household (स्थिति), and secures the threefold ends

of human existence (त्रिवर्ग). For it is said न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते । तया हि पुरुषः सर्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥. The science of politics too possesses *gunas*, is ever up at *upâyas*, maintains *sthiti* and secures *trivarga*. The *gunas* are the six courses of action in dealing with an enemy. They are named in the following line of Amara; संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ।. For a detailed account of them see का·नी·सा· ।९–११।. The *upâyas* are the statesmanly tactics enumerated below:–साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ का·नी·सा । १८।३।. The establishment of order or stability as opposed to disorder or anarchy (विप्लव) is *sthiti*. The *trivarga* of politics and ordinary life is the triad of धर्म, अर्थ and काम. It is not to be confounded with the *trivarga* mentioned in the hemistich क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नयवेदिनाम् । of Amara, which denotes the three conditions of the means of prosperity enumerated in the stanza कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्यां वनसमादानं शून्यानां च निवेशनम् ॥ of का·नी·सा·। ५।. These conditions are by no means all equally desirable. The aim of Nîti is to secure वृद्धि, to avoid स्थान and prevent क्षय. Evidently this cannot be the *trivarga* referred to in the stanza under notice. The poet uses the term त्रिवर्ग once more in मु·रा· ।५।१६२।, where it goes without a contradiction that the triad of धर्म, अर्थ and काम is meant.

There is a fusion (संकर) of श्लेष and रूपक here. The metre of the stanza is पथ्या आर्या.

The text follows of S·B·E·. The manuscripts A·P·M·R·K·J·F·N· read स्थितिहेतोः in the first hemistich. But the attribute स्थितिहेतु construed with त्रिवर्ग in no way helps the *rûpaka*. On the other hand it involves what is technically called अपुष्टार्थदोष. The variant कार्याचार्ये of A·M·R·K·J·F· in the latter half of the stanza gives rise to a confusion of metaphors. The removal of the term कार्यात्, which states why the wife of the manager is to come without delay, also impairs the sense materially.

१।३। अज्ज इअ०। The dialect used by Prâkṛita-speaking characters is *Śaurasenî* unless otherwise specified.

१।४। तिष्ठतु तावदाज्ञा ०। The expressions तिष्ठतु तावत् and आस्तां तावत् are equivalent to *never mind* in English.

१।५। उवणिमन्तिदा०। The feeding of Brâhmaṇas relates to the *Śrâddha* ceremonial. Yâjnavalkya gives the time propitious for the performance of it in the following verses:—अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्। द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः॥ व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः। श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः॥ या·स्मृ·।१।२१७-२१८।. Of all *Śrâddha* seasons the eclipse day is held to be the most

propitious. The Vishṇu purâṇa thus speaks of its merits:—राहोश्च दर्शने दत्तं श्राद्धमाचन्द्रतारकम् । गुणवत् सर्वकामीयं पितॄणामुपतिष्ठति ॥. The performance of a *Śrâddha* by night is ordinarily prohibited. But on the day of a lunar eclipse the Scriptures not only permit the ceremonial by night, but they expressly enjoin that the *Śrâddha* offering should be offered just at the time when the moon is in the *umbra*; see आप·ध·सू·। २।७।१८।२३-२५। न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत । आरब्धे चाभोजनमा समापनात् । अन्यत्र राहुदर्शनात् ।; see also ध·सिं· ।१। ग्रहणस्पर्शकाले स्नानं मध्ये होमः सुरार्चनं श्राद्धं च मुच्यमाने दानं मुक्ते स्नानमिति क्रमः ।. The offering on an eclipse day consists of money presents, uncooked food, or rich sweetmeat ; see ध· सिं· ।१। ग्रहणे श्राद्धमामान्नेन हेम्ना वा कार्यम् । संपन्नश्चेत् पक्वान्नेन कुर्यात् ।. Those who feed Brâhmaṇas on an eclipse day achieve religious merit, whereas those who partake of a *Śrâddha* dinner on that day only acquire sin and pollution ; see मिता· on या· स्मृ·। १।२१७–२१८। यद्यपि चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादिति ग्रहणे भोजननिषेधस्तथापि भोक्तुर्दोषो दातुरभ्युदयः ।.

१।६। **अथ कस्मिन्०।** The indeclinable अथ introduces a question; see मे·को·.

१।८। **अये क एवमाह ।** The particle अये expresses surprise (संभ्रम) here; see मे·को·.

१।९। **एवं खु णअर ०।** Here णअर by pre-eminence denotes the city of Pâṭaliputra, and the public

report refers to the designs of Râkshasa against Chandragupta.

१।१०। **चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे ।** The sixty four themes of the science of *jyotis* are enumerated in गर्गसंहिता. There are twenty four principal themes (अङ्ग) and forty minor ones (उपाङ्ग). These together make up the number sixty four. The division of a subject into sixty four parts or heads and the grouping together of sixty four correlated subjects found much favour with the ancient. Thus we read of the अङ्गविद्याचतुःषष्टि of वात्स्यायन, the सांप्रयोगिकचतुःषष्टि of बाभ्रव्य पाञ्चाल, the नाटकाङ्गचतुःषष्टि of भरत, and the ज्यौतिषाङ्गचतुःषष्टि of गर्ग. We even read of कलाचतुःषष्टि. Then again the *Ṛik Samhitâ* is divided into sixty four parts, and the *Kâmasûtra* is arranged in sixty four chapters.

१।१०-१२ । **क्रूरग्रहः स॰।** 'The malicious-minded Râhu, in concert with Ketû, now seeks by might and main to assail the full Moon. But *Budhayoga* protects the Moon.' What बुधयोग is and how it protects the Moon from the eclipse, it is difficult to say with any thing like certainty. In Amarachandra's बालभारत there is an allusion to बुधयोग averting a lunar eclipse. Here we read तद्वन्दनस्तन्निभधृतानुरूपरूपोऽस्ति चिद्रूपतया बुधाख्यः । यद्योगभाजं न विधुन्तुदोऽपि विधुं तुदत्युग्रविरोधबोधः ॥ बा॰भा॰ १।८।. The Gujarati poet Premânand mentions the planet

Mercury (बुध) as the principal agent with which four other heavenly bodies combine to prevent an eclipse. The names of these are the Sun (रवि), the Moon (शशिन्), the Jupiter (गुरु) and the Venus (शुक्र); see द्रो· ह· ।२३।३। जे मार्गे सैंधवपति गयो, मार्ग ते लीध पांचे; अंधाराने रवि, शशी, गुरु, शुक्र बुधे शुं आंचे।. The theory is met with in लघुगर्गसंहिता and वृद्धगर्गसंहिता. The latter says ग्रहपञ्चकसंयोगं दृष्ट्वा न ग्रहणं वदेत्। यदि न स्याद् बुधस्तत्र तं दृष्ट्वा ग्रहणं वदेत्*॥. The same stanza with slight variations is repeated in the former Samhitâ; ग्रहपञ्चसमायोगं दृष्ट्वा सौम्यविवर्जितम्। ग्रहणं न (v.l. नु) वदेत् तत्र सबुधे ग्रहणं (v.l. सबुधं न ग्रहं) वदेत्॥. This curious theory is briefly referred to and rejected by the celebrated astronomer Varâhamihira in his बृ· सं· ।५।१७। पञ्चग्रहसंयोगान्न किल ग्रहणस्य संभवो भवति। ....न विचिन्त्यमिदं विपश्चिद्भिः॥. It is not known precisely what part Ketu plays in a lunar eclipse. For ग्रह in the sense of राहु see अने· सं· ।६०१। ग्रहो ग्रहणनिर्बन्धानुग्रहेषु रणोद्यमे। उपरागे पूतनादावादित्यादौ विधुंतुदे॥; see also भ· नी· श· ।९१। and र· वं· ।१२।२८।.

The speech of the Manager conveys to Chânakya a different meaning altogether. He hears only the first part of it; and he understands that the maliciously resolved Râkshasa, combining with Prince Malayaketu, now seeks by might

---

*A manuscript of बृ· ग· सं· reads the stanza as follows: पञ्चानामुदयं दृष्ट्वा ग्रहाणां ग्रहणं वदेत्। न वा बुधो न चेद्राहुर्बुधं दृष्ट्वा ग्रहं वदेत्॥.

and main to assail Chandragupta, strong (lit. perfect) in all the members of the body politic. At this he is so very wrath, that he does not stop to hear the concluding part of the Manager's speech; but burning with rage and resentment, impatiently exclaims आः क एष &c. Interpreted in this light ग्रह signifies resolution (निर्बन्ध). It recurs in this sense in मु·रा· ।४।१०३।. It may also be taken to mean रणोद्यम. But it must be admitted that it is seldom used in this sense. The term केतु denotes मलयकेतु. This sort of contraction is generally confined in Sanskrit to proper nouns, of which sometimes the initial and at others the final syllables are dropped. Thus we have भामा from सत्यभामा and दत्त from देवदत्त by the elision of initial syllables. The same process is found to work in the derivation of गुरु from शिवगुरु in Mâdhava's सं·शं·ज·।२।२१। . The elision of final syllables gives चन्द्र from चन्द्रगुप्त, शकट from शकटदास and विजय from विजयपाल in our play. This rule of syllabic elision is extended to common nouns in the mediæval Prákṛita and the modern Vernaculars of the Sanskrit stock. To the operation of that law of phonetic economy we owe Pr· अज्जुओ। दे·ना·मा· ११७। from Sk. अयुक्छद: , Pr· छिण्णो। दे·ना·मा·। ३।२७। from Sk. छिन्नचारित्र:, Guj· सांमन्त from Sk· सीमन्तोन्नयन and Guj· मेना from Pr· मयणसलाया। दे·ना·मा· ।६। ११७।. The term मण्डल belongs to the science of politics. राज्य or the body politic has seven

members (अङ्ग or प्रकृति); see का·नी·सा·।४।१। स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत्। परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥. The collective desingation of these is मण्डल. When all the members of the body politic are whole and strong, being without a single weak point, the king who is the head of the body politic is said to be संपूर्णमण्डल. The term is met with in का·नी·सा·।८।३।. It is explained in उ· नि· in the following terms:–सप्तप्रकृतिकं राज्यं मण्डलमित्यभिधीयते। ताश्च सप्तापि प्रकृतयः स्वस्वगुणसंपदुपेता यदा भवन्ति तदा संपूर्णं मण्डलमुच्यते ।. Compare प्रसाधितमण्डलः भूपः ।वे·सं·। ६ । पं· ६६७ ।. As regards सप्तप्रकृतिसंपद् here alluded to see का·नी·सा· ।४।.

This is an instance of पताकास्थानक or premonition. That is said to be premonition in which the description of passing events shadows forth events to come. This is done by means of उपचार (analogy) expressed or implied, or by means of श्लेष (*double entendre*) complete or partial; see रत्ना। १। श्लो·४। , रत्ना· ।३। श्लो·६।, वे·सं· । १। श्लो·७। and वे·सं· ।२। श्लो· २३।. Thus there are four varieties of premonition; see सा·द· ।६। यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते। आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ सहसैवार्थसंपत्तिर्गुणवत्युपचारतः। पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥ वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धरसाश्रयम्। पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत्। श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥ द्व्यार्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः। प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥ ; see also भ·ना·शा·।१९।२९-३३।. The

passage under notice illustrates that variety of premonition which involves a complete *double entendre*. By means of it the poet hints that the maliciously resolved Râkshasa, combining with Prince Malayaketu, now seeks by might and main to assail Chandragupta strong in all the limbs of the body politic; but that the union of the talented Sage Châṇakya will save him. In these few words the poet gives the *denouement* of the play. Here the present indicative रक्षति stands for the future रक्षिष्यति; see पा·व्या·।३।३।१३१। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । .

The reading चन्द्रं संपूर्णमण्डलम् is taken from P·E·. The other copies have चन्द्रमसं-पूर्णमण्डलम्. Now it remains to be seen whether it is to mean असं-पूर्णमण्डलं चन्द्रम् or पूर्णमण्डलं चन्द्रमसम् with reference to Chandragupta. The former construction plainly imputes weakness to Chandragupta, a statement which Châṇakya is sure to have resented. But there is no word of indignation to indicate it in particular in the speech of the latter. The other construction is possible but not likely. For the name reproduced or echoed back in the speech of Châṇakya is surely चन्द्र and not चन्द्रमन्. On these grounds the reading of the majority is rejected.

The parts 10 and 12 of the Manager's speech run together and form a single stanza.

It is quoted by Vâgbhaṭṭa to show the author's proficiency in Jyotisha; see वा·काव्यानु· । पृ·६।. The figure therein is श्लेष and the metre पथ्या आर्या.

१।११। आः क एष० । This is quoted as from मु·रा· in उ. नि. on का·नी·सा.।८।८३। to illustrate मात्सरिकवचस्. The manuscripts A·M·R·K·J·F·S·E· leave out चन्द्र...... च्छसि।. But the next but one speech presupposes it. So the portion is reproduced from P·B·N· .

१।१६-१७। कौटिल्यः कुटिल०। 'He is that crafty Kauṭilya, the fire of whose wrath consumed with impetuous fury the reed-like line of the Nandas. Hearing of the seizure *Chandra*, the Moon, he comes apprehending the capture of the namesake *Chandra*, the Maurya King, by the enemy.' The first two lines of the stanza contain the figure परंपरितरूपक. The metre is प्रहर्षणी.

The manuscript E· interpolates तन्न युक्तं कुपितस्य पुरतः स्थातुम् । before तदित आवां गच्छावः ।. It has found its way here from the prologue of वे·सं·।, to which it properly belongs.

प्रस्तावना । This is cited as an instance of the उद्घात्यक type of the prologue in सा· द· ।६।. It is thus defined there:- पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः । योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते ॥

१।†१८। ततः प्रविशति०। The copies represent Châṇakya entering the stage with the hair on his head loose which he is in the act of

tying up. But the knot of hair must have been tied up long before on the happy fulfilment of the terrible vow of extirpating the Nandas. So the hair could not be loose. The error noticed here is repeated by B·N· in मु·रा·।७।६३।. It is due to the employment of the term वध्यमानाम् in one case and बध्यते in the other in speeches connected with the stage directions. The emendation is conjuctural.

११।१८। नन्दकुल०। ' Which person, courting death, does not wish still the knot of the lock of hair on my head tied up,–that lock of hair which has been a black cobra to the family of the Nandas and which forms a black wreath of smoke of the fire of my anger. ' One is always anxious that a venomous serpent be caught and confined and that a fire be brought under control and put out. The metaphor of a cobra is terribly suggestive; but the one of fire is still more so; for the cobra kills the person that it bites, but the fire destroys all that comes in its dreadful sweep. As to the untying of the knot of hair on the crown of the head in token of rage denouncing destruction on the adversary see ह·वि· । ५।३७।, and the note of the scholiast thereon शत्रुक्षयोद्यता हि शूरा जटामोक्षं वितन्वन्ति ।. The present participle बध्यमाना here and the present indicative बध्यते in मु·रा·।७।६३। imply a recent past action

see पा·व्या·।३।३।१३१। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।. The stanza is cited as an instance of मालारूपक in अ· कौ· . The metre of the stanza is उपगीति.

In the majority of copies this stanza is preceded by the stanza आस्वादित॰ which is given in मु·रा·।१।१३७। It describes the prowess, not of Châṇakya but of Chandragupta; so it has been removed from the egotistic speech of Châṇakya on the authority of S·E· , and of the scholiast Graheśvara.

उल्लङ्घयन् मम॰ । ' Who would die the instant death of a moth, deluded in the estimate of the (relative) strength of himself and others, braving the fury of the blazing fire of my anger that has consumed the forest in the form of the Nanda dynasty ?' परिमाण, primarily signifying *bulk* or *size,* here means *strength* . Compare का·नी·सा· ।१२। आत्मानं च परांश्चैव ज्ञात्वा धीरः समुत्पतेत् । एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनम् ।। नाग्निं पतङ्गवद् गच्छेत् स्पृश्यमेव हि संस्पृशेत् । किमन्यत् स्याद्दते दाहात् पतङ्गस्याग्निमृच्छतः ।।. Compare also वे·सं·।१।श्लो·१९। कौरव्यवंशदावेऽस्मिन् क एष शलभायते ।. With उल्लङ्घयन् compare विलङ्घयन् (=अवमानयन् Malli·)। किरा· ।२।४७।. The mislection परिणाम for परिमाण of R·K·B·N· is due to the transposition of letters. An interesting instance of combined displacement of words and syllables in the same term is afforded by the mislection बाललतालम्बमानाविटङ्कवीटकान्

(scil· ताम्बूलवृक्षान्) in ह·च· । पृ. १४३। पं· १६।. It should be read बालतालम्बमानवीटकविकटान्. There is the fusion (संकर) of उपमा and परंपरितरूपक here. The metre of th stanza is वसन्ततिलक.

१।२१। **उपाध्याय नान्वियं०।** For the style of address see भ·ना·शा· ।१७।६८। आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयान्महाराजेति पार्थिवम् । उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्धं वा त्वति चैव हि ॥. The particle ननु expresses संभ्रम ; see मे·को· . द्वारप्रकोष्ठशाला—a room in the square at the entrance of a house.

१।२२। **वत्स कार्याभि०।** ' My son ! It is only the constant cares of State that puts us out and not any ill–feeling inherent in a preceptor towards his pupils. ' With the variant शिष्यजनदुःशीलता of M·R·S· the sentence means ' My son ! It is only the constant cares of State that puts us out and not the impropriety of conduct natural on the part of the pupil towards the preceptor. ' Châṇakya says this to allay the fears of his disciple, observing the trepidations of the latter. सकलनन्दराज्यपरिपणनप्रोत्साहित—prompted by the promise of the entire territories of Nanda. तदुपगृहीत–gained over by him, in alliance with him. अभियोक्तुमुद्यतः—is preparing to attack. निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्–compare शि·व· ।१२।७४। तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां नदीं प्रतिज्ञामिव तां गरीयसीम् ।. अनर्थं शमयितुम् –to put down an evil.

The copies S·B·E· read असमर्थः (v·l· न समर्थः) किं शमयितुम् । कुत एतत् । . Here is a misdirected effort to

improve upon the text. It simplifies the con struction, but at the same time cuts off the relative sentence यस्य मम......शाम्यति क्रोधवह्निः। from its correlative.

कुतः। This particle is used in a variety of ways. It generally means यतः (for); e.g. अत एवास्माकं त्वत्संग्रहणे यत्नः ×××× । कुतः अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्याद् भक्तियुक्तेन कः &c. At times it is equal to तथा हि (so); e.g. अहो आश्चर्यम् । चाणक्यमतिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तमवलोक्य विफलमिव राक्षसप्रयत्नमवगच्छामि। राक्षसमतिपरिगृहीतं च मलयकेतुमवलोक्य चलितमिवाधिराज्याच्चन्द्रगुप्तमवगच्छामि । कुतः। कौटिल्यधीरज्जु &c. Sometimes it is synonymous with अन्यथा (otherwise); e.g. भगवति कमलालये भृशमगुणज्ञासि। कुतः। आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं &c. Occasionally it is met with in the sense of नूनम् (indeed); e.g. साधु अमात्यराक्षस साधु मन्त्रिबृहस्पते साधु । कुतः। ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते &c. In rare cases it is used as an expletive like the particle पुनः as in the present case; compare नागा· । ४। अहो जगद्विपरीतमस्य महासत्त्वस्य चेतः—कुत-×× प्राणान्×एष साधुस्तृणमिव कृपया यः परार्थे जहाति।. The expletive character of कुतः finds a parallel in the use of the Gujarâti particle के in the following sentence:—कोइ नोकरी एवी नथी के जेमां माणस दरेक वात पोतानी मुनसफीथी करी शके. The Sanskrit कुतः and the Gujarâti के are both connected with the interrogative pronoun किम् and as expletive particles are used to introduce subordinate relative sentences. The correlative of यस्य मम is

सोऽहम् in the preceding sentence, which is the principal sentence with two relative sentences depending on it, one of them going before and the other coming after it.

श्यामीकृत्या०। The warth of Châṇakya is the forest conflagration, and the Nanda family is the wild wood of bamboos which it consumes. The ministers of Nanda are the trees in the vicinity buried deep in the ashes of delusion cast up by the blast of policy, and the subjects are the birds of the forest frightened away by the conflagration. The wives of the enemies form the heavens and their faces the moons enveloped in the smoke of grief. The stanza contains the figures समस्तवस्तुविषयरूपक and परंपरितरूपक with and without श्लेष. The रूपक figure is unnecessarily mixed up with the simile (उपमा) of ज्वलन इव वने, which is simply meaningless after the express identification (आरोप) of क्रोध and वह्नि. The personification of दिश् as अङ्गना or युवति is very common. But in the passage before us युवति becomes the object (आरोपविषय) and दिश् the subject of identification (आरोप्यमाण) in consequence of the faces of the wives of the enemies being represented as so many moons. The metre of the stanza is स्रग्धरा.

शोचन्तोऽव०। 'Those persons who, grieving with downcast faces that were bursting with expressions of censure stifled within through fear of

King Nanda, ormerly witnessed me helplessly ousted from the principal seat, have now witnessed that Nanda with his family similarly hurled down from the throne by me as a lord of elephants is hurled from a mountain peak by a lion.' There goes a tradition that Chânakya was forcibly dragged from the seat of honour at a royal Śrâddha ceremony by order of King Nanda. Burning with rage at that public disgrace he then and there vowed in the hearing of all the total destruction of the Nanda dynasty, which he brought about with the co-operation of Chandragupta and Parvataka. The present indicative पश्यन्ति expresses a recent past action here; see पा॰ व्या॰ ।३।३।१३१। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।. The figure of speech is पर्याय coupled with उपमा; and the metre is शार्दूलविक्रीडित.

सोऽहमिदानीं॰। The sword (शस्त्र) is the minister's badge of office. वृषलापेक्षया—for the sake of the Vṛishalâ.

समुत्खाता॰। 'I have removed the nine Nandas from the face of the earth like barbs rankling in the heart, and have firmly set the crown on the head of the Maurya like a lotus plant in a lake; thus I have been careful to portion (lit. I have with an attentive mind portioned) out to the foe and the friend the choice and appropriate (lit· equal) fruit of incurring my wrath and securing my favour.' There is the union (संसृष्टि) of उपमा and

यथासंख्य in this stanza and the metre is शिखरिणी.

With the similes of the first two lines compare विक्र०।५। अम्महे सल्लं मे हिअआदो अवणीदं विअ । and का. नी· सा· ।१३।५। नलिनीव मृगुसंपत्त्या वृद्धया श्रीः परिपाल्यते । उत्थानव्यवसायाभ्यां विस्तारं चोपनीयते ॥. We owe the reading हृदयशल्याः to P·. The majority reads हृदयरोगाः which is corrupted to हृदयरागाः in B·. But समुत्खात taken literally is predicable of शल्य and not of रोग. By a process of लक्षणा it may be taken to mean *wholly cured* with reference to रोग, and with that interpretation put upon it the line may be compared to चिकित्सितमनोरोगा त्रिलोकी कृता । म· वी· च ।७।. It should be remarked, however, that we read of one हृदयरोग only and not many in medical works.

अथ वा अगृहीते०। In the determined opposition of Râkshasa, who identified himself with the family of his fallen master and waged a war to death, the spirit of the Nandas was still alive. Hence the statement किमुत्खातं नन्दवंशस्य. In order to make the Maurya King secure, it was necessary to subdue the opposition of Râkshasa and to gain him over to the side of Chandragupta With the impersonal passive construction किमुत्खातं नन्दवंशस्य compare अमरु० । श्लो० ३२ । किं नश्छिन्नम् । and· विक्र० । १। किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

स खलु कस्मिंश्चिदपि०। 'Indeed it is not possible, so long as a single member of the family of Nanda lives, to stop his exertions (lit. to

make him inactive) in the cause of the Nanda dynasty that he may be induced to accept the premiership of Chandragupta. The reading adopted here is that of K·.

साधु मन्त्रिबृहस्पते० । Dissolve मन्त्री बृहस्पतिरिव according to पा·व्या·।२।१।५६।. The simile of बृहस्पति is a favourite one with poets; see कादं· । पृ· ५६ । तस्य च राज्ञो......बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य × × अमात्यो × शुकनासो नामासीत् । ; see also द·कु·च· । पृ· १३८ । बृहस्पतिप्रतिमबुद्धिभिर्मन्त्रिभिः &c.

ऐश्वर्यादनपेत०। ' The common people serve a king in power (i. e. prosperity) with motives of self-interest. And those who cling to (lit· follow) him in adversity, do it with a prospect of his restoration. But those who, like you, with disinterested devotion bear the yoke of enterprise even after his death, cherishing a (grateful) memory of former favours (lit· benefactions), such worthy persons are difficult to be met with. ' Here तं गच्छन्त्यनु is equivalent to तमनुगच्छन्ति. The *karmapravachaníya* अनु is, so to say, doing the office of the *upasarga* which in the Vedic Sanskrit is found to stand by itself independent of the verb. कृतिन् here signifies सुकृतिन्; see अ· सु· on कृतिन् in अ· को·:–प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः । पा· व्या· ।५।२।११५।...'कृती स्यात् पण्डिते योग्ये' इति हेमः।. The possessive suffix therein denotes प्राशस्त्य; compare कु· सं· । १।५५। स्पर्शवती ।, किरा०।११।१८। चित्तवान् । &c. Ordinarily कृतिन् bears the sense of

कृतार्थ. The figure of speech is काव्यलिङ्ग and the metre शार्दूलविक्रीडित.

अत एवास्माकं॰ । Construe अत एव 'कथमसौ वृषलस्य साचिव्यग्रहणेन सानुग्रहः स्याद्' इत्यास्माकं त्वत्संग्रहणे यत्नः ।.

अप्राज्ञेन च॰ । 'What is the good of having a servant full of devotion but wanting in intellect and void of valour (lit· coward)? And of what use indeed is a person endowed with intellect and valour but devoid of devotion? Those (only) who possess the qualities of intellect, valour and devotion combined, contribute to the well-being of a king in prosperity and adversity; they (only) deserve to be maintained. The rest are his wives; they simply eat away.' Here भृत्य and कलत्र are pregnant and meaning words. The former, meaning a servant, comes from भृ U. 3, to maintain. By virtue of the derivation (योगशक्ति) it here signifies one to be maintained, *i.e.* a servant worthy of being maintained. The latter कलत्र, also spelt कडत्र, meaning a wife, comes from कड् P·6, to eat. Hence the term here signifies a wife that simply eats away. The singular कलत्रम् stands for the plural कलत्राणि. The figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा involving परिकराङ्कुर. The latter part of the stanza is a little disfigured by the fault गर्भितत्व. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

नैकयाम is a सुप्सुप्समास ; see काव्या·सू· ।५।२।१२। नैकशब्दः सुप्सुपेति समासात् ।.

विषकन्या, विषकन्यका, विषमयी कन्या or **विषाङ्गना,** the poison-maid, was a beautiful damsel, whose system was charged with poison to such an extent that an intercourse with her was believed to cause death in an instant. In the कल्पस्थान section of सुश्रुत there is a passing allusion to विषकन्या. The stanza under reference runs as follows :—विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसून् नरः। तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ॥ सुश्रु· । क·स्था· ।१।५। . Vâgbhatta gives a marvellous account of her: न च कन्यामविदितां संस्पृशेदपरीक्षताम्। विविधान् कुर्वते योगान् कुशलाः खलु मानवाः ॥ आजन्मविषसंयोगात् कन्या विषमयी कृता। स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत् परीक्षणम् ॥ तन्मस्तकस्य संस्पर्शान्म्लायेते पुष्पपल्लवौ। शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रे यूकाभिः स्नानवारिणा। जन्तुभिर्म्रियते ज्ञात्वा तामेवं दूरतस्त्यजेत् ॥ अष्टां·सं· । सू· स्था· । The scholiast Graheśvara tells us of the employment of विषकन्या for murderous purposes in these words :—लावण्यभूषणां कान्तां योषितं क्रमशो विषैः। युवतीं योजयेत् कामिरिपुभूपालघातने ॥ ; see also क· स· सा· । १७ । ८२ । विदधे विषकन्याश्च सैन्ये पण्यविलासिनीः ।. Astrologers give the name of विषकन्या to a girl born under a peculiarly inauspicious configuration of planets bringing down disaster and death on her parents' and her husband's families. The *vishakanyâ* of the play differs from the siren योगनारी or योगाङ्गना mentioned in द· कु· च· । पृ· २२६-२२७ ।. The latter was a very beautiful wench secretly employed to poison an enemy.

संचारितो जनापवादः । 'I have spread an evil report among the people'. जनापवादः is a समर्सी-तत्पुरुष compound. The majority reads संचारितो जगति जनापवादः । This involves tautology. So the reading is rejected. The variant संचारितो जगती जनापवादः । of M. is equally objectionable.

लोकप्रत्ययार्थं॰ । 'With a view to demonstrate (the truth of) this very report that the people may give credence to it, I caused Bhâgurâyaṇa to frighten away Malayaketu, the son of Parvataka, with the news that it was I, Châṇakya, who had murdered his father.—I did this knowing that it was possible to put him down by superior tact, even if he should rise against us backed by the counsels of Râkshasa, but that it was not possible to wipe away the stain (lit. ill-fame) of having murdered Parvataka becoming conspicuous by the imprisonment of Malayaketu.' People believed Châṇakya to be innocent of the murder of Parvataka. For they argued that the man of blood, who murdered the father, would not suffer the son to escape; see मु॰ रा॰ ।२।३६, ४४, ७३, ७४ । and मु॰ रा॰ । ३ । ८५ । &c. The passage under notice forms a compound sentence subordinate to the sentence भागुरायणेनापवाहितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः going before it, to which it is joined by the particle इति showing cause. On the construction of the passage see काव्या॰ मु॰ ।

५।२।२३ । शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात् । and the note thereon in the *vritti* अत्र भाष्यकृद्वचनं लिङ्गम् । यथा ' शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम् ।. Compare कु· सं· । ८ । ६२ । शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव । अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः । . The manuscripts F·E· read शक्यः in place of शक्यम्. This reading lays us under the necessity of supplying शक्यम् in the latter part of the passage by the awkward process of लिङ्गविपरिणाम. The copy B· avoids this by the insertion of अलम् after प्रमार्ष्टुम्. But the sense is incomplete without a further addition of अहम् thereto. Besides this the variant involves the fault of प्रक्रमभङ्ग. The reading शक्यः खल्वेष......... प्रमार्ष्टुमिच्छति of the majority turns a subordinate statement into an independent observation that comes amiss in an enumeration of measures taken to counteract and mollify the hostility of Râkshasa. The reading शक्यं खल्वेष adopted in the text is free from these defects. The emendation is conjectural. The *anusvâra* mark was probably left out by negligent copyists, and the resulting error was afterwards rectified off-hand by the addition of the *visarga* sign to agree with the masculine एषः near it, without regard to the neuter अयशः lower down. The copies A·P·M·R·J·F· have निग्रहीतुम् in place of निवारयितुम्. But we learn from the sequel that Châṇakya did not punish Malayaketu for the re-

bellion by dispossessing him of his kingdom and throwing him into prison. On the other hand he magnanimously set him free after he was taken prisoner and restored his kingdom to him. On that account निवार्यितुम् is preferred to the reading of the majority.

बहुविधदेशभाषाचारसंचारवेदिनः= ' Who can understand the multiform Prákṛita (देशभाषा) of the people and can judge of their actions (आचार) and movements (संचार). ' Compare म॰ स्मृ॰ । ८ । २६ । आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥. Regarding the employment of spies see का॰ नी॰ सा॰ । १२ । ३० । स्वपक्षे परपक्षे च यावान् कश्चिद्व्यवस्थितः । सर्वस्मिंस्तत्र संचारास्तिष्ठेयुश्चित्तवेदिनः ॥ . The mention of spies is meant to foreshadow the entrance of Nipuṇaka in the next scene. For under ordinary circumstances no character is ushered on the stage unannounced (नासूचितं विशेत् पात्रम्).

प्रचारगतम्-ways of conducting themselves, *i. e.* motions, movements. निपुणम्—well ; compare वे॰ सं॰ । ३ । प॰ ३१६ । निपुणमभिहितम् ।. The term निपुणम् is used to suggest the name of the spy Nipuṇaka figuring in the next scene.

तत्तत्कारण । ' Having (apparently) given various grounds of disaffection I have turned Bhadrabhaṭa and others who have been the adherents of Chandragupta in the war and who are men of influence and eminence, into seeming malcontents. ' Through the secret agents Bha-

drabhaṭa and others, Châṇakya proposes to pursue the course of द्वैधीभाव. Bhadrabhaṭa and his comrades are called सहोत्थायिनः, because they *had risen* against the late king Nanda along with Chandragupta. प्रधानपुरुष literally means a *person of eminence* ; see वे॰सं॰। ३। पं॰ ३१२।, मालवि॰। १। उ॰ ७७।, का॰नी॰सा॰ ।९।६७–६८।, पं॰ तं॰। ३। &c. The term कृत्य in the language of politics signifies *a malcontent*. He is called क्रुद्धकृत्य, लुब्धकृत्य, भीतकृत्य or अवमानितकृत्य according as the cause of his disaffection is anger, cupidity, fear or indignity. The term is restricted in its application to these four types of malcontents only. It should be distinguished from भेद्य which includes these and many others; see का॰नी॰सा॰।१८।३१।३७। Somadevasûri thus describes the *krityas* :—स्वामिदोषस्वदोषाभ्यामुपहतवृत्तयः क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः कृत्याः । नी॰वा॰ । मन्त्रिसमु॰ । Kâmandaka refers to them under the general term भेद्य; see का॰नी॰ सा॰ ।१८।२४–२६। किंचित् प्रयच्छन् भूयस्या तृष्णया परिलोभयन् । भिन्द्याच्चतुर्विधान् भेद्यान् प्रविद्यो भयवर्तनैः ॥ अलब्धस्वपणो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः । क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात् तथा भीतश्च भीषितः॥ यथाभिलषितैः कामैर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ।परपक्षे स्वपक्षे च यथावत् प्रशमं नयेत् ॥. The aphorism of कौटिल्य runs as follows:–क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः परेषां कृत्याः ।. Daṇḍin thus speaks of the four *krityas*:–दण्डश्चायथाप्रणीतो भयक्रोधावजनयत् । कृशकुटुम्बेषु लोभः पदमधत्त । विमानिताश्च तेजस्विनोऽवमानेनादह्यन्त । तेषु तेषु च *कृत्येषु प्रासरन् परोपजापाः । द॰कु॰च॰।

*The reading of the Bombay editions is चाकृत्येषु which, it is needless to say, is palpably wrong.

पृ· २२६।पं।४-६।. Bhatti refers to them in the following stanza:-क्रुद्धाननुग्रयेः सम्यग् भर्तुेर्लुब्धानुपार्जयेः । मानिनो मानयेः काले त्रस्तान् पौलस्त्य सान्त्वयेः ॥ भट्टि।१९।२४।. The term is twice again used by Viśâkhadatta in this political signification; see मु·रा·।२।१२१। and मु·रा·।४।४।. It is also met with in का·नी·सा·।१३।१०,१२,२३।, in हि·वि·।१४।१७।, in नी·वा·।दूतसमु·।, in सुश्रु·।क·स्था·। १।३। and in अष्टां· सं·।सू·स्था·।. The adjective कृतक is put in to show that Bhadrabhata and his associates were malcontents in appearance only.

All the copies except P· have कृतकृत्यतामापादिताः instead of कृतककृत्यतामापादिताः in the text. But we see from the general bearing of the passage before us as also from the peculiar use of the term कृत्यः in मु·रा·।२।१२१।, मु·रा·।३।२३,८१। and मु·रा·।४।४। that the author employs it not in the ordinary signification of *a wished–for object* but in the technical and restricted sense of *a person angered, lured, frightened or insulted into disaffection.* In as much as the secret emissaries of Châṇakya were not malcontents at heart but were wearing only a cloak of disaffection to help them in their political machinations, it is necessary to read कृतक before कृत्य to denote the feigned character of their disaffection. Bhadrabhaṭa and his companions were the early partisans of Chandragupta. They were his सहोत्थायिनः and enjoyed the high distinction of being प्रधानपुरुषाः in the State. They required not to be won over. They

were heart and soul one with Chandragupta and Châṇakya. So to say that to win them over they had their wishes gratified under one pretext or another is gratuitous. The mislection is due to the elision of the syllable क. The variant तत्तत्कृत्यतामापादिताः of P· too is inadmissible, because it apparently turns feigned into real disaffection. A similar case of syllabic elision occurs in मु·रा· ।२।३०।. The omission of द्या there turns an important part of the narrative of Virâdhagupta into an unaccountably awkward digression. Another instance to the point occurs in ह·च·। पृ· १४२ । पं. १८–२०।, where बन्धनवृन्दानि is a blunder for *वन्दिजनवृन्दानि arising out of the omission of ज and the unhappy alteration of the resulting वन्दिन to बन्धन. Mistakes of omission and transposition, originating in the carelessness of copyists get a perpetual lease of life, where the resultant misreading sounds more familiar to the ear than the original right reading and withal seems easier to understand. In these cases the gravity of the blunder is effectively screened from view by the deceptive plausibility of the corrupt reading. The insertion of क in the traditional reading is conjectural.

* The emendation प्रलम्बश्मश्रुजालजटिलानि......मुक्तानि वन्दिजनवृन्दानि is conjectural.

तीक्ष्णरसदायिनां प्रतिविधानम्–to guard against assassins and poisoners. On तीक्ष्ण and रसदायिन or रसद see the following line from वैजयन्ती quoted in प·चं· on द·कु·च·।पृ·२२७।, रसाधानं विषाधानं तीक्ष्णा मर्मणि घातकाः।. Kámandaka makes mention of these bloody agents in his work-; see का·नी·सा·।१३।१४।; so also does Somadevasúri in his Nitivâkyâmṛita. The term तीक्ष्ण occurs also in म·वी·च·।५। and अ·रा·।५।. In the latter play Śúrpaṇakhâ is represented as रसदा.

औशनसी दण्डनीतिः–the science of politics expounded by Uśanas or Śukra. This sage is very highly respected as a political thinker. He is the last of the semi-divine compilers of Niti, thus described in म·भा·।१२।५९।२९,८०–८५।, ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वयंभुवा। यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥ ततस्तां भगवान् नीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः। बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥ प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवाञ् शिवः। संचिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥ वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत। दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥ भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः। सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तिकम् ॥ अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः। संचिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं यदुच्यते ॥ अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत्। तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महायशाः ॥. See also the quotation from Kauṭalya in उ·नी· on का·नी·सा· ।१।७।. He is the expounder of the policy of fideral alliances (मित्राणि); see पं·तं·२।. The Śûkraniti that we have, is a modern fabrication; for it describes the process of preparing gunpowder, forging guns and casting

shots and shells. The term दण्डनीति is thus explained by Kâmandaka:—दमो दण्ड इति प्रोक्तस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते ॥ का·नी·सा·।२।१५।. The word लिङ्ग like व्यञ्जन means *an external mark, a guise.*

तेनेदानीं महत्०। ' A great object will now be gained through him. ' अनुष्ठेय–capable of being achieved. The object alluded to is that of fastening the murder of Parvataka on Râkshasa and of ultimately severing his league with Malayaketu thereby ; see मु॰ रा॰ ।५। ४२-४९ ।.

अस्मत्तो न किञ्चित् परिहीयते । 'There is nothing that we have omitted to do ; there is nothing that is neglected to be done on our part. ' अस्मत्तः is equal to अस्माभिः here ; see पा· व्या·।५।३।१४। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।.

प्रधानप्रकृतिः—The chief or principal member of the body politic, that is to say, the king. प्रकृति , a constituent element of state, is synonymous with अङ्ग a member of the body politic ; see अ· को· । स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः ।. Of these members of the body politic the king is the chief or principal member ; hence he is called प्रधानप्रकृति. The term is used by Bhavabhûti in this sense; see मा·मा·।१०। पं· १९२। प्रधानप्रकृतिकोपस्त्वेवं परिहृतः ।. The reading प्रधानप्रकृतिः is taken from B·E·N·. The manuscripts A·P·M·R·K·J·F·S have प्रधानप्रकृतिषु in its place. Mr. Telang

renders it by 'chief minister,' as does Dr. Bhandarkar in a note on the foregoing quotation from मा·मा·. Now where there are many ministers, he who is the chief can well be called प्रधानप्रकृति. But this is not the case here. Châṇakya can be called प्रधानप्रकृति only by way of eminence. As to Nandana in मा·मा·, he is *a pleasure-companion* (नर्मसचिव) of the king of Padmâvati. He can not be designated प्रकृति, much less प्रधानप्रकृति, for the term प्रकृति never signifies a companion as सचिव does. So in either case the epithet of प्रधानप्रकृति must be referred to the king. In keeping with this interpretation the reading of B·E·N· is preferred to that of the majority.

अस्मास्वारोपित०। 'keeps aloof or takes no share (in the government), throwing the burden of state on our shoulders.' **अथ वा यत्०।** 'Or why? It is only when sovereignty is not coupled with the worry of doing every thing personally (lit· self–application) that it conduces to happiness.'

स्वयमाहृत्य०। 'Lords of men and of elephants, though possessing strength, are for the most part wofully unhappy, as is natural, when they have first to acquire a thing themselves and then to enjoy it.' Compare नी·वा·।अमात्यनमु०। का नाम निर्वृतिः स्वयमुद्धृतृणभोजिनो गजस्य।. Here there is a fusion (संकर) of the figures अप्रस्तुतप्रशंसा and तुल्ययोगिता. The metre of the stantza is अनुष्टुभ्.

१।†२३। ततः प्रविशति०। About यमपटिक making money by the exhibition of यमपट see ह·च·। पृ. १७०। पं. ७-१०:— प्रविशन्नेव च विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलबहुलबालकपरिवृतमूर्ध्वयष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्तिनि भीषणमहिषारूढप्रेतनाथसनाथे चित्रवति पटे परलोकव्यतिकरामितरकरकलितेन शरकाण्डेन कथयन्तं यमपटिकं ददर्श ।. See also नी·वा· । चारसमु० । यमपटिको गृहाद् गृहं चित्रपटदर्शी ।. The instrumental यमपटेन denotes साहचर्य.

१।२३। पणमह जमस्स०। The term जमस्स, coming from यम् P· 1, is terribly suggestive of the all-subduing power of the God of Death; and the diminutive form देवएहि, derived from देव with the suffix क, implies contempt towards the other gods. तडफडन्तं is a conjectural emendation. It means *trembling in agony* ; see दे·ना·मा· ।५।५९। तडफडिअं परिचलिअम्मि ।, and compare Gujarâtî तडफड or तरफड. The readings of the copies are hopelessly corrupt. On the change of र to ल in चरण see हे·व्या· ।८।१।२५४। हरिद्रादौ लः । The हरिद्रा class is thus enumerated :— हरिद्रामुखराङ्गारसुकुमारयुधिष्ठिराः । करुणा चरणं चैव परिखापरिघावपि । किरातश्चाङ्गुरी चैव दरिद्रश्चैवमादयः ॥ . As to the form चलणे it is the accusative plural of चरण formed by the application of the pronominal termination ए, which is originally not an accusative but a nominative plural case-ending. The form देवएहि reminds us of the Vedic instrumental plural देवेभिः. The stanza conveys a hidden meaning (वस्तुध्वनि). The speaker says by implication :–'Ye adherents of

the Nandas ! Make your homage to all-subduing Châṇakya. Of what avail are others? He punishes with death all those who profess loyalty to others, their souls trembling in mortal agonies.' The figure of speech is परिकर involving an implication (ध्वनि) of व्यतिरेक. There lurks *a double entendre* (श्लेष) in भक्त here and in भक्ति in the succeeding stanza. The metre is विपुला आर्या.

पुरिसस्स जीविदव्वं होदि-This is a Prâkṛita idiom. Like its Gujarâti equivalent पुरुषनुं जीववुं थाय छे, it means simply पुरुषो जीवति. This stanza too involves a hidden meaning (वस्तुध्वनि), pointing to the advantages of winning the good graces of Châṇakya by loyalty. विसमादो is a double masculine ablative singular formed from the ablative singular विसमा (Sk. विषमात्) by the addition of the suffix दो (Sk. तस्) with a view to distinguish it from the masculine nominative plural विसमा (Sk·विषमाः). On the shortening of the long vowel ई of गृहीत in Prâkṛita see है·व्या· ।८।१।१०१। पानीयादिष्वित् ।. The पानीयादि class, according to प्राकृतकल्पलतिका is as follows:-पानीयं व्रीडितालीके द्वितीयं च तृतीयकम् । तथा गृहीतमानातं गभीरं च करीषवत् ॥ इदानीं च तदानीं च पानीयादिर्गणो मतः ।. The stanza contains the figure अर्थान्तरन्यास. Coupled with it there is the figure काव्यलिङ्ग in the first half, and व्याघात in the second. The metre is पथ्या आर्या.

जाव एदं...गाआमि-Compare ह·च·उ·१५२।पं·९। यत्र पटिका इवाम्बरे चित्रमालिखन्त्युद्गीतकाः ।

१।२४। **भद्र न प्रवेष्टव्यम्०।** See भ॰ना॰ शा॰।१७।७५। सौम्य भद्रमुखेत्येवं हेपूर्वं वाधमं वदेत्।. The terms भद्र and भद्रमुख are used by way of a kindly or propitiatory address.

१।२५। **हंहो बह्मणा०।** The copies K·B·E·N· read बह्मणा for बह्मण throughout the scene. But the final अ of a noun in the vocative case is not lengthened in the Mahârâshṭrî and Śaurasenî dialects. The Sûtra अ दीर्घः संबुद्धौ। of Vararuchi operates in the Mâgadhî dialect; see the note on मु॰रा॰ ।४।१०१।. The rule holds good also in the Ardhamâgadhî; for we therein meet with such forms as आणन्दा ।उ॰द॰।१।, कामदेवा ।उ॰द॰।२। &c. But none of the Prâkṛita grammars authorize it in the Mahârâshṭrî and Śaurasenî. So the reading is to be rejected.

१।२६। **सुगृहीत नाम्न** :—one whose name is auspiciously invoked, one whose name it is auspicious to utter; see त्रि॰शे॰ ।२।३७०। अथ यः प्रातः स्मर्यते शुभकाम्यया। स सुगृहीतनामा स्यात्।; see also Jagaddhara on मा॰मा॰ ।१। पं॰ ३४। सुगृहीतं शोभनोच्चारणं वलिकर्णादिवन्मङ्गल्यं नाम यस्य।.

१।२७। **अत्तकेरअस्स मह धम्मभादुणो**—of my own brother in religion, of my spiritual brother; compare धम्मबहिणिआ (Sk· धर्मभगिनी)। मृच्छ॰ ।८।पं॰ ६३०।; compare also Gujarâtî ज्ञातिबन्धु, देशबन्धु, जातभाइ &c. The speaker means to say that since Châṇakya was not a disbeliever but a staunch follower of the ancient Vedic religion, he will be glad to hear his religious discourses. This is, of course, a pretext to get admission. Speeches 27–34 are quoted in द॰रू॰ ।३। to serve as an instance of

नालिका which is one of the divisions (अङ्क) of the dramatical piece वीथी. The word अत्तकेरअ is formed of अत्त (Sk. आत्मन्) and केरअ, also spelt केर. This is a Prâkṛita suffix expressing possessive relation ; see हे·व्या· ।८।२।१४७। इदमर्थस्य केरः ।. It is to be derived from the स्वार्थिक suffix क and the मत्वर्थीय termination ईर. The secondary (तद्धित) suffix केर is found in the Prâkṛita forms अह्मकेरो, तुह्मकेरो &c. It turns a noun or pronoun into an adjective. Though originally a derivative termination, it is frequently used as a separate word, and the noun or pronoun of which it forms a possessive postposition is put in the genitive case. Thus we read तस्स य्येव केरअस्स अत्तणो सरीरस्स in मा·मा।७।पं·१८४।. In the same way the suffix तण derived from the Sanskrit secondary suffix तन is turned into a possessive postposition in the Apabhraṁśa dialect; see हे·व्या·।८।४।४२२। संबन्धिनः केरतणौ ।. The suffix केर survives in a few pronominal forms in Hindî such as मेरा, तेरा &c. In Gujarâti poetry both the suffixes केर and तण are preserved as केरो, तणो* &c.

१।२७। जाव दे०। 'I shall preach gospel to your preceptor'. The present in conjunction with यावत् has the sense of the future; see पा·व्या·।३।३।४। यावत्पुरानिपातयोर्लट्।

१।२९। ण हि सव्वो सव्वं जाणादि । Compare म· भा· ।३।७२।४। सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित्॥.

* The suffix तण is further changed to नो, नी, नुं &c. of the so-called genetive in Gujarâti.

१।३०। **सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य०।** 'Do you seek to rob our Preceptor of his attribute of omniscience?' Châṇakya was thoroughly proficient in all the departments of knowledge. He was on that account called omniscient (सर्वज्ञ). The commentary उपाध्यायनिरपेक्षा on का·नी·सा·।१।३। styles him सर्वविद् which is a synonym of सर्वज्ञ. The term is thus defined in प्र·चं·।३। गहणःकत्तवालचन्दगूलोवलाअगुक्लाहुपलमस्तण्णाणशं-वाअदंशणेण णलूविदं शव्वण्णत्तणं।.

१।३१। **कस्स चन्दो०।** The variants अणभिमदो and अणपेक्खिदो are similar in import to अणभिप्पेदो in the text.

१।३३। **तुमं दाव एत्तिअं जाणासि।** 'Know you this much'. The present indicative जाणासि stands for the potential or imperative, as does हरन्ति for हरन्तु in शि·व·।४।६६।.

कमलाण मणा०। 'Although day-lotuses look so fair, their habits (lit· actions or nature) do not accord with their looks; for they are opposed even to the full moon.' The speaker insinuates that there are persons in Pushpapura who outwardly affect loyalty but secretly hatch treason and sedition. रूआहिन्तो, like विसमादो, is a double ablative. The termination हिन्तो is made up of हि and तो. Of these the former seems to be a remnant of भ्यस्. Like the cognate archaic dative termination भ्यम् met with in तुभ्यम्, मह्यम्, युष्मभ्यम् and अस्मभ्यम् it originally expressed case relation only, without conveying the notion of plurality.

The latter त्तो is derived from the *taddhita* suffix तस्. When these two are joined into one compound case suffix, the first member of the conjunct त्तो is dropped and the preceding हि is nasalized to preserve the quantity, as is done in the ablative plural termination सुन्तो made up of the locative plural termination सु and the ablative termination त्तो. The terminations हि, त्तो and हिन्तो serve for the singular and the plural alike. The superaddition of त्तो to हि helps to avoid the confusion of the instrumental plural and the ablative. The terminations हि and हिन्तो lengthen the final अ of a noun in the singular. They do this optionally in the plural, so that when the vowel अ is not lengthened it is changed to ए; see हे·व्या· ।८।३।८-९।. The reading of the Bombay edition is grammatically wrong, and that of the Calcutta edition is metrically faulty. The one adopted in the text has the support of P·S·E·. There is a fusion (संकर) of अप्रस्तुतप्रशंसा and समासोक्ति here. The metre is पथ्या आर्या.

१।३४। उपक्षिप्तमनेन।— he has insinuated; *i.e.* he insinuates. अये denotes संभ्रम in this speech.

१।३६। सुणित्तारं जाणित्तारं अ—that is, not one like Śárngarava who had ears to hear but no brains to catch the drift of the spy's speech. The text is based on M·R·E·.

१।३९। प्रकृतिचित्तपरिज्ञानार्थम्॰। The term प्रकृति here signi-

fies *citizens*; see मे·को·। प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे ।.

१।४२। अह इं ।On the phrase अथ किम् see हारा०।२६१।अङ्गीकारेऽपि चाथ किम् ।. The word विराग, meaning disaffection, is derived from वि+रञ्ज् with the primary suffix घञ् just as राग (affection) is from रञ्ज्. The term अत्थि (Sk. अस्ति) is an expletive particle. The copies A·P·M·R·K·J·E·N· read परिहरिअन्तेसु. This is evidently a blunder for परिहरीअन्तेसु; see है·व्या·।८।३।१६०। ईअ-इज्जौ क्यस्य ।. This mistake is very common in manuscripts. The particle उण in the expression किंदु उण is an expletive. So it is also in को उण &c. The reading चन्दउत्तं दिढं अणु रत्ता of F·S·E·N· involving the *Karmapravachanîya* construction is noteworthy. The variant गडं for पडमं is also to be noted.

चन्दसिरिणो । This is equal to श्रीचन्द्रस्य, that is to say, श्रीमतश्चन्द्रस्य in Sanskrit. The inversion is warranted by the oft-quoted rule प्राकृते लिङ्गवचनमतन्त्रं पूर्वनिपातानियमश्च ।. Compare मा·मा·।१०।पं·१७१। माहवसिरिणो. Compare also मातुश्री, पितुश्री &c. in Gujarâtî. The Prâkṛita words करिमअर and सीहमअर, too, of से·बं·।५।८३। are formed by the inversion of मअर, a contraction of मअरहर, and करी and of मअर and सीह, being equal to मकरगृहकरिन् and मकरगृहसिंह in Sanskrit.

१।४३। सक्रोधमात्म०। All but E· take this speech *in toto* to be प्रकाश.

१।४७। अस्मद्रिपुपक्षे०। ' A Bauddha mendicant professing attachment to the ememies' side ? ' Who can he be ?

१।४९। जीवसिद्धिः । एष० । ‘ Oh ! It is Jivasiddhi. As for him he is our spy.’ The two groups of manuscripts differ considerably in the reading of speeches 46–49. The text has followed the reading of the group A·P·M·R·J·K·F· , and rectified it with the help of the group S·B·E·N·G·.

१।५१। कायस्थ इति लघ्वी मात्रा०। The word मात्रा, primarily meaning *measurement*, here signifies *consequence*, as it does also in the compound महामात्र; compare पं·तं· ।१। राजेति कियती मात्रा ।.

१।५२। अमच्चरक्खसस्स दुदीअं हिअअं०। The heart (हृदय or हृद्) is the repository of secrets; and he who keeps the secrets of another is the counterpart of his heart, his second heart so to say. हृदयम् is a substitute for हृद् which is wanting in the first five forms; see पा·व्या·।६।१।६३।.

१।५३। नूनं स हृत्तमम्०। ‘ Surely he is the heart of his heart. For Râkshasa is not a man to leave his family with one who is not a counterpart of himself. ’ This is quoted as from मु·रा· in उ·नि· on का·मी·मा·।८।८३। to illustrate मात्यन्तवचनम्. The spy *Nipuṇaka* spoke of Chandanadâsa as अमच्चरक्खसस्स हिअअं. But it was not a mere secret that was confided to the safe keeping of the jeweller by Râkshasa. He had left his family in his charge ; and that is prized above all things on this earth. So Châṇakya calls him not simply हृद् or हृदय but हृत्तम. This is the superlative

form of हृद्, meaning the heart. It may be compared to सुहृत्तम । मु· रा· ।२।२। and भट्टि· ।१२।३७।, अश्वतम । पं·तं· ।५।, उक्षतर (= महोक्ष Mallinâtha) । शि·व· ।१२।१०। and देवतम*। सं·शं·ज· ।११।६२।. The copies unanimously read सुहृत्तमः for स हृत्तमम् in the text. With that reading the point of the remark of Châṇakya is lost, and the speeches 52 and 53 are but loosely held together. The conjectural emendation gives point to the remark of Châṇakya and restores the close connection of the speeches. The mislection is originally due to the error of inserting a spurious loop below स and then correcting the incongruous सुहृत्तमम् to सुहृत्तमः of the manuscripts. A similar addition of the loop symbol of उ below a consonant is found in किरा· ।१४।३१। where विभुगुणानामुपरीव मध्यगः ।should be read विभुगणानामुपरीव मध्यगः ।. Another instance of the typical error occurs in ह·च· । पृ· २२४ । पं. १४। where बहुरूपाण्यपलिङ्गानि is to be corrected to बहुरूपाण्यपलिङ्गानि. So also नागस्फुटानाम् in ह·च· । पृ. २५५ । पं. १७ । is a blunder for नागस्फटानाम्.

कथमवगम्यते–how am I to know that, how am I to infer it ?

१।५५। **मुद्रामवलोक्य०।** The root अवलोक् like प्रत्यक्षीकृ means to examine. **ननु वक्तव्यं**–verily I can now say that I have Râkshasa himself in my hand. This is quoted as from मु·रा· । in उ·नि· on का·नी·सा·।८।८३। to

---

* देवतम is a conjectural emendation. The commentators धनपति and अच्युतराय both read देवतम.

serve as an instance of पाक्षपातिकवचम्. With अङ्गुलिप्रगर्या compare अङ्गुलिसङ्ग गतम् (=हस्तगतम् Mallinâtha) । भट्टि· ।९।७८ ।. The term विस्तर meaning detailed description should be distinguished from विस्तार signifying expanse ; see पा·व्या· ।३।३।३३। प्रथने वावशब्दे । and पा·व्या· ।३।३।५७।, ऋदोरप् ।, as also अ·को· । विस्तारो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।.

१।५६। पविट्ठो म्हि । In this and the like expressions म्हि (Sk· अस्मि) is pleonistic.

१।५८। पञ्चवरिसदेसीओ– nearly five years of age ; see पा·व्या·।५।३।६७। ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ।. For सुलभ in the sense of योग्य see the note on मु·रा· ।६।२५। under विषमदशापरिणामसुलभे ।; and compare वे·सं·।३। पं·५०३। द्विजातिसुलभो मार्दवपरिग्रहः ।. The compound सङ्कापरिग्गहणिवेदइत्तिओ means ' expressing a senso of alarm '. तस्साए कुमार०–' Then as the fingers of her hand moved in her impatience to stop the child, this seal-ring dropped from her hand on the door-sill, being made to suit the measure of the circumference of the finger of a person of the male sex, rolled down to my feet without her knowledge and stopped there like a high-born maiden modestly making her obeisance. ' आअमो– account or history of the acquisition of the seal-ring. The variant बालजनगुल्ह is equally good. As to णिच्भरगरुओ of B· , णिहुअगरुओ of R·S· and महन्तो of R· K·J·F·S·B·E·N· used to qualify कलओ, they are one and all out of place, being ill adapted to the

secrecy in which the family of Râkshasa lived. It may be noticed here that E· omits सङ्कापरिग्गह......कलअलो । तदो altogether.

१।६६। जेदु अज्जो०। This is the customary salutation. Châṇakya looks upon the words of the formal greeting as an auspicious utterance presaging his triumph over Râkshasa. It thus forms a sort of premonition (पताकास्थानक). The poet shows a partiality for it; see मु·रा·।१।७७–७८।, मु·रा·।१।९१–९३ and मु·रा·।४।४–७।.

१।६८। इच्छामि अज्जेण० । 'I wish that I may, with the permission of the revered Preceptor, give to holy Brâhmaṇas the ornaments worn by king Parvateśvara before (when alive) to secure his weal in the other word'. The text follows M·R· . The rest add अ after तेण. With the additional अ the passage means 'With the permission of the revered Preceptor, I wish to secure the weal of king Parvateśvara in the other world, and (so) I give away' &c.

१।७१। वृषलात्प्रतिगृह्य०। Châṇakya directs Viśvâvasu and his brothers to see him on their way back; for the scheming king-maker wants to trump the ornaments through them on Râkshasa without his knowing that they are of Parvataka. In the fictitious letter which is fathered upon Râkshasa these ornaments are described as presents from Chandragupta to Râkshasa.

१।७३। उत्तरोऽयं लेखार्थः०। For this fictitious letter see मु· रा· ।५।१६८।. At first Châṇakya thinks of putting down the names of the five Mlechchha kings, who were the friends of Râkshasa, in the insidious letter; but he immediately changes his mind, as he wants the letter to be written out by Śakaṭadâsa.

कौलूतश्चित्रवर्मा०। The first three lines of this stanza go with ते यथा. The last line is related to आः ज्ञातम् further up, the intervening sentences being parenthetical. It means 'Forsooth, I put down the names of these (five kings). Chitragupta may strike them off.' Chitragupta is the accountant of यम, who keeps the records of life. It is his duty to see that no one exceeds the lease of life granted to him or her. Châṇakya says that Chitragupta should not be henceforth anxious about the five Mlechchha kings; for he will speed them off to the realms of Death even before the expiry of their full term of life, their fate is sealed, they are as good as dead. The sentence refers to the untimely and sorrowful end of these five Mlechchha kings described in मु·रा·।५।१६०,१६८। which was brought about by the fictitious letter. The stanza contains the figure काव्यलिङ्ग. The metre is स्रग्धरा.

The five Mlechchha kingdoms here named are those of Káśmira, Kulúta, Malayadeśa, Sindhudeśa and Pârasikadeśa. Of these

Kâśmîra is the northmost country on the western frontier of India. It was an independent kingdom in olden times. To the south-east of it and to the north-east of the Jâlandar Doâb lay the ancient kingdom of Kulûta on the right bank of the Sutlej. It was a flourishing state in the 7th and 8th centuries. It is named by the poet Bâṇa and the astronomer Varâhamihira, and is also mentioned by the Chinese pilgrim Hiouen-Tsang. Its modern name is Kulu. The fictitious letter refers to the tripartite partition of the kingdom of Malayaketu by the chiefs Pushkarâksha, Chitravarman and Simhanáda. This supposes that the states of Kâśmira, Kulûta and Malayadeśa were conterminous with the kingdom of Malayaketu. The latter should accordingly be looked for eastward. The Himalayas must have formed its northern boundary, and the states of Kâśmira and Kulûta must have touched it on the west and the south. On its eastern border should be placed the kingdom of Malayadeśa. Its site is roughly indicated by modern Malebhoom (=मलयभूमि). It lay probably between the Rapti and the Gandaki in Nepal. The country owned by Malayaketu is overrun with spurs of the Himalayas. It is to be presumed that the father of Malayaketu was called Parvataka, Parvateśvara and Śaileśvara from his having ruled over this *Parvatadeśa*(=hilly

country). The Pârvatîyas are mentioned in बृ·सं· . Of the remaining two kingdoms Sindhudeśa corresponds to modern Sind. As to the Pârasika kingdom, it bordered on the Indo-Afgan frontier.

सर्वमनभिव्यक्त०। The group A·P·M·R·K·J·F· reads पूर्वम्. But the use of पूर्वम् n. is offensive to the ear; for the noun which पूर्व qualifies, is लेखार्थः m· .Then again it is not only the first part but the whole letter (सर्वम्) that is vaguely worded. For these reasons the reading is to be rejected.

१।७५। श्रोत्रियाक्षराणि प्रयत्न०। In ancient times there was oral teaching and everything was learnt by rote. Pundits versed in the sacred and profane literature knew how to write ; but they wrote a bad hand for want of practice. Caligraphy was an art and accomplishment of the Kâyastha class.

तदुच्यतामस्म०। Here Châṇakya instructs Siddhârthaka through his disciple how to induce Śakaṭadâsa to write out the fictitious letter without exciting his suspicion. Siddhârthaka was to tell Śakaṭadâsa that there was an oral message (किमपि वाच्यम्) from a certain person (केनापि) to another (कस्यापि) to be delivered by him (*i. e.* Siddhârthaka) in person (स्वयम्). Śakaṭadâsa regarded Siddhârthaka as his

friend. So without suspecting any foul play he wrote out the letter, specifying him as the bearer of the oral message. The letter was without the name of the addressee (वाह्य) apparently because the bearer knew the person. वाच्यम् is a passive potential participle of the causal of वच्, being equal to आख्याप्यम्.

११७९। **अहो दर्शनीया०।** Note the variant अनुभाव्य of S·E· .

११८१। **कस्मिंश्चिदात०।** 'I want to charge you with a commission such as can be entrusted to a confidential person only.'

११८३। **सरोपदक्षिणाक्षि०।** 'You should look angry and at the same time sign to them with the wink of your right eye (to fly away).' **पारितोषिकं परिगृह्य०।** This is the reading of P· , and it is preferred to ग्राह्यम् of the other copies, because it brings what goes before in a close connection with what comes after. **एवमिव**–that is it, that is all. तद्यथा heads a statement of details ; एवमिव concludes it. With एवमिव compare कथमिव, किमिव, अतीव &c. Here इव is simply euphemistic (वाक्यालंकारे).

११८८। **कालपाशिको दण्डपाशिकः।** The term दण्डपाशिक was applied to the Chief Police Officer of a city ; see अ·चि·परि· ।१४१। पुराध्यक्षे कोट्टपतिः पौरिको दाण्डपाशिकः ।. Kshemendra renders it by पुराधिप; see वृ·क·मं· ।१।२। १३१· In पं·तं· ।२। the word is misspelt दण्डपाशक, and in वृ·क·मं· ।१।७९,८३,९५,१३८,१४१,१८५। it is

corrupted to दण्डवासिक· All the copies except F· read कालपाशिको दण्डपाशिकश्च. This is certainly wrong. The expression कालपाशिको दण्डपाशिक: is similar to विजयपालो दुर्गपाल: . Here there is not a shadow of doubt that one person only is meant, and not two; that विजयपाल: is his name proper and that he holds the office of दुर्गपाल. So too कालपाशिक is the name proper of the person who holds the office of दण्डपाशिक. The reading of the majority conveys the idea of duality. But the text of मु·रा· ।१।९७। as read by E· demonstrates clearly that the author means one person only and not two. The mislection under notice recurs in मु·रा· ।१।९७,१५,१।· The mistake was detected long before the codices of readings from Madras were obtained ; and it gives me pleasure to note, that what was previously a mere conjecture of mine has subsequently turned out to be the reading of the manuscript F· . The word दण्डपाशिक: (दण्ड- पाशौ प्रहरणे अस्य) is derived from दण्डपाश with the suffix ठक् according to पा·व्या· ।४।४।५७। प्रहरणम् ।. The rule for वृद्धि in the present case is rendered nugatory by the dictum संज्ञापूर्वको विधिरनित्य: ।. This accounts for the double forms दण्डपाशिक and दाण्डपाशिक.

१।८९। **अस्मच्छरीरमभिद्रोग्धुम्**–to plot against (*i·e·* to take) our life (lit·person). The first personal pronoun stands for Chandragupta; see मु·रा·।२।१५।.

१।९१। **अपि नाम दुरात्मा०।** 'May it be that I can (hereby) secure the villain Râkshasa?' अपि नाम expresses वितर्क here.

१।९३। **हन्त गृहीतो०।** The copies add प्रकाशम् । भद्र (v.l. अहो) कोऽयं गृहीतः ।. But it is improbable that Châṇakya could be so simple or forgetful as to suppose that the indomitable advesary Râkshasa was actually secured. The words हन्त गृहीतो राक्षसः refer not to the present but to the future securing of Râkshasa which the auspicious utterance of Siddhârthaka predicted; compare मु·रा· ।१।७७–७८।. Under the circumstances the question कोऽयं० is irrelevant. The interpolated words are accordingly dropped on conjecture.

१।९७। **उपाध्याय अयं काल०।** The credit of preserving the text of this passage from corruption is due to F·E·. The other copies have उपाध्याय कालपाशिको दण्डपाशिकश्च उपाध्यायं विज्ञापयतः (v·l· विज्ञापयति G·). This is a further perversion of the corrupt text of मु·रा·।१।८७।.

१।१००। **चाणक्यम्मि अकरुणे०।** 'Even an innocent person is filled with alarm, when summoned suddenly by merciless Châṇakya. Then how should not I who am guilty?' The fears of the speaker at the sudden summons were for the safety of the family of Râkshasa entrusted to his care. The stanza contains the figure अर्थापत्ति. The metre is पथ्या आर्या.

In the passage under notice the locative चाणक्किम्म stands for the instrumental according to हे·व्या·।८।३।१३५। द्वितीयातृतीययोः सप्तमी ।. Compare मृच्छ·।८। पं·४१–४२: भावे धण्णे पुण्णे त्ति मं भणादि। किं हगे शलावके कोस्टके कुम्भके वा ।, where धण्णे the locative does the office of धण्णेण the instrumental. In the Jain Scriptures, on the other hand, the instrumental is used for the locative; e·g· तेणं कालेणं तेणं समएणं चम्पा नामं नयरी होत्था ।, जेणामेव दूईपलासे चेइए जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ। &c. The termination म्मि is derived from स्मिन्. The latter is a pronominal case-ending. It appears in Prâkṛita as म्मि, स्सि and हिं. Of these the last two are employed in the inflection of pronouns. The first is applied to nouns and pronouns alike. The adoption of this pronominal case-ending in the declension of nouns is perhaps meant to prevent the confusion incidental to the identity of the accusative plural and the locative singular of nouns ending in अ by providing an alternative form for the locative. In the Jain Scriptures we come across the termination ंसि or अंसि as in समयंसि.

The text conforms to P·E·G·, which are the only manuscripts that have discerned the metrical character of the passage. The editions seem to mistake it for prose.

णिअणिवेससंठिआ तिण्णि०–the three merchants living in our quarter of the town. From निवेश

comes the Gujarâtî term नेस or नेसडो· कदावि चाणक्क-हदओ गेहं मे विच्चिणावेदि-The jeweller seems to have taken the alarm from the incident of the loss of the signet-ring of Râkshasa and from the sudden summons of Châṇakya. The variant सावगा for वाणिज्जआ of G· is worthy of note. The speech is made up of the readings of A·P·M·R·K· and B· .

१।१०६। अणुचिदो उवआरो०। 'Undue civilities mortify the mind more than indignities do.' The positive form महन्तं stands for the comparative.

१।१०७। उचितमेवेदमस्म०। 'You are certainly entitled to this seat in the presence of ministers like us.' There is a sly reference here to the close intimacy of the jeweller with the minister Râkshasa, and to the high esteem and regard in which he was held by him.

१।१०८। उवक्खित्तं णेण०।Here किमपि implies something that the speaker shudders to name. णेण is the instrumental singular of the defective demonstrative pronoun ण. It is declined only in the accusative and the instrumental ; see है·व्या· ।८।३।७७। णोऽम्शस्टा-भिसि ।. These forms are optionally used as substitutes for the corresponding forms of तद् and इदम् in Prâkrita. The pronoun ण appears in Sanskrit in the forms एनम्, एनौ, एनान् &c. and अनेन अनयो: &c. which are formed from the demonstrative etymons अ and न.

The speeches 105–108 are quoted as from मु·रा· in उ·नि· on का·नि·सा· ।८।८३। to illustrate सोपान्यास-वचस्.

१।१०९। **अपि प्रचीयन्ते०** 'I hope the profits of your mercantile transactions are ever increasing.' This is a customary greeting to a tradesman ; see आप· ध·सू· ।१।४।१४।२८। अनष्टं वैश्यम् (scil·पृच्छेत्)।. The manuscripts A·P·K·E·N· read वृद्धिलाभा: (=earnings of interest). But Chandanadása was a jeweller and not a money-lender. The reading is on that account rejected.

१।११०। **अज्जस्स प्पसाएण०।** Mark, the shrewd jeweller makes a negative statement only. The manuscript A· reads वणिज्जा in place of वाणिज्जा लाहा of E·, and K· has वणिजा. The latter appears to be a misreading of the ancient spelling वणि·जा equal to our modern वणिज्जा, of which the middle point representing the first member of a double consonant was left out by oversight. The error is similar to that of अण्णोहुन in से·चं·।८।६७। for अण्णोहुत्त, of चुणिअ in से·चं·।८।४९। for चुण्णिअ, of उक्काणिअ in से·चं·।७।३०। for उक्काण्णिअ and of णिशुवण्णकेहि in मृच्छ· ।७।पं·१३७। for णिश्शुवण्णकेहि. The term वणिज्जा (Sk·वणिज्या) means trade, business. वाणिज्ज (Sk·वाणिज्य) is an adjective derived from it.

१।१११। **न खलु चन्द्र०।** The particles अपि and किम् and the phrase न खलु introduce a question. Thus न खलु स्मारयन्ति is equivalent to अपि स्मारयन्ति or किं स्मारयन्ति. In

न खलु and ननु the particle न has somewhat of the force of इव, that being the Vedic signification of it. The good qualities of a ruler are not fully appreciated in his life-time. They are perceived to advantage after his death when he has a bad successor. This idea of mental *perception* (बुद्धि) is denoted by स्मृ here, hence the double accusatives; see पा॰व्या॰।१।४।५२। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ।. Compare उ॰रा॰च॰।६। य एव दुःस्मरः कालस्तमेव स्मारिता वयम् । and भट्टि॰।१७।१०९। ततो मातलिना शक्रमस्मार्यत महीपतिः ।.

१।११३। **प्रीताभ्यः प्रकृति॰** । ‘ Kings look for gratification in return from their gratified subjects ’. It is as much the duty of the people to please their king as of the king to please his people. The absence of tyranny and oppression on the part of the king demands an abstention from treason and disloyalty on the part of the subjects. The jeweller however understands that Chânakya asks for *benevolences*. The variant प्रतीताभ्यः for प्रीताभ्यः is a good one; see अने॰को॰ । श्लो॰१७१। प्रतीतः सादरे प्राज्ञे प्रथिते ज्ञातहृष्टयोः ।.

१।११५। **चन्द्रगुप्तराज्यमिदं॰**। ‘ This is the regime of Chandragupta and not of Nanda. I say this, because pecuniary considerations satisfied only the greedy king Nanda; but to Chandragupta it is only the non-employment of harsh measures that is gratifying. ’ The speaker says that the present regime covets no benevolences, but is anxious

to see that it may have no occasion to have recourse to harsh measures against its subjects. It is admitted by Brahmins and Buddhists alike that king Nanda was very avaricious. His hoards were valued at ninety-nine crores of gold coins. It is said that he amassed this fabulous wealth with the ambition of attaining to the rank of a *yaksha*. In Gujarâti there goes a popular saying deprecating the cupidity of Nanda, नाणुं तो राजा नन्दनुं पण न रह्युं. As to अपरिक्लेश it is the opposite of परिक्लेश, one of the varieties of दण्ड; see का॰ नी॰ सा॰ । १७४९। वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च । इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥. Under परिक्लेश come measures of oppressive harshness, such as imprisonment, torture &c. The present उत्पादयति in the sentence नन्दस्यैवार्थ० stands for the recent past. The variant प्रतीतिम् of s. is synonymous with प्रीतिम्; see the foregoing note.

१।११६। चन्दनदासः सहर्षम्०। The jeweller, with a show of loyalty, here expresses his thankfulness for the non-employment of harsh measures on the part of the king.

१।११७ स चापरिक्लेशः कथं०। ' And surely you would ask us what it is that is productive of the non-employment of harsh measures. '

१।१२२। कीदिसो तिणाणं०। This is a proverbial expression; see म॰ह॰पृ॰ १६। दशाननेन सह तृणानां कीदृशः कलहः ।.

१।१२३-१२४। अप्पसीदन्तो०। This is an instance of वाक्छल,

a species of छल described in the Nyâya Philosophy. वाक्छल is speaking at cross purposes. It is possible only where a statement is capable of a double interpretation. It is either intentional or unintentional. The former is based on wilful misconstruction. The latter is simply a case of ignorant blundering. The first variety of वाक्छल is exemplified by the undermentioned statement and cross-statement. वादी ॥ अयं नेपालादागतः । नवकम्बलत्वात् ॥ छलवादी ॥ एकोऽस्य कम्बलः । कुतो नवसंख्याकाः ॥. As an instance of the second variety may be cited the following dialogue of Râvaṇa in the disguise of an ascetic with Lakshmaṇa from the Anargharâghava :—नेपथ्य एकतः । भो भो लक्ष्मण वैशेषिककन्दलीपण्डितो जगद्विजयमानः पर्यटामि । क्वासौ रामः । तेन सह विवादिष्ये ॥ नेपथ्येऽन्यतः ॥ भो भोः परिव्राजक कालसर्पखलीकारखर्जूलता न खलु सुखाकरी वृश्चिकमन्त्रतान्त्रिकस्य ॥ नेपथ्ये पुनरेकतः । आः लक्ष्मण सर्वविद्रावणः खल्वहम् । को मया जनितमानभङ्गो न पराजीयते ॥ नेपथ्ये पुनरन्यतः ॥ किं भवान् रावणः ॥ नेपथ्ये पुनरेकतः ॥ भो भो वाचोयुक्तिज्ञ सर्वेषां विद्रावणः खल्वहमिति समस्य व्याहृतमन्यथाभिसंधाय वाक्छलेन प्रत्यवतिष्ठमानो निगृहीतोऽसि. ॥. The terms छल and वाक्छल are thus defined in the *Nyâyasûtra*:– वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् । न्या·सू· ।१।२।५१–५३।. In the speeches under comment the *vâkchhala* is due to the double signification of the present indefinite अभिरक्षसि. The present tense denotes an act that is done or is being done at the present time specifically, as अश्वो

धावति. It is also used with reference to an act that is spoken of in a general way without restriction to the present time; e.g. विद्या ददाति विनयम्. The double signification of the persent used without a determining or modifying adjunct of time proves a source of ambiguity. Thus when a person says simply माणवको मद्यं पिबति, he may mean that Mâṇavaka is drinking wine actually at the present moment or that he drank it in the past and is on that account a wine-drinker. In the same way when Châṇakya says राक्षसस्य गृहजनमभिरक्षसि, he may be understood to speak of the action of sheltering in a general way or to restrict it solely and specifically to the present time. The shrewd jeweller perceives that to admit the truth of the statement means a confession of guilt (राजविरोध). So he cunningly denies the allegation in general terms, meaning as much as to say that he is not affording protection to the family of Râkshasa at the present time. Châṇakya understands the denial to be absolute and categorical. So when the jeweller says that the family of Râkshasa had been in his house formerly, he charges him with self-contradiction (वचनविरोध). The sly jeweller explains it away by stating that he mistook the allegation of shelter to refer to the present time and that he denied it too with reference to the present time. In short it was a case of speaking at cross purposes

(वाक्छल) due to ignorant blundering on his part.

The copies add अद्यापि after त्वम् in मु·रा· ।१।१२३।. With the insertion of this adverb of time the statement becomes definite, and is in consequence incapable of double interpretation. So the *vâkchhala* alluded to in मु·रा· । ।१।१२८। is not possible. The superfluous word अद्यापि is therefore left out. The elimination is conjectural. The discarded term can at best be retained by taking छल in the ordinary sense of शाठ्य (roguery). But then the wary jeweller is the last person to confess his roguery, even if it be in the matter of speech only. With the exception of the conjectural emendation, the text of मु·रा· ।१।१२३। conforms in all respects to G·. The reading स्वगृहमभि(*v·l·* मुप)नीय रक्षसि is to be rejected, because Chânakya in the next speech accuses the jeweller not of actively taking the family of Râkshasa under his shelter but of passively allowing them to take shelter in his house. In fact they were left at the jeweller's by Râkshasa; see मु·रा·।२।२।.

।१।१२४। **अज्ज अलिअं०।** The variant अणभिण्णेण (ignorant) though inferior to अणज्जेण in the text, deserves to be noticed.

।१।१२६। **एवं णेदं०।** Mark, the wily jeweller says आसीत् and not अरक्ष्यत. On the insertion of ण् between a final म् and an initial इ or ए in Śaurasenî; see हे·व्या·। ८।४।२७८। मोऽन्त्याण्णो वेदेतोः ।. Probably this ण is

connected with Śaurasenî णं (है·व्या·।८।४।२८३।) and Mahârâshṭrî णइ (है·व्या·।८।२।१८४।). It also appears in the Mahârâshṭrî particles वणे, मणे and किणो (है·व्या·।८।२।२०६,२०७,२१६।) formed from Sanskrit वा, मा and किम्. The multiform monosyllable is derived from the Sanskrit particle नु, which, combining with न, forms ननु.

१।१२८। The copies S·E· add अत्थन्तरे (Sk·अर्थान्तरे) before अत्थि.

१।१२९। चन्द्रगुत्ते राजन्य०। Châṇakya employs the terms छल and अच्छल in the sense of अपराध and अनपराध. In support of this interpretation see दे·ना·मा·।पृ·११। पं·३। अच्छलमनपराधः and अने· सं·। छलं छद्मस्खलितयोः ।

१।१३३। कथं न ज्ञायते नाम०। 'What! You pretend not to know it?' नाम here denotes feigned action (अलीक); compare द·कु·च·।पृ·९९।पं·११। अर्थपतिगृह्यो नाम भूत्वा०।

१।१३४। उवरि घणाघणा०। 'This is just the case of a rain-cloud thundering above while the loved one is afar, of a serpent hanging overhead while herbs of magical virtue are on the Himalayas'. In bygone times when a young trader on his way home from far-off lands was overtaken by the rains, the break of his journey so caused was heartbreaking to the impatient lover. The thunder cloud is, in consequence, represented as a dire calamity by the jeweller, who is presumed to speak from personal experience. For घनाघन in the sense of a rain cloud see अ·को· . All but M·B·E· read घणं घण० instead of घणाघण० in the text.

In स·कं· too we read उपरि घनं घनपटलं &c· But the word घणं is अपुष्ट (redundant). So the reading of the majority has to be rejected. The latter half of the stanza embodies a popular saying; see क·सं·।४।एदं तं संविधाणअं सीसे सप्पो देसन्तरे वेज्जो ।. Compare also प्र·रा·।६।उ·७३।अयमसावुदीर्णः *करवालकालभुजङ्गः &c· The figure of speech is मालारूपक and the metre is पथ्या आर्या.

The jeweller surveys the situation with unperturbed coolness and self-possession. He is by no means overpowered by fear; for he is by nature bold and resolute. Reckless of danger he is come prepared to meet death in the cause of friendship and love. To ascribe to him such words of abject fear or stupid surprise as किमेददावडिअं is inconsistent and absurd. If it is desirable, nay preferable, to read प्रारब्धमुत्तमजनास्त्वमिवोद्वहन्ति in मु·रा·।२।६७।, it is decidedly much more so in the present case to read तमेदमावडिदं. Borrowed or original, the two stanzas should be in complete accordance with the actual delineation of characters, which they are meant to sketch and develop· The readings of the copies are for this reason set aside in favour of the conjectural emendation.

The stanza is given anonymously in स·कं·।पृ·

* The reading उदीर्णकरवालः कालभुजङ्गः is wrong. The emendation given above is conjectural.

१६५। and सुभा॰ । १७४५। in Sanskrit with the reading किमेतदापतितम् in the first half.

१।१३५। विक्रान्तैर्नय॰। ' Who would attempt to force Śrî away from King Chandragupta, to whom she is inseparably united, as is the moon-light to the moon, diffusing joy through the world,-Śrî that had never been firmly attached to Nanda when alive, having shown frequent indications of fickleness in spite of the assiduities of Vakranâsa and other eminent ministers of state endowed with valour and statesmanship. ' In these lines there is an implied comparison of Śrî with a fickle damsel leaving one suitor inspite of the efforts of clever friends (गुप्तचिव) to match her to him, and seeking another of whom she becomes passionately enamoured. The fickleness of Śrî unto Nanda was made manifest by the insurrection of Chandragupta, the defection of Parvataka, the risings on the frontier of Śakas, Yavanas &c, and such other incidents. The speaker means to say that it is as vain and fruitless to wrest the sovereignty from Chandragupta as it is to rob the moon of moonlight. The potential here denotes अनवक्लृप्ति (impossibility); see पा॰व्या॰।३।३।१४५। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।. On सचिव in the sense of मन्त्रिन् or सहाय see अ॰को॰ . There is a fusion (संकर) of the figures समासोक्ति and उपमा here and the metre is शार्दूलविक्रीडित.

आस्वादितद्विरद० ।'Who would wish to wrench violently from the mouth of the lion opened wide in the act of yawning his tusk flashing red with the blood of elephants sucked up, looking like the russet crescent in the evening twilight?' Here the lion is represented as resting after the chase of elephants, displaying his formidable tusks as he yawns with a sense of repose stealing over him. The lion at rest is Chandragupta, the elephants hunted down by him are the Nandas, and the formidable tusk is the sovereign power. The speaker means that it is as difficult and dangerous to wrest the sovereignty from Chandragupta as it is to extract a tusk from the lion's mouth. The present indefinite इच्छति stands for the potential. The employment of the present indicative for the imperative and the potential points to the influence of the colloquial Prâkṛita on the literary Sanskrit. So does also the use of participles for full verbal forms &c. The text accords with G·E· . There is a fusion (संकर) of the figures उपमा and अप्रस्तुतप्रशंसा here. The metre of the stanza is वसन्ततिलक.

१।१३६। फलेण संवादिदं०। ' Your boastful words become you, since they are verified by the result.' The manuscript F· reads फलेन विसंवदिस्सदि से विकत्थिदं। 'These boastful words of his will be belied by the issue (*i·e·* of the war with Râkshasa.)'.

१।+१३७। उत्सारणा०। The police are ordering people to move aside and make way for Jîvasiddhi, who is being expelled from the town with disgrace. The variant कलकल: for उत्सारणा here and in the stage-direction immediately preceding मु·रा·।१।१४१। is too vague and general to be acceptable.

१।१३९। एवमयं राजा०। 'The king thus punishes severely those that treason against the State.' विचित्र = manifold.

१।१४३। स्वकर्मफलभाग्०। The general term प्रच्छादन signifies screening a person in the house or concealing his whereabouts.

१।१४७। नृत्संप्रचर्यलाभेनु०। 'Who but Śibi would do this difficult deed in the present (Kali) age in this mortal world, in spite of the advantages to be easily got by betraying others!' For Śibi see म·भा·।३। १३०-१३१। and म·भा·।३।१९६। and क·स·सा·।७।८८।९७।. The speaker identifies the jeweller with king Śibi. The figure of speech therefore is अतिशयोक्ति. The metre of the stanza is अनुष्टुभ्.

१।१५१। उच्यतामस्मद्वचनात्०। All the copies but F· read कालपाशिको दण्डपाशिकश्च; for which see the note on मु·रा· ।१।८७।. The manuscript S· leaves the sentence शीघ्रमयं दुष्टवणिक् incomplete, apparently to show the sudden change of mind of Châṇakya. The reading of N· too bears a similar import.

उच्यतां दुर्गपालो०। The commandant or governor of a castle was designated दुर्गपाल. In the

present case the name of the officer is विजयपाल. The copies B·E·N·G· seem to labour under the impression that two persons are meant here and not one; for they add च and read दुर्गपालो विजयपालश्च and दुर्गपालको विजयपालकश्च. The absurdity of this is made manifest by the use of रक्ष in the singular number in the next sentence. The error has a strong vitality; for it reappears in B·E· twice at the close of the seventh act. It is similar to the one exposed in the note on मु·रा· ।१।८७।. सार m. wealth, property· प्राणहर दण्ड—a sentence of death, capital punishment.

१।१५३। दिट्ठिआ मित्त०। 'I bless my stars that I die (lit. suffer death) for my friend's sake and for no human fault of mine.' The instrumental here denotes हेतु; see पा·व्या· ।२।३।२३। हेतौ ।.

१।१५४। त्यजत्यप्रियवत्०। 'This jeweller parts with his life like a thing unloved in Râkshasa's day of trouble. So, I think, Râkshasa too will not hold his life dear in this jeweller's day of trouble.' The prediction here made is literally fulfilled in the seventh act of the play. This is an instance of the figure अनुमान. The metre of the stanza is अनुष्टुभ्.

१।†१५५। नेपथ्ये कलकलः। The tumult is caused by Siddhârthaka releasing Śakaṭadâsa from the clutches of the officers of justice by force and effecting his escape. After the stage-direction A·P·N·

add चाण०॥ शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ॥ प्रविश्य शिष्यः ॥ उपाध्याय आज्ञापय ॥ चाण० ॥ किमेष कलकलः ॥ ; B·G· add चाण०॥ शार्ङ्गरव ॥ प्रविश्य शिष्यः ॥ आज्ञापय (*r·l·* उपाध्याय आज्ञापयतु B·) ॥ चाण०॥ ज्ञायतां किमेतत् ॥; and E· merely adds चाण०। शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव रे ज्ञायतां किमेतत्॥. But the portion appears to be an interpolation. For Châṇakya could not be so far oblivious of his having sent him away with Chandanadâsa to the Dûrgapâla as to call him the next moment. Moreover, the inquiries on the occasions of the expulsion of Jivasiddhi and the impalement of Śakaṭadâsa were directed to be made with the express object of intimidating and overawing the jeweller; but there was no such object to be served on the present occasion. Hence the additional speeches are dropped on the authority of M·R·K· .

१।१५५। **प्रविश्य संभ्रान्तः०।** On his way back from the Dûrgapâla's, the disciple of Châṇakya hears with dismay the forced release of Śakaṭadâsa by Siddhârthaka and the subsequent flight of both. So he hurries to his preceptor to apprize him of it. **एष खलु०।** 'alas! Your trusted Siddhârthaka there has fled &c.'

१।१५६। **त्वरितमेनं संभावय**—overtake him, sieze him at once. The copies read मक्रोधम् after प्रगह्य किमपक्रान्तः। which seems to be an error; see the stage-directions of the next speech of Châṇakya. The displacement of मक्रोधम् may be compared to that of प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा in मु· रा· १।१६०।

१।१५९। **सर्वमेव तन्त्रमाकुलीभूतम्**—the whole machinery of government is out of gear; *i.e.* every thing has gone wrong. Compare प्रि·द·।३। एदेण वि मुक्ख-वडुएण अण्णहा एव्व वुज्झिअ सव्वं आउलीकिदं ।.

१।१६०। **ये याताः०।** 'Those that have gone away already for reasons (best) known to them, are gone indeed. Let the effort to go away of those also who remain, speed agreeably to their wishes. Let not my political talent only forsake me. In the accomplishment of objects that single faculty is more than hundreds of legions. The extirpation of the Nandas has proved the magnitude of its strength.' The reading कामं सकामोद्यमाः is taken from E·. The other copies read कामं प्रकामोद्यमाः in its place, which apparently involves a tautology. The stanza contains the figure काव्यलिङ्ग. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं० । The copies unanimously prefix this stage-direction to एष दुरात्मनो भद्र०।. This is clearly a mistake. The stage-direction प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा is used to introduce an apostrophe, and the statement एष दुरात्मनो भद्र० does not partake of the nature of an apostrophe. That portion of the speech is addressed not to an absent person, but to the disciple who is there in person. On the other hand the address to Râkshasa beginning with दुरात्मन् राक्षस is unmistakably an apostrophe. To it therefore belongs

the stage-direction in question. It has accordingly been restored to its right place. The transposition is made on conjecture.

The stage-directions प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा and आकाशे should be carefully distinguished one from the other. The former is used when a speaker addresses one that is absent as if he were standing in person before him; the latter supposes that the addressee is present behind the stage and within hearing. The former charms the heart with an impassioned apostrophe; the latter beguiles the ear with a dialogue of clever ventriloquism meant to make amends for deficiency of actors.

स्वच्छन्दमेकचर०। 'I shall by my talent soon secure you and cause you to serve Chandragupta, you who, self-willed and haughty, stray alone, endowed with means to lure (men) by profuse gifts (दान),and swollen (lit. overwhelmed) with a pride of personal prowess, just as a person ingeniously captures and breaks a wild elephant, self willed and haughty, straying all alone, endowed with means to lure (bees) by ample ichoral exudations (दान), and swollen with a pride of personal strength.' On आरण्यक गज see पा·का· । ४।३०। An elephant that does not herd with others is called एकचर. The simile of a wild elephant recurs in मु·रा· ।३।२९।. The reading उत्सेकिना मदबलेन in-

volves tautology. For मद in the sense of ichoral exudation is the same as दान of the first verse and in the sense of pride the same as उत्सेक. The variant विगाहमानम् is grammatically inaccurate, in as much as the transitive root विगाह् A· in the active voice wants an object to complete its sense, whether interpreted to mean विलोडन or चेष्टा. The figure of speech here is उपमा and the metre वसन्ततिलक.

२।+१। आहितुण्डिकः (अहितुण्डेन दिव्यतीति ठक्)–a snake-charmer; see पा·व्या· ।४।४।२।. On the employment of spies in the guise of यमपटिक, आहितुंण्डिक &c. see नी·वा· । चार-समु॰ ।. The word is also spelt अहितुण्डिक ; see अ·को· . The double forms are authorized by the rule संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ।.

२।१। जाणन्ति तन्त॰। 'Those who are ever mindful of preserving the virtue of spells, are thoroughly conversant with the application of antidotes and mark out accurately the magic ring, deal with snakes ; just as those who are ever mindful of preserving the secrecy of their political schemes (lit. deliberations), are thoroughly conversant with the art of internal administration and accurately mark the frontier zone (of friendly, hostile and neutral chiefs), deal with kings.'

Here there is a comparison of a snake-charmer and a minister of state. A snake-charmer, when he exhibits snake-sports, draws a magic ring about him, which is understood to prevent the escape of the spell-bound serpent; see ह·च· । पृ· १२५ । पं· १ । व्यपगमनाशङ्कया नागदमनमन्त्रेण...रुन्धन् दश दिशः ।. In course of the sports, when he lays hold of the snake and lets it coil round the neck or the arms, he mutters certain spells (गारुडमन्त्र) by virtue of which the reptile is believed not to harm him. To guard against an accidental snake-bite he keeps herbs that act as antidotes of snake-poison. One of these is नागदमन referred to in ह·च·। पृ· २६०। पं·४-५। in the following terms:—वराहवालवलितबन्धनाभिर्नागदमनजूटिका*वटिकाभिर्जटिलीकृतपृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित्रं त्रापुषं वलयं बिभ्राणं......शरयुवानमादायाजगाम ।. On it Śankara notes नागदमनो विषहर ओषधिभेदः ।. For तन्त्र in the sense of औषध see अने· सं·. In politics it signifies internal administration; see नी·वा· । युद्धसमु० । स्वमण्डलपालनाभियोगस्तन्त्रम् ।. It is the counterpart of आवाप, to which there is a covert reference in the words मण्डलं अंहिलिर्हन्ति of the stanza. आवाप is thus defined by Somadeva-sûri :—परमण्डलावाप्त्यभियोग आवापः । नी·वा·। युद्धसमु० ।. For मण्डल in the sense of the frontier zone of friendly, hostile and neutral states see का·नी·सा· । ८ ।. The

* Messrs. Parab and Vaze read वाटिका for वटिका. The emendation is conjectural.

stanza serves as premonition (पताकास्थानक) presaging the disgrace and down-fall of Râkshasa owing to his ill-managed internal relations, ill-judged external relations and ill-kept counsels as counsellor of Prince Malayaketu. There is a fusion (संकर) of the figures श्लेष and दीपक here. The metre is पथ्या गीतिः.

किं भणासि । The form भणासि lacks the sanction of Grammar. The change of the final अ of a verbal base to आ takes place only before the terminations मि, मो, मु, and म. But in the Prâkṛita Literature that we possess the change appears to be widely made. In उ॰द॰ ।१।१५८। for instance there occur the forms वन्दाहि, पज्जुवासाहि and पडिवज्जाहि, and in उ॰द॰।७।१८७। the forms वन्दिज्जाहि and पज्जुवासिज्जाहि. In मृच्छ ।६।पं॰१८८। we come across करेज्जाह. In गा॰स॰।४।४८। we meet with पह्मसिज्जासु. The present play records two more instances of the class, namely भणाह । मु॰रा॰ ।४।१६। and पलिहलिज्जासु॰। मु॰ रा॰। ४।१०३।. These forms do not come under the operation of the rules मौ वा । and इच्च मोमुमे वा । of है॰व्या॰ । ८।३।१५४–१५५ ।. They seem to have been passed over by Prâkṛita Grammarians. To this category belongs also the form माणहे of मु॰रा॰ ।४।१६ ।.

कदरं उण॰ । 'What is your occupation, sir ?'

णं खेलदि दृयेव॰ । This is answering at cross purposes based on intentional misconstruction (वाक्छल). The spy in disguise is impatient to see Râkshasa. So he cleverly puts off the unwelcome interlocutor with the words 'But why,

you do play with snakes &c.' खेल् in one case means to amuse one's self with snake-sports exhibited by a snake-charmer, and in the other to sport with snakes.

अमन्तोसहिकुसलो॰। The terms व्यालग्राहिन् and आहितुण्डिक are synonymous; see *Amarakośa.* जितकाशिन् signifies *assuming the airs of a victor,* i·e· *over-bearing*; see the note सदसद्विचारवैमुख्येन जितकाशित्वम् in रा·से·प्र· on मे·वं·।१२।४६।, and compare मत्तकाशिनी. The term occurs again in मु·रा·।२।१२४। and in मु·रा·।७।२४।. It is also met with in अमृ·। पू·१३। and ह·वं·।१७५।१४१।. Hemachandra renders it by जिताहव; see अ·चिं·।८०६।.

The passage under notice has sadly suffered at the hands of copyists. The elimination of the initial syllable of अमन्तोसहिकुसलो in A·P·M·N· makes one suspect that the syllable in question originally stood not at the head but possibly in the body of the word. The manuscript E· leaves out मन्त, reading अतोसहिकुसलो. But the superior virtue ascribed to spells and incantations (मन्त्र) induces one to drop ओसहि rather than मन्त so as to read मन्तअकुसलो. Then again the term signifying an elephant-driver is corrupted to आरोही, संरोहण &c., and to make matters worse the same is erroneously compounded with the predicative (विधेय) term मत्त or पमत्त in most of the copies. The double mistake is set right by reading मत्तो मअङ्कआरोहो on conjecture. Lastly, the expression

लङ्घाहिआरो राअउलसेवओ is a pleonasm for अहिआरी. In all probability the word राअउलसेवओ has found its way here from the preceding sentence राअउलसेवओ ह्मि. Add to it the transposition of जिदकासी which the copies unanimously read after लङ्घाहिआरो unmindful of the proper sequence of words. For the sake of brevity and symmetry it is proposed to read जिदकासी अहिआरी. If the changes pointed out be effected, and इअ be substituted for त्ति dropping the redundant words एदे and अवस्सं, the passage runs into a metrical form and reads as follows:– मन्तअकुसलो वालग्गाही मत्तो मअङ्गआरोहो । जिदकासी अहिआरी इअ तिण्णि वि णासमणुहोन्ति ॥. With अहिआरी here compare अधिकारवन्तः of मु·रा· ।३।४३।. The figure of speech is दीपक and the metre is पथ्या आर्या. The observance of संधि at the end of the passage favours the contention of its being originally metrical. The euphony, wholly unessential to prose, is indispensible to metrical requirements. The versified form accords well with the bardic character of the speaker. It is the evil fate of Prâkṛita verses to be mutilated, mistaken for prose and even turned into prose. Instances of mutilation are very frequent in Sanskrit dramatic literature. The most noteworthy of them is that of the love-letter of Urvaśî in विक्र॰।, which is so much metamorphosed that it is difficult to make out the metre. Examples of verses mistaken for

prose occur occasionally. Thus the 20th stanza of the first act of our play was up to now regarded as a prose passage. So too are the three *vaitâliya* stanzas* of the interlude of the third act of वे॰सं॰ and an *âryâ*† in the middle of the third act of वि॰शा॰, taken for prose. Instances of prosed verses are comparatively rare. There are in मृच्छ॰। three passages, and one in प्र॰चं॰,‡ which present an appearance of being originally metrical. The third act of अनृ॰ contains a Sans-

---

* see वे॰सं॰ ।३। पं॰ ४-५। हदमाणुशमंशभालए कुम्भशहश्शवशाहि शंचिदे। अणिशं अ पिबामि शोणिदे वलिशशदे शमले हुवीअदु ॥, वे॰सं॰ ।३। पं॰ १३-१४ । पच्चग्गहदाह मंशए यदि उण्हे लुहिले अ लब्भदि । ता एशे मह पलिश्शमे खणमेत्तं लहु ज्जेव णश्शदि ॥, and वे॰सं॰ ।३। पं॰ १६-१७। read in accordance with Jagaddhara's version लुहिलाशवपाणमत्तए शमलच्चमणखलन्तगत्तए। शहावशि कीश मं हदे पुलिशशदे क्खु कहं शुणीअदे ॥.

† see वि॰शा॰ । पृ॰ ९२ । पं॰ ८-९ । णोमेमलब्भुअदालिओ जोण्हाखडिआरम्भो खिलीकुणइ । णक्खत्तक्खरमालं णहफलहे तिमिरकज्जलिए ॥.

‡ The prosed passages, restored to metrical forms, read as under :—अण्णो कहाणुसारो ण किदो वि उणो अणाअरेण विअ । एसेअ किं वि अभणिअ गहिदा रअणावली ताए ॥ मृच्छ॰ ।५। पं॰ ३१-३२।, गणिआ हत्थी काअत्थओ अ भिक्खू अ गासहो चाडो । एदे णिवसन्ति जहिं दुट्ठा वि तहिं ण जाअन्ति ॥ मृच्छ॰ ।५। पं॰ ६३-६४ ॥, सुहसंजदहत्थसंजदेन्दिअसंजदए जे नु माणुशे । कि कलेदि तश्श लाउले पलल्लोए हत्थम्मि णिच्चले ॥ मृच्छ॰।८। पं॰ ६३४-६३६ ।, and णवद्दालगेहमज्झे अप्पा दीअव्व मन्दव्वे । एशे जिणवलभाशिदपलमत्थे मोक्खपअगुहेदे ॥ प्र॰ चं॰ ।३।.

krit verse * apparently turned into prose. These and the like cases inspire a moral certainty that the passage under notice originally stood in a metrical form as proposed above.

पेडालसमुग्गएसु–within these wicker baskets (lit. within the lids of the baskets). पेडाल comes from पेटक, which is a counter form of पिटक; see द्वि· को·।४९।. **मम उण जीविआए॰**–' I can find admission by virtue of my calling. ' The variant जीविआपसाहणत्थं (=to gain a living) of E· deserves to be noticed.

अट्टाणं खु एदं॰ । Snake–charmers and jugglers find it more to their advantage to exhibit snake-sports and sleights of jugglery in private residential quarters than on public thoroughfares.

स्वगतम् । The copies add संस्कृतमाश्रित्य to this stage-direction. These words are used when a high-class Prâkṛita–speaking character talks in Sanskrit by way of displaying personal accomplishment. But the spy in disguise is a high-class Sanskrit-speaking person. To strangers he talks in the vulgar tongue (प्राकृत) to sustain the assumed character of a snake–charmer. But when he speaks to himself or to his master Râkshasa in private, he resumes the classical speech (संस्कृत) which is proper to him; see मु·रा· । २ । २२ ।२७-२९ ।

* The passage in its metrical form is as follows:-
पुरुष: प्रथमं तथा परं भजमानामपि मां निराकरोत् । अधुना मम केन हेतुना वदनालोकनमीहते शठः ॥

&c. So does also Induśarman *alias* Jivasiddhi when he speaks to himself in मु॰रा॰।५। ४२,४९। The redundant words are for that reason left out on conjecture.

चाणक्यमतिपरिगृहीत० । backed by the counsels of Châṇakya.

कौटिल्यधीरज्जु०। 'Made fast by the cords of the talents of Kauṭilya, I consider the sovereignty of the Maurya king firmly established. That very sovereignty, however, I look upon as being hauled up as it were by Râkshasa with the arms of statesmanly tactics.' With the latter half of the stanza compare का॰नी॰सा॰।१०।३७। नयाग्रहस्तेन हि काल उच्छ्रितः प्रसह्य कुर्वीत कचग्रहं श्रियः ।. The poetical piece bears the same import as the prose portion that goes before it. This is what Mallinâtha calls भङ्ग्यन्तरकथन; see his स॰क॰ on शि॰व॰।३।१३। प्रायेणैकार्थमप्यनेकं श्लोकमुक्तिविशेषलाभाल्लिखन्ति कवयः ।. The figure of speech is रूपक and the metre आख्यानकी or उपजाति.

तदेवमनयोर्बुद्धि०। 'So these two able eminent ministers warring with each other have thrown Śrî in a state of suspense.' संशयित is derived from संशय according to पा॰व्या॰।५।२।३६। तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।. The manuscript G. has कुललक्ष्मीः for राजलक्ष्मीः at the end of the sentence. To this the copies A.P.M.R.J.F.S.B.N. prefix नन्द, reading नन्दकुललक्ष्मीः, which is further amplified to नन्दकुलराज्य(sic. राज)-लक्ष्मीः in E. by the insertion of राज्य (sic. राज) be-

tween कुल and लक्ष्मी: . But नन्दकुललक्ष्मी, in as much as she was नन्दकुललक्ष्मी, was not likely to show leanings to the hated regicide Châṇakya. It is the sovereign power in the abstract (राजलक्ष्मी) that is wavering and vacillating between the two contending parties. Hence the emendation राजलक्ष्मी: has been made on conjecture.

विरुद्धयोर्भृश०। 'And timorous Śrî in this instance is surely very much tired with vacillating through uncertainty between these two statesmen, foremost among ministers, waging deadly war with each other, like a she-elephant between two wild he-elephants in a great forest.' In the last line the manuscripts A·P·M·S·E·N·G· read ध्रुवमिह, R·F· ध्रुवामिव and B· भृशमिह. All these readings are objectionable, because they involve a tautology of इव and इह. The substitution of ध्रुवमथ is conjectural. The particle अथ denotes समुच्चय; see मे॰को॰ . The word वशा is used in a variety of senses; see मे॰को॰ . To restrict the sense गज is added to it. Hence there is no एकार्थतादोष here; see काव्या॰सू॰।२।२।१२। न विशेषश्चेत् ।. The figure of speech is उपमा and the metre रुचिरा.

इति परिक्रम्य स्थितः। The spy goes and stands at the door of the house of Râkshasa waiting for an opportunity to be announced and admitted; see मु॰रा॰।२।१२-१५। .

२†२। ततः प्रविशति०। Here the words विभवतश्च परिवारः or सपरिजनः are to be supplied. There are similar omissions in the stage-directions of the fourth and fifth acts announcing the entrance of Malayaketu. This is clearly shown by speech 23 and the direction प्रियंवदकः सपरिजनो (*v.l.* ० वारो) निष्क्रान्तः succeeding in the second, कञ्चुकी सपरिजनो निष्क्रान्तः in the fourth, and सपरिजनो निष्क्रान्तो मलयकेतुः in the fifth act.

२।२। वृष्णीनामिव०। 'Wakeful by day and by night with a mind distracted by the tension of the cares of State, I have thought out this design; but alas, there is no canvas (lit. wall) on which to draw it, now that the big family of the Nandas, like that of the Yâdavas, has been destroyed by cruel Fate,—of those Nandas who like the Yâdavas had quelled their enemies by virtue (lit. by the operation) of their valour and statecraft.' With the last line compare क·म·मा· ।६।५०। धीनं चित्रायते कस्य ह्यभित्तौ चित्रकर्मणा ।. On the legend of the extermination of the Yâdavas see म·भा·।१६।. There is a union (संसृष्टि) of the figures उपमा and अतिशयोक्ति. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

नेदं विस्मृतभक्तिना०। 'Not forgetting my (debt of) loyalty, not losing myself in the enjoyment of sensuous pleasures, not fearing the loss of my life, nor seeking personal greatness, I assiduously apply myself to politics

with all my mental energy (lit. mind), accepting servitude under another master, with the object that my Sovereign, even after his translation to the other world, may have the gratification to see his enemies done to death.' The variant विषयव्यासङ्गरूढात्मना means 'with a heart fixed on the enjoyment of worldly pleasures' (Telang). प्रतिष्ठा means गौरव ; see मे·को· . On शात्रव formed from शत्रु with the स्वार्थिक suffix अण् see पा·व्या· ।५।४।३८। प्रज्ञादिभ्यश्च ।. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

आकाशमवलोकयन् । This is equivalent to प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा. What follows is an apostrophe to Śrī.

आनन्दहेतुमपि०। 'Tell me, O wanton one, why you attached yourself to that object of hatred, the son of a Maurya, leaving King Nanda, the delight of all, and perished not with him as does the streak of ichoral exudation with a musk-elephant.' The stanza alludes to the self-immolation of high-class women on the funeral pile of their husbands. गन्धगज is a superior species of elephant of which the ichoral exudation emits such a strong musk-like scent that it puts to flight the common herd of elephants; see पा·का· । यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः। स वै गन्धगजो नाम नृपतेर्विजयावहः ॥; see also an anonymous quotation of Śankara in his इ·च·सं· , which runs as follows:—स्वेदं मूत्रं पुरीषं च

मज्ञो चैव मतङ्गजाः । यस्याघ्राय विमाद्यन्ति तं विद्याद् गन्धहस्तिनम् ॥. The simile of गन्धगज is intended to show the superior excellence of Nanda. The term मौर्ये conveys the idea of the low birth of Chandragupta. गन्धगजः (गन्धप्रधानो गजः) is मध्यमपदलोपिसमास. The figure of speech is उपमा, and the metre वसन्ततिलक.

पृथिव्यां किं०। 'What, oh you wicked one, are all the kings of noble birth on this earth consigned to the flames of the funeral pile, that you chose the low-born Maurya for your husband? Or perhaps the mind (lit. sense) of women unsteady like the ends of the flower of the *kâśa* plant, is opposed to the appreciation of a man's merits.' The stanza refers to the custom of widow-remarriage obtaining among the lower orders of Hindu society. पुरन्ध्री here simply means a woman. The variant प्रकृत्यैवाकाशप्रभव॰ of M·R· is worth noticing. There is a union (संसृष्टि) of the figures उपमा and अर्थान्तरन्यास. The metre is शिखरिणी.

अयि अविनीते०। The copies read अपि च अविनीते तदह॰. But the simultaneous use of अपि च and तद् is unidiomatic in Sanskrit. Copyists possibly wrote out inadvertently अपि for अयि and revisionists improved upon it by adding च, misled by the proximity of अपि च अनभिज्ञाते. For a similar error or perversion see वे·सं· ।१। पं· १७७ । where अपि च रे मूर्ख is a corruption of अयि मूर्ख. Instances of

the interpolation of the particle च occur in मु·रा·। १। ८७,९७, १५१। For a confusion of अयि and अपि see वि· शा· ।३। श्लो· २३। where अपि हतकहिमांशो stands for अयि हतकहिमांशो ; see also म·वी·च· ।६। अप्यननुसंधाने किमेवं भाषसे। which should be corrected to अय्यननुसंधाने &c. The error is very common in manuscripts.

कुसुमपुराभियोगं०। ' The adherents of King Nanda there, who co-operate with us in this cause, will not be remiss in their efforts owing to the assurance that I am interested in the attack on Pâṭaliputra. ' With the reading उदासीन: of A· the passage means ' the adherents of King Nanda there, who co-operate with us in this cause, will not be remiss in their efforts through a misapprehension that I have no (personal) interest to attack Pâṭaliputra. ' उपसंग्रहार्थम् = to secure the services of, to engage, to secure.

स्थापितः शकटदासः। Śakaṭadâsa is an agent of Râkshasa. The duties of an agent are thus described in का·नी·सा· ।१३।१०, २३-२४।, रागापरागौ जानीयात् प्रकृतीनां स्वभर्तरि। कृत्यपक्षोपजापं च कुर्यादनभिलक्षितः ॥ रिपोः शक्तिपरिच्छेदः सुहृद्बन्धुविभेदनम्। दुर्गकोशबलज्ञानं कृत्यपक्षोपसंग्रहः ॥ राष्ट्राटव्यन्तपालानामात्मसात्करणं तथा। युद्धाय सारभूतानां दूतकर्मेति कीर्तितम्।. See also नी·वा·। दूतसमु०। कृत्योपग्रहः कृत्योत्थापनं कृत्यभेदनं......तीक्ष्णपुरुषप्रयोगात् परप्रकृतिक्षोभकरणं च दूतकर्म।. The quotation from का·नी·सा· distinguishes कृत्यपक्षोपजाप and कृत्यपक्षोपसंग्रह from सुहृद्बन्धुविभेदन. Here in the latter case we have to stir up dissension and

cause disunion among loyal and well affected persons. But there we have to seduce and win over persons already known to be ill-affected. What is called सुहृद्बन्धुविभेदन in the extract from का·नी·सा· is referred to in the text of the play under the term तत्संहतिभेदन. The variant परकृत्योपक्षेपसंग्रहार्थम् of S·E·G· is a mistake for परकृत्यपक्षोपसंग्रहार्थम्.

इष्टात्मजः सपदि०। ' If intolerant Fate protect him not as with a coat of mail, I shall surely hit with the shaft of intellect the vitals of Chandragupta, by whom, as by a tiger's cub reared with care, perished King Nanda who was so loving unto his children, and with him his whole family also. ' There is a union of the figures काव्यलिङ्ग, उपमा and रूपक here. The metre is वसन्ततिलक.

The reading असूयमाणम् is gleaned from the Mudrâdîpikâ of Graheśvara. It is corrupted to असूयमानम् in B· , which is further changed to अदृश्यमानम् in J·S·E·N·G· , to अदृश्यरूपम् in A·P·F· and to अदृष्टरूपम् in M·R· . But the point urged here is not the invisibility, but the intolerance of Fate. The perversion of the text is to be traced to the confusion of sibilants. This is the fruitful source of the double and triple forms which swell the bulk of a multiform lexicon; see द्वि·को· . To this class of corruption belongs also the mislection ऐषिकम् of भाग·१०।१५।१३। which we have to correct to ऐशिकम् , because the

miraculous missile that is said to be counteracted and rendered nugatory by the माहेन्द्र missile is, as seen from भट्टि० ।१७।१८। , the one named after the god Śiva*.

२।३। कामं नन्द० । 'The passion of desire has been crushed by old age and the feeling of piety is by degrees firmly implanted in my heart, just as King Nanda has been smashed by the political craft of Châṇakya and Chandragupta is by degrees firmly established in the city of Pâṭaliputra. Now the passion of greed, possessing my heart, tries to put it down, as Râkshasa tries to put down the Maurya King, growing in strength by the ministry of service; but does not succeed.' The people of Pâṭaliputra were not well affected to Chandragupta. But Châṇakya gradually won them over by removing the causes of disaffection. Thus the new king was made secure on the throne by degrees (क्रमेण). The manuscripts M·R· read प्रसह्य in place of क्रमेण.

---

* The emendation ऐशिकम् is conjectural. Be it said here that the ऐशिकास्त्र of भट्टि०।१५।९३। has nothing in common with the इषिकास्त्र of र·उ·।१२।२३।; for the one is a miraculous missile of divine creation impregnated with the might of Śiva after whom it is named, while the other is a crude projectile improvised out of a reed after which it is called.

This would mean that the feeling of piety was forcibly instilled in the bosom of the Kanchukin after the utter prostration of the organs of sense, just as Chandragupta was established firmly on the throne by repressive measures after the total overthrow of the Nandas. Construe मे with अन्तर meaning the heart in लब्धान्तर:, and सेवया with जयाय यतते. For the कर्मप्रवचनीय construction see पा॰व्या॰। १।४।९०। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ।. With अपि in place of अनु we should construe तम् with जेतुम् which by the काकाक्षिगोलक maxim is to be taken as going with यतते as well as शक्नोति. The term नगर by pre-eminence stands for Pâṭaliputra, the inhabitants of which are called नागरकाः in का॰सू॰. The manuscripts M·R· read यथा for चथा. That is evidently a clerical error. The confusion of य and थ is very well illustrated by the mislection नो गजवाजिनार्यः of भट्टि।१३।५३।. This is to be corrected to नो गजवाजिनार्थः* ; for what Vibhishaṇa means to say is that the monkey warriors of Râma do not stand in need of horses and elephants, the absence of zenana (नार्यः) to look after being implied in न जनोऽभिरक्ष्यः of the third line of the stanza. The passage under notice forms a sort of पताकास्थानक (premonition) based on expressed उपचार. The figure is उपमा and the metre शार्दूलविक्रीडित.

* The emendation is conjectural. Mallinâtha and Jayamangala adhere to the traditional reading.

२।६। **इत्याभरणं दर्शयति**=So saying he presents the ornament. With दर्शयति compare नजर करे छे in Gujarâtî. Here ends the behest of Malayaketu.

२।७। **चिरस्मृता मया॰।** For पक्षपात in the sense of familiarity (परिचय) see Mallinâtha on किरा॰।३।२१। निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम्। असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥.

न तावन्निर्व्यर्थैः॰। 'But as long as the host of your enemies is not destroyed to a man and the golden throne of yours here is not set up in the Sugânga Palace, O best of men, I bear not these imbecile limbs of mine that have abjectly suffered humiliation at the hands of the enemies, to be decorated at all.' सुगाङ्ग was the name of the Royal Palace in Pâṭaliputra. It commanded an excellent view of the Ganges; hence the name. हैमाङ्कं (हेमाङ्क according to Graheśvara) सिंहासनम् apparently involves a tautology. For सिंहासन by itself denotes a golden throne; see अ॰को॰। सिंहासनं तु तद्धैमम्।. Primarily सिंहासन means nothing more than श्रेष्ठासन. The word सिंह forming the first member of सिंहासन, सिंहद्वार, सिंहसंहनन &c. expresses excellence, as it does as a second member in नरसिंह &c. The figure is काव्यलिङ्ग and the metre शिखरिणी.

२।८। **अमात्ये नेतरि॰।** The word नेतृ here as also in मु॰रा॰। ७।४९,६२। means a minister; see का॰नी॰सा॰।४।४९। and म॰नी॰श॰।८८।. प्रणय= a request.

२।९। कुमार इवानति०। 'Your word too is as inviolable as that of the Prince.' The Kanchukin commands respect as much by his high office in the King's household as by his learning and many good qualities. अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः। सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥.

२।१०। साधयामि=I go now. See सा॰द॰।६। प्रायेण व्यन्तकः साधिगमेः स्थाने प्रयुज्यते।. Here as well as in the stage direction appended to मु॰रा॰ ।२।१०१। the copies read भूषणानि or आभरणानि. But a careful examination of मु॰रा॰ ।२।६,१०,१०१। and मु॰रा॰ ।५।५,७९,९६,१२१,१२२,१२३। unmistakably shows that the present from Malayaketu consisted of one ornament only. For this reason भूषणानि is changed to भूषणम् in both the places. As counter cases may be here given the instances of एदं अलंकारअं। मृच्छ.।६। पं॰ ७२।, एदं सुवण्णभण्डअं। मृच्छ. ।९। पं॰४६२। &c., these singular forms being blunders for the plural एदे अलंकारए, एदाइं सुवण्णभण्डाइं &c.

२।१२। ज्ञायतां कोऽस्मद्०। This is a Sanskrit idiom equal to 'See if there be any person at the door wanting to see me.' It recurs in मु॰रा॰ ।४।९३।.

२।१६। कथं प्रथममेव०। The sight of serpents is held to be inauspicious. Râkshasa is by nature given to superstition. Compare मु॰रा॰ ।४।९५। कथं प्रथममेव क्षपणकदर्शनम्।.

२।१७। एसो खु दे दंसण०। 'Lo! The minister favours you with the reward of seeing without seeing (lit.

and not with seeing). ' After this some such stage-direction as इति पारितोषिकमुपनयति is to be supplied.

२।२०। **पाऊण णिरवसेसं०।** ' The honey which the bee gives, having cleverly sucked all the juice of flowers, serves the purpose of others. ' The bee thus administers to the wants of others, roving among flowers and collecting honey from them. The parable of the bee suggests that the information which the roving spy gives, having cleverly learned all the gossip of Pushpapura, serves the purpose of the uninformed. पाऊण, from पा P. 1 to drink, signifies to suck the juice or to learn the news. Kâmandaka speaks of spies as जगतां मतं पिबन्तः (का·नी·सा·।१३।२७।) and जगतां मतानि समापिबन्तः (का·नी·सा·।१३।४९।), where पिबन्तः is rendered in उ·नि· by हृदयस्थं कुर्वाणाः and समापिबन्तः by आत्मस्थानि कुर्वन्तः. Kumbhakarṇa Narendra on गी·गो·।६।२। writes अत्यादरं श्रवणं पानमुच्यते ।. It is possible to derive पाऊण from प्र+आप् P. 5 to get. But the term प्राप्य denoting passive action is inferior to पीत्वा which is active in signification. The word रस, from रस् P. 1 to taste or to sound, means juice or gossip. The root उद्गृ P. 6 signifies to eject or to utter. भमरो from भ्रम् P. 1 to wander, to rove, is a term equally applicable to the wandering bee and the roving spy in its etymological signification. Lastly the Prâkrita word अण्ण is a derivative of the Sanskrit term अन्य(=another) or अज्ञ(=ignorant). The

form कुणइ met with in Prâkṛita poetry is derived from the Vedic कृणोति. The stanza implies that the poet snake-charmer is a spy in disguise bringing fresh news from Pâṭaliputra. The figure of speech is श्लेष and the metre पथ्या आर्या.

१।२२। **वामां बाहुलतां॰।** 'Fearful of his activities, Śrî, looking askance (lit. with her face turned back), with her creeper-like left arm twined loosely round the neck of the Maurya and the right dropped down on the lap though repeatedly set on the shoulder by force, does not yet repose her right breast on the chest of Chandragupta in a way to press hard the nipple in the contact of a close embrace.' The reading गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखम् of B. is a happy variant. The figure of speech is स्वभावोक्ति, and the metre शार्दूलविक्रीडित.

१।२३। **अये विराध**—The minister, at the sight of his friend Virádhagupta, forgets himself and calls him by his name in the presence of Priyamvadaka from whom it is to be kept concealed. When he half utters it, he becomes conscious of his mistake. He thereupon tells him to retire, saying that he does not want him as he wishes to amuse himself with snake-sports. But in his hurry to screen from observation one mistake he commits another. The snake-charmer was called in plausibly for his bardic rehearsals. The pretext slips out of the memory of Râkshasa through his

impatience to get rid of his attendants. The blunders of Râkshasa are those of a person of excited temperament. Later on, when Priyamvadaka apprizes him of the rescue of Śakaṭadâsa, he is so beside himself with joy that he asks Virâdhagupta by his name in the presence of this self-same Priyamvadaka how Śakaṭadâsa could have escaped this doom. The particle अये expresses surprise (संभ्रम) here. In मु·रा·। २।२६। it denotes regret (विषाद).

तद्विश्रम्यतामितः०। 'So let the train of followers withdraw. You too attend to your office.' Compare स्वनियोगमशून्यं कुरु।. It is a polite mode of dismissing a person.

२।२७। **नातिचिरादमात्यो०।** The word पुरातनी means *former* here, and not *ancient*.

२।३०। **सखे चन्द्रगुप्तस्य०।** All the copies read किमनुष्ठितमिति instead of किमनुष्ठितमित्यादि, the manuscript E· omitting the succeeding आदितः also. The spy, however, begins the account not from the public entrance of Chandragupta into the city of Pâṭaliputra, but from the siege thereof by the combined forces of Chandragupta and Parvateśvara with their auxiliaries, which was long anterior to the entry. This part of the narrative becomes an unmeaning and unwarranted digression unless we read इत्यादि for इति to leave room for it. So the necessary addition has been made on conjecture.

शकयवनकिरातः। The warlike tribes mentioned here dwelt on the western and northern frontier of India. The Śakas are the Scythians whose inroads began in the first century B·C·. They came from Central Asia and settled in the Punjab, Kasmir and other western provinces. The Yavanas were the Greek settlers of the Punjab in the third and second centuries B·C·. Traces of a pre-Alexandrian colony of Pelasgians are found in the Bajour country beyond the frontier. The Kirâtas were the wild tribes inhabiting the hilly tracts just below the Himalayas near Kumaon and Nepal. The Kâmbojas are said to have dwelt in the Hindu Koosh Mountain, which separates the Gilgit valley from Bulkh. Their country probably extended up to Little Thibet and Ladak. The Pârasikas were the Zoroastrian immigrants of the Kunar Valley on the borders of Kafiristan. In अ·चि·।१२३४–१२३५। they are by implication distinguished from the Vanâyujas, who probably lived in Bunnoo. The Bâlhikas are known to have inhabited the country watered by the Indus and the five rivers flowing into it: see अ·चि·।श्लो·९५९।वार्हीकाइकनामानो बाह्लीका वाह्लिकाह्वया: ।. They are traced to Bactria or Bulkh. The synchronism of these races with Chandragupta is a poetic fiction.

२।३२। **आः मयि स्थिते॰ ।** This and the following two speeches down to कथं वृत्तमिदम् are quoted as from

मु·रा· in उ·नि· on का·नी·सा·८।८३। to illustrate सानुशयवचस्. Pravîraka appears to be in command of the garrison. उपरोत्स्यति denotes today's future time; see पा·व्या·।३।३।१३५ । नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ।.

प्राकारं परित॰। ' Let archers forthwith patrol all over the rampart. Let elephants strong enough to break up the phalanx of hostile elephants stand at the gates; and let those who wish to have a hit at the feeble force of the enemy and are desirous of achieving glory, sally forth, being at one with me, fearless of death. ' The stanza describes the defensive and offensive operations of Râkshasa. On प्राकारं परितः see the *vârttika* अभितः परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि (scil· द्वितीया स्यात्) ।. The copies usher the stanza with the words क्षिप्रमिदानीम्, involving an awkward repetition of क्षिप्रम् ; and S·B·G· substitute परिक्षिप्यताम् for परिक्रम्यताम्. Adopting the reading परिक्षिप्यताम् Professor Târânâtha seeks to explain away the repetition by taking one क्षिप्रम् to mean as usual *quickly* and the other to signify *a missile.* But क्षिप्र n· in the sense of a missile is not met with in the literature. So the introductory words क्षिप्रमिदानीम् are struck out as redundant. The omission is conjectural. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

२।३४। **यत्रैषा मेघनीला॰।** ' So great was Your Majesty's kind regard for me that at the time of war you sent orders after orders to me, as if you

believed a thousand Râkshasas present in the city, commanding me in these words :—Let Râkshasa hasten (lit. go) to where these trains of elephants, black like rainclouds, roll on. Let Râkshasa repel the charge of these troops of horses, rushing like tidal waves (lit. bounding like moving waters). Let Râkshasa destroy the corps of foot-soldiers. ' The figure of speech is उत्प्रेक्षा and the metre स्रग्धरा.

२।३५। **जयघोषणाव्याघातादि०।** ' When the faith of the people within the city was tested by daring deeds such as obstructing the proclamation of Chandragupta's victory &c.' अनुमितेषु is here elliptically used for अनुमितभक्तिषु. As to जयघोषणा see म·भा·। ३।२९८।७। प्रयाहि राजन् भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः । अध्यास्स्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ; and compare it with अभयघोषणा in ह·च·। पृ· १४२ । पं· ६ l. वैक्लव्य n. distress, hardship. अपेक्षया-out of regard for. सुरङ्गा–a secret underground passage.

२।३६। **कर्णेनेव विषा०।** ' The dangerous (lit. powerful) poison-maid claiming a single victim, that I kept to slay Chandragupta, reaching King Parvateśvara, only killed him whom wicked Vishṇugupta offered up as a prey, to his great delight; just as the dangerous magic missile Śakti claiming a single victim, that Karṇa kept to slay Arjuna, reaching Ghaṭotkacha, only killed him whom Krishṇa offered up as a prey, to his great delight. ' Ghaṭotkacha was called हैडिम्बेय after

his goblin mother हिडिम्बा. He was sacrificed by Kṛishṇa in the Great War to save Arjuna from the magic missile of Karṇa. On the acquisition of that weapon, its fatal aim, and the joy of Kṛishṇa to see it spent on Ghaṭotkach, see म·भा·।३।३०९।, म·भा·।७।१८०। and म·भा·।७।१८१। respectively. Châṇakya, too, victimized Parvataka to save Chandragupta from the poison-maid of Râkshasa. All but E· have आत्यन्तिकश्रेयसे in third line. The reading in अ·कौ· is अत्यन्तनिःश्रेयसे. The stanza is quoted there as an instance of समस्तवस्तुविषया सावयवा उपमा. The note thereon runs as follows:- यथा कर्णेनार्जुनवधार्थमवस्थापितया शक्त्या श्रीकृष्णेन यज्ञविघ्नकरतया स्ववध्यत्वाभिमतो घटोत्कचो घातितस्तथा चन्द्रगुप्तवधार्थं राक्षससंज्ञेनामात्येन स्थापितया विषकन्यया चाणक्येनाधिराज्यहारितया स्ववध्यः पर्वतकसंज्ञो राजा घातित इति समुदितार्थः ।. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

२।३७। दैवस्यात्र०। 'It was (but) a freak of Fortune in that case. What could be done'? Vîrarâghava on म·वी·च· । explains कामचार as follows:–कामेन इच्छया चारः व्यापारः कामचारः ।.

२।३९। संस्क्रियतां राजभवनम्–Let the Royal Palace be decorated. चाणक्यवटुना—The term वटु, like the English word 'chap', expresses कुत्सा (contempt); see म·वी·च· ।३। आः दुरात्मन् क्षत्रियापसद मामेवं वटुरित्यधिक्षिपसि ।.

२।४०। कुतश्चाणक्यवटोः०। The insertion of स्वगतम् and प्रकाशम् and the omission of सखे at the commencement rest on conjecture. This is one of the self-commu-

nings of Râkshasa, and as such must be स्वगतम् like मु॰रा॰।२।८४,८६।. The other changes follow it as a matter of fact. **यद्नेन बुद्धिमोहा॰** 'For he waited not till he was ordered, through blundering fatuity or perhaps through excess of loyal zeal, and thereby roused a strong suspicion in the mind of the chap Châṇakya.'

२।८१। **तस्मिन्नेव क्षणे** *i.e.* just after the proclamation of public entry was made and orders were given to architects to decorate the Palace.

२।८४। **तस्यापि तपस्विनः**=having thought of secretly murdering that poor thing too in some way. तपस्विन् is a term of compassion.**लोकप्रसिद्धिरुपचरिता**= this public demonstration was formally made.

२।८५। **ततः प्रथममेव॰**। This speech gives the details of the gorgeous attiring of Vairochaka, which so masked his person that all mistook him for Chandragupta. Before he proceeded to the Sugânga Palace, he took a bath, wrapt his person in a silken robe of state, wrought all over with strings of pearls, decked his head with a closely fitting diadem of jewels and adorned his broad chest with a cross belt of garlands made of sweet-smelling flowers. परिचितदर्शनैरप्य॰— His person was so cleverly disguised that even those who had frequently seen him before could not make him out. चन्द्रगुप्तोपवाह्या गजवशा—the royal she-elephant of Chandragupta ; see अ॰चि॰ । १२२२।

राजवाह्यस्तूपवाह्यः।. The word उपवाह्य occurs in ह॰च॰। पृ॰७१।पं॰१०।. सज्जीकृतं यन्त्रतोरणम्.–This refers to the removal of the iron bolt which secured the arch. बर्बरकेणान्तर्नि०–' Barbaraka seized with his hand the golden rod hanging by his golden belt, anxious to draw the knife that was kept concealed in it.' शृङ्खल means a girdle worn by males ; see अ॰को॰। अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु।. Hence कनकशृङ्खल here signifies a golden belt ; see ह॰च॰। पृ॰ १२१। पं॰ १५। काञ्चनशृङ्खलाकलापनियमितनिबिडनिष्प्रवाणयः।. As for कनकदण्डिका it was probably a rod mounted with gold serving as तोत्त्र or वेणुक. All but N·G· insert वैरोचके before विमल. But the right place of it is far below at the end of the absolute clause. It is accordingly dropped. The text of the speech for the most part accords with G· . The manuscripts A·P·M·R·J·F·S· read विमलमुक्तामणि (*v·l·* गुण S·)परिक्षेपवि(*v·l·* क्षेपेणोप S·)-रचित (वि F·S·) चित्रपटमय (*v·l·* पट्टामल S·.) वारवाण प्रच्छादित-शरीरे, and B·E·N· have हिमविमलमुक्तागुण(*v·l·* गण N·)परि-क्षेपोपरचितपट्ट(*v·l·* चित्रपट्टमय E·N·) वारवाण (*v·l·* बाणवार E·) प्रच्छादितशरीरे. Both these readings are too corrupt to be interpreted rationally. About the close of the speech the copies insert एव before चन्द्रगुप्तनिषादिना and कनकदण्डिका before अन्तर्निहिताम्. These words to all appearance are redundant like the word वैरोचके just noticed. They are for that reason removed from the text on conjecture.

१।४७। अथ जघनाभिघात०। ' Then the female elephant, ap-

prehending a blow on the hind parts, very speedily changed her gait; and the arch held together by mechanical contrivance, being let loose by Dâruvarman counting on the initial velocity, fell wide of the mark and killed Barbaraka before he could attack Vairochaka mistaken for Chandragupta, while his hands were busy with the knife still in the sheath (lit· not drawn).' जवन may be taken either as a noun or an adjective; see मे·को· . उत्तुङ्गतोरणस्थल-the lofty scaffolding (lit· site) to which the ornamental arch was attached. **यन्त्रघट्टनबीजं लोहकीलकमादाय**-with (lit· holding) the iron bolt that formed the key of the mechanical contrivance.

२।४८। **कष्टमनर्थद्वय०।** This is not an expression of sorrow but of pity. Viewed in this light the additional words found in B·E·N·G· are inappropriate and unacceptable. अनर्थ-an undesirable thing.

२।४९। **लोष्टघातं हतः** was stoned to death. On the use of the *namul* see पा·व्या·।३।४।३७। करणे हनः । and पा·व्या·। ३।४।४५। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।.

२।५०। **अथ तेन भिषजा०** See का·नी·सा· ।९।७०। भिषग्भेदेन वा शत्रुं रसदानेन साधयेत् । .

२।५४। **तत् किमिति कथयसि**-' Then how do you say &c.

२।५५। **योगचूर्णमिश्रितमौषधम्**—a medicine mixed with pulverized drugs causing secret death. योग signifies that causing secret death, see अ·चि· . We meet with योग in ह·च·।४। योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्वते न

करग्रहम् । महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः॥ and in अष्टां·सं·। सू·स्था· । न च कन्यामविदितां संस्पृशेदपरीक्षिताम् । विविधान् कुर्वते योगान् कुशलाः खलु मानवाः ॥; with प्रतियोग in क·स·सा·।११।८४। दूषितं तृणतोयादि प्रतियोगैरशोधयत् ।; with चूर्णयोग in म·भा· ।१२। ५९।४२। जङ्गमाजङ्गमाश्चैव चूर्णयोगा विषादयः ।; and with योगनारी and योगाङ्गना in द·कु·च. । पृ. २२६–२२७ । योगनारीहारितानां संकेतेषु × × × × × प्रमापणैः ....योगाङ्गनाभिरहर्निशमभिरमय्य राजयक्ष्मोत्पादनैः......प्रक्षपितप्रवीरमनन्तवर्मकटकं जर्जरमकुर्वन् । In the case before us the means of causing secret death is poison; see the variants of B·E· . The योगचूर्ण of this play is different from the योगचूर्ण of द·कु·च । पृ· ८९।पं·२।.

तच्च प्रत्यक्षीकुर्वता०। 'Cursed Chânakya examined it and found that it changed colour in the golden bowl.' As regards the discolouration of a liquid through poison see पा· का·।२।६। अथ तोयगतं रूपं दूषितं संप्रवक्ष्यते । काली तु यदि गौरस्य छाया श्यामाथ वा भवेत् गौरी कालस्य वा छाया तज्जलं विषदूषितम् । स्नेहः कालस्तु भवति हरिता दृश्यते सुरा ॥ श्यावं च जायते दुग्धं विवर्णं च जलं भवेत् । उपनीतं यदा तोयं नीलं पश्येन्नराधिपः ॥ विषोपसृष्टमित्येवं धीरस्तदुपलक्षयेत् ॥; see also सुश्रु· । क·स्था· । द्रवद्रव्येषु सर्वेषु क्षीरमद्योदकादिषु । भवन्ति विविधा राज्यः फेनबुद्बुदजन्म च ॥ and again का·नी·सा·। ७।१९–२०। छायातिरिक्ता हीना वा स्याद्रसे विषदूषिते । दृश्यते राजिरूर्ध्वा च फेनमण्डलमेव च ॥. The manuscript E· speaks of the discolouration of the golden bowl and not of the potion. It reads कनकभाजनस्य वर्णान्तरगमनमुपलभ्य. On this see का·नी·सा·।७।२४। लोहानां च मणीनां च मलपङ्कोप-

दिग्धता । प्रभावस्नेहगुरुतावर्णस्पर्शविषस्तथा ॥. Here लोहानाम् is rendered by सुवर्णादीनाम् in उ·नि· ।.

२।५९। स खलु वैद्य०। See का·नी·सा·।७।२७। औषधानि च सर्वाणि पानं पानीयमेव च । तत्कल्पकैः समास्वाद्य प्राश्नीयाद् भोजनानि च ॥.

२।६१। यदा वाक्यभेदानगमत्—' when he made contradictory statements, when he gave different accounts.' विचित्र वध or चित्र वध is a novel mode of execution causing death by torture, distinguished from the ordinary modes of putting a man to death by the hangman's knife or the stake. Sometimes the victim is crushed to death by an elephant ; see द·कु·च· । पृ· ६७ । पं· ८ । and what follows. Sometimes the unfortunate person is cut off limb by limb ; see मा·मा· ।८। पं· ११५ । and the gloss thereon of Nânyadeva. Sometimes the wretch is done to death with manifold cruel tortures; see द· कु· च· । पृ· १११ । पं· ३ । and the explanation given in the *Paduchandrikâ*.

२।६२। अत्रापि दैवनोप०।'Here too we are undone by Fate.'

२। ६५ । गृहीतभक्तावयव=carrying particles of boiled rice. पुरुषगर्भमेतद्गृहमिति गृहीतार्थेन–having inferred that there were secret assassins (lit. men) inside. तस्मिश्च दह्यमाने० । ' When it was in flames, Bîbhatsaka and his comrades, being blinded by smoke, could not find the passage-door which had been closed by them beforehand. So they all perished there by fire.'

२ । ६६ । पश्य दैवसंपदं०।'Look how Fortune favours cursed Chandragupta.'

कन्या तस्य वधाय ०। ‘The poison-maid whom I secretly employed to slay Chandragupta, by (the irony of) fate caused the death of King Parvataka that claimed half the kingdom of him; and those who were engaged to kill with weapons and poisons, have themselves been killed with these. All my devices do but bring manifold good to that Maurya!’ The diminutive suffix क in पर्वतक expresses compassion. The stanza is quoted in अ·कौ· as an instance of the figure विषम with the following explanatory note:–**अत्र** चन्द्रगुप्तवधार्थं राक्षसेन कृतैरुपायैर्न केवलं तद्वधाभावमात्रं किंतु पर्वतकादिवधरूपानिष्टमपि ।. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

२।६७। **प्रारभ्यते न खलु०।** ‘The vulgar do not indeed begin a thing for fear of obstacles. The middling do begin but stop (midway), impeded by obstacles. But noble persons like you stick to what they undertake, though again and again obstructed by obstacles.’ The manuscripts A·P·M·R·J·F· read प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति. This is only a negative statement. The reading in the text is gleaned from उ·नि· । on का·नी·सा·।१।११।, where the stanza is given anonymously. The copies S·B·E·N·G· have प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति which is preferrable to the reading of A·P·M·R·J·F· noticed above. The figure of speech is सार, and the metre वसन्ततिलक.

किं शेषस्य भरव्यथा:। ‘Does not the weight of the earth cause pain to Śesha because he does

not cast it off? Does not the fatigue of travelling tell on the Lord of the day because he does not sit still? But then an eminent (lit. praiseworthy) person is ashamed to abandon like a mean fellow what he has undertaken. The one family-vow of the noble is to persevere in what they take upon themselves.' The reading निर्वाहः is taken from B·N·. The variant निर्व्यूढिः of E·G· yields the same sense. The manuscripts A·P·M·R·J·F· have निर्व्यूढम्. They further read एतद् for एकम् with B·N·. निर्व्यूढं प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् means, 'this is indeed established to be the family-vow, to which the noble are pledged, with reference to what they take upon themselves'. For निर्व्यूढ in the sense of उपचित see Jagaddhara on मा॰मा॰।७। पं॰ २११।. The term निर्व्यूढम् may also be taken as an abstract noun in the sense of निर्व्यूढिः. The line would then mean:—This is indeed the family-vow of the noble, namely to persevere in what they take upon themselves.' The author of अ॰ कौ॰ quotes the stanza anonymously to illustrate the figure मालाप्रतिवस्तूपमा with the remark अत्र हि चतुर्थपाद उपमेयार्थः । अभ्युपेतभारदुःसहत्वं तदपरित्यागश्च पूर्वार्धे उभयत्राप्युपात्तम् । एवं च 'यथा शेषादयो दुर्वहमपि कार्यमशक्तया न त्यजन्ति तथा महाजना अपि' इति फलितार्थः ।. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

On this and the preceding stanza Prof. Wilson, in his Hindu Theatre, justly remarks:—'It may be doubted if perseverance is any where

recommended in a more manly and spirited tone.'

२।७०। **कथय कथं०** । 'Tell me who were punished, and how.' The copies read differently. The emendation is conjectural. It is more or less required by what Virâdhagupta says in reply. This not only names the persons punished, but also states the sort of punishment inflicted. The same kind of perversion is noticeable in मृच्छ·।५।पं·४५। where वयस्य कथय तत्कार्यम् । is a blunder for वयस्य कथं तत्कार्यम् ।.

२।७२। **निष्परिग्रहं०** । 'His banishment will not be painful to him, in as much as he has no family or property (to mourn the loss of) '. परिग्रह means both *family* and *property*.

२।७४। **परिहृतमयशः०**। 'A single germ of your statesmanly policy bears manifold fruit. Thus you have removed the stain on your character and have cast the same on us, at the same time getting rid of a claimant of half the kingdom.' The antecedent of यस्य तव is कौटिल्य. The stanza is quoted in अ·कौ· as an instance of the figure विशेष. The metre is पथ्या आर्या.

The text of the stanza in the manuscripts is metrically faulty. An attempt has been made by B· to rectify it, but the emendation is not a happy one. For we cannot do without स्वीयम् (*v·l·* स्वस्मिन्) that it drops along with G· . It is a necessary factor answering to अस्मासु further

on. The superaddition of राज्य to अर्धहर: however is comparatively unessential. It has been accordingly dropped. For similar metrical requirements we have to remove त from पतत्रि० in *भाि०।१०।१४।, to add नि in †रावणा०।१।३४।, to supply सेना in ‡रावणा०।२।७०। and to substitute उज्झेत् for उज्झतु in §सं·शं·ज·।११।१६।.

२।७६। **अथ वा स्वाम्यर्थे०।** 'Or why, your fate is not to be deplored since you gave up your life in the cause of the Sovereign.' जीवितुमिच्छाम:=we like to live, we cling to life. On अयुक्तरूप: of A·P·M·R·J·F· for अयुक्त:, signifying परिपूर्णतया अयुक्त:, see पा·व्या·।५।३। ६६। प्रशंसायां रूपप्। and त·बो· thereon प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसा न तु स्तुति:।. Compare ह·च·। पृ·२५५। पं·५। वत्सरूपक।.

---

*Read अथ लुलितपत्रिमालं० for अथ लुलितपतत्रिमालं० on conjecture.

† What with omission and what with transposition the verse is horribly corrupt in the Kâvyamâlâ edition. I propose to read as under on conjecture:–निर्वृत्ता: प्रावृषि कन्यकोपवासा: संवृत्ता आमलकादिवन्यभूषा:। चन्द्रांशुव्रातविधूनितान्धकारा: प्रारब्धा: संप्रति कौमुदीप्रचारा: ॥

‡ With the conjectural addendum the stanza reads as follows:–लोहितायमानसर्वाङ्ग: सिन्दूरसङ्गान्मतकुञ्जै:। लोहितायतीशितु: सेना संध्येव पृथ्वीविचारिणी ॥

§ Read को वेददाषि स्वशरीरमुज्झेत्। for को वेददाषि स्वशरीरमुज्झतु।

२।७८। अस्माभिरमुमे॰ । 'It is because I am ungrateful that I follow not our Sovereign to the other world, putting forward this plea indeed and not a love of life.' The figure of speech is काव्यलिङ्ग and the metre अनुष्टुभ्.

२।७९। युष्माभिरमु॰ । 'It is because you are grateful that you follow not our Sovereign to the other world, adhering to this cause and not to a love of life.' The text agrees with E·. This speech is omitted in A·P·M·R·J·F·S·. But the undeserving self-condemnation of Râkshasa behoves not to pass unanswered in the presence of his admiring friend and follower. The figure of speech is as before काव्यलिङ्ग, and the metre अनुष्टुभ्.

२।८१। एतदुपलभ्य॰ । The demonstrative pronoun एतद् stands for अन्वेषण spoken of in मु·रा· ।२।६९।.

२।८९। पटाक्षेपेण–tossing aside the curtain. This stage-direction is used when a character enters hurriedly unannounced. It is also written पटीक्षेपेण and अपटीक्षेपेण. In अपटी the negative prefix अ expresses अल्पता ; see the following verse :—तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥. The word प्रतीहार in पडिहारभूमिं signifies the door (द्वार); see अ·को· .

२।९१। अलिअं । On the shortening of the long vowel of अलीक in Prâkrita see the note on मु·रा· । १।२३।.

२।९६। दृष्ट्वा मौर्य॰ । 'I saw the stake of impalement. Like

the Maurya king it was firmly planted in the soil (lit. on the surface of the earth). I wore the garland that is put round the neck of a person to be executed. Like the sovereignty of Chandragupta it smote my consciousness. I heard the sounds of the hangman's musical instrument. Like (the event of) the overthrow of the Sovereign they terribly grated on the ear. And yet my heart did not break ! Methinks it has been hardened by previous strokes of misfortune.' आघात here means execution, as it does in आघातस्थान of नागा॰।४।७अ. आघाततूर्य therefore signifies the executioner's musical instrument. आघात also means beating. In that case आघाततूर्य denotes a musical instrument to be beaten, as for instance a drum. The reading आबध्य वध्यस्रजम् is conjectural; compare मु॰रा॰ ।७।२२। वध्यस्रगाबध्यताम् ।. Ḍhuṇḍhirája appears to have आबध्य वध्यस्रजम् before him. The figure of speech is उपमा, not सहोपमा. For although we can say मौर्ये दृष्ट्वा and स्वाम्युपरोपं श्रुत्वा, we cannot in the same way construe आबध्य with वध्यस्रजम् and say वध्यस्रजमाबध्य. Moreover, the usurpation of Chandragupta and the proposed impalement of Śakaṭadása are not synchronous (सहभूत). For the latter is a recent stroke of misfortune whereas the former is spoken of as an earlier stroke (प्रथमाभिघात). The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

अक्षीणभक्तिः० । ' Adhering to the cause of

King Nanda with undying devotion even after his death, he holds the highest place among those devotedly faithful on the earth.' There is a fusion (संकर) of विभावना and काव्यलिङ्ग, and the metre अनुष्टुभ्.

२।१८। कौटिल्यगोचरगतोऽपि–though fallen in the clutches of Kauṭilya. गोचर is a neuter noun here.

२।१०१। काममपर्याप्त०। 'Admittedly this is inadequate to this favour of yours. Do, however, accept it.' The particle कामम् expresses admission; see अने॰सं॰। १८०६।. Compare म॰वी॰च॰।१। कामं शत्रुरिति वध्यः स्यात्।

२।१०२। अअं क्खु अज्जोच०। The demonstrative pronoun अअं stands for the instructions whispered into the speaker's ear by Châṇakya before he left Pâṭaliputra on his secret errand; see मु॰रा॰।१।८३।. These he here recalls; and he acts up to them. He was given the signet-ring of Râkshasa got through the spy Nipuṇaka. With that he was told to seal the casket of the ornament that he should receive as a present from Râkshasa for rescuing Śakaṭadâsa and then to request Râkshasa to permit him to leave it in his keeping, thereby attracting his notice to the seal-ring which he was eventually to make over to him. He was further instructed that he should beg to be taken up into his service. Thus अअं implies all that follows up to मु॰रा॰।२।११६।. The *svagata* portion of the speech is omitted in S॰E॰G॰.

२।१०३। भवतु । को भारः । ' Be it so. What trouble is it to us? Compare Guj· भले, अमने शो भार पडनार छे? The reading adopted is that of Ns. The other copies have को दोष: 'What harm is there!' The question, however, is not of harm but of trouble.

२।१०५। उत्कण्ठाविनोदार्थम्–to beguile the time of anxious solicitude. All but s·G· read ब्राह्मण्या for गृहिण्या. It means a Bráhmana wife. In मृच्छ· ।३।पं·३२५,३३८। we meet with the terms ब्राह्मण and ब्राह्मणी employed in the sense of a Bráhmaṇa husband and wife.

२।१०८। किं एत्थ जुज्जदि०। Siddhârthaka puts this question to Râkshasa to draw him out. But he is disappointed in this.

२।१११। णं एसो मे परितोसो०। 'Oh! this itself affords satisfaction to me that the Minister should favour me by accepting this signet-ring.' The manuscripts A·P·M·R·J·F· have णं पसादो एसो जं इमाए अमच्चो परिग्गहं करेदि (=Oh! it would be a favour, if the Minister would accept this signet-ring).

२।११२। सखे शकटदास अनयैव० । The office of Śakaṭadâsa seems to be that of the manager of Râkshasa's affairs.

२।११७। त्वदभिप्रायापरि०। 'We were prevented from making this request to you by our ignorance of your intentions; *i.e.* we did not know your mind, and so we hesitated to obtrude this request on you. The reading of B·N· is किन्तु त्वदभिप्रायापरिज्ञानेनान्तरितोऽ-

स्माकमनुनयः । 'But we were forestalled in our courtesy by the knowledge of your intention;' *i.e.* we were courteously going to invite you to stay with us, as you were a stranger in this place, but we are anticipated by your request to be taken up into our service.

२।११९। विश्रामय सिद्धार्थकम्—'give rest and refreshment to Siddhârthaka.'

२।१२१। अपि क्षमन्तेऽस्मदुप०। 'Do the members of the body politic bear our sowing dissension among them' *i.e.* do they yield to our insidious practices of causing discord, or do they repel all our attempts? The members of the body politic are the king, the minister, the army &c. Here the copies A·P·M·R·J·F·S·B·N·G· read चन्द्रगुप्तप्रकृतयः and E· has प्रकृतिस्था अमात्यादयः. But the machinations of Râkshasa are as much directed against King Chandragupta as against the other members of the body politic, and the first instance of their success that the spy relates to Râkshasa is the king's displeasure towards Châṇakya. So the readings are inadmissible. To rectify the error it is necessary to leave out the word चन्द्रगुप्त from the reading of the majority. The emendation is conjectural. The interpolation of चन्द्रगुप्त before प्रकृतयः is in a way similar to the insertion of देवी before दंसणस्स in नागा· ।१। उ· ४७।.

२।१२२। अमात्य वाढम्०। 'Oh yes sir! They do bear our sowing dissension among them. Why, it is well

known (lit. publicly or openly known). ' The sentence ननु प्रकाशमवगम्यते is incomplete. The grammatical subject of अवगम्यते is the noun sentence मलयकेतोरपक्रमणात् प्रभृति कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्योपरीति of मु·रा· ।२।१२४।. Overjoyed with the news of the success of his machinations, Râkshasa interrupts Virâdhagupta with the words सखे किं तत् प्रकाशम्. The reading adopted in the text is that of the manuscripts S·G·. The copies A·P·M·R·J·F· read अमात्य बाढं क्षमन्ते । यथा प्रकाशमनुगच्छन्त्येव. The particle यथा here is to be taken to mean ' since ' or ' for. ' The construction is यथा प्रकाशमनुगच्छन्त्येव तथा बाढं क्षमन्ते, which means ' Sir, they fully bear our sowing dissension among them for they evidently act up to them as a matter of fact. ' The Calcutta edition has अमात्य बाढं क्षमन्ते । ननु यथाप्रधानमनुगच्छन्त्येव. This signifies ' Sir, they fully bear our sowing dissension among them. I say they are led by them actually, including the highest member of the body politic. *i.e.* the Maurya king (lit. from the highest downwards). '

२।१२३। सखे किं तत् प्रकाशम् । ' My friend! What is it that is well known ? ' This is the reading of P·. The manuscripts A·M·R·J·F·S·E·N· read सखे किं तत्र प्रकाशम्, which implies ' What is evident there, my friend ? ' The copies B·G· have सखे किं तत्र कारणम्, which means ' What evidence is there, my friend ?. ' For कारण in the sense of evidence or proof see म·स्मृ· ।८।२००।.

२।१२४। **मलयकेतोरप०।** This is preceded by the words अमात्य (omit·A·P·) इदं तत्र (omit G·) प्रकाशम् (*r·l·* कारणम् B·) । in the copies consulted. It is an unnecessary repetition of the words of the foregoing speech. Instead of adding to the sense or serving any other purpose, it only disturbs the otherwise natural and easy syntactical arrangement. The redundant words are left out in this edition. The emendation is conjectural.

–**चेतःपीडामुपचिनोति**–adds to his displeasure, *i.e.* vexes him further, makes him more and more angry.

२।१२५। **चाणक्येन क्रियमाणेपु०।** ‘When Châṇakya acts in contravention of the orders of Chandragupta, you should incite (lit. belaud) him with inflamatory verses. and should report to me the result very secretly through Karabhaka.’ करभकमुखेन would have been preferable to करभकहस्तेन. As it stands, हस्तेन implies the agency or channel of communication. वैतालिकव्यञ्जनः (वैतालिकस्य व्यञ्जनं यस्य) is a व्यधिकरण बहुव्रीहि compound ; see काव्या·सू· ।५।२। अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः ।. The name स्तनकलश or स्तनकलस is rather unusual and inappropriate for a person of the male sex. Possibly the author wrote either शकलस्तव or सकलस्तव, which was corrupted to स्तनकलश or स्तनकलस by the process of syllabic transposition and confusion of letters. The word शकल n· signifies रागवस्तु ; see अने·सं· । १२८४–१२८५ ।. Hence

the appellation शकलस्तव would mean one whose panegyrical utterances are musical. The other name सकलस्तव which I prefer to शकलस्तव for its simplicity, stands in need of no comment.

२।१२७। अलंकारविसेसा–Ornaments of superior quality. This is the reading of B· only. The majority reads अलंकारसंजोआ. It is equivalent to आहरणसंजोआ of मा·मा· । ६ । पं· ८३ । which Tripurâri explains as follows :–आभरणान्येव संयोज्यन्ते स्थाप्यन्ते तेषु तेषु अवयवेषु इति संयोगा: । कर्मणि घञ् ।. The term thus means *ornaments to be worn on the person.* In the case under notice they consisted of three single pieces of jewelry. It is wrong to take अलंकारसंजोआ to mean sets of ornaments ; see मु·रा· ।५।१९५।. The word अलंकारसंयोग occurs in भ·ना·शा· ।२४।३९।.

ते पच्चक्खीकरेदु॰ । The copies unanimously read ता पच्चक्खीकरेदु॰. This is a case of a vertical stroke being transferred from the left to the right. and by a common clerical error ति (=ते) being read ता. The same mistaken transposition of the vertical stroke from the left to the right side has given rise to the mislection मित्रामित्रसमानतातिविमला चिन्तानिशून्यालये......योगी सुखं तिष्ठति ॥ in भ·वै·श· । १०१ ।, which has to be corrected to मित्रामित्रसमानतातिविमला चिन्तेति शून्यालये &c. Sometimes the vertical stroke is even transferred from the right to the left, as in गोणा मले । of मृच्छ ।८।पं· १७२। which should be rightly read गोणा मला ।. The emendation is conjectural.

२।१३०। **मौर्यस्तेजसि०।** ‘ Imposing his commands on all earthly potentates, the Maurya is growing imperious (lit· fiery); and, deeming that it was by his favour (lit· support) that the Maurya became a king, Chânakya is filled with arrogance. The one to his satisfaction has won a kingdom; and the other has crossed the ocean of a vow. Now this very satiety, joined to the failings, will surely make them break away from the fellowship (lit· friendship) ’. For अन्तर n. in the sense of छिद्र (= a failing, weak point) see मे·को·. The failings referred to are those noticed in the first two lines, namely the imperiousness of Chandragupta and the arrogance of Chânakya. The satiety of these two is described in the third verse. The figure of speech is अनुमान and the metre शार्दूलविक्रीडित.

३।१। **रूपादीन् विषयान्०।** ‘ O Passion of Desire ! You are restlessly desiring to no purpose. These organs of sense, by which you perceived sensuous objects such as form and others and gained your interests (lit. gains), have themselves lost the powers of sensuous cognition ; and the organs of action which obeyed your mandates are greatly losing their active vigour. Old age has thus asserted itself on your own self (lit. has planted

its foot on your very head). ' विषय or इन्द्रियार्थ are five in number, namely रूप, रस, शब्द, स्पर्श and गन्ध. The term अर्थ in स्वार्थ stands for इन्द्रियार्थ. The *karanas* are the five organs of sense and the *angas* are the five organs of action. आत्मलाभ here means ' one's gains ' and not ' birth. ' क्रिया हताः literally signifies ' the operations are impaired or stopped.' With ताम्यति compare Guj· टवळे छे and टमटमे छे derived from the same root तम्. The readings adopted are those of the group A·P·M·R·J·F·. The variants of the other group are not equally expressive, though apparently easy of interpretation. The figure of speech is काव्यलिङ्ग and the metre शार्दूलविक्रीडित.

कौमुदी महोत्सव–This festival was celebrated in ancient times on the full moon day of the month of Kârttika. It was a moonlight festival. कुमुद or कुमुद् denotes a night-lotus. The lotus flowers in general bloom luxuriantly in the Śarad season. The month of Kârttika in particular is favourable to the blossoming of *kumuda* flowers. In the Samketa on ह·च· । पृ· ९६ । पं· १ । Śankara interprets कुमुदमय काल by कार्त्तिकादि. The month is on that account named कौमुद ; see त्रि·शे· । ११६। and हारा० ।१५६। कौमुदः कार्त्तिके मासे ।. After it the Kârttika full moon festival is called कौमुदी ; see त्रि·शे· ।५४१। कौमुदी कार्त्तिकोत्सवे । ; see also Samketa on ह·च· । पृ· ९६ । पं· २ । कौमुदी कार्त्तिकीज्योत्स्ना ।. The term

कौमुदी is also applied to moonlight because *kumuda* flowers look gay in the light of the moon. In का॰सू॰। the Kaumudî festival of the full moon of Kârttika is distinguished from the Âśvayujî festival of the full moon of Âśvina. In स॰कं॰ on the other hand कौमुदी is identified with आश्वयुजी; see स॰कं॰। पृ॰ ३२०। आश्विने पौर्णमासी कौमुदी।. This view is shared by Yaśodhara and Vîrabhadra on का॰सू॰, Jagaddhara on मा॰मा॰ and others. In the text of the play, however, it is the Kârttika full moon festival that is alluded to. This is proved beyond a shadow of doubt by the reference to the wakening of Vishṇu from the monsoon sleep in the second stanza of मु॰रा॰।३।५२।. The god Vishṇu wakes up from his sleep of four months on the eleventh of the bright half of Kârttika. So कौमुदी is unquestionably the Kârttika full moon festival. It was a night of moonlight promenade and merry-making. It is classed among universal festivals (माहिमान्यः क्रीडाः) in का॰सू॰. Vâtsyâyana gives the names कौमुदी and कौमुदीजागर to it. The festival was very popular, so much so that marriages in high life which came off in the bright half of a month were signalized by the celebration of Kaumudî festivities in seasons other than the Śarad; see मा॰मा॰ ।७। पं॰ ६।. The other half of a month was marked for Yaksharâtri or Diwalee illuminations.

संस्क्रियतामुपरिभूमयः–let the upper stories be

decorated. आः दैवोपहताः कि॰। ‘ You ill-fated persons! What is the good of your alluding to this fatal report ? ’ For उपोद्घात in the sense of उक्ति see Jagaddhara on वे·सं·।१।पं·१२३।, उपोद्धातः उक्तिः । तदुक्तममरे । उपोद्धात उदाहारः इति ।. The copies R·B· read कथोद्घातेन and E· has कथाघातेन. The former means the same as कथोपोद्घातेन; see Vîrarâghava on म·वी· च· ।१।कथाया उद्घातः प्रस्तावः ।; see also Śankara on ह· च· ।पृ·१०४। पं· ४। उद्घातः कथाप्रस्तावः ।. The latter signifies ‘ opposing the word of the King. ’

आलिङ्गन्तु गृहीत॰। ‘ Let beautiful chowris (lit· beauties of chowris), shining like streams of the rays of the full moon, hang about (lit· embrace) the pillars bearing the sweet perfume of incense, and let the douche of sandal water mixed with flowers presently refresh (lit· favour) the earth which is as it were drooping under the load of the throne of Chandragupta that it has to support incessantly. ’ धूप or धूपवर्ति formed an article of perfumary; see कादं·।पृ·१६।पं· २३। पारपीतधूपवर्तिः ।. The employment of सिंहासन in place of सिंहासन involves the fault of अवाच्यवचन. For it may be argued सिंहाङ्कत्वमासनशब्दस्यैव न तु संज्ञिनस्तदर्थस्य । इति शब्दपरस्यासनशब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनाख्यमर्थदोषमाहुरत्रालंकारिकाः। तदुक्तमेकावल्याम् । यदवाचस्य वचनमवाच्यवचनं हि तत् । इति ।. There is one way out of the difficulty, namely to resort to लक्षणा. We may say अत्र सिंहशब्दविशेषितेनासनशब्देन शब्दपरेण भरण्या धार

णयोग्य: सिंहासनार्थो लक्ष्यत इति समाधानं कथंचित् संपाद्यम् ।. See Mallinâtha on मे·दू· ।१।४२।, किरा· ।१८।४८। and शि·व· । १।४२।. There is a union (संसृष्टि) of the figures समासोक्ति and उत्प्रेक्षा. The metro is शार्दूलविक्रीडित.

सुविश्रब्धैरङ्गै:० । 'Endeavouring to bear up in early youth the heavy yoke of the empire that his elderly Preceptor Châṇakya, like a draught animal (lit. like an ox trained to bear the yoke) bore ere long unflinchingly with strong parts in trying situations (lit. rugged paths), this high spirited one (like a young bull) neither stumbles nor smarts with pain (lit. feels pain) for (lit. through) being untrained. ' If दुःखम् be taken as an adverb, the last line may be interpreted as follows:– ' The high-spirited one neither stumbles nor moves painfully for his being untrained '. It is difficult to bring out the full import of the stanza because of the *double entendre* lurking in विश्रब्ध, अङ्ग, पथिन्, दम्य, स्खल् &c. The term विश्रब्ध signifies firm as well as trusty. From it is derived the word सब्धुं in Gujarâtî. अङ्ग denotes the members of the human body as also of the body politic. विषमेषु पथिषु means *in rugged paths* and *in critical situations.* दम्य implies one to be broken and one to be trained (to work). In ह·च· ।पृ·२५७।पं·३। we come across दान्त in the sense of a bull broken. स्खल् has the senses of stumbling, physical and moral.

The antithesis of गुरु and नववयस् and of धुर्य and दम्य should be noted. The negative particle न is related to the foregoing स्खलति and the succeeding वहति alike by what is known as काकाक्षिगोलकन्याय. There is an implication (ध्वनि) of the figure रूपक here. It is developed by the श्लेष involved in सुविश्रब्धैरङ्गैः &c. The metre of the stanza is शिखरिणी.

३।२। इदो इदो देवो। All but N. give this speech in Sanskrit, which is certainly a mistake. For the *Pratîhârî*, to whom the speech is to be assigned, is a Prâkṛita-speaking character. There is a converse case of this in मु॰रा॰ ।५।४९।, where the copies B.N.G. erroneously turn the first half of the Sanskrit speech into Prâkṛita.

३।३। राज्यं हि नाम॰। 'To govern a kingdom is indeed a great source of discomfort to a conscientious ruler (lit. a ruler devoted to the faithful performance of the duties of a king).'

परार्थानुष्ठाने॰। The protector of the people has to give up all thought of personal good in pursuit of altruistic good. For the epithet of the guardian of the earth minus (lit. parting with) its proper signification is certainly a misnomer (lit. improper). If then he prefers the good of others to his own, he is, alas, not a master of himself (lit. a slave of others, not free). And how can a person who is not a master of himself enjoy sweet comfort (lit.

sweets of comfort) ?' The purport of the stanza is that though the king reigns supreme, commanding vast resources, his constant solicitude for the welfare of his subjects leaves him little freedom for personal gratification. क्षितिपतिः is, as observed by Prof. Târânâtha, meant for क्षितिपतिशब्दः here. The particle हन्त expresses regret. The variant जडयति for रहयति of S·B·E·G·, giving undue weight to स्वार्थ, turns the first two lines of the stanza into a पक्षान्तर accentuating स्वार्थपरता. That does not accord with the drift of the speech. It is on that account rejected. Prof. Târânâtha proposes to read परित्यक्तान्यार्थः for परित्यक्तस्वार्थः in the second line. The figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा, and the metre शिखरिणी.

दुराराध्या हि॰। 'It is indeed difficult even for good rulers to please Śrî.' The possessive suffix वत् in आत्मवत् denotes excellence (प्रशंसा); see पा॰व्या॰।५।२।९४। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । and the *vârttika* भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽतिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥. Derived from आत्मन् meaning स्वभाव the term आत्मवत् literally signifies 'having a good disposition.' For आत्मन् in the sense of स्वभाव see मे॰को॰ . In the language of politics आत्मवत् is synonimous with आत्मसंपन्न. The words आत्मसंपन्न, अनात्मवत् and आत्मवत् occur in का॰नी॰सा॰ ।५।३,४,५।. In politics आत्मवत् and आत्मसंपन्न mean 'possessed of आत्मसंपद्. Kâmandaka describes आत्मसंपद् in the

following verses :—वाग्मी प्रगल्भः श्रुतिमानुदग्रो बलवान् वशी। नेता दण्डस्य निपुणं कृतशिल्पः स्ववग्रहः ॥ पराभियोगप्रसहो दृष्टसर्वप्रतिक्रियः । परच्छिद्रानुपेक्षी च संधिविग्रहतत्त्ववित् ॥ गूढमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागवित्। आदाता सम्यगर्थानां विनियोक्ता च पात्रवित् ॥ क्रोधलोभभयद्रोहस्तम्भचापल्यवर्जितः । परोपतापपैशुन्यमात्सर्येर्ष्यानृतातिगः ॥ वृद्धोपदेशसंपन्नः शक्तो मधुरदर्शनः । गुणानुरागी स्थितवानात्मसंपत् प्रकीर्तिता ॥ का·नी·सा· ।४।१५-१९।. The same is described in other words as follows :–शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता । उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता ॥ प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता । शमः शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः ॥ का·नी·सा· । १ । २३-२४ |. Ruchipati confounds these heroic qualities with the ascetic virtues, described as follows in an anonymous stanza quoted by him in his commentary on अ·रा· ।६। :–बाहुश्रुत्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा । भावशुद्धिर्दया सत्यं नियमाश्चात्मसंपदः ॥

तीक्ष्णादुद्विजते०। ‘ She shrinks from one using rigour in affright, and bides not with one using lenity for fear of outrage. She hates the illiterate, and bears no love even to those who are profoundly learned. She feels very shy of the valiant, and flouts also those that are excessively timid. Like a wanton courtesan (lit. like a courtesan gone far in wantonness,) Śri is difficult to please (lit. to serve). ’ On the use of the ablative तीक्ष्णात् see पा·व्या· ।१।४।२५। भीत्रार्थानां भयहेतुः ।. On संतिष्ठते see पा·व्या· ।१।३।२२। समवप्रविभ्यः स्थः ।. The figure of speech is उपमा, and the metre शार्दूलविक्रीडित.

कृतककलहं कृत्वा० । 'It is the injunction of the revered Preceptor, that I should pretend to break off (lit· should pick a sham quarrel) with him and act independently for some time. This any how seems to (lit· is regarded by) me as odious as sin. Why, I say, with our mind enlightened by the precepts of the revered *Guru*, we are always independent .' Compare अ·पु· ।१६८।२५। अनृते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानं ब्रह्महत्यया ॥. In this speech Chandragupta expresses his displeasure at the thought of a temporary estrangement and independent action on his part which is considered expedient by Chaṇakya. The copies give शश्वद् and सदैव in the last sentence at the same time, which is evidently tautological. It is supposed that सदैव has been introduced from the third line of the succeeding stanza. The redundant word is struck off on conjecture.

इह विरचयन्०। 'The disciple, doing the right thing, does not receive a check. It is only when he strays from the right path through mental aberration, that the preceptor restrains him with the prick of the goad. Hence good persons, loving righteousness, are ever free (lit· never feel the prick of the goad). We are averse to all sorts of independence beyond this.' What the bridle-bit and the curb are to the horse, the

goad (अङ्कुश) is to the Indian elephant. The figure of speech in the first half of the stanza is काव्यलिङ्ग. The metre is हरिणी.

३।५। शनैः श्येनीभूताः॰। 'Now in course of time (lit. gradually) the lines of directions, whitened by strips of white clouds, overspread with flocks of sweet singing swans and crowded with brilliant stars ranged in varied groups by night, all stretch far and long into the heavens like so many rivers whitened by sand-banks, overspread with flocks of sweet singing swans and crowded with full-blown *kumuda* flowers having a charming appearance by night.' In the rainy season the dense vapours of monsoon clouds contract the sphere of our vision. But in the Śarad season when the vapoury screen is removed, our horizon expands and the lines of directions stretch far away into the immensity of space. Then the sky is flecked with thin white strips of clouds; the swans returning from the Mânasa lake, move gaily in the air; and the firmament is ablaze with stars in the bright and clear nights. On the earth the floods subside, displaying small white sand-banks to the view; swans stalk about merrily among clumps of lotuses; and *kumuda* flowers bloom in abundance. The adjuncts of दिशः are meant to describe the fleecy whiteness of the clouds, the sweet war-

bling of swans and the curious configuration of stars. The adverb शनैः modifies स्यन्दन्ते. For श्येन, meaning white, see अने-सं-।३००। श्येनः शुक्ले पतत्रिणि । and मे-को- । श्येनः पक्षिणि पाण्डुरे ।. The word is rare in this sense, but not obsolete; see ह-च- । पृ-५६। पं-६। क्वचिच्छकुनिकुलकुलायपातिनः श्येनाः (प्रलयदश्यन्त दावाग्नयः)।. Equally rare is the word गण्डशैल used by Mâgha in the sense of forehead; see शि-व-।४।४०। and शि-व-।१६।७७।-* For सारस in the sense of हंस see the line from the Śabdârṇava चक्राङ्गः सारसो हंसाः quoted by Mallinâtha in his commentary on मे-दू-।१।३१।. The ablative suffix तस् in नभस्तः expresses the locative relation here; see पा-व्या-।५।३।१४। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।, and compare शि-व-।१६।७७। नियतं दधते च चित्र-कैरवियोगं पृथुगण्डशैलतः। . The phrase दश दिशः is a conventionalism. The copies A·P·M·R·J·F· have शनैः श्यानीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः in the first line. This breaks the symmetry of construction. Apart from this be it remembered that it is ordinarily the sand-banks (पुलिन) that is described as श्यान in the Śarad season; see भ-नी-श-।४४। शरदि सरिदाश्यान-पुलिना ।. True it is that a river is said to be तनू-भवन्ती in that season. But it will not do to apply the adjective तनूभूत or श्यानीभूत to it in autumn. That is the condition of it in summer. As to the

* For गण्डशैल meaning *forehead* see अने-सं-।१६६१। गण्डशैलोऽद्रिच्युतस्थूलाश्मभालयोः ।. Mallinâtha takes it to mean गण्डस्थल which is erroneous.

quarters (दिशः), they are known to be expanding and not contracting in the Śarad season. Either way the reading is faulty. That the text has suffered from corruption is indirectly shown by corrections which appear in the copies of the group S·B·E·N·G· . These change श्याम to शान्त. The propriety of that attribute with reference to दिशः and सरितः is doubtful. Moreover the term भृताः in the reading शान्ता भृताः of B·N· and the termination न्वी in शान्तीभूताः of G· as also the words आकार and आकृत in शान्ताकाराः and शान्ताकृताः of S· and E· respectively are meaningless. The reading शनैः श्येनीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनैः adopted in the text is a conjectural emendation. The course of corruption in the case under notice can be clearly traced. The upper slanting stroke of पुलिनैः (= पुलिनैः) was carelessly dropped, compare भ·वै·श·।९५। रत्येव विद्याङ्कता which is a mistake for रत्यै च विद्याङ्कता.* The left hand vertical stroke of the resulting पुलिनः was afterwards transferred to the right side giving सितजलधरच्छेदपुलिनाः which is the traditional reading. In the same way श्यनीभूताः (=श्येनीभूताः) was carelessly written श्यानीभूताः. On the displacement of the vertical stroke see the note on मु·रा·। ३।१२७। under ते पत्रवर्त्मीकरोतु ।. The figure of speech is उपमा and the metre शिखरिणी.

अपामुद्वृत्तानां०। When the rainy season is over, rivers return to the right course from which they strayed before; stalks of paddy.

* The emendation is conjectural.

which stood stiff erelong, bend down with the plentiful growth of rice-crop ; and peafowls, that were lately befouled with the bane of pride, are humbled. Thus the Śarad season is said to give a lesson in propriety to all, pointing the right course to the erring, preaching humility to the rich and teaching meekness to the haughty. As to the Śarad season purging the pride of peacocks see ह·च· । पृ· ९२ । पं· ७ । मयुरमदमुषि ...शरत्समयारम्भे ।, रावणा० ।१।३२। वीतमदामयूरा: ।, किरा०।४।२५। मदात्ययादरक्तकण्ठस्य×शिखण्डिन: । &c. उद्वृत्त = (1) flooded, in flood ; (2) gone astray. स्थिति = (1) physical bounds; (2) moral bounds. Hence स्तिथिपथ = (1) proper channel ;(2) proper conduct. अवनति = (1) bending down; (2) bowing, humility. The term कृत: in the last line signifies शिक्षित: (taught) ; see the line from Bhâguri शिक्षिते कृतमर्थवत् । quoted in प·चं and ल·दी· on द·कु·च·।पृ·७२।पं·१०।; compare किरा०।२।३३ । सुकृत: (= सदभ्यस्त: Mallinâtha)। ; compare also कृतास्त्र, कृतात्मन्, कृतपुङ्ख, कृतबुद्धि, कृतविद्य, कृतशिल्प, कृतहस्त &c. There is a fusion (संकर) of the figures श्लेष, उपमा and उत्प्रेक्षा here and the metre is शिखरिणी.

भर्तुस्तथा कलुषितां०। In this stanza we have a description of the Ganges in the Śarad season. The dark look of the stream made turbid in the rainy season is represented as the angry scowl of the goddess resenting the love which the ocean-god professed to other rivers. At the close of the monsoons the Ganges shrinks in volume

considerably; and this is figuratively spoken of as pining away in a sullen fit of ill-humour. In the Śarad season the river flows in its proper course with a placid current down to the ocean. The Śarad is on that account poetically described as restoring good feeling between the cross lovers. On भर्तुः कल्पितताम् see पा॰व्या॰२।३।५०। षष्ठी शेषे ।. The root नी is one of those that take an *akathita* object in addition to the direct one; see पा॰व्या॰१।४।५१। अकथितं च । and the *Kârikâ* दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥. There is a fusion (संकर) of the figures उपमा and श्लेष. The metre is वसन्ततिलक.

अथास्मद्वचना ॰। The particle अथ is here used to introduce a question.

।३।७। तत् किं न गृहीत॰। 'Then is it that the people did not obey our mandate ?'

३।८। धूर्तैरन्वीयमानाः॰। 'Courtesans, attended by companions of pleasure versed in free gallant talk, do not adorn the thoroughfares, moving with steps slow on account of the heavy weight of their bulky hips; and opulent eminent citizens accompanied by their wives, do not celebrate the much loved festival, emulating one another without misgivings in the display of their wealth.' For धूर्त in the sense of विट see मे॰को॰. He is thus described in का॰नू॰ ।४। भुक्तविभवस्तु गुणवान् सकलत्रो वेशे गोष्ठ्यां च बहुमतस्तदुपजीवी च विटः ।. The term वेश

denotes the quarter where courtesans live; see अ॰को॰. Hence वेशनारी means the same thing as वेश्या. The instrumental प्रयातैः is उपलक्षणार्थ; see पा॰व्या॰।२।३।२१। इत्थंभूतलक्षणे।. The word स्वामिन्, derived from स्व (wealth) according to पा॰व्या॰।५।२।१२६। स्वामिन्नैश्वर्ये।, here signifies rich persons. पार्वणः विधिः- celebration of the festival. As to अभिलषित see मु॰रा॰।४।२१।. The metre is स्रग्धरा.

३।१८। उल्लङ्घयिष्यति The future here may be taken to imply either गर्हा or अनवक्लृप्ति; see पा॰व्या॰।३।३।१४४-१४५। किंवृत्ते लिङ्लृटौ। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि।.

३।२३। कृतागाः कौटिल्यो॰। 'With the resolve that he would wrench the sovereignty from the moon of the Maurya family just as I, Kauṭilya, resenting the wrong done to me (lit. wronged) like a serpent, left the city, and having destroyed the Nandas, placed the Vṛishala of the Maurya family on the throne, he strives to overreach my superior tactics (lit. wisdom).' कृतागस् usually means one who has wronged (कृतमागो येन). But here it signifies one who has been wronged (कृतमागो यस्य). The metre is शिखरिणी.

विरम्यतामस्माद्॰। 'Desist from this vain endeavour.' The text conforms to B·N·. The variant दुरध्यवसितात् gives the same sense. The manuscripts A·P·M·R· read दुर्व्यसनात् (=vain pursuit).

उत्सिक्तः कुसचिव॰। 'The present king is not

Nanda the arrogant, who had his affairs managed by bad counsellers. He is Chandragupta. You too are in no way Cháṇakya. The only point of similarity in your imitation of my doings is your enmity to the principal member of the body politic, that is, the king.' It is supposed that during the reign of Nanda there had been a frequent change of ministers. These, with the exception of Vakranâsa and Râkshasa were bad counsellers. प्रधान is used by way of ellipsis for प्रधानप्रकृति; compare the reading यथाप्रधानमनुगच्छन्त्येव given in the notes on मु·रा· ।२।११२।. Graheśvara renders प्रधानवैरम् by राजविरोधः. The reading मदनुकृते is taken from S·G·. Ḍhunḍhirâja proposes to read मदनुकृतौ, which happens to be the reading of F·. The meaning is the same. The metre is प्रहर्षणी.

मद्भृत्यैः किल० । 'The son of Parvataka, I well remember, is surounded by men in my pay who have gained an entrance into the chambers of his heart; and Siddlhârthaka and other secret agents of mine are all intent on the execution of my missions. Now by my cunning there will be a quarrel between the moon of the Maurya family and me presently, and the result on the contrary will be a rupture between the enemy Malayaketu and Râkshasa who in his own estimate holds himself a master of the tactics of causing a rupture.' प्रतीपम् is an adverb signifying

'on the contrary.' The particles किल and नाम respectively express निश्चय and स्मरण; see मे·को·. The first line of the stanza alludes to Bhâgurâyaṇa and his comrades. The other secret agents are Jîvasiddhi and Udumbara. The stanza is quoted in वा·काव्यानु· to illustrate अर्थशास्त्रनैपुण्य. It gives a curious variant मत्कृत्यैः किल नाम॰ which deserves to be noticed. Here the particles किल and नाम must be understood in the sense of a feigned action (अलीक) and certainty (निश्चय) respectively. The line may be interpreted as follows:- 'Indeed the son of Parvataka is surrounded by pretended malcontents &c.. As to कृत्य see the note on मु·रा·।१।२२। under तत्तत्कारण॰।. The reading भेदकुशलं ह्येष॰ is taken from G·. The rest have either भेदकुशलस्त्वेष॰ or भेदकुशलो ह्येष॰. With these readings there is a difficulty of construing स्वमतेन, and the lines materially suffer in expressiveness. Ḍhunḍhirâja appears to have before him स्वमतेन भेदकुशलोऽस्त्वेष॰. The order is as follows :—संप्रति कैतवेन मौर्येन्दुना कलहं कृत्वा प्रतीपं द्विषः राक्षसं भेत्स्यामि । एष (राक्षसः) स्वमतेन भेदकुशलः अस्तु (नाम) ।. Here स्वमतेन भेदकुशलोऽस्त्वेष is an intercipient sentence (गर्भवाक्य). Such a construction is disallowed in works on poetics; for it involves गर्भितत्व दोष. So the reading is not acceptable. The figure of speech is असंगति and the metre शार्दूलविक्रीडित.

17

३।२४। कष्टं खलु सेवा॰। 'Woe to servitude;' compare अ॰शा॰ ।६। कष्टं खलु ~~न~~पत्यता ।.

भेतव्यं नृपतेस्॰। 'One has to dread (the displeasure of) the king, his ministers, his favourites, and other companions of pleasure in the Palace that are in the good graces of the king. The life of degrading servitude of a man toiling humbly for a morsel of food with euphemistic phrases and upturned eyes is rightly regarded by the wise as a canine mode of living.' उन्मुखदर्शन and अपलपन express deference and flattery. With अपलपन compare Guj. अलावडुं. It is the same as अपलाप, for which see मे॰को॰। अपलापः प्रेम्ण्यपह्नवे ।. The author means that a servant approaches his master with flattering expressions and looks of deference just as a dog does, fondly whining and respectfully looking up into the face, and all that for a morsel of food. As to calling सेवा by the appellation of श्ववृत्ति see म॰स्मृ॰।४।६। सेवा श्ववृत्तिराख्याता । and the comment of Kullukabhatta thereon सेवा तु दीनदृष्टिमुखदर्शन स्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगाच्छुन इव वृत्तिरतः श्ववृत्तिरुक्ता ।. Amara gives श्ववृत्ति as a synonym of सेवा. The stanza is intended to show how much the speaker dreads the wrath of the king on one hand and the displeasure of the minister on the other. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

अहो राजाधिराज॰। 'I marvel at the wealth of

the minister of the king of kings.' This is said not in a spirit of irony but of admiration and reverence.

उपलशकलमेतद्॰। 'Here is a bit of a stone to pound cow-dung cakes; here is a stack of *kuśa* grass brought by disciples; and here are sacrificial sticks drying in the sun on the (lower) end of the roof of the shed having mouldering walls, which bends under the load.' Cow-dung cakes, *kuśa* grass and sacrificial sticks mark out Châṇakya for a Śrotriya. In confirmation of this see का॰नी॰सा॰१।२।३।. The word गोमय usually signifies cow-dung. It is here used for dried cow-dung (करीष) or dry cow-dung cakes (गोमयपिण्ड). Compare हृ॰च॰।पृ. ४९—५०। शुचिशिष्यशतानीयमानहरितकुशपूलीपलाशसमिन्धि इन्धनगोमयपिण्डकूटसंकटानी.......साक्षात्त्रयीतपोवनानीव...बान्धवानां ...भवनानि...।. The figure of speech is स्वभावोक्ति, and the metre मालिनी.

तत् स्थाने खलुस्य॰। 'So it is right that King Chandragupta is (simply) *Vṛishala* to him.' That is, he can well afford to address King Chandragupta with the appellation of *Vṛishala*. The manuscripts A·P·M·R·J·F· have वृषलोयश्चन्द्रगुप्तः. This reading fails to mark out sharply the contrast intended by the speaker. It is also grammatically faulty. The collocation of देवः and वृषलः in the present edition is very telling. While others glorified Chandragupta with high-sound-

ing titles of royalty, Chânakya simply called him *Vrishala* 'the low born' that he was.

स्तुवन्त्यश्रान्तास्याः०। 'Even truthful persons humbly extol the king with false panegyries with untired vocal organs. This may be all due to the hold (lit. power) of desire. Otherwise the ruler is as much an object of disregard (तिरस्कार) as a blade of grass to those who are free from desire.' For भूत in the sense of 'true, right' see अ·को·. All but S·B·N· have स्तुवन्ति श्रान्तास्याः which means 'praise to the wearying of their vocal organs' *i.e.* tire themselves out with praising. The reading प्रवादैः is taken from M·R·. But the substitution of गुण for गुणैः is conjectural. Taken in connection with the preceding sentence in prose the stanza illustrates the figure अर्थान्तरन्यास. The metre is शिखरिणी.

यो नन्दमौर्यनृपयोः०। 'Causing the fall of King Nanda and the rise of King Chandragupta at the same time, and encircling (lit. going round) the earth with his splendour, he surpasses the splendour of the thousand-rayed god Sun that gives cold and heat by turns and reaches only half the globe (lit. reaches not everywhere).' धामन् means a ray of light as well as splendour. अतिशाययति, like आदेशय of मु·रा· ।३।३।, is an instance of स्वार्थे णिच्. From it comes अतिशायन employed by Pâṇini and Bhavabhûti and अतिशायनी used by

Mâgha. By a reverse process a primitive form is sometimes used in the causal sense ; see Mallinâtha on भट्टि॰ ।३।४७।, उज्जिहान: उद्गमयन् ।णिजर्थगर्भो निर्देशः।. The phrase लोकं परिभूय means भूगोलमाक्रम्य. The comparison instituted between Châṇakya and the Sun by the expressions नन्दमौर्यनृपयोरविभिन्नकालमस्तोदयौ प्रतिदिशन् and पर्यायपातितहिमोष्णम् is बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न (resting on correspondence). The reader will note the antithesis of परिभूय लोकम् and असर्वगामि and of अविभिन्नकालम् and पर्याय. In this stanza the attributes which properly belong to धाम्ना are transferred to यः. If we strictly observe the canons of rhetoric, we ought to read ॰परिभूतलोकेनास्तोदयौ प्रदिशताप्रतिभिन्नकालम् ।. There is a fusion (संकर) of the figures यथासंख्य and व्यतिरेक. The author of अ॰कौ॰ remarks hereon as follows :–अत्र चाणक्यतेजस उत्कर्षहेतुर्युगपत्प्रभविष्णुत्वं सूर्यतेजोपकर्षहेतुश्च क्रमसामर्थ्यमुभयमुक्तम् । असर्वगामीत्यपकर्षहेतु: सर्वगत्वमुत्कर्षहेतुश्चेत्युभयमुक्तमिति उभयत्र हेतुद्वयोक्त्या विशेषः। अतिशाययतीत्याक्षिप्तमौपम्यम् ।. The reading अदिशदप्रतिभिन्नकालम् of the majority is to be rejected because of its bad syntax. The metre of the stanza is वसन्ततिलक.

३।२६। **आर्य प्रणतिसंभ्रमो॰।** This grandiloquent speech of the Kanchukin is illustrative of the euphemisms mentioned in a previous stanza. अकृतक्रियान्तरायम् is evidently a flattering invention of the speaker himself. The insertion of अकृतकृत्यान्तरायम् in मु॰रा॰। ३।२१। by A॰P॰ is to be attributed to ignorance.

३।३२। प्रद्वेषपक्षपातः= a feeling (lit· bias, leaning) of enmity; compare भक्तिपक्षपातः । मु·रा·।४।४७। and स्नेहपक्षपातिन् । वे·सं·।६। पं·१६२–१६३।

३।३७। नन्देर्विमुक्तमन ०। ' I have dethroned the Nandas who disregarded kingly qualities, have enthroned the Vrishala who is the best of kiags, and have secured for the throne a worthy ruler. These noble deeds (lit· good results) contribute to my supreme satisfaction. Graheśvara interprets गुण by व्यापार; compare अ·शा· ।६। श्लो·४।. The denominative verb प्रगुणय means to multiply, intensify, contribute to. All but B·N· have अनपेक्षितराजराजैः, which Ḍhunḍhirâja renders by तृणीकृतकुबेरैः. Graheśvara agrees with the reading given in the text. The variant प्रीतित्रयम् of E· signifies the three-fold satisfaction of having punished the enemy, rewarded the protege and blessed the kingdom whith a worthy ruler. Graheśvara appears to read प्रीति त्रयः with S· . There is a fusion (संकर) of the figures समुच्चय and परिकर. The metre of the stanza is वसन्ततिलक.

३।३९। आ शैलेन्द्राच्छिला०। 'May the interstices of the toes of your feet be ever filled up with the light (lit· rays) of the crest-jewels of hundreds of kings of the land from the Lord of Mountains cooled by the showers of the sprays of the Heavenly River tumbling over rocks to the shores of the Southern Ocean lit up with the lustre of gems of

varied hues, ceaselessly pouring in and bowing low in awe.' आगत्यागत्य—The repetition shows नित्यत्व; see पा·व्या· ।८।१।४। नित्यवीप्सयोः ।. The particle आ denotes अभिविधि in the first and मर्यादा in the second instance; see पा·व्या·।२।१।१३। आङ्मर्यादाभिविध्योः।. The compound नैकरागस्फुरितमणिरुच् should be dissolved as follows :—नैके रागा यत्र यथा स्यात्तथा नैकरागम् । नैकरागं स्फुरिता मणिरुचः यस्मिंस्तन्नैकरागस्फुरितमणिरुक्. The metre of the stanza is स्रग्धरा.

३।४७। **यद्येवं तर्हि वि०।** 'If it be so, then the disciple should by all means bow to (lit· obey) the wishes of the preceptor who is to be approached with respectful representations.' The plural form विज्ञापनीयानाम् contrasting with शिष्येण in the singular, indicates the dignity and importance which the speaker arrogates to himself.

३।४८। **अस्ति नः प्रश्नावकाशः।** 'There is room for our question'.

३।४९। **सम्यग् गृहीतवानसि०।** 'You have well perceived.'

३।५०। **अत एव शुश्रूषा मां०।** 'For this very reason a desire to hear it urges me to put this question (lit· makes me speak).' While Chandragupta shows due deference to Châṇakya, the bearing of the latter is characterized by overweening pride and arrogance.

३।५१। **वृषल इह खल्वर्थशास्त्र०।** Chaṇakya not only withholds the explanation demanded by Chandragupta,

but he actually cuts him with a direct insult. Translate the passage as follows:—'Vṛishala! Writers on Politics describe three forms of administration in this world:—that dependent (solely) on the king, *i.e.* autocratic administration, that dependent (solely) on the minister, *i.e.* ministerial administration, and that dependent on the two together, *i.e.* joint administration. Now the administration under you is a ministerial one (that is to say, it is carried on solely by the minister). So what have you to do with inquiring into motives of action? We are to attend (lit. shall attend) to it ourself.' सिद्धि means the execution of the business of the state, hence administration. The term occurs in शि·व· । २।२६।. अभियुक्त--diligent, attentive. The text follows E·G·. After वृषल in the beginning of the speech the majority add श्रूयताम् and R· superadds अवधार्यतां च. These seem to have got into the text from मु· रा· ।३।७५,८१।. At the close S· reads यतो वयमत्राभियुक्ता एव स्मः । and M·R· have यतो वयमेवात्र नियुक्ता वेदिष्यामः ।, which respectively mean 'For we do indeed mind these things' and 'For we ourself have to know (lit. shall know) it, that being our office.' The manuscripts A·P·J·F· read यतो वयमेवात्र नियुक्ता वत्स्यामः । which means 'For we ourself are to act (lit. shall act) in this matter, that being our office.' It must be confessed, however, that this use of वृत् is unusual. The copies B·N· substitute

वेत्स्यामः for वत्स्यामः in the reading of A·P·J·F· , which is grammatically wrong.

३।†५२। **नेपथ्ये वैतालिकौ०।** These rhapsodists are not the paid panegyrists of the royal household, but bards at large living on the bounty of kings; see उ·रा·च· । प्रस्तावना ॥ सूत्र० ॥ एहि । राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनोपतिष्ठावः ॥ नटः ॥ तेन हि निरूपयतु सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिं भावः ॥. The bestowal of the largess mentioned in मु·रा· ।३।५५। is otherwise not easily and naturally explainable. The Vaitâlikas of the play resemble Bhâṭs and Châraṇs of modern times.

३।५२। **आकाशं काश०।** 'May the person of Śiva ward off your trouble!—that person of superb beauty (अपूर्वा), which makes the sky white with ashes, silvers over the gray skin of the elephant-shaped giant with the rays of the moon, wears a snowy wreath of skulls and beams bright with laughter, resembling thereby the Śarad season which makes the sky white with the splendour of *kâśa* flowers, silvers over the gray clouds with the rays of the moon, wears a snowy wreath of *kumuda* flowers and shines bright with *râjahamsa* birds.' The ashes that whiten the sky are those blown about from the matted hair of Śiva. ऐभी कृत्ति is the skin of Gajâsura slain by the god, with which he clothes himself. It is silvered over by the rays of the

18

crescent moon on the head, just as gray clouds are silvered over by the rays of the autumnal moon. The white lustre of the teeth fringed with the red hue of the lips is appropriately compared to the appearance of flamingoes with white trunks, red bills and red legs. Skulls are likened to full blown *kumuda* flowers for whiteness and rotundity. The *kâśa* grass ' grows from ten to fifteen feet high, and the base of the flower is surrounded with an immense quantity of bright silver-coloured wool which whitens all the fields. '* For the comparison of कपाल and कुमुद see किरा·।१२।२४।. The term अभिभवता, like जयति and others given by Daṇḍin in काव्या·।२।५९,६५।, is meant to imply सादृश्य (similarity). क्लिश्नती comes from क्लिश् P· 9, to hurt, impair, discolour; and means ' discolouring, whitening. ' The word recurs in मु·रा· ।५।१६४।. In the word क्लेश there lurks an allusion to the sham dispute between the king and the minister which is mistaken by all for a real one. The words तनुः and शरद् in the last line of the stanza have interchanged places. Whether the double displacement is to be attributed to the mystifying caprice of the author or to the blundering ignorance of copyists, it is difficult to say with certainty.

---

* The portion in inverted commas is taken from H. H. Wilson's Hindu Theatre II.

But if one is to judge from analogy, the presumption is that it is a case of clerical error. The transposition is similar to that found in प्र॰रा॰ ।६।३०।. The verse runs as follows :–सरसमधुरकाकुस्वीकृता कापि रेखा ।. This is altogether meaningless. Nothing can be made out of the line as it stands. If काकु and रेखा be made to interchange places, the line would read सरसमधुररेखा स्वीकृता कापि काकुः । which is plain enough. In the same way the last line of the stanza under comment may with advantage be read as follows :—हासश्रीराजहंसा हरतु शरदिव क्लेशमैशी तनुर्वः ॥. This adds much to the perspicuity of the stanza. The figure of speech is उपमा and the metre स्रग्धरा.

This stanza has the misfortune of being misconstrued and misinterpreted by editors and commentators. In it the panegyrist invokes the protection of the god Śiva as he does that of Vishṇu in the next stanza, referring directly to the prevailing Śarad season by way of simile in the one and alluding to it indirectly through the event of the wakening of Vishṇu in the other. This is clear enough from the next but one speech of Chaṇakya, प्रथमं तावद्विशिष्टदेवतास्तुतिरूपेण प्रवृत्तशरद्गुणप्रख्यापनम् ।. The invocation to Vishṇu in the sequel itself indicates that the stanza under notice appeals to Śiva for protection, Hari and Hara being the tutelary gods of the patron of

the poet. In spite of this the stanza has been misunderstood owing to the puzzle in the last line. The transposition of तनु: and शरद् has misled persons to regard शरद् to be the deity (!) invoked for protection. Had it been so, the poet would have written प्रथमं तावच्छरद्विष्णुस्तुतिरूपेणाशीर्वचनम् in the next speech. Apart from this it is utterly impossible to construe rationally the attributes भस्मना शुक्लयन्ती &c, with reference to शरद्, if the stanza be referred to the deified Śarad season.

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा०। 'May the eyes, looking somewhat obliquely, of Hari who, with yawning and with stretching of his limbs, seems desirous of leaving the broad couch formed of the body of Śesha with circles of hoods for pillows, ever protect you,–those eyes of Hari which are dim on account of recent opening, which for a moment turn away from the light of jewel–lamps, which are slow in performing their visual functions, which are moist with drops of water, and which are very red in consequence of the cessation of sleep. This stanza is quoted in न·कं· with the following note :—अत्र दृष्टेः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मतादिभिः प्रबोधो नाद्यापि निष्पद्यत इति प्रतीयते।. Vâgbhaṭṭa on the other hand cites it in his Kâvyânuśâsana as an instance of भाव-शान्ति ; and this view is the right one. The stanza describes what is technically called आकेकरा दृष्टि. The term आकेकर is derived from केकर squinting. Bharata describes आकेकरा दृष्टि as fol-

lows :– आकुञ्चितपुटापाङ्गा संगतार्धनिमेषिणी । मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥ भ·ना·शा·।८।७६।; see also Mallinâtha on किरा० ।८।५३।, quoting नृत्यविलास as under:– दृष्टिराकेकरा किंचित् स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्धपुटालोके ताराव्यावर्तनोत्तरा ॥. Its action is thus defined: आकेकरा दुरालोके विच्छेदप्रेक्षितेषु च । भ·ना·शा· ।८।८८।. See also सं·र· ।७।४२३।. Since the term आकेकर itself signifies looking somewhat obliquely, जिह्म is rendered by dim, weak; see मे·को· and compare किरा·।१७।२। विजिह्मः।, नागा·५।६३। व्याजिह्मरत्नत्विषः । and किरा० ।१।४६। दीप्तिसंहारजिह्मम् ।. By रत्नदीप the poet means the jewels on the hoods of the Lord of Serpents shining like lamps. The text reads नागाङ्गम् on the authority of E· preferring it to नागाङ्कम् which is the reading of the other copies, because it is the body of Śesha that forms the couch of Hari, the hoods serving for pillows. नागाङ्गं शयनम् is equivalent to नागशयनम्; compare सिंहाङ्गासन of मु·रा·।३।१।. गुर्वी signifies heavy, dull, slow. अभिताम्रा is convertible with अतिताम्रा of स·कं· ; see किरा·।१०।४२।. The figure of speech is स्वभावोक्ति, and the metre स्रग्धरा.

३।५३। **सत्त्वोत्कर्षस्य धात्रा०।** 'Just as lions, whom the Creator has made the store-houses as it were of superior energy, who by their prowess vanquish high spirited elephants leading herds of wild elephants and who manifest a high sense of self-respect, do not brook the breaking of their jaw-bones on any account; so, too, eminent (केऽपि)

universal Sovereigns like you, you best of men, whom the Creator has made the storehouses as it were of superior energy, who by their prowess vanquish haughty chiefs commanding trains of war-elephants, and who manifest a high sense of self-respect, do not on any account brook the infringement of their orders. Compare आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणामशस्त्रो वध उच्यते ।. The word सत्त्व means that energy which never flags but carries every thing before it; see उ·नि· on का·नी·सा· ।१।१५। सत्त्वं प्रारब्धनिर्वहणाख्यम् ।. Mallinâtha renders it by उत्साह; see घं·प· on किरा· ।१७।१५।. The term मदसलिलमुच् literally means running over with the flow of pride, that is, haughty as applied to chiefs, and running over with the flow of ichoral exudation, that is, high spirited as applied to elephants. ईश्वर signifies a lord, a leader. मानलेप means pride of one's dignity, that is to say, an overweening regard or a high sense of self-respect. Bhânuji Dîkshita in his commentary on अ·को· derives सार्वभौम as follows:- (सार्वभौमः) सर्वभूमेरीश्वरः । तस्येश्वरः (पा·व्या· ।५।१।४२।) इत्यण् । अनुशतिकादिः (पा·व्या· । ७।३।२०) ।. The panegyrist Stanakalaśa, who is a friend and agent of Râkshasa, recites this stanza and its sequel to incite Chandragupta against Châṇakya. The figure of speech is उपमा, and the metre स्रग्धरा.

भूषणाद्युपभोगेन०। 'It is not the wearing (lit. use) of ornaments &c., which makes a ruler. He

alone, like you, whose commands are not disobeyed by others is said to be a ruler.' Compare भ·नी·श· । १०३ । राज्यं किमाज्ञाफलम् । and the sûtra आज्ञाफलमैश्वर्यम् of Châṇakya. The first quarter refers to the practice enjoined on Kings to appear in public in full regal state every day; see रामा· । २।१००।५१। कच्चिद् दर्शयसे नित्यं मानुषाणां विभूषितम् । उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र महापथे ॥. The word प्रभु is derived from प्र+भू P. 1 to have a control over, to rule. The stanza is quoted as from मु·रा· in उ·नि· on का·नी·सा·। ८।८३। to serve as an instance of प्रायोगिकवचस्. The metre is अनुष्टुभ्.

३।५४। **प्रथमं तावद्धि०।** Śiva and Vishṇu are the highest (विशिष्ट) gods of the Hindu Pantheon. The Maukharis worshipped in the form of Harihara, the two in one. प्रवृत्तशरद्गुणप्रख्यापनम्=a description of the Śarad season that has set in. The text leaves out आशीर्वचनम् read by the majority after प्रख्यापनम् on the authority of A·P·.

आः ज्ञातम् । राक्षसस्य०। On the discovery see का·नी·सा· ।१३।४१। येन प्रकारेण परानुपेयात् परापरज्ञश्च समृद्धिहेतोः । तमात्मनि स्वस्थमतिस्तु तज्ज्ञैर्नियुज्यमानं हि परेण विद्यात् ॥. Though there is no stage-direction to indicate it, what follows is an apostrophe to Râkshasa.

३।५९। **स्वयमनभियुक्तानां०।** 'These evils are the lot of those kings that do not personally attend to business'

३।६०। **एते स्वकर्मण्यभि०** । The functions of the king are described at full length in का·नी·सा· ।१३।४१-५८। The

following verses are a quotation from it:–प्रजाप्रध्यक्ष-सेनानां मन्त्र्यमात्यपुरोधसाम् । सम्यक् प्रचारविज्ञानं दुष्टानां चावरोपणम् ॥ भृताभृतपरिज्ञानं कृताकृतपरीक्षणम् । तुष्टातुष्टविचारश्च सर्वेषामनुजीविनाम् ॥......इति वृत्तं महीपतेः ।.

३।६१। **वयमपि स्वकर्म॰ ।** The functions of the minister are thus defined in का॰नी॰सा॰ ।१३।२३-२४। मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमायतिः । आयव्ययौ दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनम् ॥ व्यसनस्य प्रतीकारो राजराज्याभिरक्षणम् । इत्यमात्यस्य कर्मेदम् ।.

३।६४। **प्रथमं तावन्ममा॰ ।** 'There is the very best of reasons, namely, that my command must prevail.' प्रथम denotes eminence and not number in this passage; see मे॰को॰ and compare द॰कु॰च॰।पृ॰१३३।पं॰९। प्रथमसुहृन्मलयमारुतः ।, मालवि॰।१।४०। प्रथमः कल्पः ।; see also मे॰दू॰ ।१।२। आषाढस्य प्रथमदिवसे which should be taken to mean आषाढस्य शयन्येकादशीनामके प्रधानवासरे in conformity with what is said in मे॰दू॰ ।१।१। and मे॰दू॰२। ४९।. It qualifies प्रयोजनम् understood. आज्ञाव्याघात is a तत्पुरुष compound made up of आज्ञा and अव्याघात. It is to be differently construed in the next speech. Châṇakya means by it आज्ञायाः व्याघातः. The employment of the identical terms प्रथमम् and आज्ञाव्याघातः gives to the speeches a peculiar force of expression, which the variants fail to do.

३।६५। **अम्भोधीनां तमाल॰।** 'The fact that your command which is received with bent heads like a garland of fresh flowers by hundreds of kings down to the shores of the four oceans which are skirted by forests dark with sprouts of *tamâla* trees and

the waters of which are agitated by restlessly moving sea-monsters, bears a check from me only, proclaims to the world that in you authority is adorned with humility.' The stanza is quoted in अ·कौ· as an instance of the figure व्याघात with the following explanatory note:—अत्र चन्द्रगुप्तेनाशक्तिव्यञ्जकतया स्वाज्ञाभङ्गो दोषत्वेन प्रागुक्तः। स एवात्र चाणक्येन विनयव्यञ्जकतया गुणत्वेनोक्तः ।. The metre of the stanza is स्रग्धरा.

३।६९। **लेख्यपत्रम्**—a document, memorandum. Before this the manuscripts A·P·M·R· add इतोऽपरागादपक्रम्य (वध्य R·) मलयकेतुमाश्रितानाम्. The other group discards these words. They form an integral and essential part of the memorandum of मु·रा· ।३।७३।. Here, however, they have apparently no special significance.

३।७३। **स्वस्ति सुगृहीत॰** । All the manuscripts except G·E· conclude the memorandum with the words एते वयं देवस्य कार्येऽवहिताः स्म इति. These additional words would make it a confidential and secret communication from Bhadrabhaṭa and his comrades, who had feigned disaffection and gone over to Malayaketu. Such an important political paper could never have been entrusted by Châṇakya to the keeping of Achala. It was not his policy to divulge his secrets to his agents, much less to his scribes and secretaries. Even his friend Induśarman *alias* Jîvasiddhi was not made privy to the secret of the

real character of these deserters. Bearing these facts in mind, I conclude that the postscript is a later interpolation. There is happily the testimony of G· to support this view. Purged of the interpolation, the document is a memorandum of Châṇakya giving the names of those that had gone over to the enemy. It was meant to confirm the report of their disaffection. Had it been a confidential letter containing important state secrets, it should have been carefully sealed and secured. The additional words are on these grounds left out. The copies omit the word अपरागात् in the beginning. It has been supplied from the text of R· of मु·रा·३·६९. It forms an important and integral part of a document purporting to corroborate the report of disaffection. गजाध्यक्ष is thus described by Pâlakâpya:– गजाध्यक्षोऽतिमतिमान् शरण्यः सुजितेन्द्रियः। विनीतः सत्यसंधश्च वयस्थः प्रतिपत्तिमान् ॥ पा· का· ।१।५.५९। and again अध्यक्षाणां वशे नागा भिषजां च विशेषतः। भोजनस्थानशयननिर्वाणगमनादिषु ॥ द्रष्टव्याः सह वैद्येन शश्वत्तेऽपि वारणाः॥ यस्य यत्करणीयं तु तन्निवेद्य महीपते। गजाध्यक्षेण तु पुनः कार्यं च भिषजा सह॥ पा·का·।१।५।४४–४५।. See also अ· पु·।२२०। ६–७। गजाध्यक्षोऽथ हस्तिवित्। हयाध्यक्षो हयादिवित् ।. The term महाप्रतीहार means the high chamberlain. स्वजनगन्धी (स्वजनस्य गन्धो गर्वोऽस्यास्तीति)·proud of his kinship, a proud relative; for गन्ध in the sense of गर्व see मे·को· . Prof. Târânâtha takes गन्ध to mean लव and interprets स्वजनगन्धी by अर्थोनकुटज्ञातिः. But the re-

moteness of relationship would be diminishing the influence of Balagupta over Chandragupta. For this reason the reading स्वजनसंबन्धी also of A·P·M·R·J·F·S·E· has been rejected. कुमारसेवकः is explained by भृप· and प·चं· on द·कु·च·। पृ· २१७। पं· ४। to mean कुमारावस्थायाः प्रभृति सेवकः ।. The epithet क्षत्रगणमुख्य signifies the head of the *kshatriya* corps. Though no longer ruling the country, these martial people were highly respected and esteemed by the new race of kings on account of their nobility of birth and personal valour. They formed the pick of standing armies; see का·नी·सा·। ४।६।७। अद्वैवक्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदां मतः ।.

३।७४। **अथैतेषामपराग॰** । 'Well, I want to know the causes of their disaffection.' Chânakya was going to give the reason of prohibiting the Kaumudî festival. But the king stops him, and calls upon him to explain the causes of the disaffection of Bhadrabhaṭa and his companions.

३।७५। **अत्र यावेतौ॰** । Of the fugitives Bhadrabhaṭa and Purushadatta are represented to be कुद्रकृत्यौ, Dingarâta and Balagupta लुब्धकृत्यौ, Râjasena and Bhâgurâyaṇa भीतकृत्यौ and Rohitâksha and Vijayavarman अवमानितकृत्यौ; see the note on मु·रा·।१।२२। under the term परकृत्योपजापार्थम् ०।. स्त्रीमद्यमृगयाशीलौ=addicted to wine, woman and sylvan sport. अनभियुक्त=inattentive; **स्वजीवनमात्रेण स्थापितौ॰।** 'I merely allowed them their annuities.' On the impropriety of

जीवनलोप or वृत्तिलोप see का॰नी॰सा॰।५।३५। काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत्। एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः॥. पुनस्तच्छेदशङ्कया=through fear of being despoiled of it. उत्पाद्य =having made a false representation. स्वदोषाशङ्कया =through apprehensions caused by his own guilty conscience (lit. guilt). कृतज्ञतामनुवर्तमानेन=acting up to his sense of gratitude, out of gratitude. After this s·E· add पैतृकं च परिचयं ज्ञात्वा which deserves to be noticed. The copies B·N·G· add only पैतृकं च परिचयम् which has to be construed with the preceding अनुवर्तमानेन by the काकाक्षिगोलक maxim. आत्मनोऽनन्तरम् close to him, about his person.

३।७३। **क्षिप्रमेव कस्मा॰ ।** ' Why did you not take proper measures against them without loss of time ?' प्रतिविधास्यते is rendered by प्रतीकार कारयते in Viraràghava's commentary on म॰वी॰च॰ ।२।.

३।७८। **किमकौशला॰ ।** ' Was it through incompetence or through political reasons ? '

३।८१। **श्रूयतामवधार्यतां च॰।** Chàṇakya employs the phraseology of the class-room even in the council hall of the king. अनुग्रह=favour, indulgence. निग्रह=punishment. By व्यसन the author means wine, woman and sylvan sport ; see नी॰वा॰ । व्यसनसमुद्देशः; see also का॰नी॰सा॰ ।१३।६१. **हस्त्यश्वमवस्तादयेत्॰।** Pàlakàpya writes as follows on bad supervision of war-elephants :—

यत्र नागास्त्वकुशलैर्भ्रम्यन्ते गजचिन्तकैः । नित्यं क्रुद्धैर्व्यसनिभिर्लुब्धैर्बुद्धिबाह्यकृतैः ॥ गजकर्मस्वकुशलैर्मानिपालैर्विरोधिभिः । प्रमादकृद्भिः पि-

शुनैरसंबद्धप्रलापिभिः॥ तस्य राज्ञः क्षयं यान्ति गजाः सपरिवारकाः। असम्यक् पाल्यमानास्तु क्षुद्रन्धवधपीडिताः ॥ पा·क· ।१।५।५८-६०।. **राज्यस्य मूलम्**=the basis of sovereignty, the main stay of the empire ; see. नी·वा· । बलसमु० । बलेषु हस्तिनः प्रधानमङ्गम् । अश्वबलं (च) सैन्यस्य जङ्गमः प्राकारः ।; see also का·नी·सा·। १५। १०,१२। गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु राज्यं निबद्धं पृथिवीपतीनाम् ॥ जले स्थले च द्रुमसंकटे च साधारणे वा विषमे समेऽपि । प्राकारहर्म्यादिविदारणे च ध्रुवं जयो नागवतां बलानाम् ॥, and यश० ।२। श्लो. २०८ । कुलाचलकुचाम्भोधिनितम्बा वाहिनीभुजा । धरा पुरानना स्त्रीव तस्य यस्य तुरङ्गमाः ॥. See again का·नी·सा· ।१९।६२। and यश०।२। श्लो.२०५।. By उत्तरः is meant निग्रहपक्षः. With परिहृत एव ends the second digression stating why the flight of the malcontents was connived at. तदेवमनु०- Here Châṇakya comes to the point and gives the reason of countermanding the celebration of the Kaumudî festival, namely the threatened invasion of the Magadhas by Malayaketu. For this राष्ट्रव्यसन see का·नी·सा· ।१३।. Against the invasion by the enemy Châṇakya apparently proposes the policy of आसन, and insists on repairing the fortifications to avoid दुर्गव्यसन, for which see का·नी·सा· ।१३।. The manuscript s· reads तदेवमनुगृहीतास्मत्कृत्यपक्षो &c., which is worth noticing. व्यायाम = action, military operations.

३।८४। **कस्मादपक्राम०**। The king accuses the minister of negligence in letting Malayaketu and Râkshasa escape though they were both in his power. The

latter refutes the charge by saying that it was wilful connivance, not negligence. उपेक्षा (=not noticing, connivance) is one of the courses of action (उपाय), for which the reader is referred to the note on मु·रा· ।१।१। under गुणवत्युपाय०।

३।८५। अनुपेक्षणे०। 'Not to connive at his flight meant two courses, namely, to punish him or to give him half the kingdom promised (to Parvataka). Had we punished him, that would have been giving our sign manual to the (deed of) ingratitude of having ourselves murdered Parvataka. Had we given him half the kingdom, even that would have been (looked upon as) only wiping away (the stain of) ingratitude in connection with the murder of Parvataka. For these reasons we connived at the escape of Malayaketu.' The locative पर्वतकविनाशे denotes विषय. Prince Malayaketu was secretly told by Bhâgurâyaṇa that his father was ungratefully murdered by Châṇakya and he implicitly believed him; for he knew him to be an intimate friend of his father, king Parvataka. Under the circumstances the use of force or violence was sure to be regarded by him as a further proof of the perfidy of Châṇakya unto his family. Even the generous bestowal of Parvataka's portion of the conquered territories on him was certainly liable to be viewed by him as a wicked device of Châṇakya to wipe away the stain of ingratitude of having murdered Parvataka.

who was thought to be too powerful a rival of his protege Chandragupta. The question of निग्रह and अनुग्रह is here dealt with from the point of view of Prince Malayaketu. Measures of निग्रह and अनुग्रह were equally unavailing in the case of one who already suspected Chânkaya to be the author of the murder of his father; nay worse than that they were even harmful, in as much as they were calculated to confirm his suspicions by being interpreted in a wrong light. The only course then left was that of उपेक्षा. The text follows M·R·F· . The majority reads the latter part of the speech as follows:—प्रतिश्रुतराज्यार्धप्रतिपादनेऽपि पर्वतकविनाशः केवलं कृतघ्नतामात्रफलः स्यात् । . Now this implies an admission on the part of Chânakya of having himself murdered Parvataka. Such a thing is quite out of question. Chânakya is the last person to confess his hand in that act of perfidy in the hearing of Stanakalaśa which he had been at pains to shove away on the devoted head of his adversary. The reading is on that account rejected. हस्त in the sense of handwriting or signature should be distinguished from the same in the sense of supporting by the hand, *i.e.* support. The former is an abbreviation of हस्ताक्षर, while the latter is related to हस्तावलम्ब; see the subscriptions of the copperplates of Dhruvasena of Valabhi, of

Vâkpatirâja of Ujjayini &c.; see also र·वं·।७।१७, मे·दू·।१।६०, वे·सं·।२।श्लो·२१। and रत्ना·।१। श्लो·६।·

३।८७। **राक्षसोऽपि स्वामिनि०** । ' As to Râkshasa, he was very much loved by the people attached to Nanda on account of his steady loyalty to their (late) Sovereign; for they knew his good qualities (lit. character) as they had been long together. He had a resourceful brain and a valiant heart. He commanded a large following of friends and possessed (immense) treasure. So with the notion that if he remained here in the city itself, he would cause serious disturbance within, whereas if he drew away he would cause disturbance without, but that it would not be difficult to subdue him in the latter case, we connived at his escape.' The passage sets forth the three-fold forces of the dynamics of politics at the command of Râkshasa. The possession of men (सहायसंपद्) and means (कोश) bespeaks his प्रभुशक्ति; and his political genius (प्रज्ञा) and valour (पुरुषकार) betoken his मन्त्रशक्ति and उत्साहशक्ति: see अ·को·। स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् । and Mallinâtha on शि·व· ।१२। ७६। प्रज्ञोत्साहौ मन्त्रोत्साहशक्ती : see also का·नी·सा· ।१६।३२। मन्त्रस्य शक्तिं सुनयप्रचारं सुकोशदण्डौ प्रभुशक्तिमाहुः । उत्साहशक्तिं बलवद्विचेष्टां त्रिशक्तियुक्तो भवतीह जेता ॥. The word विश्वास, like its synonym विश्रम्भ signifies attachment, love (प्रणय); so विश्वास्य means *loved*. On अन्तःकोप and बाह्यकोप see का·नी·सा· ।१५।१९-२१। On the greater danger

of अन्तःकोप see किरा·।२।५१। अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः।. The term अन्तर्नगर as opposed to शाखानगर signifies the inner or central part of the city. It occurs also in मा·मा·।४।पं·२८।. Compare अन्तःसभा in शि·व·।२।७।. The copies insert च after वासात्. That would detach सुचिरमेकत्र वासात् from शीलज्ञानाम् and connect it with अत्यन्तविश्वास्यः on which depends स्वामिनि स्थिरानुरागित्वात्. But शीलज्ञानाम् without the causal complement सुचिरमेकत्र वासात् has an air of incompleteness about it. The faith of the partisans of Nanda in the unswerving loyalty of Râkshasa to their late Sovereign was derived from personal experience. Their acquaintance extended over a broad belt of time when Râkshasa was at the helm of the state under King Nanda. He had lived and moved among them, and they knew him intimately. They were his शीलज्ञ by virtue of their long एकत्र वास. The insertion of the particle च after वासात् interferes with this natural interdependence of सुचिरमेकत्र वासात् and शीलज्ञानाम्. It is as inappropriate and misleading here as in मु·रा· ।१।८७। &c. On this account it is dropped on conjecture.

३।८९। **कथमनुपक्रान्तो०।** 'How could it be said that he was not so dealt with? As a matter of fact he was removed, like a shaft seated in the heart, by skilful operations'. The word उपाय in the language of politics denotes the seven statesmanly tactics enumerated in the

note on मु·रा· ।१।२। under गुणवत्युपाय०। The tactics here followed are the tactics of उपेक्षा. Cháṇakya had winked at the stay of Rákshasa in Pàṭaliputra after the city had been captured. He had overlooked the disturbance caused by him in the proclamation of Chandragupta's victory. He had also connived at his final departure from the city. The plural उपायैः refers to these repeated operations of उपेक्षा. The meaning of the term उपाय in relation to हृदयेशय शङ्कु is surgical operations. The future संवत्स्यति here shows improbability (अनवक्लृप्ति), as does स्खलिष्यति in मु·रा· ३।८।; see पा·व्या· ।३।३।१४५। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।. The variants हृदयशङ्कुः of s· and हृदयशल्यः of E· mean the same thing as हृदयेशयः शङ्कुः in the text. The present edition leaves out दूरीकरणस्य चोक्तं प्रयोजनम् added at the end by B·E·N·G·, which have served as guides in this and the two preceding speeches. For there is nothing corresponding to it in the reading of the other group of manuscripts. The manuscripts A·P·M·R·J·F· leave out this speech and the one before this and conclude मु·रा·।३।८७। with the following words दूरीकृतस्तु चाणक्योपसर्पणमपि कथमप्युपायैर्मयाधिकृत्य शत्रुः हृदयस्थस्य एव हृदयेशयः शङ्कुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः ।. Here the particle एव is meaningless. Then again the compression of three speeches into one considerably impairs the

dramatic effect of the dialogue. It has been on that account rejected.

३।१०। कस्माद्विक्रम्य०। 'Why did you not capture him by force (lit. deeds of valour)?

३।११। राक्षसः खल्वसौ। 'He is the redoubtable Râkshasa;' compare म·वी·च·।२। अहो किमुच्यते। जामदग्न्यः खल्वयम्।.

स हि भृशमभि०। 'Should he, pressed hard, perish (in the fight), you would, O Vṛishala, lose in that case a man of such noble traits. Should he on the other hand cut down your best warriors, that too would be a hard thing indeed. For these reasons he, too, like a wild elephant, is a person to be subdued by (proper) courses of action.' These courses of action are illustrated in the schemes devised for the subjection of Râkshasa. The connivance at the flight of Râkshasa, the severance of the latter from Malayaketu, the hocus pocus of the decapitation of the hangmen for failure to execute Śakaṭadâsa, the sentencing of Chandanadâsa to impalement, the assumption of the character of executioners by Siddhârthaka and Samiddhârthaka, the offer of premiership to Râkshasa and the elevation of Chandanadâsa successively describe the courses of उपेक्षा, भेद, इन्द्रजाल, दण्ड, माया, साम and दान. The present अस्ति bears the sense of the potential. The particle अथ expresses पक्षान्तर. With बलमुख्य compare बलप्रधान। वे·सं·।३। पं·४६०।. For वनगज see the

note on मु·रा·।१।१६०। . The metre of the stanza is मालिनी.

३।१२। **न शक्नुमो०।** The text is based on B·N·, which read वयमार्यस्य वाचा वाचमतिशायितुं न शक्नुमः ।. The transposition of वाचम् and वाचा here is similar to that of जिदकासी and अहिआरी । in मु·रा·।२।१।, of किद and गुरु in वे·सं·। २। पं·३५१।, of लहु and ण्येव in वे·सं·।३।१८।, of तं and जधा in वि·शा· । पृ· ७५ । पं· ३ ।, of घृष्ट and गण्ड in मृच्छ·।१। पं·२५७। and of अहिअरणं and राअउलं in मृच्छ· ।६। प· ३२६।*. The emendation is conjectural. अतिशियतुम्=to overreach. सर्वथा=after all. प्रशस्यतरः=श्रेयान्.

३।१३। **मा तावत्०।**-do not say so; nonsense.

३।१४। **लब्धायां पुरि०** । ' He stayed in the city as long as he liked after it was taken, causing a lot of trouble to us. He caused obstruction by main force in the proclamation of victory by our armies &c . And with his vast grand statesmanly schemes he stupefied our understanding to such an extent that we mistrust even our trusted adherents. ' **कृत्वा पदं नो गले** literally means planting his foot over our throat, *i.e.* crushing us under the foot ; hence, causing a lot of trouble to us. It does not so much imply defiance as harassing. The figure of speech is समुच्चय, and the metre शार्दूलविक्रीडित.

* I propose to read किदगुरुपडिण्णाभरो धणंजओ and खणमेत्तं लहु ण्येव णस्सदि in वे·सं·, तं जधा in वि·शा· and प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वी and अहिअरणं राअउलं वा in मृच्छ· .

३।१५। एतत कृतं राक्षसेन ।-' And is it this that (you say) Râkshasa did ? The stage-direction विहस्य belongs to this part of the speech and the other, namely वृषल मया पुनर्ह्रतं०।. The two together form a single speech.

३।१८। अन्येनेदमनु०। Chandragupta provokingly denies to Chânakya the glory of having overthrown the Nandas. The demonstrative pronoun इदम् points to the overthrow. The text eliminates एव from this speech as it is not found in the corresponding passage of B·N· .

३।१९। हे मत्सरिन् आरुह्या०। ' You malicious detractor! Which other person publicly took the great and fearful vow of extirpating the whole race of the enemy in the act of which the knot of hair on the head was unloosened with fingers the fore parts of which were bent on account of the flashing of terrible rage, and slew those proud nine Nandas that possessed ninety-nine crores of gold coins, one after the other, like (so many) animals of sacrifice in the very sight of Râkshasa ? ' आरूढ literally means risen high; hence it here signifies terrible. विषमिताग्र is a *bahuvrîhi* compound. पर्यायभूता: is equal to क्रमप्राप्ता: (in succession). The reading पर्यायशूरा: of S·G· means निर्माणशूरा: (=valiant by nature, born heroes). Compare ह·च·।पृ·२३१।पं·३। दृश्यमानसकलप्राणिपर्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनां............वीक्षमाण: कटकं निर्जगाम ।. For the senses of पर्याय see Viśvaprakâśa, पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे।. It is hardly necessary

to point out that पश्यतो राक्षसस्य is अनादरार्थषष्ठी according to पा॰व्या॰।२।३।३८। षष्ठी चानादरे ।. In the third line of the stanza all the copies unanimously read नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वराः. But the Nandas were masters of ninety nine crores of gold coins, not of ninety nine hundreds of crores; see क॰ स॰सा॰ १ ४।९५। नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः । and बृ॰क॰मं॰ ।१।२।११३। एकोनं जातरूपस्य यस्य कोटिशतं गृहे ।; see also उ॰नि॰ on का॰नी॰सा॰।१।४। नन्दः नवनवतिकोटीश्वरः।. Even as a matter of compliment the epithet given to a powerful Crœsus is नवनवतिकोटीश्वर; see उ॰नि॰ on का॰नी॰सा॰ ।१३।११। द्रव्येण विजिगीषुर्नवनवतिकोटीश्वरः । त्वमपि तथैव ।. On this account I have taken the liberty to rectify the text by the conjectural emendation नव नवनवतिद्रव्यकोटीश्वराः. The metre of the stanza is स्रग्धरा.

गृध्रैराबद्धचक्रं०।' Lo! Those funeral fires of the Nandas, fed with copious streams of fat, which made all the quarters of the sky look cloudy, so to say, with smoke in the form of vultures moving in mid air (lit. sky) in swarms with outstretched steady wings, in a way to annihilate the light of the sun, and which caused the creatures of the cremation ground rejoice, are not even to this day put out of mind. ' चक्र means a circle, a swarm. आबद्धचक्रम् and ध्वस्तार्कभासम् are *aryayîbhâva* compounds modifying विचलितैः. By पितृवननिलयान् प्राणिनः are to be understood jackals,

vultures, carrion crows, wild dogs &c. ; see चं॰कौ॰ । ४ । श्लो॰ ६ ।. The copies read ध्वस्तार्कभासाम् apparently taking it as an adjective qualifying दिशाम्. But the vertical stroke in the last syllable of the word looks to all appearance spurious. The error is akin to that of the substitution of ताव for तव in मृच्छ॰ ।८। पं॰ ५६५।, of वांटिकाभिः for वटिकाभिः in हृ॰च॰ । पृ॰ २६० । पं॰ ५ । &c*. All but G. have चैताग्निर्वान्ति for चिताग्निर्यान्ति in the text. But to say that the funeral fires of the Nandas were not extinguished and that their carcases were being feasted upon by carrion birds and wild beasts that could be pointed at with the finger many months after their deaths is to say what is too much even for a hyperbole. The reading of the author was in all probability चिताग्निर्यान्ति. This might have been mistaken for ।चे (= चै)ताग्निर्वान्ति by careless copyists. The upper curve or loop of the sign which indicates the vowel इ was confounded with the slanting stroke of the sign which represents the vowel ऐ, and the consonant य was written व by mistake, negligence or oversight. Errors arising from a misreading of vowel strokes have been noticed before in the notes under ते पच्चक्खीकरेदु । मु॰रा॰।१।१२७।. The confusion of a slanting stroke with an upper curve or

* The emendations are conjectural. वटी or वटिका means a piece of string or rope.

loop is illustrated by the mislection कोशार्घाशवधः for कोशार्धाशवधः in म॰वी॰च॰ ।६। श्लो॰१।. Very similar to the case in hand but pointing in the opposite direction is the mislection अविज्ञातामयोऽविद्यैः in बृ॰क॰मं॰।१।३। ४१। for अविज्ञातामयो वैद्यैः, where the vowel sign for ऐ has been mistaken for the vowel sign for इ. The same confusion of signs is answerable for the perversion येषां निर्झरमम्बुपानमुचितं रत्येव विद्याङ्गना in भ॰वै॰श॰।९४।, which should be corrected to येषां नैर्झरमम्बु पानमुचितं रत्यै च विद्याङ्गना. The substitution of व for य occurs thrice in the present play in addition to that in the passage under notice; see मु॰रा॰।६।६१। and मु॰रा॰ ।७।+३४,३८।. In वे॰सं॰ ।२। पं॰ ३६०। the reading अविज्ञातपाण्डवप्रतापे is certainly a mistake for अयि ज्ञातपाण्डवप्रतापे. On the other hand we find य substituted for व in ह॰च॰ (पृ॰ २३६ । पं॰ ११). Here संयोगैः is clearly a perversion of संवेगैः mistaken for संयगैः. On the substitution of न for त्त see the note on मु॰रा॰ ।१।११०। under अज्जस्स पत्ताएण॰. The emendations ध्वस्तार्कभासम् and नित्तान्निर्यान्ति are conjectural. This boastful digression of Chāṇakya has a special meaning. It is intended to confirm the impression of his overweening pride and arrogance impatient of contradiction or control, that he had cunningly created in the minds of the enemies. The figure of speech it भाविक, and the metre स्रग्धरा.

३।१००। अन्येनैवेदमनु॰। Chandragupta passes over the vaunting words अपि च गृध्रैराबद्ध॰ of Chāṇakya in disdain, and coming to the overthrow of the

Nandas, emphatically refuses the credit of it to Chânakya. To provoke him the more he still withholds the answer that Chânakya demands of him. The sequence of ideas is as under :— (1) अन्येनेदमनुष्ठितम् । किमत्रार्यस्य ॥ (2) हे मत्सरिन्...केनान्ये-नावलिप्ताः...नन्दाः...हताः पश्यतो राक्षसस्य ॥ (3) अन्येनैवेदमनु-ष्ठितम् ॥ (4) आः केन ॥ and (5) नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेन ॥.

३।१०३। **दैवमविद्वांसः०** । 'Only the ignorant believe in Fate'.

३।१०५। **वृषल वृषल०** । The repetition expresses कोप here, as it does कुत्सन in मु·रा·।३।१०७ । and भर्त्सन in मु·रा·। ८।५०।; see पा·व्या·।८।१।८। वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोप-कुत्सनभर्त्सनेषु ।. The infinitive आरोढुम् means to get ascendancy over, to exercise power on, to be masterful, to lord it over; compare चं·श·।७९। वृत्रभयं सगर्वमारूढा where आरूढा also signifies 'having mounted'. Hemâdri on र·वं·।१०।४२। explains अ-त्यारूढ n· by आक्रमोत्कर्ष. अधिरोढुम् which is the reading of E· means 'to censure, to rebuke'; see किरा०। १४।१२। गुणापवादेन तदन्यरोपणाद् भृशाधिरूढस्य समञ्जसं जनम् । and the commentary घं·प· thereon of Mallinâtha. The variant आरोढुम् (व) of F· signifies 'to restrain'.

शिखां मोक्तुं०। 'Now my hand hastens to untie again the knot of hair on the head, tied up (for good) ; my foot moves to undertake again the vow; and you, overtaken by your doom (lit. by Death), stir up (lit. kindle) again the fire of my wrath laid down by the destruction of the Nandas.' The manuscript R· reads वांतं in

place of यातं in the third line. We owe this variant to the spurious addition of an *anusvâra* mark over the initial syllable. It may be compared to the perversion of पिडओ (=Sk. पिटक:) to पिंडओ in अ· शा· ।२। and वि·शा· ।१।.*. The figure of speech in the latter part is रूपक. The metre is शिखरिणी.

३।१०६। संरम्भस्पन्दि०। ' I think the earth bore his pedal blow with difficulty, shaking terribly as if put in mind of Rudra exhibiting in his *tâṇḍava* dance the sentiment of fury kindled by the light of the eye which, though weakened in consequence of the eye-balls being washed by the flow of clear water while the eyelids moved tremulously through excitement, gleamed luridly again while the gloom of knit-up eyebrows thickened. ' In course of his last angry utterance Châṇakya stamps the floor with his foot. This is compared to the forceful pace of the God Rudra, the presiding deity of the sentiment of fury (रौद्ररस), developing that favourite sentiment of his in the course of his violent dance (ताण्डव). The permanent feeling (स्थायिभाव) that evolves the sentiment of fury is anger (क्रोध). Its outward indicato.ies (अनुभाव) are fiery looks, knit up eyebrows, violent move-

* The passages under reference run as under:–एत्तएण दाणिं वि पांडा ण णिक्कमदि । तदो गंडस्स उवरि पिंडओ संवुत्तो ॥ अ·शा· ॥ and एसो अवरो गंडस्स उवरि पिंडओ संवुत्तो ॥ वि·शा· ॥ The emendation पिडओ is conjectural.

ments of the limbs &c. It is attended by various accessory feelings (व्यभिचारिभाव) such as agitation (आवेग) &c., and by natural ensuants (सात्विकभाव) such as eyes watering (अश्रु) &c. The fire of the rage of Śiva flashes forth from the eyes. In the excess of excitement the eyes get moistened with particles of water which tend to weaken the fire. But in the deepening gloom of the knit-up eyebrows the eyes gleam luridly again. भ्रूभङ्गोद्भूतधूमम् and संजातोदग्र कम्पम् are अव्ययीभाव compounds. The particle इव is to be construed with संस्मरन्त्याः and the participial adjective ज्वलितम् with रसम् in the third line. ज्वलित is the past passive participle of the causal of the root ज्वल्. With ज्वलित in connection with रस compare उज्ज्वल, दीप्ति, उद्दीपन &c. For रौद्ररस see सा॰द॰।३।. As to रुद्रस्य संस्मरन्त्याः see पा॰व्या॰ । २।३।५२ । अधीगर्थदयेशां कर्मणि ।. The variant पुरः for पुनः in the second line is to be traced to the confusion of न and र. The term मन्ये denotes वितर्क and not संभावन here. There is a fusion (संकर) of स्मरण and उत्प्रेक्षा, with a distant implication (ध्वनि) of भ्रान्तिमान्, and the metre is स्रग्धरा.

The stanza is also understood to be composed of two co-ordinate sentences. According to this view it is interpreted as follows:— 'The lurid light of his (*i.e.* Châṇakya's) eyes, though weakened in consequence of the eyes being washed by the flow of clear water while the

eye-lids move tremulously through excitement, is, as it were, blazing forth again while the gloom of his knit-up eyebrows thickens; and the stroke of his foot is borne with difficulty by the earth, shaking terribly, being, methinks, put in mind of Rudra exhibiting the sentiment of fury in the course of his *tâṇḍava* dance.' Here both इव and मन्ये express संभावन, each hemistich by itself being understood to contain an *utprekshâ*. This mode of interpretation is free from दूरान्वय. But what is gained in ease, is more than lost in the force and beauty of expression. If the four lines are taken together to form a single sentence, the description becomes powerfully vivid. But if they are split up into two sentences, the description falls flat on the ear. So the former mode of interpretation is preferred to the latter. The displacement of इव in this stanza may be compared to the displacement of इति in मु॰रा॰ ।४। श्लो॰ १२ ।.

३।१०७। अलमुत्तरोत्तरेण॰। 'There is no use of bandying words.' उत्तरोत्तर n. is a पञ्चमीतत्पुरुष compound.

चाणक्यतश्चलित॰। 'All the present tactics of disunion which are, to be sure, devised by you in the belief that you will easily vanquish the Maurya if alienated from Châṇakya, ah! these very tactics will surely and certainly tend to your own condemnation.' In connection

with this see मु॰रा॰ ।४।२४। and मु॰रा॰ ।५।. The particle बत expresses संताप; see मे॰को॰. The figure of speech is विषम, and the metre वसन्ततिलक.

१।१०८। **गृहीतार्थाः क्रियन्ता॰।** 'Let the subjects be informed; let it be proclaimed to our subjects.'

१।१०९। **निरुपपदम्**– without the (customary) title of respect, *viz.* आर्य. The particle हन्त expresses अनुकम्पा (pity). हन्त संहृत॰। 'Alas! All authority is wrested from him. But the king is not to blame for this.'

सदोषः सचिव॰। 'When the king acts improperly, the minister only is to blame. It is the thoughtlessness of the driver that earns for the elephant the evil reputation of being a vicious animal.' When the driver applies the goad thoughtlessly, the elephant breaks loose from his control. In the same way when the minister is injudiciously harsh, the king grows impatient of restraint; and he is not to blame if he casts him off. कर्म is understood after असत् here as it is after पारलोइअं in मु॰रा॰।१।६८।. Dhuṇḍhirâja takes असत्कुरुते together in the sense of नाद्रियते (= disregards) with सचिवम् understood for its object, quoting पा॰ व्या॰।१।४।६३। आदरानादरयोः सदसती।. With the idea in the stanza compare का॰नी॰सा॰।४।४९। मदोद्धतस्य नृपतेः संकीर्णस्य च दन्तिनः। गच्छन्त्यन्यायवृत्तस्य नेतारः खलु वाच्यताम् ॥. Pâlakâpya thus describes यन्तृ in his work :–रहस्यवित् प्रियः शूरो

धृतिमान् सुदृढेन्द्रियः । सुशरीरस्त्वरोगश्च यन्ताङ्कुशविभागवित् ॥ पा·का·। १।८।५१-५२। The figure of speech is दृष्टान्त, and the metre अनुष्टुभ्.

३।११०। किं विचारयसि–what for are you hesitating, what makes you hesitate?

३।१११। देव न०। 'Please Your Majesty, I am not hesitating in the least, but I am contemplating with pleasure the assumption of regal power by Your Majesty.' The text accords with E·.

३।११२। एवमस्मासु०। 'The revered Preceptor, anxious for the success of his scheme, may gain his object now by our being understood in this light!' The words आर्य शीघ्रं गच्छ। which follow are taken from E·. To give immediate publicity to the pretended rupture, Chandragupta commands the Kanchukin to go at once and cause a proclamation to be made, despite the night time and despite the late hour, to the effect that the King dismisses Châṇakya and takes the reins of government in his own hands.

३।११३। यदाज्ञापयति० । All but E· omit this speech. The reading of the latter manuscript is यदाज्ञापयत्यार्यः। This is undoubtedly an error. The substitution of आर्यः for देवः is to be attributed to want of proper attention and care on the part of copyists. To this class of clerical errors belong the variants अज्जउत्त for अज्ज in मु·रा·।१।३-५-१३।; देवो for अज्जो in मु·रा·।१।४०-६०। देव for उपाध्याय in मु·रा·।

१।१०३।, as also the mislection महाराज for युवराज in नागा·।४।४।, राअचक्कस्स for वीरचक्कस्स in वे·सं·४।पं·१२९ । &c·.

३।११४। **शुष्ककलह** – a bootless dispute.

३।११६। **आर्याज्ञयैव०** । 'Although I (apparently) overstepped the bounds of deference only in compliance with the injunction of the revered Preceptor, I feel an inclination as it were to get into the bowels of the earth (to hide myself for shame). Then how is it that those who in reality act disrespectfully towards their *Guru* do not die of shame (lit. break their hearts with shame) ? ' अपि is to be supplied after लङ्घितगौरवस्य for the sake of clearness. The metre of the stanza is वसन्ततिलक.

४।१। **हीमाणहे हीमाणहे जोअण०**। 'Who, indeed, I wonder, cross and recross a distance of more than a hundred *yojanas*, were it not for the pressing mandate of the master to travel without respite?' हीमाणहे expresses wonder; see है·व्या·।८।४।२८१। हीमाणहे विस्मयनिर्वेदे ।. It is made up of ही and माणहे, for the former of which see मे·को·, and for the latter the note on मु·रा· ।४।१५।. With अट्टाण compare, अट्टिअ । ग·व· । ४, ४७६, १०२४ ।. The reading जोअणसदा वि अहिअं is gleaned from the gloss of Graheśvara. गदागदं is a समाहारद्वन्द्व and अट्टाण a बहुव्रीहि

compound. स्थान signifies stopping, respite ; see मे·को· . The metre of the stanza is पथ्या आर्या.

को एत्थ दुवारिआणं०। The word दौवारिक is derived from द्वार with the suffix ठञ्; see पा·व्या· ।४।४।६९। तत्र नियुक्तः । and पा·व्या· ।७।३।४। द्वारादीनां च ।. The copies read णिवेदेह here as also in मु·रा· ।७।३१।. But it appears from the context that the third person singular is meant by the author. The emendation णिवेदेदु is conjectural.

४।२। अज्ज वि सअणं ०। The stage-directions which accompany मु·रा· ।४।४,७०,११२। present Râkshasa in a sitting and not a lying posture ; note the words आसनस्थः and आसनादुत्थाय thereof in particular. Hence the reading सअणतलं is rejected in favour of सअणं. The word शयन here means the *sleeping room* ; compare प्रवातशयन । मालवि०।४।२६,३१।. See the reading शयनगतः आसनस्थः राक्षसः of G· in the stage-direction prefixed to मु·रा· ।४।४।.

४।४। मम विमृशतः०। ' Although I have won over Châṇakya's malcontents sufficiently well, I pass the nights sleeplessly, ever musing as to how this affair here will end, as I reflect on the inconstancy (lit. uncontrollableness) of Fate in regard to what is undertaken to be done and think of the crooked policy of Kauṭilya.' The stanza describes the fears and apprehensions of Râkshasa. Fate seemed, for the time being, propitious to him. But he feared the fickle goddess

would forsake him at any moment. The new allies showed great attachment to Malayaketu, and professed firm devotion to his cause. But he apprehended perfidy from the former partisans of wily Châṇakya. The fears of Râkshasa about the fickleness of Fate gradually wear away, as his projects to all appearance tend to a successful issue at the close of the fourth and the beginning of the fifth act. But his doubts concerning the sincerity of Bhadrabhaṭa and his comrades haunt him to the last; see मु·रा·।५।१०।. For उपग्रह in the sense of अनुकूलन see मे· को· . The copies A·P·M·R·B·G·X· have अथ च in the beginning of the third line of the stanza, and E· has अपि च. The emendation अपि सु० is conjectural. The metre of the stanza is हरिणी.

कार्योपक्षेपमादौ०। 'A dramatist or a statesman like us has an experience of this sort of toil. At first he ingeniously (lit. by his intellect) lays the germs, however small, of what he undertakes. Next he ingeniously looks to their development. Afterwards, as these germs attain to the medial stage of growth, he ingeniously causes them to bear very remote (lit. inaccessible) fruits hid from the view of others. After that he ingeniously contrives the dubious stage. Then he ingeniously winds up successfully the whole thing spread out as it is.' The term बुद्ध्या is to be construed with रचयन्, इच्छन्, उद्भेदयन्, कुर्वन् and

संहरन् alike. कार्य with reference to a play signifies *the object*, namely, the triad of the ends of human existence here; see द॰रू॰ ।१।१६। कार्यं त्रिवर्गः ।. It is to be distinguished from कार्य meaning *fruition* which is one of the five phases (अर्थप्रकृति) in which the object is successively presented to us concurrent with the five stages (अवस्था) of the achievement of the object. The concordance of these phases and stages gives rise to the fivefold division of the plot of the play. Each of these divisions (संधि) is composed of a number of subdivisions (अङ्ग). In the initial division (मुख) the author lays the germs (बीज) of the object to be achieved, and in a variety of ways causes it to grow. In the pro-initial division (प्रतिमुख) the quickened germs develop. In the medial division (गर्भ) they attain to further development tending to fructification. In the dubious division (अवमर्श or विमर्श) the mind is held in suspense regarding the fruition. The completive division (निर्वहण or उपसंहार) secures the object in view and winds up the plot. These divisions are thus defined:— मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा । द॰रू॰ । १।२३।; लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् । द॰रू॰ ।१।२८।, फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किंचन । गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान् मुहुः ॥ सा॰द॰ ।६।, यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकम् । शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः ॥ सा॰द॰ ॥६।, बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ द॰रू॰ ।१।४४।. Of these the initial division is indi-

cated in the stanza by the mention of its subdivision उपक्षेप, which is defined as follows:– बीजन्यास उपक्षेपः । द·रू· ।१।१२५।. The pro-initial division is shadowed forth in the allusion to its subdivision परिसर्प. The following is a definition thereof:— दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते । सा·द· ।६।. The medial division referring to the subdivision आक्षेप defined in the verse गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः । द·रू· ।१।३८।, is distinctly named in the stanza. So also are the dubious and completive divisions. The stanza is quoted in वा·काव्यानु· । पृ· ६ । to illustrate नाट्यनैपुण. The figure of speech here is उपमा, and the metre स्रग्धरा.

तद् दुरात्मा चाणक्यः– Râkshasa was going to say दुरात्मा चाणक्यः अतिसंधातुं शक्यः स्यात् ।. But the abrupt entrance of the door-keeper causes a break in the speech to which the words of the latter give a novel turn altogether. The speeches 4-7 form a sort of premonition (पताकास्थानक); see the note on मु·रा·।१।६६।. The copies M·R·B·E·N·G· add अपि नाम and A·P· अपि before दुरात्मा. But the additional syllables are wanting in the text reproduced in मु·रा·।४।७। . Moreover the employment of अपि or अपि नाम with a verb in the imperative mood is unusual. For these reasons the superadded syllables are dropped. The emendation is conjectural.

४।६। **अतिसंधातुं शक्यः॰।** The root अतिसंधा means to over-

reach, to defeat; see म·वी·च·१४। न हि शक्ता नृपप्रमुखशक्ते- रुत्साहशक्तिं छद्मनातिसंधातुम्। The variant अभिसंधातुम् signifies to deceive, to traduce.

४।७। **इति वामाक्षि०।** 'So (इति) the utterances proclaim (lit· prove) by the accompaniment of the throbbing of the left eye.' Thus runs the text of B·. It is preferred to the other versions on account of its perspicuity and brevity. For प्रस्ताव in the sense of an utterance see अ·कों·. With प्रस्तावगतम् compare प्रचारगतम्। मु·रा· १।२२. The manuscript E· reads इति वागीश्वरी वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावगतं प्रतिपादयति। which means 'the goddess of speech corroborates these utterances (इति प्रस्तावगतम्) by the throbbing of the left eye.' The manuscripts A·P·M·G· have इति वागीश्वरी वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावगता प्रति- पादयति। which may be rendered as follows:– 'The goddess of speech, revealed in the utterances, proclaims (lit· proves) this by the accompaniment of the throbbing of the left eye.' It may also be interpreted as under:–'so the prophetic words (ईश्वरी वाग् lit· words referrable to divine Providence), bearing a relation to the subject (of my thoughts), proclaim by the throbbing of the left eye.' Compare ह·च·। पृ·१२५।१·१२। कदाचित्तु राजा........बाह्यकक्षावस्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावगतां गीयमानामार्या- मशृणोत्।.

४।१५। **कस्मिन् प्रयोजने०।** This is intended to show the forgetfulness of Râkshasa.

४।१६। **ओशलेह अज्जा॰।** The mace-bearer is a Mâgadhî-speaking character. माणहे is the vocative plural of मानुष formed by the pronominal termination ए; compare उ·द·।१।१२। सद्दहामि णं भन्ते......से जहेयं तुब्भे वयह।.

दूले पच्चाशत्ती॰। 'Let alone (all thought of) close proximity; even the sight of Kings and gods, who are the permanent abodes of all that is auspicious, is difficult to obtain for those who are not blessed by Fortune.' It is a well known fact that persons of the lower grades of Hindu society pay obeisance to idols of gods from a distance; they are not allowed to approach close to them. The word कुलहल appears in the form कुलघर in क·मं· ।२। श्लो· २। राउम्मत्ता रइकुलघरा वासरा वित्थरन्ति।. It literally means 'ancestral abode' *i.e.* 'permanent abode;' compare कुलगुरु, कुलदेवता, कुलव्रत &c. In the compounds कुलकन्या, कुलपर्वत, कुलाङ्गना &c. the word कुल denotes excellence or eminence. With भूमिदेव in the sense of a king compare भूतलदेवत्व occuring in का·नी·सा·।४।४।. The figure of speech is दीपक and the metre पथ्या आर्या. The manuscripts A·P·M·R·J·F·N· read देआणं विअ मणुस्सदेआणं।. With that reading the figure of speech is उपमा and the metre गीति.

अज्जा किं भणह॰। Portions of this speech are quoted by Hemachandra in the Mâgadhî section of his grammar.

४।१७। **प्रतिज्ञातमेतत्॰।** 'I formerly took a vow to offer

libations of water to the soul of my deceased father after, reducing forthwith the wives of my enemies to the changed condition, which was brought on my mothers by sorrow, marked by the breaking of jewelled bracelets in the act of beating the breast, by the slipping of the upper garment, by the ringing of the doleful and distressful cries of *woe* ! *woe* ! and by the crusting of the hair with particles of earth.' निवाप m. from वप् 1 P. to throw, means an offering to the manes. The term मातृजन or जननीजन includes step-mothers; see the maxim पितृपत्न्यः सर्वा मातरः ।. With the first two lines of the stanza compare भट्टि· ।३।२२। विचुक्रुशुर्भूमिपतेर्महिष्यः केशाँल्लुलुञ्चुः स्ववपूंषि जघ्नुः ।. विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव ॥.

There is a fusion (संकर) of the figures पर्याय and स्वभावोक्ति. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

उद्यच्छता धुरं०। 'Doing deeds worthy of persons of undaunted spirit, I shall walk in the footsteps (lit. go by the path) of my fore-fathers meeting death in the field of battle, or shall wipe dry the tears from the eyes of my mothers and cause them to flow from (lit. transfer them to) the eyes of the wives of my enemies.' The clause अकापुरुषानुरूपां धुरमुद्यच्छता literally means 'bearing the yoke worthy of persons of undaunted spirit' *i.e.* 'bearing the yoke of valour,' which amounts to saying 'acting the part of a hero,

doing valiant deeds.' Similarly मकरध्वजेन बान्धवधुरा समुद्धृता in मा॰मा॰ ।७। पं॰ २१३–२१४। signifies 'the god of love has performed the offices of a friend,' and पारिप्लवधुरा मयि प्रतिष्ठां व्रजतु in मा॰मा॰ ।४।पं॰ ७८। implies 'be the condition of a bewildered mind fixed in me.' The figure is taken from the yoking of animals to chariots; see the words धुर्य धौरेय and धुरंधर. To bear the yoke is an arduous task. Hence the word धुर् comes to signify an arduous task, a heavy burden or responsibility in the combinations भुवो धूः (मु॰रा॰।३।१।), कार्यस्य धूः (मु॰रा॰।६।२५।) &c., and in the words कार्यधुर् (मु॰रा॰ ।१। २२।), रणधूरा (वे॰सं॰।६।पं॰ ११६।) &c. The yoke being the front part of a chariot the word धुर् has also the sense of eminence; see मालवि॰।१।उ॰११२। स एव शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्यः।. The root यम् takes Atmanepada terminations when preceded by सम्, उद् and आ if the sense conveyed is other than that of applying diligently to a book. This rule operates only when the fruit of the action goes to the agent. In the present case the fruit (फल) of अकापुरुषधुरोद्यमन is आत्मन आजिनिधनेन वा रिपुवधूनयनेषु स्वजननीबाष्पसंक्रमणेन वा पित्राराधनम्, which goes not to the agent (कर्तृ) Malayaketu but to his father Parvataka. On this account the poet uses the Parasmaipada and not the Atmanepada form; see पा॰व्या॰।१।३।७५। समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे। and पा॰व्या॰।१।३।७२। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले।. The form पितुः in the second line does not refer to Parvataka, the

father of Malayaketu in particular but to his forefathers in general, the singular standing for the plural. Parvataka fell not in battle but died in the arms of the poison-maid. The metre of the stanza is वसन्ततिलक.

आर्य जाजले एक०। 'The copies arrange the sentences of this part of the speech differently. They read as under:—आर्य जाजले उच्यतामस्मद्वचनादनुयायिनो राजानः । एक एवाहममात्यराक्षसस्यातर्कितगमनेन प्रीतिमुत्पादयितुमिच्छामि । तत् कृतमनुगमनेनेति ।. Here the sentence एक एवाहममात्यराक्षसस्यातर्कितगमनेन प्रीतिमुत्पादयितुमिच्छामि forms a part of the order that the Kanchukin is told to make known to the chiefs but as a matter of fact the address of the Kanchukin to the chiefs does not contain it; see the next speech. The sentences are, on that account, transposed on conjecture. There is a similar error in मृच्छ।६।पं·७। which reads कधं रत्ति ज्जेव । पभादं संवुत्तं । This is to be corrected to कधं पभादं संवुत्तं । रत्ति ज्जेव । Another notable instance of transposition is found in प्र·रा। २।१०४।. Here we should read प्राचीमालम्बमाने शशिकरनिकरे वैरिणि स्वैरिणीनां संप्राप्ते च प्रतीचीं घनतिमिरचये बान्धवे बन्धकीनाम् and not प्राचीमालम्बमाने घनतिमिरचये बान्धवे बन्धकीनां संप्राप्ते च प्रतीचीं शशिकरनिकरे वैरिणि स्वैरिणीनाम् ।.

४।१८। **कुमारस्याज्ञा०।** All the copies read प्रतिनिवृत्ताः, which means 'have turned back.' But the description in the first two lines of the stanza that follows belies this. To suit it प्रतिनिवृत्ताः is changed to नि-

वृत्ताः which is the opposite of प्रवृत्ताः and means 'have stopped' *i.e.* 'have refrained from following Prince Malayaketu.' The emendation is conjectural.

स्रोत्सेधैः स्कन्धदेशैः०। 'Some of the chiefs rein in (lit. restrain) their horses, that, with necks raised up and greatly arched on account of the tightly held sharp-pointed bridles, seem to be as it were scraping the void in front of them with their hoofs. And some stop short with their elephants of superior breed standing motionless with silent bells. These chiefs do not overstep the bounds of deference, just as the seas do not overstep the tidal mark.' विहतजवतया मूकघण्टैः मातङ्गमुख्यैः literally means 'with their superior elephants the bells of which are silent on account of the motion being stopped.' There is a fusion (संकर) of स्वभावोक्ति, अर्थान्तरन्यास, उपमा and श्लेष. The metre is स्रग्धरा.

४।१६। त्वमपि सपरिजनो०। 'You, too, along with the retinue may turn back.'

४।२१। विज्ञप्तोऽहमिहा०। 'Bhadrabhaṭa and others coming over to us (lit. to this place) begged me to understand that they sought service under me not through the Minister Râkshasa, but that they did it through my General Śikharasena, as I was the proper person to be served on account of qualities capable of causing men to flock to

me, being filled with dislike for Chandragupta, who follows the guidance of his wicked minister.' The reader should mark the propriety of the च्वि suffix. It implies that even the agency of Śikharasena was only formal, the actual loadstone that attracted them being the noble qualities of the Prince. The copies read आभिरामिक and आभिमानिक instead of आभिगामिक. But the word आभिरामिक is of suspicious origin and is not much met with in literature. The reading आभिमानिक looks like a conjectural emendation of आभिरामिक. It is not however a happy emendation. We read of आभिमानिक सुख, आभिमानिकी प्रीति &c, but rarely or never of आभिमानिक गुण. As for आभिगामिक it is used by Bhavabhûti in म·वी·च·४। It is met with in the gloss of Dhanika on द·रू·३।२०। Vîrarághava, commenting on विशेषकस्त्वाभिगामिकात्मगुणसंपन्नः। म·वी·च·४। derives the term as follows:—अभिगमाय प्रभवन्तीत्याभिगामिकाः। 'तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः' (पा·व्या·५।१।१०१) इति ठञ्प्रत्ययः। अमात्यादिकर्तृकाभिगमहेतुभूताः इत्यर्थः।. It is a term belonging to the science of politics. The quotation given below enumerates the आभिगामिक qualities:—कुलं सत्त्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता। अविसंवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञता॥ दैवसंपन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिवारता। शक्यसामन्तता चैव तथैव दृढभक्तिता॥ दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्ष्यता। विनीतता धार्मिकता गुणाः स्युराभिगामिकाः॥ गुणैरेतैरुपेतः सन् नृपव्यक्तैरभिगम्यते। तथा च कुर्वीत यथा गच्छेल्लोकाभिगम्यताम्॥ का·नी·सा· ४।६–९। The emendation is conjectural.

४।२२। **विजिगीषुमात्म०।** The word विजिगीषु denotes an aspiring adventurous chief. He is thus described:- संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ का·नी·सा· ।८।६।. The characteristics of such a king are given at length in का·नी·सा· ।८।७–११।. The term आत्मगुण denotes the qualities mentioned in the extract given below:-उद्योगमेधाधृतिसत्त्वसत्यत्यागानुरागस्थितिगौरवाणि । जितेन्द्रियत्वं प्रसहिष्णुता ह्रीः प्रागल्भ्यमित्यात्मगुणान् वदन्ति ॥ का·नी·सा· ।१५।३१।. On न्याय्य formed from न्याय with the *taddhita* suffix यत्; see पा·व्या·।४।४।९२। धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।.

४।२४। **एवमेतत् । किं त्व०।** Bhâgurâyaṇa, who is a secret agent of Châṇakya, avails himself of every incident to shake the confidence of Malayaketu in Râkshasa, his object being to cause a rupture between the two. In this object he ultimately succeeds in the fifth act. The tactics employed are those of भेद, which is thus described:—स्नेहापरागानयनं संघर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ का·नी·सा· ।१७।८।. In the present act there is स्नेहापरागानयन only. The fifth act sets forth the other two modes. सुहृज्जनापेक्षया= out of regard for his friends Chandanadâsa, Śakaṭadâsa, Virâdhagupta &c.; see मु·रा· ।४।५४।. संदधीत-should make overtures of peace. पितृपर्यायागतः (पितृभ्यः पर्यायेणागतः)= hereditary.

४।३०। **प्रस्तूयते०** । is being related. **स्तव्यमत्तुभया०** 'Ministers talk in one way in the presence of their king

through fear of the flagging of his energy, and in another way in their unreserved conversations with their own people.' The instrumental स्वैः denotes साहचर्य. The figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा, and the metre अनुष्टुभ्.

४।३५। गहनः खलु०। 'The intricate course of the doings of the Minister cannot be unravelled with such a slender clue.

४।३९। णन्दउलविणासदूणस्स= lamenting the destruction of the Nanda family. It appears that in the days of the Nandas, public festivals were of frequent occurrence. They had ceased ever since the civil war began. People were grieved at their discontinuance, which they in their ignorance, connected with the extirpation of the Nanda family. To please them, Chandragupta ordered the celebration of the *kaumudî* festival. सो अ चिरकाल० 'The citizens warmly welcomed that festival, so loved by them, returning after a long time, as they would do the union with a dear relation.' See अ·शा·।६। उस्सवप्पिआ खु मणुस्सा।. The simile is reversed in ब्र·पु·।१९.३।४०।महोत्सवमिवासाद्य पुत्राननविलोकनम्। युवेव वसुदेवोऽभूद्विहायाभ्यागतां जराम्॥. The reading वधूजनसमागमः of A·P·M·R·J·F· should be noted.

४।४०। कौमुदी कुमुदा०। 'What a (sorry) Kaumudî festival that without Your Majesty, who, as the moon among kings, was the source of joy to the world, though there be the moon to cause

kumud flowers to bloom, and though there be the namesake Chandra to cause vulgar people to rejoice !' The term चन्द्र comes from चन्द् 1 P· and नन्द from नन्द् 1 P·, both meaning to gladden. But the physical चन्द्र gladdens only *kumud* flowers, and the Maurya चन्द्र gladdens only the vulgar herd. Both of them are चन्द्र in name only. King Nanda, on the other hand, in the estimate of the speaker, gladdened the whole world by his merits ; so he was truly *the moon* among kings (नृपचन्द्र). Without him the Kârttika full moon festival was no festival. कुमुद् means either vulgar people or lotuses blooming at night ; see मे·को·. In the sense of vulgar people कुमुद् (कुत्सिता मुद् येषां ते कुमुदः कृपणाः) is a *bahuvrîhi* compound. As to कौमुदी see the note on मु·रा·।३।१।. In the word कौमुदी there lurks a pun which should be noticed. कुमुद्, from कु signifying the earth and मुद् joy, means the joy of the world. Hence कौमुदी signifies a festival *possessing joy for the world.* It is derived from कुमुद् with the *taddhita* suffix अण् in the sense of possession, and the feminine suffix ङीप्; see the *vârttika* ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । on पा·व्या· ।५।२।१०३। अण् च ।. The speaker implies that the Kârttika full moon festival of *Kaumudî* was a festival possessing joy for the whole world only when king Nanda, the moon among kings, who was *the joy of the world,* lived. There is a fusion (संकर) of the

figures परिकर, काव्यलिङ्ग and श्लेष. The metre is अनुष्टुभ्.

४।४१। **अणिच्छन्तस्स च्चेव तस्स**—This is अनादरार्थे षष्ठी; see the note on मु·रा· ।३।१९।. सिलोअपरिवाडी = recitation of verses. परिवाडी is equal to परिपाटी in Sanskrit, which is derived from परिपाठ with the feminine suffix ङीष् according to पा·व्या· ।४।१।४१। षिद्गौरादिभ्यश्च ।. The copies A·P·J·F· have परिपाटी, B·N· परिवाटी, G·R· परिपाडी and S·E· परिवाडी. These are rendered into Sanskrit by परिपाटी which means a series. But a couple of stanzas can hardly be said to form a series. Probably the original reading was परिवाडी. The last syllable of this was early mistaken for टी giving rise to the mislections परिपाटी and परिवाटी. These were regarded as corrupt Prâkṛita forms of the Sanskrit परिपाटी. They were under that impression, corrected and changed to परिपाटी and परिवाडी. The mistaken notion had such a firm hold over the mind that some ingenious reader went so far as to substitute for it वाजा (sk· व्रज्या) which is a synonym of परिपाटी. As an instance of the confusion of ड and ट may be quoted the mislection कड्डामि for कड्ढामि in मृच्छ· । ८ । प·३०३ ।. The other two readings परिपाडी and परिवाडी might even have arisen from the substitution of ड for ढ. They may be compared to the mislection पडिद्दा of S· for पढिद्दा which appears as a variant of भिङ्गिदा in मु·रा· ५।८७ . The reading परिवाढी adopted in the text is conjectural.

४।४३। **काले भेदबीज॰।** ‘The seed of disunion sown at the proper time will certainly bear fruit.’ **सद्यःक्रीडारस॰** ‘Even an ordinary person would not brook being abruptly crossed in his eager pursuit of (lit. desire for) festive amusement. How then could a king, possessing power above all men, bear it?’ Compare किरा॰ ।२।४७। सहते न जनोऽप्यधःक्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम् ।. The term क्रीडा is applicable to public festivals and amusements as also private sports and pastimes; see का·सू· ।४।. For धामन् in the sense of power (प्रभाव) see मे·को·. The figure of speech is अर्थापत्ति, and the metre अनुष्टुभ्.

४।४६। **कलुसिद॰।** = displeased, offended. पसङ्गसूचिदं अमच्चगुणं = the merits of Your Excellency (*i·e·* the minister.) which suggested themselves incidentally to him. अपब्भंसिदो अहिआरादो = dismissed from office, discharged from service.

४।५१। **कुमार मतिभ्रंश्वा॰।** The forms कोपयिष्यति and समुल्लङ्घयिष्यति express अनवक्लृप्ति here. **सर्वथा चाणक्य॰।** ‘The rupture between Châṇakya and Chandragupta that may be brought about by a multiplicity of causes would be complete in every way.’

४।५३। **हस्ततलगतो॰।** ‘Now Chandragupta will be completely in my power.’ Râkshasa means to say that he will crush him like a fly, now that he will be, so to say, in his clutches.

४।५४। इदानीं चन्दन०। The speech is assigned to the credulous and hasty scribe Śakaṭadâsa on the authority of B·N·. It expresses his eagerness to be joined to his family; see मु·रा· ।५।१४०।. The other copies make this speech a part of the foregoing speech of Râkshasa.

४।५५। जातः सत्यं जीव०। This is said scoffingly in a vein of cynicism. Bhâgurâyaṇa has such an implicit faith in the success of the tactics of Châṇakya which he expects ultimately to prevail as do the decrees of Fate (see मु रा· ।५।३।), that he is evidently sceptical of what Śakaṭadâsa sanguinely says.

४।५४–५५। The copies B·N· read जीवसिद्धिप्रभृतीनां for जीवसिद्धेश्च in मु·रा· ।४।५४। and जीवसिद्धेः for जीवसिद्धिप्रभृतीनां of मु·रा·।४।५५।. But the individuals that are to benefit by the reported schism are severally named by the speaker in मु·रा·।४।५४।; and there is no propriety of inserting प्रभृति· there. On the other hand the speech of Bhâgurâyaṇa mentions only the name ef Jîvasiddhi, the first of the three of मु·रा·।४।५४। in the reverse order, the other two albeit being implied. Here the insertion of प्रभृति is essential and apposite. Hence the readings have been made to interchange places; and the conjunctive particle च is put in after जीवसिद्धेः for the sake of clearness. The emendations are conjectural. A similar transference of अपरागाद् from

मु·रा·।३।६९। to मु·रा·।३।७३। has been noticed before in the notes.

४।५७। **चाणक्यादपकृष्ट०।** Bhâgurâyaṇa artfully insinuates that Râkshasa now expects to regain his influence and become the prime minister of Chandragupta, so that he sees no good in deposing him inasmuch as he is dissociated from his avowed enemy Châṇakya. अवश्यम् = surely.

४।६२। **देवस्य येन०।** 'How should that proud spirit pocket up the insult from the Maurya who is a king of his own creation, that did not put up with the indignity of being unseated from the place of honour (lit· foremost seat) by the (late) king Nanda, who was the Indra of the terrestrial world?' Hemachandra gives पृथिवीशक्र among the synonyms of राजन्; see अ·चिं· ।६८९। . There is a fusion (संकर) of the figures परिकर and काव्यलिङ्ग here. The metre is वसन्ततिलक.

४।६३। **तपोवनगमने०।** 'What object of his could be served by Châṇakya's retirement to a forest for penance or his taking a fresh vow?'

४।६४। **यावच्चाणक्य०।** 'When vile Châṇakya is gone (lit· goes away from Chandragupta), his object (namely the removal of Châṇakya) is served.' See मु·रा·४।२४। अमात्यराक्षसश्चाणक्ये बद्धवैरो न चन्द्रगुप्ते । तद्यदि कदाचिच्चाणक्यमतिजितकाशिनमसहमानः स साचिव्यादवरोपयेत्ततो नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वय एवायमिति सुहृज्जनापेक्षया चामात्यराक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह संदधीत । चन्द्रगुप्तोऽपि पितृपर्यायागत एवायमिति संधिमनुमन्येत ।

४।६५। **अलमन्यथा वि०।** ‘Do not take it amiss; have no misapprehension.’

राज्ञां चूडामणीन्दु०। ‘Wherefore should the Maurya king, who has planted his foot on the heads of chiefs with their locks of hair on the head illumined by (lit· inlaid with) the lustre of moon-like diadems, put up with a breach of his order committed by his own people? Thinking to himself in this way Châṇakya, though by nature wrathful, takes not again the solemn vow, having fulfilled one by good luck; for he personally knows the difficulties of the performance of homicidal rites, and fears discomfiture in future.’ The diadems were crescent-shaped. Hence the simile. The planting of the foot on the heads of kings is indicative of their subjugation by Chandragupta. The right place of the particle इति appearing in the middle of the subordinate sentence formed by the first two lines of the stanza is, properly speaking, at the end of it. (Construe मौर्यः स्वैरेवोत्पाद्यमानमाज्ञाविघातं किं विषहते इति (हेतोः) कौटिल्यः पुनरपि प्रतिज्ञां न करोति. The displacement is similar to that found in the verse किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः । अमरु· ।२४।. As further instances of this sort of displacement may be cited निवर्तयेत्याह रथं स्म सूतम् । भट्टि· ।३।१५।, तद्वृत्तस्यानुगुण्यात् प्रयतननिभृतैश्चाद्य राज्यैरभिषिच्य श्रीरामं निवृतानां फलितमिति मुहुः संप्रमोदामहे नः । म·वी·च· ।७ श्लो· ३८ ।, घेतूण चुण्णमुट्ठिं हरिसूससिआइ वेवमाणाए । भिसिलेमि त्ति पिअअमं हत्थे गन्धोदअं जाअं । गा·स· ।४।१२।

&c. The present विषहते stands for the potential विषहेत and करोति for चकार. The *kṛit* suffix युज् (=अन) in कोपन expresses ताच्छील्य (nature); see पा·व्या·।३।२। १५१। क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।. The homicidal rites mentioned in the third line refer to श्येनेष्टि, the performance of which is believed to cause the death of the enemy. It is thus described by Âśvalâyana:– श्येनाजिराभ्यामभिचरन् यजेत ।१। अहं मनुर्गर्भेनुसंस्त्वया मन्यो यस्ते मन्यविति मध्यंदिनौ । २ । शेषो बृहस्पतिसवेन । ३ । संनद्धा लोहितोष्णीषा निस्त्रिंशिनो याजयेयुः । ४ । शरमयं बर्हिः । ५ । मौसलाः परिधयः ।६। वैभीतक इध्मः । ७ । बाघातको वा । ८ । अपगूर्याश्रावयेत् । ९ । प्रत्याश्रावयेच्च । १० । छिन्दन्निव वषट्कुर्यात् ।११। दृपन्निव जुहुयात् ।१२। क्रस्य वीरस्तीव्रस्याभिवयस इति मध्यंदिनः । विघनेनाभिचरन् ।३२। तस्य शस्यमजिरेण ।३३।, आश्व· श्रौ·सू·। ९।७।; see also रामा· ।६।७३।१७-२६ । स संप्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिंदमः । स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः ॥ ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशप्रभः । जुहुवे राक्षसश्रेष्ठो विधिवन्मन्त्रसत्तमैः ॥ स हविर्लाजसत्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः । जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः । लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य सर्वकृष्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ शरहोमसमिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसंनिभः । हविस्तत् प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममस्त्रविशारदः । धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके । सार्केन्दुग्रहनक्षत्रं वितत्रास नभस्थलम् ॥ स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः। सचापबाणासिरथाश्वसूतः खेऽन्तर्दधेऽत्मानमचिन्त्यवीर्यः ॥. Châṇakya is said to have performed these homicidal rites to encompass the death of his enemy king

Nanda, on whom he wanted to be avenged for the insult given to him; see का·नी·सा·।१।४।यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः । पपाता मूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥. The difficulties of the homicidal sacrifice consist in its rigid ritual and arduous performance, and in warding off the disturbances (प्रत्यूह) that threaten to frustrate it. आयतिज्यानि primarily means loss or mishap in future, hence future discomfiture. It may also be taken to mean loss of prestige. For आयति in the sense of प्रभाव see मे·को· ; see also Yaśodhara on का·सू· ।२९। न चानुपायेनार्थान् साधयेदायतिरक्षणार्थम् । and ह·च· । पृ·८१। पं·१४। अतिदीर्घदोर्दण्डयुगलेन दिशां दिक्पालानां च युगपदायतिमपहरन्तं...हर्षमद्राक्षीत् ।. The former mode of interpretation however is to be preferred.

Śakaṭadâsa attributes Châṇakya's forbearance to two causes, namely the difficulties of the homicidal sacrifice at the present time and the uncertainty of the issue in future. For it is said तदात्वायतिशुद्धानि सर्वकर्माणि चिन्तयेत् । तदात्वायतिसंशुद्धमातिष्ठन्नेति वाच्यताम् ॥ का·नी·सा· ।१०।२३।, and again निष्फलं क्लेशबहुलं संदिग्धफलमेव च । न कर्म कुर्यान्मातिमान् महावैरानुबन्धि च ॥ का·नी·सा· । ११।४२।. Châṇakya is accordingly supposed to take no umbrage at the indignation of the King for the breach of his order.

It should be borne in mind that मु·रा·।४।६६। is meant to set at rest the doubts raised in मु·रा· ।४।६३।. Śakaṭadâsa does not want to

justify the indignation of Chandragupta; for that is not relevent here. He wishes only to show the propriety of Châṇakya not taking a fresh vow. Accordingly the four lines together form a complex sentence composed of a principal sentence and a subordinate sentence showing cause, and not a compound sentence made up of two co-ordinate sentences. The last two lines of the stanza contain the principal and the first two the subordinate sentence. They are joined together by the connective particle इति.

The text of the third line of the stanza is arrived at by putting together the reading अभिचरणे of E·, ज्ञातदुःखः of B· and प्रतिज्ञाम् of B·E·. Similarly in नागा· ।२।३·२७। we have either to substitute च्चिअ of C· for एव्व or विअ of the other manuscripts in the second line of the stanza, or to read कुणसि in the beginning of the first line of C· and to add पि before इमं thereof according to the reading of the other manuscripts for metrical requirements*. This patchwork process of reconstructing the text by putting together scraps

---

* The readings of C· and the other manuscripts respectively are as follow:-तुमं च्चिअ चन्दणपल्लवसंसग्गसीअलं इमं णीसासेहि पवाडिचअ कदलीदलमारुदं उण्हं कुणसि। and कुणसि घणतरुणचन्दणपल्लवसंसग्गसीअलं पि इमं। णीसासेहि तुमं एव्व (*v·l·* विअ) कदलीदलमारुअं उण्हं ॥.

from different manuscripts is to be had recourse to in exceptional circumstances admitting of no other solution of the difficulty. The manuscripts A·P·M·R·N·G· give variants which leave the sentence incomplete by depriving करोति of its object. The reading of E· is अभिचरणे दृष्टदोषः प्रतिज्ञां॰, which means 'perceiving the unholiness of the performance of homicidal rites &c.' On the unrighteousness of these see आप·ध·सू·। १।१०।२९।१५–१६ । अभिचारानुव्याहाराविशुचिकरावपतनीयौ । पतनीयाविति हारीतः ।. But the thought of their unholiness could scarcely have deterred Châṇakya in the present case, since he had not hesitated to use them formerly against King Nanda. Besides it is too charitable a view for the narrow-minded Kâyastha to attribute such pious scruples to the enemy. It ill accords with the malicious propensity that make him say दैवात् पूर्णप्रतिज्ञः. The reading is on that account discarded. Coming to B· we find therein अतिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञां॰ which means 'knowing the troubles of pursuing a course of aggressiveness.' For अतिचरण in the sense of aggression or lawlessness see म·वी·च·।२। तत्र विराधदनुकबन्धप्रभृतयः केऽप्यतिचरन्ति ।. But the unfriendly Kâyastha would attribute the success of Châṇakya to the foul practice of homicidal rites rather than to his superior talent or valour. Moreover the destruction of the Nandas is im-

puted by fame to homicidal rites; see का·नी·सा·।१।४।. Thus the reading of B· is also inadmissible. It is suspected that अतिचरणे is a mislection for अभि-चरणे (= अभिचरणे) due to the confusion of भ (= भ) and त. In support of this may be cited the instances of अइसंधिजन्ति *i.e.* अतिसंदधति । से·बं·। १३।१२। for आहिसंधिजन्ति *i.e.* अभिसंदधति and तवेक्षणे । सं·शं·ज· । for भवेक्षणम्*. In this connection note also the substitution of अभ्यनुवृत्ति for अत्यनुवृत्ति † in ह·च·। पृ·८८।पं·१०।. In the fourth line the majority of manuscripts read ग्लानि for ज्यानि. The same variants occur in शि·व·।२।३०।. Of the two, Mallinâtha shows preference for ज्यानि. The manuscript S· tries in vain to improve upon the text by reading कौटिल्यः कोपनोऽपि स्वयमभिचरणे ज्ञातदुःखप्र-तिज्ञो दैवात् पूर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न वरेत् पापमित्याजिभीरुः. Here the particle इति is meaningless. The stanza contains the figure परिकर. The metre is स्रग्धरा.

४।६८। अहमपि कुमारं०। This speech is to be read in continuation of the foregoing speech of Râkshasa. Otherwise the particle अपि becomes meaningless. Râkshasa is anxious to see Prince Malayaketu; so he dismisses Śakaṭadâsa with the express. अपि denotes समुच्चय here.

---

* The readings अहिसंधिज्जन्ति *i.e.* अभिसंदधति and भवेक्ष-णम् are conjectural. Râmadâsa, Ḍhanapati and Achchyutarâya seem to adhere to the traditional readings. † The emendation is conjectural.

४।७२। अपि सह्या शिरोवेदना०। 'Is the head-ache relieved (lit. bearable)?'

४।७३। कुमारस्याधिराज०। 'How can the head-ache be relieved so long as your title of Prince is not supplanted by that of Emperor?' तिरस्कृत=thrown into shade, supplanted.

४।७४। उरीकृतम्–undertaken. कियन्तं काल० 'How long are we to sit idle (lit. passive, inactive) waiting for defection in the enemy's camp, though our forces are fully equipped for war?' The variant अवेक्षमाणैः of B. E. should be noted.

४।७६ आर्य किञ्चिच्छत्रो०। See Manu:–तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः। Kâmandaka derives the term व्यसन as follows:–यस्माद्धि व्यस्यति श्रेयस्तस्माद्व्यसनमुच्यते ॥ का॰नी॰सा॰। १३।१९।.

४।७८। कीदृशं तत्० । Here कीदृश stands for किम्. The Gujarâtî interrogative pronoun शुं is derived from कीदृश through the archaic Gujarâtî किशूं.

४।७९। सचिवव्यसनम्० । The defection of Châṇakya left Chandragupta without an able minister to manage the State for him. The body politic was thus wanting in an important member. This is represented as the weak point of Chandragupta.

४।८२। चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां०। Here Malayaketu gives expression to the idea put into his head by Bhâgurâyaṇa in मु॰रा॰ ।४।२३।.

४।८३। अपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः = affected by dislike and resentment. स्वाश्रयः (सुहृद्भूपालाश्रयश्च)=proper refuge.

संभावितशक्ति = whose power is admitted on all hands, who is known to be powerful.

४।८५। **एतद्धि प्रधानतमम्** । See का॰नी॰सा॰ ।१४।६२। नरेन्द्राद्याः प्रकृतयः सप्त याः परिकीर्तिताः । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं तासां व्यसनमुच्यते ॥.

४।८६। **किमिदानीं चन्द्र॰।** 'Will not now Chandragupta himself be competent to take proper measures against our invasion, fixing on himself or on another minister the yoke of administration?'

४।८७। **स्वायत्तसिद्धिषूभया॰।** In the autocratic form of government it is the king that personally carries on the administration. With an autocratic ruler accustomed to work single-handed, the body politic never feels the want of the ministerial member. In a joint administration the king and the minister work together and manage the state in concert. When that concert is broken, the king sometimes proves equal to the emergency and takes the whole burden of administration on himself through the confidence inspired by his past experience. But in the ministerial form of administration the affairs of state are wholly managed by the minister. The king has no administrative knowledge, so that in the absence of the minister he is as helpless to administer the state as an infant. Râkshasa therefore truly observes that it is possible only in the case of kings accustomed to autocratic administration favouring, or *sometimes* in the case of those

affecting joint administration to take proper measures in such an emergency, but *never* in the case of those that are partial to ministerial administration. सचिवायत्तसिद्धिरेव स्थितः=being exclusively partial to ministerial administration. अप्रत्यक्षलोकव्यवहारः = having no knowledge of the procedure of the world, *i.e.* inconversant with administrative business. लोकव्यवहार is a general term. Its sense is determined by context. In मु·रा· । १।६९। it has reference to obsequies; and in the passage under notice it refers to governing a kingdom. The copies A·P·M·R·J·F· have सचिवायत्तसिद्धावेव स्थितः, B·N· सचिवायत्तसिद्धावेवावस्थितः, E· सचिवायत्तसिद्धौ व्यवस्थितः and G· सचिवायत्तसिद्धावेवस्थितः in place of सचिवायत्तसिद्धिरेव स्थितः. All of them seem to take सचिवायत्तसिद्धि as a *karmadhâraya* compound. But a comparison with स्वायत्तसिद्धि and उभयायत्तसिद्धि in this very passage shows that सचिवायत्तसिद्धि is *bahuvrîhi*. A reference to मु·रा· । ३।५।१। confirms this view. Probably °सिद्धिरेव° was first mistaken for° सिद्धावेव°. This was afterwards corrected to °सिद्धावेव°, °सिद्धावेवाव°, °सिद्धौ व्यव° &c. The emendation is conjectural.

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि०। 'Śrî rears herself planting her feet on (the shoulders of) the king and the minister rising above himself. But she leaves one of the two through feminine weakness (lit. nature) , feeling diffident of supporting her

person (in that state of unstable equilibrium). ' The meaning is that joint administration lapses sometimes into the autocratic, and at others into the ministerial form of government. The latter case is dealt with in the succeeding stanza. The adjective अत्युच्छ्रिते qualifies मन्त्रिणि. On असह्य भरस्य see पा·व्या·।२।३।६५। कर्तृकर्मणोः कृति ।. The word असह is derived from सह् with the *krit* suffix अच्. The stanza is thus paraphrased in क·स·सा·।६०।११७-११८।:– यस्तुल्यः क्रियते राज्ञा न तद्गच्छ्रीः प्रसर्पति । द्वयोर्दत्तपदा सा च तयोरुच्छ्रितयोश्चला । न शक्नोति चिरं स्थातुं ध्रुवमेकं विमुञ्चति ॥. The figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा, and the metre उपजाति.

नृपोऽपकृष्टः ०। ' Just as a very young suckling, depending on the mother's breast (for nourishment), is not able to live (by itself) for a moment if weaned from the mother's breast; in the same way an inexperienced ignorant king, depending on the minister (for counsel) is not able to live (by himself) for a moment if severed from the minister. ' This describes the evil of the ministerial form of administration, indicating hypothetically the utter incapability of Chandragupta to take measures against the invasion without the help of Châṇakya. अदृष्टलोकव्यवहार means the same as अप्रत्यक्षलोकव्यवहार. Graheśvara explains लोकव्यवहार by लोकानां योगक्षेमसाधकं संधिविग्रहादिसमाचरणम्. With the stanza compare हितो·।२।श्लो·१६। यः

कुर्यात् सचिवायत्तां श्रियं तद्व्यसने सति । सोऽन्धवज्जगतीपालः सीदेत् संचारकैर्विना ॥. The figure of speech is उपमा and the metre वंशस्थविल.

४।८८। **दिष्ट्या न सचिवा०** ।. The reader should mark how Malayaketu is inconsistent with himself. At first he is extremely impatient of delay and is against waiting for defection in the enemy's camp. When he is told that there is no cause for delay any longer and that he may set out at once and achieve success, he is anxious to know if any weak point of the enemy is detected. Thereupon he is informed of the estrangement of Châṇakya. This, however, does not satisfy him. He would have additional evidence of the weakness of the enemy. Then Rákshasa urges that the single weak point, coupled with their military preparation and the sympathy of their friends in Pâṭaliputra is sure to give him success. This brings him round; and he is all impatient to march straight on the enemy's capital. He is, for the time being, influenced by the sage counsels of the faithful minister Rákshasa, as he was a short while ago influenced by the mischievous insinuations of his treacherous companion Bhâguráyaṇa. तन्त्र=internal administration ; see नी·वा·। युद्गमस्तु०। स्वमण्डलपालनाभियोगस्तन्त्रम् ।. सचिवव्यसनमभियुञ्जानस्य = taking advantage of (lit. applying himself to) the ministerial weak-point, that is, the weakness caused by the

lack of a competent minister. The suffix तृ in अभियोक्तृ denotes साधुकारिता; see पा·व्या· ।३।२।१३४–१३५। आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । तृन् ।. On the use of the accusative शत्रुम् see पा·व्या· ।२।३।६९। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ।. The word ऐकान्तिक signifies certain, sure, assured. The copies B·E·N·G· insert न before ऐकान्तिकी and turn the affirmative speech into a question of appeal.

४।८१। त्वय्युत्कृष्टबलेऽ०। 'Your Highness, superior to all in power, leads the invasion. The city of Pâṭaliputra is attached to Nanda. Châṇakya is estranged (lit. has turned away) from Chândragupta on account of his being dismissed from office. The Maurya is a king of yesterday (lit. is a new king). And you have myself to do the office of (a guide) pointing merely the way. In the present circumstances it is only the want of a word of command from you (lit. your wish), my Prince, that stands in the way of the accomplishment of our object.' The stanza contains five absolute clauses. The first extols the strength of Malayaketu. The second shows the feasibility of अन्तःकोप. The third refers to सचिवव्यसन in the case of Chandragupta. The fourth points to the weakness of the inexperienced Maurya king. And the last sets forth the मन्त्रिसंपद् of Malayaketu. On the course of विग्रहयान here proposed see का·नी·सा· ।१०।२७। स्फीतं चाप्यनुरक्तं च यदा प्रकृतिमण्डलम् । परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत् ॥. The term योग

in the third line of the stanza under notice is an expletive; compare मृत्युयोग in मु·रा· ।६।२५।, वाग्योग in चं·श· ।४५। and वज्रयोग in ह·वि· ।३।१३।. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

।४।१०। उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं०। ‘Let my excellent elephants which are *Soṇa* (red) in person on account of red lead applied to them, which have a very high stature, which pour down ichoral exudations, which have dark bodies, which roar very loudly and which tear up banks with their big tusks, scatter in a hundred direction the River who is *Śoṇa* in name, who has high banks, who drops water, who has trees on his sides dark with foliage, whose ripples murmur, and whose banks, undermined by the current, are being torn up by it. Mark the contrast of शोण in person and शोण in name, as also of उत्तुङ्ग and तुङ्ग, of अतिमुखर and मुखर and of उत्पादिततट and अवपातिततट. Mark also the fact that in the case of the elephants the attributes of height and colour are predicated not of particular parts but of the whole body, whereas in the case of the river only the banks are said to be high and only the trees there are said to be dark. Mark further the distinction implied in the flow of ichoral exudation (मदसलिल) indicative of the vigour of youth and the dropping of water (सलिल) suggestive of the decrepitude of old

age. These telling epithets go to show that each of the elephants singly is more than a match for the River god. Their corps is sure to worst the Śona barring in vain their triumphal march to Pâṭaliputra. Elephants were very useful formerly in war. With them the ancients forded rivers, made way through forests, crossed mountains and battered the walls of fortified towns; see का॰नी॰सा॰।१५।१२।, का॰नी॰सा॰।१९।१-३। and नी॰वा॰। वलसमु॰। . Imperative forms are preferred to those of the future in this and the succeeding stanzas. अपास्यन्तु and रुन्धन्तु better accord with the impatience and impetuosity of the speaker than do पास्यन्ति or यास्यन्ति and रोत्स्यन्ति. We are indebted to M·R· for the reading अपास्यन्तु. With गजपति of this play and उरगपति, विषधरपति or अहिपति of नागा॰। compare गजेन्द्र and अहीन्द्र &c. The last member of the compound in either case denotes eminence. The figure of speech is व्यतिरेक, and the metre सुवदना. The manuscript s· with its fanciful readings has turned this into स्रग्धरा.

गम्भीरगर्जितरवाः॰। 'Let my trains of elephants, uttering deep roaring sounds, and pouring down spray mingled with ichoral exudations in torrents, close round the city of Pâṭaliputra, just as rows of clouds, uttering deep peals of thunder and pouring down water, do the mountain Vindhya.' Having spoken of the

fording of the Śoṇa in the preceding stanza, the speaker in this stanza tells us of the investing of Pâṭaliputra. As for नगर see the note on मु॰रा॰ ।२।३।. The compound आसारवर्षम् (आसारेण वर्षः यत्र यथा स्यात् तथा) is घञन्तोत्तरपद अव्ययीभाव like तुण्डघातम् of भट्टि॰।५। १०१।. It modifies उद्गिरन्त्यः. The particle अथ shows समुच्चय. The copies read आसारवर्षमिव instead of आसारवर्षमथ. But the comparison of the elephants and the clouds is complete without these additional words of similitude, being expressed by the attribute गम्भीरगर्जितरवाः common to both and by separate identical phrases (स्वमदाम्बुमिश्रं) शीकरमुद्गिरन्त्याः and विकीर्णसलिलाः. In fact the similitude which could be expressed by आसारवर्षमिव has been implied by विकीर्णसलिलाः, and the particle of similitude इव in the second line is superfluous. It is on that account changed to अथ. The emendation is conjectural. The erroneous substitution of इव or इह for अथ was noticed in the note on मु॰रा॰ ।२।१। under विरुद्धयो॰. As an instance to the point may be cited the line शरदमिव मनोज्ञां कामिनीं वा विदित्वा from रावणा॰।१।५१।, where शरदमिव is, in all probability, a slip of the scribe for शरदमथ, the particle वा doing the office of उपमावाचक and rendering इव superfluous. The elephants spout water over their bodies with their trunks to cool themselves, which, as it comes down in small particles, mingles with the ichoral exudation and descends in torrents. On the flow of मद see Pâlakâpya:—करात् (*i.e.*

नासारन्ध्राभ्याम्) कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः ।. The figure of speech is उपमा and the metre वसन्ततिलक.

इति भागुरायणेन०। The abrupt exit of Malayaketu implies his hasty determination to set out that very day on the expedition of conquest. Hence it is that Râkshasa is anxious to ascertain the auspiciousness or otherwise of the conjuncture. At the close of the fifth act there is a similar abrupt exit of the Prince announcing his sudden determination to march on the enemy's capital and invest it forthwith.

४।१५। अनिमित्तं सूच०। The words अनिमित्त and अशकुन mean an ill omen. The negative prefix here denotes अप्राशस्त्य ; see the following verse :—तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदभावस्तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥.

५।१७। अवीभत्सवेषं०। Graheśvara takes अवीभत्सवेषम् to mean वस्त्रादिपरिधानभस्मादिप्रोञ्छनेन दर्शनार्हम्. Jagaddhara renders वीभत्स by उद्वेगहेतुक; see मा·मा·।१।पं·३२४।.

४।१९। शाशणमलिहन्ता०। 'Follow the teaching of *arhats* who are the physicians that cure persons of the malady of delusion, prescribing what seems bitter only in the beginning but proves beneficial in the end (lit. afterwards).' Those that acquire Buddhahood by enlightenment are worshipped as *arhats*. The stanza also implies, that the rule of worthy Châṇakya, exhibiting in the beginning excessive severity, results in the end in extreme benignity, as in the case of Chand-

anadâsa, and that it should be therefore hailed with respectful submissiveness. This is an instance of शब्दशक्तिमूलकवस्तुध्वनि. For अर्हत् in the senses of बुद्ध and पूज्य see त्रि·शे·।१०। and अने·सं·।१७१। respectively. Induśarman in the assumed character of Jîvasiddhi speaks Mâgadhî. The figure of speech is रूपक, and the metre पथ्या आर्या.

धम्मशिद्धी होदु०। The word श्रावक denotes a follower of Buddhism; see त्रि·शे· ।१२। In मा·मा·। १०। पं· १९।। it is to all appearance used for the Bauddha laity as opposed to the clerical (परि-व्राजक) order. In the passage before us it stands as a term of euphemistic address used with reference to one of opposite persuasion showing a reverent attitude towards the speaker, and signifies a reverent hearer or disciple. Compare the similar use of भगत by itinerant Sâdhus and Bâvâs of the present day. शावगाह is the Mâgadhî genitive singular of श्रावक. This seems to be the original reading, which, being misspelt शावगाहं by ignorant scribes, was confounded with the Mâgadhî genitive plural differing from the singular only in the *anusvâra* mark over the final syllable; and this in course of time was changed for the ordinary Prâkṛita genitive plural शावगाणं ; see हे·व्या·। ८।४।२९८-२९९।. There seems to be a similar blunder in वे·सं·।३।पं·१३।. In this line it is proposed to read यधणदशाह in place

of पच्चग्गहृदाण that it may correspond to पच्चग्गहृदस्स of वे·सं·।३।पं·२०।.

४।१०९। शावगा णिळ्विद्दा०। 'Reverent Sir! I find this perfect full-moon day auspicious in all respects (lit. conferring perfect good luck) from noon downwards. The lunar mansion also is southerly to you marching from north to south. Moreover the zodiacal sign presided over by Mercury (बुध) touches the horizon at the time of the march, there being the imminent setting of the sun, the rising of the full moon, and the sudden rising and setting of Ketu.' Asked by Râkshasa to name a day propitious to the march, Jîvasiddhi appoints the very day on which the events of the fourth act take place, the precise time for starting being the evening. It is the full-moon day. This lunar day is generally regarded as very auspicious, being the most perfect of the *perfect* (पूर्णा) *tîthis*; see मु·चिं· ।१।४। नन्दा च भद्रा च जयाच रिक्ता पूर्णेति तिथ्योऽशुभमध्यशस्ताः । सितेऽसिते शस्तसमाधमाः स्युः सितज्ञभौमार्किगुरौ च सिद्धाः ॥. Having thus hinted at the apparent merits of the lunar day generally, he sets forth the merits of the lunar mansion of the appointed time of starting, which is the evening time. For astrological purposes the day is divided into fifteen parts called *muhûrtas*, and so is the night. The evening forms the fifteenth diurnal *muhûrta*. It is said to be under the influence of the lunar

mansion पूर्वा फाल्गुनी; see मु·चिं·।६।५०।गिरिशभुजगमित्राः पि-त्र्यवस्वम्बुविश्वेऽभिजिदथ च विधातापीन्द्र इन्द्रानलौ च । निर्ऋतिरुदकना-थोऽप्यर्यमाथो भगः स्युः क्रमश इह मुहूर्ता वासरे बाणचन्द्राः ॥. Now in accordance with the distribution of the lunar mansions into four groups and the assignment of these to the four quarters of the heavens, the said पूर्वा फाल्गुनी is a southerly mansion. This is favourable to southward journey; see पी·धा· on मु·चिं· ।११।३३। प्राग्द्वारिकैः कृत्तिकादिसप्तनक्षत्रैः पूर्वस्यां यात्रा प्रशस्ततमा । एवं दक्षिणस्यां मघादिसप्तभैः । पश्चिमामायामनुराधादिसप्तभैः । उत्तरस्यां धनिष्ठादिसप्तभैः ॥. Coming to zodiacal contact, Jîvasiddhi says that at the time of starting the sign presided over by Mercury will touch the horizon. In the course of a day each sign in succession appears in the eastern horizon owing to the apparent rotatory motion of the celestial sphere. This *contact* of the sign and the horizon is called लग्न. The term is also applied to the time of contact. It is named after the *graha* presiding over the sign. In the present case the zodiacal contact is named after the planet Mercury (बुध) that presides over *gemini* (मिथुन) and *virgo* (कन्या). Of these the contact of *virgo* is not the one here meant. For in that case the sun will be in the sign *pisces* (मीन), which will give approximately the month of Fâlguna as the time of undertaking the expedition of conquest. But the sham strife of the third act

took place on the full-moon day of Kârttika, and shortly after that Karabhaka was dispatched with the intelligence to Râkshasa by the bard Stanakalaśa. Supposing a fortnight to have elapsed in the expectation of the rumoured retirement of Châṇakya to a penance forest before the express was posted off and allowing another fortnight to cover a journey over a distance of more than a hundred *yojanas* we come to the full-moon of Mârgaśîrsha, which may be taken as the time of the arrival of Karabhaka. The contact of *gemini* gives this time. The sun then occupies the sign *sagitarius* (धनुस्). This period is deemed particularly propitious for journeying (यात्रा) ; see मु·चिं·।११।८। धनुर्मेषसिंहेषु यात्रा प्रशस्ता शनिज्ञोशनोराशिगे चैव मध्या । रवौ कर्कमीनालिसंस्थेऽतिदीर्घा जनुःपञ्चसप्तत्रिताराश्च नेष्टाः ॥. The month in which the sun's course lies through the sign धनुस् is Mârgaśîrsha. This is one of the months in which kings set out on their expeditions of conquest; see म·स्मृ·।७।१८२। मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्यात्रां महीपतिः । फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासं प्रति यथाक्रमम् ॥. It falls in the autumn (हेमन्त). In that season the time when the sun shorn of its lustre is about to set, is considered to be very auspicious ; see मु·चिं·।६।९८। पिण्डीभूते दिनकृति हेमन्तर्तौ स्यादर्धास्ते तपसमये गोधूलिः । संपूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभे कार्यादौ ॥. Another fortunate circumstance is the sudden rising and setting of *ketu* at the

time of the contact of *gemini*. It is known to presage good luck because of its being अचिरसंस्थित; see बृ·सं·।११।८। ह्रस्वस्तनुः प्रसन्नः स्निग्धस्त्वृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः। उदितोऽथ चाभिवृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः ॥; see also the following stanza from the Samâsasamhitâ quoted by Utpala:—अचिरस्थितोऽभिवृष्टस्त्वृजुः सितः स्निग्धमूर्तिरुदगुदितः। ह्रस्वस्तनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भावाय ॥ *. Thus the concurrence of the sign धनुस्, the month मार्गशीर्ष, the time गोधूलि and the auspicious augury of अचिरस्थितकेतु all combine to establish and enhance the merit of the contact of *gemini*. The next point referred to by Jivasiddhi is the astrological aspect of the moon. This luminary is said to be easterly when it is in the signs मेष, सिंह, and धनुस्; southerly when in वृषभ, कन्या and मकर; westerly when in तुला, कुम्भ and मिथुन; and northerly when in कर्क, वृश्चिक and मीन. In the present case the moon rises in the contact of मिथुन. It is therefore westerly. Now a person travelling from north to south has the westerly moon to the right of him. This is believed to confer good fortune; for it is said संमुखोऽर्थस्य लाभाय दक्षिणः सुखसंपदे। पृष्ठतः प्राणनाशाय वामे चन्द्रे धनक्षयः॥.

---

* In these extracts from बृहत्संहिता and समाससंहिता the readings चाभिवृष्टः and सितः are conjectural emendations. Pandita Sudhâkaramiśra reads वाभिवृष्टः and स्मितः .

The speech under notice forms a sort of premonition (पताकास्थानक). In this light it is interpreted as follows:—'Reverent Sir! Your complete good is ensured by the moon of this full-moon day showing King Chandragupta perfect in all the members of the body politic. Also the Kshatriya agent (क्षत्ते) of Châṇakya, namely Bhâgurâyaṇa, is against (ण दक्खिणे) your hastening to your destruction (lit. is against your going from the North, the land of the living, to the South, the realm of Yama). Moreover, O valiant Râkshasa (शूले) who are nearing your fall, there will be your union (लग्गे) with wise Châṇakya (बुध) on your going to Pâṭaliputra (गमणे), when Prince Malayaketu who is now in the ascendant will suddenly fall and King Chandragupta perfect in all the members of the body politic will be in the ascendant.' By the good of Râkshasa the author means his elevation to the premiership of Chandragupta. This is ensured by the schemes laid down and perfected in the first four acts. In the next sentence the author refers to the express order of Châṇakya to Bhâgurâyaṇa to save the life of Râkshasa; and Bhâgurâyaṇa does save him from the untimely end which overtakes his friends the five Mlechchha kings in the fifth act The author next foreshadows the triumph of Chandragupta and the

capture of Malayaketu announced in the sixth act. The whole is wound up with a reference to the future meeting of Râkshasa and Chânakya described in the seventh act.

शावगा is the Mâgadhî vocative singular of श्रावक according to the sûtra अ दीर्घः संबुद्धौ । प्रा·प्र· ।११।१३।. On the double signification of the particle आ see पा·व्या· ।२।१।१३। आङ् मर्यादाभिविध्योः।. For दक्षिण in the sense of अनुकूल see Jagaddhara on मा·मा·।१। पं·।६९।. The form णक्खत्ते is to be explained away by the sûtra बहुलम् । हे·व्या·।८।१।२।. With the equivocation involved in it compare वास०। स त्रिशङ्कुरिव नक्षत्रपथस्खलितः । and प्र·रा·।१। अये एतावति वंशमण्डले भवानेव नक्षत्रविद्याकुशलः।. The word शूर signifies a brave man as well as the sun ; see अने·सं· ।४७०। and compare वास०। केचित् कुमुदाकरा इवासोढशूरभासः ।. The phrase अस्ताहिमुहे शूले as applied to Râkshasa is in the vocative plural of respect ; see the note on मु·रा·।४।१५। under माणहे. The words नक्षत्र, क्षत्र and लग्न belong to the neuter gender in Sanskrit. But they are employed in the masculine gender in the Prâkrita passage according to the rule लिङ्गमतन्त्रम्।. The participial noun लग्न in the premonitory interpretation signifies संयोग ; see पा·व्या· ।३।३।११४। नपुंसके भावे क्तः ।. The metre of the stanza is पथ्या आर्या.

In the passage under notice अद्य has been added on the authority of G·E·. For णिव्वुत्तशमस्तकल्लाणा the manuscripts A·P·M·R·J·F·N· read णिव्वुत्तसमत्थ (*v·l·*सव्व and संपुण्ण) कल्लाणा, and S·E·G· णिव्-

त्तसत्तमकलणा सोहणा. The former means 'devoid of all auspiciousness.' This is absurd on the face of it. The latter means 'auspicious after the lapse of the seventh *karaṇa*.' A *karaṇa* is the half of a lunar day. There are eleven *karaṇas* namely बव, बालव, कौलव, तैतल, गर, वणिज, भद्रा, शकुनि, नाग, चतुष्पद and किंस्तुघ्न. Of these the seventh *karaṇa* is भद्रा otherwise called विष्टि. It is understood to be inauspicious. The first half of a full-moon day is taken up by this *karaṇa* which imparts the character of inauspiciousness to it. After the lapse of the *karaṇa*, what remains of the full-moon day is auspicious (शोभन). The reading of S·E·G· thus suits the astrological interpretation. It does not however suit the premonitary interpretation. It must further be added that the allusion to the inauspicious भद्रा *karaṇa* is unhappy and it detracts considerably from the merit of the reading. It is on that account rejected. The reading णिव्वुत्तशन्दत्तकल्लाणा adopted in the text is the reading of M· rectified with the help of B·. In olden times णिव्वुत्त was written णि·वुत्त, the point standing for the first member of the double consonant. The omission of the point appears to have given rise to the mislection णिवुत्त of A·P·M·N·; see the note on मु·रा· ।१।११०। The reading गहणे is a conjectural emendation of the readings of S·E·G·.

४।१०२। तिथिरेव तावत्। The full-moon day though generally auspicious as observed in the foregoing

note, is considered inauspicious for a journey (यात्रा); see मु·चिं·।११।८। न षष्ठी न च द्वादशी नाष्टमी नो सिताद्या तिथिः पूर्णिमाना न रिक्ता । हयादित्यमित्रेन्दुजीवान्त्यहस्तश्रवोवासवैरेव यात्रा प्रशस्ता ॥. See also Vasishṭha quoted in पी·धा· on the same:-विनाशदाथ पूर्णिमा ।.

४।१०३। एक्कगुणा होदि०। 'The virtue of a lunar day is unitary, of a lunar mansion fourfold, and of a zodiacal contact sixty-fourfold. Such is the dictum of astrologers.' Compare तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रं च चतुर्गुणम् । &c. On ज्योतिषिकः (ज्योतिषमधीते वेत्ति वा इति ठक्) see पा·व्या· ।४।२।५९,६०। तदधीते तद्वेद । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।. Compare सांवत्सरिक. ।

लग्गे होदि०। 'The appointed time of the zodiacal contact is an auspicious time. So give up the cursed thought (of the inauspiciousness of the lunar day) that has taken hold of your mind; and reap ample benefit, proceeding with the influence of the moon in your favour.' On the virtue of the favourable aspect of the moon see मु·र·मा·।१२।४६। सर्वत्र लग्ने प्रथमं प्रकल्प्यं कर्तुर्बलं चान्द्रमसं ततोऽन्यत् । बलोपपन्ने सति शीतरश्मौ भवन्ति सर्वे बलिनो ग्रहेन्द्राः ॥. The premonition (पताकास्थानक) of मु·रा·।४।१०१। is here resumed. The implication is as follows:— 'The meeting (with wise Châṇakya) will be a happy one. So give up the cursed thought (of avenging the destruction of the Nandas) that has taken hold of your mind; and reap ample benefit, proceeding in the company of the warrior

of Chandragupta.' By the warrior of Chandragupta the author means Bhâgurâyaṇa. For बल in the sense of a strong man or warrior see अने· सं ।५०६–५०७। . The words कृलगइं पलिहलिज्जासु are intended to convey a sort of gentle rebuke to Râkshasa for his unbelief in the auspiciousness of the appointed time of departure as also for his persistence in the thoughts of vengeance. The lunar day pointed out eventually proves auspicious to Râkshasa; for he is made Prime Minister of Chandragupta, and even his friend Chandanadâsa is raised to eminence, as described in the latter part of the seventh act. The meeting brought about thus proves happy to Râkshasa all round in the end. The forms पलिहलिज्जासु and पाविहि are the contractions of पलिहलेज्जासु and पावेहि. On पलिहलिज्जासु see हे·व्या·।८।३।१५९,१७७। ज्जाज्जे । अत इज्जस्विज्जहीज्जे लुकों वा। and the note on भणासि। मु·रा·।२।१।. It appears that this ज्जा or ज्ज is originally related to the potential augment of the roots of the second class in Sanskrit. In Prâkṛita the sense of potentiality wore away and the syllable came to be used as a mere pleonistic augment. It changed the preceding अ to ए or इ. Thus we have कलिज्जिहिसि (=कलिष्यसे) । गा·स·।३।२५।, करेज्जासु (=कुर्याः) । गा·स·।७।३२।, मुच्छिज्जइ (=मूर्छते) से·बं·।५।८।, पुच्छिज्जन्ती (=पृच्छन्ती) ।गा·स·।७।७७। &c., though Hemachandra apparently permits the use of the augment in the cases specified in the *sûtra* मध्ये

च स्वरान्ताद्वा । only. The text of this and the preceding stanza accords with B·N· . The reading सोमम्मि गहम्मि जइ वि दुल्लग्गे of the majority is self-condemnatory ; for it admits the time of the contact of *gemini* to be inauspicious. It is on that account rejected. The metre of the stanza is उपगीति.

४।१०४। परैः सांवत्सरिकैः॰। ' Prove it in consultation with other astrologers. ' Compare नागा. ।५।२१। ता जाइअ लहु संवादेहि ।* and ह॰च॰ । पृ॰१४१।पं॰९। संवादितातीन्द्रियादेशो (scil. गणकः) ।. See also अ॰शा॰ ।६। रमणीओ वन्तु अवहीं विहिणा विसंवादिदो where विसंवादिदो means 'was disproved or falsified. ' The proposal of Râkshasa to discuss the point with other astrologers is resented to by Jîvasiddhi who goes away in a dudgeon.

४।१०५। हगे उन गमिस्सं॰। The Mâgadhî form हगे is derived from अहम् with the insertion of क after ह, the initial vowel changing places with ह and merging into it. It is the same for the singular and the plural ; see हे॰व्या॰।८।४।३०१। अहंवयमोर्हगे ।. Compare L· ego. Corresponding to the Mâgadhî हगे there is the Mahârâshṭri अहअं or अहय (= Sk·अहम्): see गा॰स॰।१।२८,८५। &c, and हे॰ व्या॰ ।८।३।१०५।. The insertion of क here finds its parallel in अस्माकम्, असकौ &c in Sanskrit.

---

* Messrs. Brahme and Paranjape read ता गच्छ जाणिअ लहु संवादेहि ।. The emendation is conjectural.

४।१०९। भअवं कदन्तो। 'It is the worshipful god ruling over the destinies of men that is offended. For you accept as evidence conclusions of others rejecting those of your own men.' Jîvasiddhi apparently means that he believes Râkshasa's good fortune is leaving him, since he puts greater faith in the statement of strangers than he does in that of one whom he calls his friend. The speaker inwardly means to say that Râkshasa is offending his own good fortune by putting faith in him who belonged to the enemy's side, leaving others of his own party. The speech further implies that he was courting his own ruin by siding with Malayaketu who was hostile to Chandragupta, leaving the latter who was the only surviving son of his late Sovereign Nanda. In the last case कदन्ते may be taken to signify यम. For कृतान्त in the senses of दैव and यम see मे·को· ; and compare द·कु·च·। पृ· १४९।पं·८। कृतान्तयोगात् कृतान्तमुखभ्रष्टस्य &c. From कृतान्त meaning दैव is derived the word कार्तान्तिक 'a fortune-teller, an astrologer.' पक्ष means 'a proposition' as well as 'a side.'

४।१११। अत्थाहिलासी०। Compare ह·च·।पृ·१७६।पं·२३। अस्ताभिलाषिणि सवितरि। and ह·च·।पृ·१८७।पं·१४। तारकराजम्...अस्तमभिलषन्तम्।.

४।११२। आविर्भूतानुरागाः०। 'These garden-trees, that marched far and fast before the sun as he rose above

the Mountain of Sunrise in the shape of the deep shadow of their foliage, displaying for an instant the glow of अनुराग (redness induced by the morning twilight), now turn away from him as his orb sinks behind (lit. is tossed on) the side of the Mountain of Sunset. As soon as the master loses his eminence, the servants waiting on him generally leave him.' These display a glow of अनुराग (attachment) and follow him—nay—run before him only so long as he is a man of affluence and influence. But as soon as they perceive indications of his approaching fall, they forsake him. For अनुराग in the double sense of redness and love see शि·व·।११।६६।. The prophetic statement is significantly in harmony with the implicatinn of मु·रा·।४।१०१,१०३, १०९।. The mythical Mountains of Sunrise and Sunset are the clouds (Vedic पर्वत) on the eastern and western horizon over which the sun rises and sets in his apparent diurnal course round the earth. The figure of speech is अर्थान्तरन्यास and the metre स्रग्धरा.

५।†१। अलंकरणस्थगिका= a casket of jewelry. स्थगिका in the sense of a box is a word of rare occurrence. In ह·च·।पृ·२५६।पं·३। we come across

पार्थेयस्थगिका* (a box of viaticum). There is a cognate form of the word, which signifies a betel-box; see अ॰चिं॰।७१८। स्थगी ताम्बूलकरङ्कः ।. The term स्थगिका is related to the Prâkrita vocable थविआ, which in दे॰ना॰मा॰।५।२९। is rendered by पसेविआ (Sk. प्रसेविका). This appears as a variant of स्थगिका or पेडिआ in the play. The Kachchhi-Gujarâtî थवी is derived from स्थगिका through the Prâkrita थविआ.

५।१। बुद्धिजलणिज्झरे॰। 'The creeper of the policy of Châṇakya, that is watered with the water of the stream of intellect by means of the water-pots of favourable circumstances of time and place, is indeed putting forth the big fruit of the realization of the object.' To the circumscribed vision of Siddhârthaka the objective of the policy of Châṇakya, seems to be the incrimination and eviction of Râkshasa, which he was commissioned to bring about; see मु॰रा॰।१।८३।. The real object, however, that Châṇakya has in view, is to induce Râkshasa to accept the premiership of King Chandragupta. देशकाल or देशकालविभाग is one of the five elements (अङ्ग) of successful statesmanship (मन्त्र). With जलणिज्झर for Sk. निर्झरजल compare चन्द-

* The Bombay edition of Messrs.Parab & Vaze has समासन्नग्रामगृहस्थापितस्थविरपरिपाल्यमानपाथेयस्थगितेन...नैकटिककुटुम्बिलोकेन काष्ठसंग्रहार्थमटवीं प्रविशता...व्याप्तदिगन्तरम्...वनग्रामकम् ।. The emendation ॰परिपाल्यमानपाथेयस्थगिकेन is conjectural.

मिरिणो for Sk. श्रीचन्द्रस्य (मु·रा·।१।४२।) and जअणसज्जं or जणसज्जं for Sk. सज्जजयनम् or सज्जजनम् (मु·रा· ।६।१।). The inversion is warranted by the rule प्राकृते लिङ्ग-वचनमतन्त्रं पूर्वनिपातानियमश्च ।. Compare the stanza with the following from क·स·सा·।३३।. उपायरत्नसंसिक्ता देशकालोपबृंहिता । सेयं नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥. The variants णिब्भरेहिं for णिज्झरेहिं and अज्ज for कज्ज deserve to be noticed. The figure of speech is सावयव रूपक and the metre पथ्या आर्या.

चलिदो ह्मि किल०। The particle किल denotes a feigned action (अलीक); compare जा·ह·।३।५०।, किरा०।८।४८। &c. जाव से असउण०। Compare दृच्छ०।७। पृ· १०१-१०२। कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं श्रमणकदर्शनम् ।. The ill-omened apparition of the Kshapaṇaka is welcome to Siddhârthaka; for he wants to be balked in his pretended mission and to fall into the hands of Malayaketu's van guards. Hence he does not avoid it. In this case the ill omen is understood to affect the journey and not the secret object of the journey. The reading ता जाव से असउणभूदं इमस्स दंसणं । ता आदिच्चदंसणेण पडिहणामि । on the other hand relates to the object of the journey which the speaker apprehends the ill omen will frustrate. He counteracts the evil effect of it by looking at the sun. As to the efficacy of the sun in this respect see the following stanza :—रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं तथा चैव सूर्यं पश्येत् सदा बुधः ॥. Compare also नागा·।५।उ·१६। अयमेव × भगवान् सहस्रदीधितिः......श्रेयः करिष्यति ।.

५।२। **अलिहन्ताणं०।** 'We bow to *Arhats* who, with the profundity of their faculty of understanding, attain to perfection here in this world by paths of superlative excellence.' Siddhi is the same as Iddhi. It is the State of Perfection. Hemachandra gives it as a synonym of निःश्रेयस or निर्वाण; see अ·चि· । श्लो· ७४–७५ ।. Siddhi in the orthodox Yoga system of Philosophy and Iddhi in Buddhist Scriptural works has come to mean supernatural powers. The term मार्ग may signify the four-fold roads to saintship, which form one of the Seven Jewels of the Buddhist Law; see Mahâparinibbana Sutta III· 65· The four things by which Iddhi is acquired, *viz*· the will, the exertion, the preparation and the investigation, constitute the roads to saintship. मार्ग may also mean the Noble Eightfold Path which leads to the cessation of suffering, forming the last of the Four Truths proclaimed by the Enlightened One. It consists in 'right belief, right aspiration, right speech, right conduct, right means of livelihood, right exertion, right mindfulness and right meditation; see Mahavagga I· 6. It 'leads to peace of mind, to the higher wisdom, to full enlightenment, to Nirvâṇa.' 'And this doctrine, Gautama rightly said, *was not among the doctrines handed down*;' see Dutt's Ancient India, book III, chapters 14–15. The Nirvâṇa to be reached hereby is not, like the

Heaven of Hinduism, attainable by sacrifice, devotion and penance, reached after death beyond this terrestrial sphere, but is attained before death here in this world (लोए). The Buddhist paths are for that reason said to be of superlative excellence(लोओत्तल). The stanza under notice conveys a hidden meaning (शब्दशक्तिमूलकवस्तुध्वनि)also. The friend of Châṇakya herein praises his *worthy* associate of studies, who with the profundity of his intellect secures the accomplishment of his object by his extraordinary *ways* of *working* in this world.

५।४। **पत्थाणशमुव्वहणे किदव्ववशाअं०।** =bent upon making (lit. accomplishing) a journey, resolved to start on a journey. The variant शमुद्दंतलणे किदव्ववशायं means 'attempting to cross the ocean, attempting to tide over the ocean with a pair of arms' that is to say, attempting to do what is hazardous and difficult. The speaker alludes to the journey which Siddhârthaka seems to be bent upon. His egress, however, from the camp of Malayaketu was as little feasible as समुद्रसंतरण which is a difficult and hazardous enterprize; see भ·नी·श·।४।. The hyperbole of समुद्रसंतरण recurs in मु·रा·।७।३४।.

५।६। **एदे दे मग्गादेशकुशले०।** 'This missive in your hand (here), that has the power to post you off on a journey (lit. to point the way), itself proclaims

it.' The particle अ (Sk· च) shows अवधारण. It is the same as the Gujarâtî ज. The perversions of S·B·E· मग्गदंशणकण्णधाले and मग्गणाओकण्णधारे are to be traced to the reading शमुद्दशंतलणे किद्व्वन्नशायं of मु·रा·।५।४।.

५।८। मुण्डं मुण्डाविअ०। Compare नी·वां· । प्रकीर्णकसमु•। कार्यमारभ्यालोचनं शिरोमुण्डनमनु नक्षत्रप्रश्न इव ।; compare also स·कं·।१। काराविऊण खउरं गामउडो मज्जिओ जिमिओ । णक्खत्ते तिहिवारे जोइसिअं पुच्छिउं चलिओ ॥, and वि·शा· ।४। किं किदे विआहे णक्खत्तपरिक्खाए॥. The following stanza names the lunar mansions inauspicious for shaving :–रोहिण्यां च विशाखायां मैत्रे (*i.e.* अनुराधायाम्) चैवोत्तरासु च । मघायां कृत्तिकायां च द्विजैः क्षौरं विवर्जितम् ॥.

५।९। जदि अत्तणो अणुऊलं भविस्सदि–if it will suit me. The adjectives अणुऊल and अणणुऊल used in this and the succeeding speech have the force of nouns.

५।१०। ण शंपदं पदस्सि०। 'Now in this camp of Malayaketu the auspiciousness or otherwise of a day does not help one without a pass (lit· seal-impression) to leave the camp.' The meaning is that it is not the astrological merit of the day of starting but the passport of Bhâgurâyaṇa that helps a person in his journey. The speech is reconstructed from the blundering text of B·N·. The readings of A·P·M·R·E·G· altogether deny the possibility of egress, which is invalidated by मु·रा·।५।१२।. They are on that account rejected. The copies B·N· make a qualified statement,

which is in harmony with the next speech of Jivasiddhi. So their version is accepted. But the mislections सावकाणं and अगहिदमुद्दा ण, which disfigure it, are corrected to शावगा ण and अगहिदमुद्देण. The emendations are conjectural.

५।१२। अणिवालिदे णिग्गमे० । All the copies have णिग्गमप्पवेसो. As an *itaretara dvandva* compound this along with the verb agreeing with it and the qualifying adjective should have been in the plural number. As a *samâhâra dvandva* compound it should have been in the neuter gender, along with the qualifying adjective. Either way it is wrong. The error is set right by reading अणिवालिदे णिग्गमे पवेशे अ आर्शा ।. The emendation is conjectural. If the reading of the manuscripts is to be adhered to, the irregularity should be explained away by the rule प्राकृते लिङ्गवचनमतन्त्रम् ।.

ता यदि भाउला०। 'Now if you have a seal-impression (*i.e.* passport) from Bhâgurâyaṇa, you may securely go. Otherwise you should keep quiet, lest the officers of the guards drag you before the state tribunal with your hands and feet in chains.' The term मुद्दालञ्छिद recurs in मु·रा·।५।१४। and मु·रा·।५।७६।· णिउक्को according to दे·ना·मा·।४।२७। signifies तूष्णीकः (silent, quiet). It is derived from the privative prefix निस् and उक्त n·speech. This word is to be distinguished from णिलुक्को meaning 'concealed,' which is allied to the

Prâkrita root णिलुक्क, a derivative substitute of Sk· निली; see है· व्या·।८।४।५५।. The manuscript E· actually confounds the two words, reading णिलुक्को in place of णिउक्के; and G· mistakes णिउक्क for णित्तिक्को which is void of any sense. The copies B·N· make bold to improve upon the text and read णिउक्कण्ठं which too is meaningless. The manuscripts A·P·M·R·J·F·S· drop the word altogether. But some such word as णिउक्के is wanted in answer to वीशङ्के of the preceding sentence. णिउक्के is a conjectural emendation. The word णक्को meaning मूकः is probably a contraction of णिउक्को; see दे·ना·मा·।४।४६।. The mislection णिउक्कण्ठं is traceable to the spurious addition of ठं to णिउक्कं. It may be compared to the case of syllabic accretion occurring in वि·शा·।पृ· ९३ । पं· २ ।. Here we should read किं मक्कडो उट्ठाणं करेन्तो चुक्कदि ।* and not किं विअ मक्कडो उवट्ठाणं करेन्तो चुक्कदि ।. Another case to the point is that of णग्गरिणी occurring in वि·शा·। पृ·९२ । पं· ५ । which is a corruption of णग्गिणी † meaning a female pane-

* The emendations proposed are conjectural. † The passage with conjectural emendations runs as under :—भो एसा कलकण्ठी णाम देवीए णग्गिणी पुण्णिमाचन्दोदअं अहिणन्देदि । तीए वअणादो कप्पूरचण्डणामधेओ मागधो सिअङ्कुज्जोअलच्छि वण्णेदि । ता मह वि वट्टदि तुण्डकण्डू । अहं पि वण्णिस्सं ।. The word नग्नक, in the form लंगो, is applied to a class of Mahomedan singers in Cutch.

gyrist ; see अ·चि·।१९५।नग्नः स्तुतिव्रतस्तस्य ग्रन्थो भोगावली भवेत्।. गुल्माः means guards or companies of soldiers stationed for the defence of an army ; see मे·को· । गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षकरुग्भिदोः ।. They correspond to the van-guards, rear-guards and pickets of modern times. They were stationed at different points round the camp with signals or pass-words ; see म·स्मृ·।७।१९०। गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः । स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥. Kâmandaka too directs the appointment of guards for the defence of an army invading an enemy's country; see का·नी·सा·।१६।६।. The officer of the guards (गुल्माधिकारिन्, गौल्मिक or गुल्मप) is thus described in शु·नी·।२। पञ्चानामथ वा षण्णामधिपः पद्गामिनाम् । योज्यः स पत्तिपालः स्यात् त्रिंशतां गौल्मिकः स्मृतः ॥ परिवृत्तिं यामिकानां करोति स च पत्तिपः । स्वस्वस्थानं यामिकानां विज्ञानीयाच्च गुल्मपः ॥. The word गुल्म is derived from गुड् 6 P. to defend. The same central idea of defending or guarding runs through the following senses of the word:– a company of bodyguards (see गु·ह· । पृ·१२·१८ ।), of sentinels (see अ·रा· ।३।), of city police (see मृच्छ·। ६। and च·कौ· ।३।), of village police (see म·स्मृ· ।७। ११४।) and of soldiers stationed as wardens of the marches (see काद· पृ· १२७,२२२ ।). It also signifies a division of an army consisting of 9 war-elephants, 9 war-chariots, 27 horsemen and 45 foot-soldiers; see अ·को· . Graheśvara's note on गुल्म runs as follows:– गतागतनिरोधस्थानं गुल्मं ' चौकी ' इति प्रसि-

द्धम् ।. The word कुल in राजकुल, देवकुल &c means a house; see मे॰को॰.

५।१४। लङ्कशास्स पिशाचस्स॰। Herein शेवगे has been added after पिशाचस्स वा on conjecture, after consulting मु॰रा॰।५।१३,६१।.

५।१५। भदन्त मा कुप्प॰। Siddhârthaka says this to mollify the *Kshapaṇaka*, fearing lest his anger might prevent the accomplishment of his object.

५।१६। इति प्रवेशकः। The following is the definition of प्रवेशक (interlude):– यन्नीचैः केवलं पात्रैर्भाविभूतार्थसूचनम् । अङ्कयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः ॥.

५।१७। मुहुर्लक्ष्योद्भेदा॰। 'I wonder at the ways of statesmen, that are myriad-shaped like the ways of Fate. According as it suits their purpose, these ways at times are such as can be comprehended, and at times they are too intricate to follow; at times they are set forth in all their magnitude and at times they shrink to a vanishing point; at times their very trace is lost and at times they show ample results.' The figure of speech is उपमा, and the metre शिखरिणी.

आस्थानमण्डपः=the *durbar* pavilion. In Gujarâtî it is called कचेरीनो तंबु or कचेरी.

५।२१। कष्टम् । एवमय॰ । 'Alas! It is painfully hard to have to deceive this Prince Malayaketu that loves us so dearly!' The particle अहो expresses regret (विषाद).

कुले लज्जायां० । 'Why should one who has bound himself to another think (any more) of right or wrong, being accustomed to do the behests of the man of substance, now that he is past the stage of reflection having sold himself (lit· his person) to him through greed of transient gains, unmindful of the gentility of birth, of the sense of shame, and of his own good name and self-respect ! ' The termination आनश् in कुर्वाण: denotes habitual action; see पा·व्या·।३।२। १२९। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।. The compound विचारातिक्रान्त: is द्वितीयातत्पुरुष. The form विमृशति stands for विमृशेत् or विमृशतु. The reading क्षणिकधनलोभात् is taken from G·E·N·. It is the one adopted by Graheśvara. The root विक्री takes the locative of the customer ; see मु·रा· ।५।१८६।. The figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा, and the metre शिखरिणी.

५।२२। **भक्त्या नन्दकुला०** । ' Will he, in consequence of the devotion deeply rooted in him by reason of his affection for the family of the Nandas, make peace with the clever Maurya who is a scion of the Nanda family, now that he has discharged Châṇakya from service ? Or will he keep his word, having regard to *our* continued devotion to him (lit. continuity of devotion) ? Thus my mind is in a perpetual whirl (of doubt), as if mounted on a potter's wheel. ' King Parvataka put entire faith in Râkshasa, and was firmly attached to him ever since his secret alliance with him ;

see मु·रा·।५।५०।. After his death, his son Malayaketu continued to profess attachment to Râkshasa. It is this continuity of devotion to Râkshasa from father to son that is implied in स्थैर्यं भक्तिगुणस्य. On चाणक्यनिराकृतः (निराकृतश्चाणक्यो येन) see पा·व्या·।२।२।३७। वाहिताग्न्यादिषु ।. The reading वा विगणयन् is taken from S·B·E·N· . The variants वाधिगणयन् of P·M·R·J·G· and वाथ गणयन् of F· are worthy of note. The reading वाधिगुणयन् of A· is very likely a clerical blunder for वाधिगणयन्. The figure of speech is उत्प्रेक्षा, and the metre शार्दूलविक्रीडित·

५।२४। **नयने पिदधामि ।** This act of Malayaketu is indicative of close intimacy or love; see अमरु·।१९।, चं·कौ·।१। श्लो· १३ ।, विक्र०।३। श्लो·१५। &c. It is a sport in which one comes from behind unobserved and closes with his forefingers the eyes of another. The latter gives out in recognition the name of the person pressing the eyes, who thereupon takes off his hands. See वि·शा·।३। प्रवेशक ॥ सुलक्षणा ॥ कथं महाभाअजणकज्जसिद्धी विअ चिन्तिदोवणदा पिअसही । ता पच्छा भविअ णअणाइं से पिहाइस्सं ॥ तथा करोति ॥ विचक्षणा स्वगतम् ॥ पिअसहीए सुलक्खणाए विअ करप्फंसो ॥ प्रकाशम् ॥ सहि सुलक्खणे जाणिदासि । ता मुञ्च णअणाइं ॥. The sport is allied to अङ्गुलीताडितक and सुनिमीलितक of का·सू· ।१८।.

५।३०। **अये राक्षसस्य०।** Bhâgurâyaṇa did not know that Jîvasiddhi was an agent of Châṇakya like himself. For it is a rule in the science of politics that spies should not be known to one-another; see का·नी·सा·।१३।३८। एते ज्ञेयास्तु संचाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः ॥ .

५।३१। तहि गमिस्सं०। With the indignant speech of Jîvasiddhi not tolerating even the mention of the name of Râkshasa compare मु·रा·।५।१४।. The contraction of the termination मि to an *anuswâra* in the Prâkṛita future was the precursor of a similar change that took place in the fullness of time in the present noticed passingly in a note by Hemachandra (see है·व्या·।८।३।१४१।) which resulted in the termination उ of the Apabhramśa and उं of the Gujarâtî first person singular of the present.

५।३३। ण मम किंवि०। 'Râkshasa has in no way wronged me. An unfortunate wretch that I am, I wrong my own self.' The wrong which Jîvasiddhi pretends to be doing to himself, is that of being suspected by Malayaketu of treason owing to his intimacy with Râkshasa. It was this intimacy, he says, that had formerly implicated him in the murder of Parvataka though he was innocent of the deed. So he blames himself for keeping company with Râkshasa whose statesmanship required him to use means of exceptionable character for gaining his ends. Awakened to the sense of the danger of his companionship, he is anxious to fly from him for his life. The reading अवलज्जामि is taken from B·E·. The rest have कम्मादु लज्जामि (*r·l·* लज्जे), which has been rejected for the simple reason, namely that it involves on the part of the speaker an admission

of having done such *deeds* as he felt ashamed of, an admission which is not warranted by the circumstances of the case.

५।३४। **ण हि लहस्सं ।** Jîvasiddhi slyly alludes to the wide-spread currency of the report ascribing the authorship of the murder of Parvataka to Rákshasa; see मु·रा·।१।२२।अत्र तावद् वृषलपर्वतकयोरन्यतरविनाशेऽपि चाणक्यस्यापकृतं भवतीति विषकन्यया राक्षसेनास्माकमत्यन्तोपकारि मित्रं घातितस्तपस्वी पर्वतेश्वर इति संचारितो जनापवादः ।.

The manuscripts A·P·M·R·J·F·S·E· add असुणिदव्वेण before सुदेण in मु·रा·।५।३६। and किंदु अदिणिसंसं after लहस्सं । here, which deserve to be noticed.

५।४२। **युक्तमिदानीमर्थिने०।** 'Since he seeks to hear it, it is proper to tell it to him.' What is told to another without his seeking to know it, carries no weight and makes no impression, and a person who exposes his friend or one believed to be his friend wantonly without any apparent external pressure, is not believed in. तहिं अवशले०। Jîvasiddhi here washes his hands clean of the murder of Parvataka and ascribes the same to Râkshasa.

णिवशमाणे० । The Prâkṛitas do not recognize the distinction of Parasmaipada and Atmanepada terminations in the conjugation of verbs; see है·व्या·।८।३।१३७–१४४।. They ignore it also in the formation of present participle; see है·व्या·।८।

३।१८०–१८१. Thus we have हसन्तो and हसमाणो, वेवन्तो and वेवमाणो &c.

५।४४। तद्दो हगे लक्कशस्सा॰। 'Then because I was a friend of Râkshasa, cursed Châṇakya banished me from the city with disgrace, (suspecting me to be the murderer). Now too Râkshasa, adept in all sorts of political schemes, proposes to do something which should banish me from the world of the living.' By this vague insinuation of treason Jîvasiddhi aims at undermining the character of Râkshasa. All the copies insert भद्न्त ततस्तत: । between the speeches 43 and 44, which they ascribe to Bhâgurâyaṇa. There is however no reason for the latter to interrupt Jîvasiddhi's narrative, unless it were to impute the bloody deed to Châṇakya. But the imputation is not made until Jivasiddhi finishes his narrative; for Bhâgurâyaṇa is breathless with impatience to know the cause of his indignation. The phrase ततस्तत: । is used when a narrative is long or digressive. But the story of Jîvasiddhi is short and to the point. In such a narrative the phrase ततस्तत: is out of place. Add to this the misconception it creates. Occurring just after Jivasiddhi fixes the guilt of the murder of Parvataka on Râkshasa, the phrase in the mouth of Bhâgurâyaṇa is tantamount to his accepting the statement without reserve,

which very much weakens the force of मु·रा·।५।४५।. On these grounds it has been dropped.

५।४६। **चाणक्केण विशकन्नाए०।** This is a political lie. Compare मु·रा·।६।६८। and मु·रा·।७।१।.

५।४८। **श्रुतं सखे श्रवण०।** 'O friend ! I heard the statement concerning the enemy made by his friend, the statement which rends the ears and makes the anguish caused by the murder of my father rage in my heart (इह) with double fury even at this distance of time.' रिपु refers to Râkshasa and सुहृद् to his feigned friend Jîvasiddhi ; see मु·रा·।५।४२। हगे···लक्कशेण मित्तत्तणं उवगदे । and मु·रा·।५।४४। हगे लक्कशश्श मित्तं &c. The metre of the stanza is रुचिरा.

५।४९। **हन्त कृतार्थोऽस्मि०।** 'Ha ! I have accomplished my purpose'. For the purpose in view (अर्थ, कार्य or प्रयोजन) see मु·रा·।१।२२। तेनेदानीं महत् प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति and the note thereon. Note the reading हन्त कृतार्थः कौटिल्यः । and हन्त कृतार्थश्चाणक्यः । of S· and E· respectively.

५।५०। **मित्रं ममायमिति०।** 'Râkshasa! Even literally you are a *râkshasa* or devil indeed, for you murdered my father and caused his relations to shed tears after him, who committed to you all his concerns (lit. affairs) confidingly, secure at heart in the faith that you were his friend !' अन्वर्थतः means the same thing as अन्वर्थम्; compare यथार्थतः and यथार्थम् and see पा·व्या·।५।३।१४। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।. It

may also be split up into अथतः and अनु. The use of the latter *karmapravachanîya* with the ablative is met with in the following stanza from the Râmâyaṇa :—समस्तो बत लोकोऽयं भजते कारणादनु । त्वं तु निष्कारणादेव प्रियसे वरवर्णिनि ॥. With the idea in the last line of the stanza under notice compare मु·रा·५।१६३। राक्षस राक्षस नाहं विश्रम्भघाती राक्षसः ।. There is a fusion (संकर) of the figures सहोक्ति and काव्यलिङ्ग here. The metre is वसन्ततिलक.

५।५१। अलमावेगेन०। 'Pray, calm your passion and be seated; I wish to make a representation to Your Highness.'

५।५३। इह खल्वर्थशास्त्र०। 'With persons dealing in politics the distinction of friends, foes and neutrals depends on motives of interest and not on personal inclinations, as with ordinary men. Now at that time King Parvateśvara of blessed memory in reality stood in the way of Râkshasa wishing to place Sarvârthasiddhi on the throne; for he was stronger than even Chandragupta. The great adversary of Râkshasa, therefore, was king Parvateśvara. On that account he acted towards him in this way (lit. did this unto him). Under the circumstances (इति) I do not perceive any thing like enormous guilt in this deed (अत्र).' With the opening words of the speech compare म·पु·।१३२।२०। न कस्यचिद्रिपुर्मित्रं कारणाच्छत्रुमित्रके ।. For the classification of men into friends, foes and neu-

trals see का·नी·सा·।८।८६। मित्रोदासीनरिपव एतन्मात्रं हि मण्डलम्।. The passage under notice informs the reader that Sarvârthasiddhi was alive when Parvataka was murdered. Pundit Îśvarachandra Vidyâsâgara, in his gloss on उ·रा·च·।१। श्लो· १०।, renders लौकिकानाम् by संसारिणाम्. The manuscript E· reads लोकानाम् for लौकिकानाम्. With this use of लोक as a common noun meaning *a man* compare याता यान्ति च यातारो लोकाः शोकाधिका भुवि। काव्यसंबन्धिनी कीर्तिः स्थायिनी निरपायिनी॥ शा·प·।. As to परिपन्थिन्, it is thus derived in व्या·सु·।, on अ·को·।, परि दोषाख्यानं पन्थयितुं शीलः। 'पथि गतौ' चुरादिः। णिनिः (पा·व्या·।३।२।७८।) ॥ 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजाव्याप्त्योश्च भूषणे' (इति मेदिनी)॥. The reading नास्ति दोष एवात्रेति of A·P·M·R·G· overshoots the mark by absolving Râkshasa entirely from the guilt of murdering Parvataka. It is on that account rejected.

मित्राणि शत्रुत्व०। 'Reducing friends to the category of foes and (अपि च) foes to that of friends according as the interest of the moment requires, statesmanly conduct leads persons, in their very life-time to another life in which all previous relations (lit. actions) are forgotten.' The particle इव originally denoting similarity (औपम्य) here expresses कृतकत्व. The reading जीविते of P·R· is preferred to जीवतः of the majority because of the sharply marked contrast of जीवित and जन्मान्तर drawn by it. Concerning political friendship and enmity see का·नी·सा·।८।७३। अमित्राण्यपि कुर्वीत मित्राण्युपच-

यावद्दात् । अहिते वर्तमानानि मित्राण्यपि परित्यजेत् ॥. There is a fusion (संकर) of the figures काव्यलिङ्ग, पर्याय and अर्थान्तरन्यास. The metre is इन्द्रवज्रा.

५।५४। **एवम् । सखे सम्यग०** । 'Just so, my friend, what you have observed is true. For the execution of Râkshasa would excite the Prakṛitis, and the success of our cause would thereby be imperilled (lit. rendered dubious)' The Prakṛitis, alluded to here, are the army (बल) and the allies (सुहृद्), particularly the latter. Kâmandaka warns a ruler against measures that are likely to excite the members of the body politic; see का·नी· सा·।८।६९। यस्मिन् मण्डलसंक्षोभः कृते भवति कर्मणि । न तत् कुर्यात् तु मेधावी प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ॥

५।५५। **जेदु कुमारो । अज्ज०** । The officer of the guards fails to notice the casket of jewlery because it was concealed by Siddhârthaka under his arm-pit. It is not on that account reported here.

५।५८। **आणत्तीअ गुणेसु अ०**। 'We bow to the Spirit of Devotion to the master, that is the (fostering) parent of persons of our class, turning away the gaze (lit. face) from the merits and demerits of a commission'. आणत्ती, like ओशालपणा of मु·रा·।४।१६। and *कावडिअ (Sk. कार्पटिक) of मृच्छ।८। पं· ४११। and

* Prithividhara renders कवडकावाडिअ by कपट-कापाटिक. So does Lallâ Dîkshita too. But to all appearance it is meaningless. It should be taken to be equal to कपटकार्पटिक in Sanskrit.

मृच्छ· १९। पृ· २७८, ४९३, ४९४। is a secondary derivative. The manuscripts A·P·M·R·J·F·S·E·G· read आणन्तीए गुणेसु. Dhundhirâja renders this by आनयन्त्यै. The Prâkrita equivalent of the latter, however, is आणेन्तीए. Even if we were to understand that आणन्तीए is a clerical blunder for आणेन्तीए, there is a grammatical difficulty staring us in the face. The root नी takes two objects both of which are wanting in the case before us. The variant जाणन्तीए गुणेसु of N· is also meaningless. Both the mislections are to be traced to आणत्तीअ*. The history of the corruption of आणत्ती is instructive and interesting. In ancient times the first member of a double consonant in the body of a word was represented by a point. Thus आणत्ती was written आण·ती, the middle point standing for त्. This middle point was left out by oversight; see the note on मु·रा·।

It is possible to take आणन्ती itself to stand for आज्ञप्ति, as वीनन्ती in Gujarâtî does for विज्ञप्ति. But आणन्ती and वीणन्ती are later corruptions of the earlier Prâkrita derivatives आणत्ती and विण्णत्ती. The forms आणन्ती and वीणन्ती, moreover, are not sanctioned by Prâkrita Grammarians. For they are not included in the वक्रादि class as given in the Prâkrita-kalpalatikâ. So the reading आणन्ती here as well as in से·वं·।६।१९। is to be rejected both for historical and grammatical considerations.

१।११०। The resulting reading आणत्ता, being void of sense, was corrected to आणंत्ता by the addition of an *anusvâra* mark over ण. A similar double error of omission and addition occurs in मु·रा·।३।२३।, where मु·चदु (=मुच्चदु) has been changed to मुंचदु (= मुञ्चदु). The confusion of the middle हल् point and the upper अनुस्वार mark is further illustrated by the following hemistich from the Setubandha :—दुहिए राहवहिअअए भमरोअत्तअम्मि कुसुमम्मि व पव्वाअए भमरोअत्तअम्मि। से·बं·।३।४८।. The commentator construes the lines with the foregoing stanza, whereby दुहिए राहवहिअअए becomes superfluous. To avoid the fault of tautology and restore purity we should read on conjecture दूए राहवहिअअए भमरो-अंतअंमि कुसुमंमि व पव्वाअए भमरोअंतअंमि (=दूये राघवहृदाके भ्रमाद्दुर्दांत कुसुम इव प्रम्लाने अपयद्भ्रमरे)।. Here the upper अनुस्वार mark has early been turned into the middle हल् point. The variant जाणन्ता is a further corruption of the reading आणन्ता. The copy B· has निप्पन्ताए गुणेसुं. This appears to be a clerical error for थिप्पन्ताए गुणेसु ; see है·व्या·।८।४।१३७। तृप्तस्थिप्प: ।. It means 'content to look at merits (only).' The display of devoted fidelity to his master, Chânakya, on the part of the speaker is made to gild over his treachery to Râkshasa. The figure of speech is निरवयव रूपक, and the metre पथ्या आर्या.

५।६०। **किमयमागन्तुक॰** । The word आगन्तुक means a casual visitor as distinguished from a permanent camp-follower. For परिग्रह in the sense of परिजन (a retainer) see अने· सं· ।.

५।६३। **कज्जगोरवेण°** । ' I was required to use dispatch owing to the pressing nature of the business'.

५।६६। **कुमार अयं लेखो°** । The copies read कुमार अयं लेखः। राक्षसनामाङ्किते(*v·l·* ङ्क)यं मुद्रा ।. The change made therein is based on मु·रा·।५।७७।, with which the present speech is closely connected by the conjunctive particle अपि.

५।६७। **मुद्रां परिपालय°** । ' Preserve the seal and remove the string from (lit· untie) the scroll; and show it to me.' The reading उद्वेष्ट्य is taken from G·E· . It is preferred to उद्घाट्य of the other manuscripts, because the action of untying (उद्वेष्टन) and not of opening (उद्घाटन) is generally predicated of a scroll or letter; see मालवि°। ५।३·११९ । लेखं च नाव्येनोद्वेष्टयति ।. There is a special term काचनक to denote the string that is tied round a letter; see हारा· । ५४ ।.

५।६८। **स्वस्ति । यथास्थानं°** । This is the fictitious letter which Châṇakya caused Siddhârthaka to get written by Śakaṭadâsa. All letters begin with the auspicious word स्वस्ति. Important secret missives were supplemented by oral messages (वाचिक); see हारा·।५४। वर्णदूतः स्वस्तिमुखो लेखो वाचिकहारकः। and हारा·।१६७। संदेशोक्तिस्तु वाचिकम् ।. Letters to kings were generally accompanied by presents (प्राभृत), see मालवि°।५।३·११८-११९।. For it is said स्वधर्ममर्थं कामं च त्रितयं योऽभिवाञ्छति । रिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं ब्राह्मणं स्त्रियम् ॥

स॰भा॰७।१७५।४३। These presents were called अशून्यार्थ m. n. ; see ह॰च॰।पृ॰२४१।पं॰१-४। चतुरम्भोधिभोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सद्भावगर्भमपहाय हृदयमेकमन्यदनुरूपं प्राभृतमेव दुर्लभं लोके। तथाप्यस्मत्स्वामिना संदेशमशून्यतां नयता पूर्वोपार्जितं वारुणातपत्रमाभोगाख्यमनुरूपस्थानन्यासेन कृतार्थीकृतमेतत्।. The insidious letter acknowledging the receipt of three ornaments and requesting the acceptance of the epistolic present is brought in to inculpate Râkshasa of treasonable correspondence with Chandragupta ; see का॰नी॰सा॰।९।६८। अर्थोत्सर्गेण महता लेखैश्चाप्यर्थसंहतैः। प्रधानपुरुषस्येह प्रकुर्वीतास्य(*r. l.* र्थ)दूषणम्॥.

सांप्रतमेतेषामपि॰। 'Now it behoves the truthful one to gratify (us further) by quickening the zeal of our friends too, who have already made a stipulatory alliance, with promises of reward in consideration of the aforesaid solemnly made compact.' The term उपन्यस्त is suggestive of what is called उपन्याससंधि. It is thus defined:—सम्यासेकार्थसंसिद्धिं समुद्दिश्य क्रियेत यः। स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः॥ का॰नी॰सा॰।९।८।. The alliance of Chandragupta and the Mlechchha kings is here styled उपन्याससंधि from the latters' point of view. They are said to be *stipulating* for the territory, treasure and elephants of Malayaketu in consideration of their agreement to kill him. But on the part of Chandragupta it was उपहारसंधि in as much as the latter ostensibly promises *to give away* the territory, treasure and elephants of the enemy to the allied Mlechchha kings for the

fulfilment of the agreement; see का·नी·सा·।९।५। संप्रदानाद् भवति य उपहारः स उच्यते ।. On account of the *bestowal* of Malayaketu's territory, treasure and elephants on his allies Chandragupta becomes the *bestower* (उपहारिन्). This is not a case of उपकार but of उपहार. The misreading उपकारिणम् is accordingly corrected to उपहारिणम् on conjecture. Another conjectural emendation made in the text is कोशदन्तिभिः in place of कोशदन्तिभ्याम् of B· . The speeches 88 and 161 demonstrate clearly that the *elephantry* of Malayaketu and not *an elephant* was to be the prize of the Mlechchha kings, Sindhushena and Meghâksha. Hence कोशदन्तिभ्याम् is surely a mistake for कोशदन्तिभिः here, just as the reading प्रणिधिभ्याम् of E· is for प्रणिधिभ्यः in मु·रा·।१।७३। and the reading वाहनहस्तिभ्याम् of B·N· is for वाहनहस्तिभ्यः in मु·रा·।७। श्लो० १७।. In all these cases the dual is by mistake put for the plural. The reading कोशदण्डाभ्याम् of the majority is wanting in precision. For दण्ड signifies an army in general, where as the prize coveted is that section of the army which formed the corps of elephants. It is on that account rejected. As to treasure and transport (कोशवाहन) forming spoils of war see द·कु·च·। पृ·२२८।पं· ४ कोशवाहनं च विभज्य गृह्णीमः।. With अर्थ and अर्थिन् the thing desired is put in the instrumental case.

अलंकारत्रयं च०। For the history of these

ornaments see मु·रा·।१।७१–७२।, मु·रा· ।२।१२७–१२८।, मु·रा·।५।९६,१४१–१४७। and मु·रा·।७।४२।. The text reads सिद्धार्थकात् on the authority of s·B·E·N·G·. The rest give the pronoun अस्मात् in place of the noun. It is to all appearance a mistake. For it is clear from मु·रा· ।५।६०। that Bhâgurâyaṇa did not know Siddhârthaka even by sight. Nevertheless in मु·रा·। ५।६१। he calls him by his name. This requires that his name should have been entered in the letter. Moreover the mention of the name of Siddhârthaka is essential to lull the suspicions of Śakaṭadâsa in the matter of writing out the anonymous letter. This part of the document is reproduced in मु·रा·। ५।१२३।. Therein even M·R· read सिद्धार्थकात् for अस्मात्.

Looked at as an ordinary epistle of common life the letter under notice purports to be a pledge from the correspondent to the addressee to do away with his enemy. The correspondent, however, solicits on behalf of his accomplices the grant to them of the movable and immovable property of the object of his vengeance. The accomplices are apparently in the service of the enemy, whom the correspondent has previously won over to his side. With their help the correspondent undertakes to do away with the enemy of the addressee in consideration of the latter having destroyed his (*i·e·* the correspondent's)

adversary. The addressee and his enemy are presumably cousins, among whom inveterate family feuds are very common. Their consanguinity is inferable from the fact that the addressee seems to have the power to give away the property of his enemy, which he could do only if he should be a presumptive heir to him. As to elephants forming a part of the property of the rich see the Mṛichchhakatika mentioning the musk-elephant (गन्धगज) of Vasantasenâ, and the Mâlatîmâdhava mentioning the she-elephant of Mâlatî. The root निराकृ means both to expel and to annihilate.

कीदृशो लेखः । 'Whose is the letter, *i.e.* to whom is the letter addressed ?' Compare मु·रा·। ५।६९। कस्यायं लेखः । and मु·रा·।५।७९। व्यक्तम् । चन्द्रगुप्तस्य लेखः ।. As to the use of कीदृश: for कस्य see the note on मु·रा·।४।७४।.

५।७०। **अज्ज ण जाणामि**–।Siddhârthaka means to say अज्ज ण जाणामि-तुह्मेहिं-गिहीदो-किं भणामि त्ति; see मु·रा·।५।७४।. But with feigned trepidations of guilt he stammers out the first three words and stops, then stammers out one more and stops, with the express object of being misunderstood.

५।७४। **तुह्मेहिं गिहीदो०।** Siddhârthaka apparently is reluctant to disclose the secret of his master Râkshasa; for it would be an act of treachery. At the same time he feigns to be afraid of withholding it from the Prince ; for that would be an

act of treason. Such is the dilemma he pretends to be in. किं भणामि– 'what should I say !'

५।७५। एष ज्ञास्यसि–You shall know it presently.

५।७९। अये तदिदमा०। The indeclinable अये expresses स्मरण (recognition) here; see मे·को·. On the present of the ornament to Râkshasa by Malayaketu see मु·रा·।२।६।.

५।८०। एष निर्णायित एव०। 'The doubt will be cleared up presently.'

५।८७। आदिट्ठो म्हि अमच्चेण जहा...वाआसंदेसो। 'The minister told (lit.ordered) me that (जहा) the oral message was to be as follows (त्ति एत्तिओ).' The reading मलअजणाहिवो is taken from E·. The variant मलअणअराहिवो of A·P·M·R·J·F·N· is evidently a clerical blunder for मलअणराहिवो.

५।८८। मामभिद्रुह्यन्ति०। This is the reading of B·N·G·. The roots क्रुध्, and द्रुह्, when preceded by prepositions, take the accusative of the object of anger and malice; see पा·व्या·।१।४।३८। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ।. The manuscripts A·P·M R·E· have मह्यमभिद्रुह्यन्ति. Such a construction, though condemned by grammar, is met with in usage; see उ·रा·च·।६। मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमज्ञेन ।.

५।९०। आपूर्णमस्मद्बलं०। 'In truth my mind is not cleared of the taint of misgivings, as our army abounds in some measure with the warriors of Chandra-

gupta.' The term आपूर्ण, formed from the participial adjective पूर्ण with the prefix आ denoting the idea of approximation or incompleteness, should be distinguished from आपूर्ण derived from आपृ. So also बल n· meaning an army should be distinguished from बल m· meaning a strong man, a warrior; see अने·सं· ।५०५–५०६।. The warriors of Chandragupta are Bhadrabhata and his companions that had gone over to the side of Prince Malayaketu under the pretence of disaffection.

साध्ये निश्चित०। 'That army is calculated to achieve victory (in war) which is of proved efficiency (निश्चित) with reference to that which is to be achieved (साध्य), which is endowed (घटित) with a following of friendly forces (अन्वय) and is free (व्यावृत्त) from hostile elements (विपक्ष), and which is true to (स्थितिं बिभ्रत्) one's cause (पक्ष); but the leader (स्वामिन्) who relies on an army which itself stands in need of proof (साध्य) in the matter of efficiency, which is matched alike (तुल्य) with friends and foes, and which is not true (विरुद्ध lit. opposed) to his cause, suffers a defeat (निग्रह): just as the *hetu* (साधन) which is of proved efficiency (निश्चित) with reference to that which is to be established by it (साध्य), which is endowed with अन्वयव्याप्ति (*i.e.* with what is called सपक्ष) and is excluded (व्यावृत्त) from what is called विपक्ष, and which is true of (स्थितिं बिभ्रत् *i.e.* exists

in) what is called पक्ष, is calculated to achieve victory (in argument); but the disputant (वादिन्) who relies on a *hetu* which itself stands in need of proof (साध्य) in the matter of efficiency, which is matched alike (तुल्य) with सपक्ष and विपक्ष. and which is not true (विरुद्ध) of पक्ष, suffers a defeat (निग्रह).'

The word साधन, signifying an army, here denotes what Kâmandaka calls मौल बल. With reference to it अन्वय, meaning following, implies the following of allied forces. The reflexive pronoun स्व in स्वपक्षे stands for स्वामिन्. The term स्थिति expresses steady application or devotion; and the clause स्वपक्षे स्थितिं बिभ्रत् means 'showing (lit. bearing) devotion to one's cause' *i.e.* true to one's cause. The words स्वयमेव साध्यम् signify 'the efficiency of which is yet to be tested or proved,' *i.e.* 'which is of doubtful efficiency.' The expression उभयोस्तुल्यम् is equivalent to 'alike containing friendly and hostile elements.' By पक्ष we are to understand the cause of the leader (स्वामिन्).

To perceive clearly the logical import of the stanza it is necessary to know something of Indian Logic. अनुमान (inference) is of two kinds, *viz.* स्वार्थानुमान and परार्थानुमान. We are here concerned with the former only. Of this three membered syllogism the terms साध्य, साधन and पक्ष correspond to the major, middle and minor terms of Western Logic. The middle term साधन is

generally known by the name हेतु or लिङ्ग. This *hetu* is called केवलान्वयिन्, केवलव्यतिरेकिन् or अन्वयव्यतिरेकिन् according as it is capable of being joined with the major term (साध्य) in an affirmative universal proposition only, its converse only, or both. The proposition which lays down affirmatively the constant and invariable concomitance of the middle term (हेतु) with the major (साध्य) is known as अन्वयव्याप्ति; *e.g.* whatever is smoky is fiery, as is the kitchen. The converse of this is व्यतिरेकव्याप्ति; *e.g.* whatever is not fiery is not smoky, as is the tank. In these instances the major term (साध्य) 'fiery' is ascertained inductively to be always capable of being predicated of the kitchen and incapable of being so of the tank. Hence because the kitchen is an instance on the side of the minor term (पक्ष) and the tank on the opposite side, they are respectively called सपक्ष and विपक्ष. Now of the three varieties mentioned above the अन्वयव्यतिरेकिन् *hetu* alone makes an argument perfectly sound and irrefutable. A thoroughly sound अन्वयव्यतिरेकिन् *hetu* satisfies five tests or conditions. (1) It must be predicable of the minor term. (2) It must be present in the सपक्ष. (3) It must be absent from the विपक्ष. (4) It must not be disproved by other modes of proof. And (5) it must not be impugned by a counter *hetu*. These are respectively called (१) पक्षधर्मत्वम्, (२) सपक्षे सत्त्वम्, (३)

विपक्षाद्व्यावृत्तत्वम्, (४) अबाधितविषयत्वम् and (५) असत्प्रतिपक्षत्वम्. Thus in the ordinary instance 'this mountain is fiery because it is smoky &c.' The *hetu* 'smoky' is predicable of the minor term (पक्ष) 'mountain'; is known to be present in the सपक्ष 'kitchen'; is absent from the विपक्ष 'tank': is not disproved by the प्रत्यक्ष, अनुमान or शब्द mode of proof; and is not impugned by a counter *hetu*. When the अन्वयव्यतिरेकिन् *hetu* does not stand these tests, it leads to fallacies (हेत्वाभास). They are five in number, (१) अनैकान्तिक, (२) विरुद्ध, (३) सत्प्रतिपक्ष, (४) असिद्ध and (५) बाधित. The first is threefold, साधारण, असाधारण and अनुपसंहारिन्. Of these three the साधारण and असाधारण varieties violate the third and the second condition respectively, and the अनुपसंहारिन् variety is entirely wanting in them both. The second fallacy violates the same two conditions, and the other three respectively infringe the fifth, the first and the fourth condition.

The stanza under notice deals with the अन्वयव्यतिरेकिन् *hetu*. The characteristics of a sound *hetu* are briefly indicated in the first two lines. The first clause साध्ये निश्चितम् satisfies the tests of अबाधितविषयत्वम् and असत्प्रतिपक्षत्वम्. The second clause अन्वयेन घटितम् fulfils the condition of सपक्षे सत्त्वम्. The third clause स्वपक्षे स्थितिं बिभ्रत् conforms to the test of पक्षधर्मत्वम्. And the fourth clause observes the condition of विपक्षाद्व्यावृत्तत्वम्. The third line of

the stanza, with sententious brevity, refers to the fallacies arising out of an unsound *hetu*. Thus the clause स्वयमेव साध्यम् hints at the fallacies सत्प्रतिपक्ष and बाधित; the clause उभयोस्तुल्यम् alludes to अनैकान्तिक and विरुद्ध; and the clause पक्षे विरुद्धम् points to असिद्ध. The words साध्ये निश्चितम् signify साध्ये निश्चितसत्ताकम्, *i.e.* प्रमाणान्तरेण हेत्वन्तरेण च अविप्रतिषिद्धम्. The words अन्वयेन घटितम् imply सपक्षे सत्त्वम्; for अन्वयव्याप्ति is impossible without सपक्ष. The pronoun स्व in स्वपक्षे stands for वादिन्. The word साध्यम् in the third line means साध्यसत्ताकम्, *i.e.* अनिश्चितसत्ताकम्, which amounts to saying प्रमाणान्तरेण हेत्वन्तरेण वा विप्रतिषिद्धम्. Similarly उभयोस्तुल्यम् should be taken to mean साधारणत्वेन असाधारणत्वेन अनुपसंहारित्वेन विरुद्धत्वेन वा सपक्षविपक्षयोः तुल्यरूपम्, and पक्षे विरुद्धम् to mean पक्षे असिद्धम्. The term निग्रह in the fourth line alludes to हेत्वाभास being one of the twenty two *nigraha-sthânas* given in न्या·सू· ।५।२।.

The reading स्वपक्षे is taken from M·B·E·N·. The rest read सपक्षे. This is surely a blunder. For सपक्ष has been referred to already in the clause अन्वयेन घटितम्. With the reading सपक्षे there is nothing in the hemistich answering to पक्षे विरुद्धम् of the third line. To avoid tautology as much as to maintain complete correspondence of the co-ordinated parts it is necessary to read स्वपक्षे. With the substitution of सपक्षे for स्वपक्षे compare that of स्वसैन्यं for ससैन्यं in ब्र·पु· ।१६५।८।.

There is a union (संसृष्टि) of the figures श्लेष and उपमा in this stanza. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

तैस्तैर्विज्ञातापा०। 'I need not entertain misgivings on this head; for our army abounds in those men only who had previously lent their ear to our counsels of sedition, their causes of disaffection being well-known.' तत् परिकल्पित०। 'So you should march *en route* in accordance with the proposed disposition of the forces.' The manuscripts M·R· read परिकल्पितविभवैः instead of परिकल्पितविभागैः, which is worth noticing. The form विभवतः occurring in the stage-direction विभवतः परिवारः comes from this word विभव meaning *surroundings*.

प्रस्थातव्यं पुर०। 'The corps of the Khasas and the Magadhas should march in the van after me in battle array; the Yavana kings with the Gândhâras should be careful to keep to the centre of the line of march; the valiant Śaka kings along with the Chinese Hûnas should be in the rear; and the remaining group of kings, namely the king of Kulûta and others, should post themselves about the person of Prince Malayaketu *en route*.' The Khasas were the hill-tribes of Khasia in the north-eastern part of Bengal. The Magadhas were the inhabitants of the province of Magadha, who repudiated all connection with the parricide Chandragupta. The Khasas and the Magadhas

were the personal adherents of Râkshasa. The Gândhâras were the people of the province to the west of the Indus about Peshâvar and Kandhâr. The Hûṇas* were 'the white Huns who were established in the Punjab and along the Indus. Cosmos Indicopleustes who traded in the Red Sea about 525 A·D·, speaks of the Huns as a powerful nation in northern India in his days.' They are called चीनहूण because they came from China. चीनहूणाः (चीनाश्च ते हूणाश्च) is a *Karmadhâraya* compound. It can be taken as an *itaretara dvandva* compound meaning the Chînas and the Hûṇas. But so far as our present knowledge goes, history mentions no inroad of the Chinese, no strong settlement of theirs on the north-western frontier of India. For the Śakas and the Yavanas see the note on मु·रा·।२।३१. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

The manuscripts A·M·R·J·F·S·E·G· read व्यूह्य सैन्यैः. But the root वि+ऊह् is transitive, and the line as it stands is wanting in the object. So the reading व्यूढसैन्यैः has been adopted from B·N·. In the second line the copies have सयवनपतिभिः. This makes गान्धारैः the agent of संविधेयः. But the Gândhâras and the Chinese Huns are merely soldiers

---

* Bâṇa Bhaṭṭa locates the Huṇas in the north; see ह·च·।पृ·१६६।पं·८। अथ...राजा...राज्यवर्धनं...हूणान् हन्तुम्... उत्तरापथं प्राहिणोत् ।.

of fortune ; and the message of Râkshasa is meant for the kings that took part in the expedition of Malayaketu against Pâṭaliputra. So the agent of संविधेय: cannot be गान्धारैः but यवननृपतिभि: . The reading has accordingly been changed to यवननृपतिभि: . The emendation is conjectural.

५।१५। तद्युक्तं०। The particle तद् stands for तथा being the correlative of यथा in the preceding subordinate sentence.

५।१६। अधिकारपदं नाम०। 'A post of authority is a great source of apprehension even to an innocent person'. This reflection of Râkshasa arises out of the necessity of adorning his person in a becoming manner; see मु·रा·।५।१५।. If he did not do it, he would be offending Malayaketu by the appearance of moping melancholy for the destruction of his former masters the Nandas; see मु·रा·।२।६।. His action might even be interpreted in the light of disrespect, or, worse than that, of disaffection.

भयं तावत् सेव्यात्०। 'In the first place the fear of the master possesses (the mind of) the servant; then the fear of those about him acts on his mind; then again the position of those that have risen high excites the malice of the evil-minded. Hence it is that a person (lit. the mind) regards as appropriate the fall of those that have risen high.' The fall of the elevated is an even-

tuality in the ordinary course of things. No one wonders at it; for the mind is always prepared for it. The copies A·P·M·R·J·F· have गतिः instead of क्षतिः. But कलयति cannot be predicated of गति unless we take the latter to mean 'perception, understanding': for कलन is a चेतनधर्म. The figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा and the metre शिखरिणी.

५।१०१। पादाग्रे दृशमत्र०। 'Fixing his eye with all its parts motionless on the fore part of his foot without cognizing its peculiarity owing to vacancy, he supports with (the palm of) the hand his moon-like face bent down as it were under the weight of heavy cares (lit- duties).' The parts of the visual organ are the eye-ball, the eyelids, the eye-lashes &c. There is a fusion (संकर) of the figures उपमा, उत्प्रेक्षा and स्वभावोक्ति here. The metre is प्रहर्षणी.

५।१०३। चिरदर्शनेनार्य०। 'We are sorry we see you (so) late (today)' The periphrastic readings of S·B·N· and E· deserve to be noticed.

५।१०४। प्रतिविधानम्= disposition of forces.

५।१०६। विज्ञायते = 'We understand it; we know it all.' The variant अकार्येण (=without any purpose) for आर्येण of S· should be noted.

५।११०। किमिदम्। 'What is the matter?' After this the copies insert the following two speeches:—सिद्धा० सव्याजं लज्जां नाटयन् ॥ पसीददु अमच्चो। ताडीअन्तेण मए ण पारिदं रहस्सं धारिदुं ॥ राक्ष० ॥ भद्र कीदृशं रहस्यमिति न खल्ववगच्छामि ॥

Their insertion means an open imputation to Râkshasa by Siddhârthaka of having entrusted him with a secret suspicious message. After the preferring of such a serious charge as this even the generous minded Râkshasa can hardly be supposed to defend a foul calumniator with the words तादृशवान: पुरुष: किमिव न ब्रूयात्. Add to this the evident futility of such a defence after the unmistakable deposition भए ण पारिदं रहस्सं धारिदं made by Siddhârthaka. The additional speeches have been, for these reasons, struck off, and the stage-direction has been transferred to मु·रा·५।११।.
The omission is conjectural.

५।११३। एष कथयति०। The copies give यथा and इति at the same time in this complex sentence. It is a clerical error of common occurrence in manuscript copies of plays. To rectify it the particle इति at the end has been dropped.

५।११४। अपि सत्यम०। Is it true that you said you were commissioned by me with a written letter and an oral message to Chandragupta ?

५।१२४। कुतो वाचिकम्०। 'How can there be any oral message (from us)? The letter itself is not from us (lit. ours).' The copies A·P·M·R·J·F·S· add कस्य वाचिकम् between कुतो वाचिकम् and लेख एव &c. This is done by E·G· also. The copies B·N· read कुतो वाचिकं कस्य वा । लेखोऽप्यस्माकं न भवति ।. But there is no propriety of the double question, nor is there

any necessity for it. Prof. Târânâtha reads कुतो वाचिकम् । कस्य वा लेखः । अयमेवास्मदीयो न भवति ।. This amounts to disowning Siddhârthaka. But the noble-minded Râkshasa does not do this even to the last moment. The reading adopted in the text is conjectural.

५।१२८। **अलं...ताडयित्वा०।** This is the reading of B·N·. The rest have अलं...ताडयितुम् ।. Such a construction is grammatically inadmissible; see पा·व्या·।३।४।१४। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ।. But it is met with in Classics; see भट्टि· ।९।१००। प्रणियातुमलं रुपम् ।, वे·सं· ।२।पं· २२९। अलं प्रकृतिसुकुमारमात्मानं खेदयितुम् ।, वे·सं·।३।३३५। द्रौणायने अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षेप्तुम् । and मृच्छ· ।३। पं·६०। अलं सुप्तं जनं प्रबोधयितुम् ।.

५।१३३। **न खल्वनिश्चि०।** 'The emissaries of Châṇakya will by no means propose any thing of doubtful consequence (lit·significance);' *i·e·* their propositions would be always well-considered and certain of the wished-for result. The variant विधास्यन्ति also is good. The future shows अनवक्लृप्ति here; see पा·व्या·।३।३।१४५। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।. प्रतिलिखित = a counter writing. **वर्णसंवाद एवै०।** 'The similarity of handwriting itself will decide this.'

५।१३९। **संवदन्त्यक्षराणि०।** 'The syllables (*i·e·* characters) of the writing agree; but the syllables of the statement of the fact that Śakaṭadâsa is my friend go against it.' The meaning is that his mind

refuses to believe the evidence of his eyes furnished by the telling similarity of the handwriting, because it militates with his faith in the long-cherished friendship with Śakaṭadása. The manuscripts F· and G· read न विसंवदन्ति and सवदन्ति respectively for विसंवदन्ति, which deserve to be noted. The meaning is as follows:—'The writing (lit. characters) tallies. And so does also the statement, namely that Śakaṭadâsa is a friend. अक्षराणि—syllables written or spoken. संवदन्ति, विसंवदन्ति—compare चं·कौ·अं·१ कथं संवादिन्यौ वर्तेते ।......... सर्वथा न किंचिद्विसंवदति ; and see the note on मु·रा·अं·१।०४।.

किं नु शकटदासेन०। 'Can it be that the thought of his wife and children has possessed Śakaṭadása, growing forgetful of loyalty, and professing fondness for transient objects and not for everlasting glory!' The transient objects are the wife and children. On the employment of the objective genitive with स्मृ see पा·२।३।५२ अधीगर्थदयेशां कर्मणि ।. The copy F· reads किं तु which is undoubtedly a mistake for किं नु. It is of frequent occurrence in the Brahmapuráṇa of the Ánandáśrama Series. The manuscripts A·P·M·R·J·S· substitute पुत्रदारस्य for पुत्रदाराणाम्, which is to be taken as a समाहारद्वन्द्व compound. The figure of speech is परिकर and the metre अनुष्टुभ्.

मुद्रा तस्य करा०। 'It is plain enough that Śakaṭa, unmindful of the sense of loyalty and

seeking his own interest, has done this vile thing, conspiring with the enemies versed in the tactics of disunion; for the signet-ring is always worn by him on his finger, (the bearer) Siddhârthaka is his friend and this writing which forms the instrument of the intrigue is certainly his as shown by the counter writing.' कराङ्गुलिप्रणयिनी = constantly worn on (lit. attached to) the finger प्रयोग:=intrigue. प्राणार्थिन् = seeking one's own interests. The diminutive शकट denotes contempt here as also in मु·रा·।५।१४७। and in मु·रा·।६।६१. There is a fusion (संकर) of the figures काव्यलिङ्ग and अनुमान. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

५।१४६। **वणिग्भ्य: क्रयादधिगत:।** 'It was purchased from jewellers (lit. Banias)'. This speech is directly connected with मु·रा·५।१४६।.

५।१४४। **एतानि तानि०।** 'You who were the ornament of our race wore these ornaments befitting you (lit. your person) that were so fond of ornaments. Decked with these you appeared like the autumnal evening twilight set with stars, your face shining like the moon.' With the last two lines compare कु·सं· ७।२९। ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा आमुच्यमानाभरणा चकासे। The figure of speech is उपमा and the meter वसन्ततिलक.

५।१४५। **राक्ष० स्वगतम्०।** The readings here adopted are those of M·R·F·G·. The speech forms a self-communing of Râkshasa. It is therefore wholly

svagata. This view is shared by S·E·. The other copies take the latter part of it to be *prakása.* They understand it to be addressed to Malayaketu. But in the succeeding speech of the Prince there is no notice of it. The readings of A·P·J·B·N· are therefore rejected.

५।१४६। **तातेन क्रेत०।** The ornaments of Parvateśvara were very costly, and the knowing Maurya King was not likely to sell them for a nominal value which could never be adequate to their intrinsic worth. This speech forms a reply to मु·रा·५।१४१. It shows the absurdity of the statement of Rákshasa. The metre of the stanza चन्द्रगुप्तस्य० is अनुष्टुभ्.

५।१४७। **अहो सुश्लिष्टो०।** 'How cleverly devised is (lit. has been) the intrigue of the enemy!' सुश्लिष्ट in the sense of 'cleverly devised' occurs in Bhavabhûti's मा·मा· ।७। पं·१६३। अइ* सुसिलिट्ठपरिहाससीले अवेहि ।. With the construction compare अ·शा ।७। अमृत संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः। and विआरकाले वि पकिदित्थं सच्चदसणस्स ओसहिं सुणिअ ण मे आसा आसि अत्तणो जीअहेदुस्स ।, नागा· ।१।३·४०। स्वर्गस्त्री यदि तत् कृतार्थं भवतु चक्षुःसहस्रं हरेः ।, म·वी·च ।२। रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत् । and द·कु·च· । पृ· ८७। पं·३। मम तु...ईदृशमनर्थसंबन्धं

* This is the reading of the manuscript x. Dr. Bhándárkar chooses to read अइ असंबद्धपरिहास-सीले अवेहि ।. But the context shows that the merry hit of Lavangikâ was not असंबद्ध but सुसिलिट्ठ.

धर्मवत् समाचरणीयमासीत् ।. The past tenses and past participles are used one for the other without distinction in Classical Sanskrit.

लेखोऽयं मम०। ' It will not do to say that it is not my letter; for there is my own seal to it. And how would any one believe that Śakaṭa has broken faith with me ? And who would ever think it possible that King Chandragupta the Maurya sold ornaments for money ? So it is better to plead guilty than to give an awkward answer.' संप्रतिपत्ति means admission of guilt, *i.e.* pleading guilty. It is the opposite of विप्रतिपत्ति which signifies disputing the truth of a charge. ग्राम्य means unskilful, hence, awkward. मौर्ये, like अर्थेषु and यशःसु of मु·रा·५।१३९।, is वैषयिकसप्तमी. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

५।१४९। य आर्यस्तं पृच्छ०। As to आर्य see का·नी·सा·।१७।४८। कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत् तानार्यान् संप्रचक्षते ॥; see also Vasishṭha quoted by Bhânuji Dîkshita in व्या·सु· । on अ·को· under आर्य ।, कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स इहार्य इति स्मृतः ॥.

५।१५०। सेव्योऽसौ स्वामि०। ' That son of your master there will have to be served by you ; but I here, the son of your friend, am subservient to you. He there will give you gifts as it will please him to give on being obeyed ; but I here obey you and receive at your hands what pleases you to give. The post of a minister under him there will in-

deed be dignified servitude; but under me here it is honoured overlordship. Then what greater interest have you at heart, that prompts you to be so base?' Construe the second line as follows :—सोऽनुगतस्तुभ्यं स्वमतस्यार्थस्य दाता । त्वं तदनुगतो मह्यं स्वमतमर्थं ददासि ।. The variant निःस्वाम्यम् in the third line is worth noticing. The copies read मौर्योऽसौ in the first line of the stanza. This reading is not well suited to mark out the contrast meant by the speaker; for there is no word in the sentence मौर्योऽसौ स्वामिपुत्रः answering to परिचरणपरः of the succeeding sentence. The original reading, I suppose, was मोव्यारोऽसो (=मेच्चोऽसौ). It was very likely mistaken for मोन्यारोऽसो (=मेर्योऽसौ) and corrected to मोान्यारोऽसो (=मौर्योऽसौ). The emendation is conjectural. The confusion of म and स is illustrated by मे of मृच्छ॰।६।पं॰ ३८३। and गुत्तमदेहिं of मृच्छ॰।८। पं॰३७२। standing for से and गुत्तसदेहिं respectively. That र् as the first member of a conjunct consonant represented by a dash is sometimes mistaken for व् is seen from the misleetion व्यावृणिकायाः of राव०।१।८९। standing for प्राघूर्णिकायाः. The metre of the stanza is स्रग्धरा.

५।१५।१ एवमयुक्त०। 'You yourself have settled the point by the very absurdity of your statement.' Râkshasa makes this out by repeating the stanza with the interchange of personal pronouns and turning it into a question of appeal.

।५।१५३। मृत्यत्वे परि॰। 'These are the unfathomable doings of that accursed Fate, frustrating human efforts, that slew King Nanda, our wise, noble and appreciative master, that excellent judge of characters in whose estimation (lit. affectionate regard) we were not removed from the princes of the royal family (lit. sons), in spite of the position of a servant, held by us, which is an object of contempt.' On परिभाव see पा॰व्या॰ ।३।३।५५। परौ भुवोऽवज्ञाने।. As for विपुल in the sense of अगाध see अने॰सं॰ ।१२८३।. The misreading विफलं of R. for विपुलं written विफलं in manuscripts is due to the right-hand loop which denotes the vowel उ being mistaken for a part of the body of a consonant. To this confusion of the right hand loop possessing the double character of a vowel symbol and a consonantal curve we owe the misreading पुलहक in है॰काव्यानु॰।पृ॰१९।पं॰१। which is to be corrected to फलहक. Another notable instance of this class of corruption occurs in भट्टि॰।१६।२।. Here the majority reads शत्रून् which seems to be a conjectural emendation of शत्रूं that, with शत्रुं of T. 4, is traceable to शक्रं which is undoubtedly the original reading. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

The copies A.P.M.R.J. introduce the stanza with the words विधिविलसितमेतत्। कुतः।. The rest follow suit, with slight variations. But the addendum is proved to be redundant by the

fourth line of the stanza; so the words have been omitted, just as क्षिप्रमिदानीम् in मु·रा· ।२।३२। had been, on conjecture.

५।१५४। **कन्यां तीव्रविष०।** 'O you ungrateful creature! You formerly murdered my father who trustingly put himself entirely under your guidance, by means of a wench whose system had been fearfully charged with active poison; and now, O fie on you, you are going to butcher us here who have honoured you with the dignity of a Counseller, to be sold to the enemy like meat.' Râkshasa is here represented as a meat-seller who formerly butchered Parvataka to fatten Sarvârthasiddhi and who is now going to butcher Malayaketu to fatten Chandragupta. The father and the son confided in him and loved him like tame birds. And because Râkshasa ill requited that love and confidence in the estimation of Malayaketu, he is called कृतघ्न. Compare भट्टि ।६।१३२। मांसविक्रयिणः कर्म व्याधस्यापि विगर्हितम् । मां घ्नता भवताकारि निःशङ्कं पापदृश्वना ॥ and उ·रा·च· ।१। हा कष्टम् । अतिबीभत्सकर्मास्मि संवृत्तः ॥ शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां सौहृदादपृथगाशयामिमाम् । छद्मना परिददामि मृत्यवे सौनिको गृहशकुनिकामिव ॥. The particle अहो expresses reproach (धिगर्थे); see मे·को·. कथाशेषतां नीतः = reduced to the state in which the only thing that is left of a person is the mention of his name in story, i.e. made a matter of history, made a thing of the past, slain. On विपौ विक्रेतुम् see the note on

मु·रा·।५।२१। In this stanza too, as in यो नन्दमौर्य॰ of मु·रा·।३।२५।, the attribute which properly belongs to वयम् is transferred to भवता with the sense somewhat modified. Corresponding to the attribute विश्रम्भप्रवण: of पिता there should be (मन्त्राधिकारे आहितगौरवा: to qualify वयम्. For the sake of symmetry we ought to read संप्रत्याहितगौरवाश्च in place of संप्रत्याहितगौरवेण. The style of Viśakhadatta is vigorous, but his diction is at times wanting in precision. The locative मन्त्राधिकारे denotes अभिव्यापक आधार. The figure of speech in the stanza under notice is उपमा and the metre शार्दूलविक्रीडित.

५।१५५। अयमपरो गण्ड०। This is a proverb; see वि·शा·।१। एसो अवरो गण्डस्स उवरि पिडओ …। and अ·शा· ।२। एत्तएण दाणिं वि पीडा ण णिक्कमदि । तदो गण्डस्स उवरि पिडओ संवुत्तो ।. The words गण्ड, स्फोट and पिटक are synonymous; see अ· चि· ।४६६।. With the Sanskrit proverb compare the Gujarâtî गड उपर गुमडुं·

५।१५७। दैवमत्र प्रष्टव्यम्०। Knowing that he will not be believed if he ascribed to Chaṇakya the murder of Parvateśvara by means of the poison-maid, Râkshasa gives this evasive answer. It is equal to दैव जाणे in Gajarâtî and to 'God knows' in English.

५।१५९। कथं जीवसिद्धि०। 'What? Has Jîvasiddhi too turned a spy of Châṇakya? Alas! The enemies have got my heart too!' Râkshasa regarded Jîvasiddhi as his bosom-friend, his हृदय, so to say.

So he does not, even now, suspect him to be an agent of the enemies. But he thinks that, like Śakaṭadása, that friend of his has been seduced by Châṇakya and employed against him. On the figurative use of हृदय see मु·रा· ।१।५२–५३।.

५।१६०। एतेषु त्रयः ०। 'Of these the first three wish to have my earth (*i.e.* lands). So let them be taken to a deep pit and have earth bestowed on them indeed. The other two covet the force of my elephants. So let them be done to death by an elephant indeed.' Malayaketu orders the first three Mlechchha kings to be buried alive, and the other two to be killed by an elephant. This is an instance of दण्डपारुष्य, as मु·रा·।५।१५४। is of वाक्पारुष्य. For these see नी·वा· । व्यसनसमु०।. The double meanings of भूमि (*earth*) and बल (*force*) should be noted. In place of the sentence तेभ्यो गम्भीरं श्वभ्रमभिनीय भूमिरेव दीयताम् E· reads तेभ्यो भूमिरेव दीयताम् । ते गम्भीरश्वभ्रमभिनीय पांशुभिः पूर्यन्ताम् ।. The rest agree with E·, omitting तेभ्यो भूमिरेव दीयताम् ।. The emendation made in the text is conjectural.

५।१६२। समाश्रीयतां सर्वा०। 'Seek Chandragupta with a whole heart' *i.e.* ally yourself wholly with Chandragupta.

विष्णुगुप्तं च०। 'I am able to destroy even Vishṇugupta and Chandragupta advancing in concert with you, as evil policy destroys the three ends of human existence.' For त्रिवर्ग see

the note on मु·रा· ।१।२। under गुणवत्सु०।. The simile of दुर्नय involves जातिहीनत्व which serves to embelish rather than disfigure it by the implication of निन्दा. The figure of speech is उपमा, and the metre अनुष्टुभ्.

।५।१६३। **कुमार क्रतं काल०।** This amounts to saying 'Do not delay, my Prince! Time flies. Let our legions set out this very instant and lay siege to Pâtaliputra.'

गौडीनां लोध्रधूली०। 'Let columns of dust, called forth into being by the grinding action of the hoofs of the horses of our armies and dissevered from their source, the earth, by the shower of ichoral exudations, light on the heads of the enemies soiling (lit. darkening) the cheeks of Gauda women made white with the rubbing of the dust of *lodhra* flowers and discolouring the darkness of their curly hair shining like black-bees.' The dust of the white *lodhra* formed an article of toilet. It was applied to the cheeks by ladies to give them a lustrous white look; see मे·दू· ।२।२।, शि·व·। ९।४६।, कु·सं·।७।११।. With लब्धात्मलाभ compare अवाप्तात्मन् of म·वी· च ।१।. The figure of speech is उदात्त and the metre स्रग्धरा.

५।१६४। **किं गच्छामि०।** 'Shall I go to the penance-forest? No, my vengeful mind will not be quieted by penance. Shall I follow my lord Nanda to the other world? No, women only are capable of

such a (womanish) deed while the enemy breathes. Shall I then fall on the forces of the enemy with the sword for my companion ? No, this too would not be proper; for my heart, anxious to effect the release of Chandanadâsa. would prevent me from doing it. Indeed it would be ungrateful if it did not (lit. should not). ' With खड्गसखः compare आयुधसहायः । वे·सं· ।१।पं·११४. For रभस as an adjective meaning *anxious* or *eager* see किरा० ।५।१। रभसया न दिगन्तदिदृक्षया ।. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

६।१। जअदि जलद० । Jubilant at the newly lavished favours of the King, Siddhârthaka enters repeating the Mauryan pæan of congratulation. Translate as under:—' Glory to Keśava, black like a rain-cloud, that destroyed the demon Kesin. Glory to Chandragupta, the Moon that gladdens the sight of men. Glory also to the policy of revered Châṇakya, that captured the army of the enemy with forces kept equipped for fight.' On the destruction of Keśin by Krishṇa see ह·वं·।१००।. Graheśvara explains जअणसज्ज by संनाहोद्धुर. The word जअण (Sk· जयन n·) signifies either an armour or victory; see अने·सं·। ९७५। जयनं विजयेऽश्वादिसंनाहे ।. The meaning here is

that of an armour. The Kâhnaḍade Prabandha of Padmanâbha mentions जीण (Sk· जयन) as a kind of armour in the following passage:—हस्ती गुड्या । तुरी पाखर्या । रथ जोतर्या । राउत चड्या । संनाह लीधा । किस्या किस्या संनाह । जरह जीण जीवरखी वज्राङ्गी अङ्गरखी लोहवन्ध । समस्त संनाह लीधा । का·प्रबं·।१।१९१-१९२। . The reading जणसज्जं (Sk· सज्जजनम्) of G· meaning 'with men ready for fight', deserves to be noticed. For the inversion in जअणसज्ज and जणसज्ज see the note on वुद्धिजलणिज्झर (मु·रा·।५।१।). The participle पडिहद which primarily means 'obstructed, tied, bound,' here signifies 'seized, captured'. It is equal to पडिवण्ण (= seized). पक्ष in the sense of an army occurs in वे·सं·।१।पं·४६। सत्पक्षा मधुरगिर: &c.; see अने·सं· ।५६८-५६९।. The text adopted and the meaning forced out of the last two lines by the commentators Ḍhunḍhirâja and Târânâtha seem to be at variance with मु·रा·।६।११,१३। and with मु·रा·।७।३७, ५३। . So the readings ॰सज्जं and सेण्णं of B·E·N·G· are preferred to ॰कज्जं and सव्वं of A·P·M·R·J·F·. The manuscript S· reads the latter half of the stanza as under:—जअदि जअणसज्जं ज्जेअ चाणक्कसेण्णं जअदि अपदिपक्खा अज्जचाणक्कणीदी । . The metre of the stanza is मालिनी.

संतावेन्ता आवाणए॰। 'The acquisition of fortune, howsoever dearly loved, (only) grieves the mind while one is separated from his friends, distressing him in drinking rings and bringing

down tears in his eyes in grand festive celebrations.' The meaning is that when a man is separated from his friend whom he loves dearly, even the smiles of fortune fail to cheer him. Glee and gaity only distress him, embittering the wine-cup and marring the festive mirth. Compare किरा०।११।२८। तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः । तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ . For हिअआहिअ in the sense of 'loved', 'longed for' see नागा·।१। ४६। and क·मं·।पृ·३६।पं·७।. The Prâkrita root दूम is derived from दून by the change of न् to म् and the addition of the denominative suffix. The transformation of the dental and cerebral nasals into the corresponding labial is exemplified by हम्म । है·व्या·।८।४।२४३। from हन् (passive), घुम्म । है·व्या·।८।४।११७। from घूर्ण्, खम्म । है·व्या·।८।४।२४३। from खन् (passive) &c. दूम is the parent of the Gujarâti derivatives दूमा and दूभ. Hemachandra gives it as a substitute of the causal of दू 4 A· ; see है·व्या·।८।४।२३।. The text of this stanza is for the most part made to accord with B·N·. The reading आवाणेसुं मह्सवेसुं, however, has been changed to आवाणए तह महुस्सवे to satisfy metrical requirements. For a similar reason दूमेन्ति has been preferred to दुम्मणाअन्ते of B·N·. The text of the first hemistich in A·P·M·R·J·F· is metrically faulty. With such alterations as are absolutely, necessary, the line may be read as under:–संदावे तारेसाण मह्सवए गुहाइअत्ताणं (संतापे तारेशाणां महोत्सवे गुह्यायितात्मनाम्) ।. It forms an

adjunct of मित्राण. The variants संभावेता, संभारता &c. are traceable to a confusion of त् and भ् and व् and र्. There is a fusion (संकर) of the figures विशेषोक्ति and अप्रस्तुतप्रशंसा; and the metre is विपुला आर्या.

All the copies assign this metrical passage to Samiddhârthaka. They insert it before सुदं मए० of मु·रा· ।६।२।. But the passage is in all probability misassigned and misplaced. The reader can see for himself that it is Siddhârthaka and not Samiddhârthaka that is the fortunate recipient of the rich and lavish presents (विभव) of the King. Burning to see his friend he tarries not to take part in the carousals (आपानक) or to participate in the festive mirth (महोत्सव) proclaiming the Mauryan jubilee at the complete overthrow of the enemy. As to Samiddhârthaka he knows not of the splendid bloodless victory of Châṇakya, much less of the subsequent glee and gaity. With a deplorable ignorance of passing events he talks of the return of his friend from the camp of Malayaketu at a time when the camp existed nowhere but in his dreaming brain. Under the circumstances it has been thought proper to restore it to Siddhârthaka. As cases of similar misassignment may be cited the speech अज्ज कविञ्जल पुच्छिअ जाण का एसा । from क·मं· ।पृ· ३४। पं·१। which really forms a part of the speech of the King that goes before it but is wrongly assigned

to the Queen, and the speech एदं पग्गीवं । ता उवसप्पदु देवी* । from वि·शा· । पृ· ८४ । पं· १ । which in reality forms a part of the speech of Sulakshaṇá but is by mistake assigned to the Vidûshaka. Another case to the point occurs in वि·शा· । पृ· ७९ । पं· १–५ ।. There the whole passage अहो से विअक्खणत्तणं । जदो मुणिणो वि एवं सुमरन्ति । पादाहिन्तो ब्रह्मणस्स पवित्तत्तणं । अहो से किं वि कवडणाडअकइत्तणं बह्मणस्स । तदो तदो ॥ properly belongs to Vichakshaṇá. But the edition assigns अहो से किं वि कवडणाडअकइत्तणं बह्मणस्स to Sulakshaṇá. As an instance of misplacement may be given the speech राक्ष० । सदृशमिदं भरतकुलवधूनां पत्यनुसरणम् । from वे·सं· ।६। पं· ३७४।, which should have been placed just after the speech of Draupadi concluding with the words अहिमुहो होहि (वे·सं· ।६। पं·३४३।). Another instance in the same direction is the speech विदू० राजानमुद्दिश्य । भो वअस्स अह्मे परं दुए वि बाहिरा एत्थ &c. from क·मं· । पृ· ३६ । पं· २–५ । which ought to have been placed after the two speeches that succeed it. A notable case of the transposition of speeches occurs also in the second act of the Nâgânanda. Here the speech मित्रा० प्रकाशम् । एवं निवेदितात्मनोऽस्मान् प्रत्याचक्षाणः कुमार एव बहुतरं जानाति which is numbered 88 in the edition should rightly be pushed back by three numbers and read immediately after speech

---

* The edition reads पिअवअस्सो for देवी which is a mistake.

no. 84. So too the stage-direction मित्रावसुर्निष्क्रान्तः following speech no. 89 should be made to come after the speech numbered 86 in the edition, just before the stage-direction नायकः समाश्वसिति numbered 87*.

६।७। अत्थि दाव चाणक्क०। The speech illustrates the calamity called बलव्यसन of Prince Malayaketu, for which the reader is referred to का·नी·सा ।१३।६७-९०।. मोहिद = confounded. इदा चित्तवम्मपमुहा०–On the दण्डपारुष्य of Malayaketu see the following quotation from कौटिल्य given in उ·नि· on का·नी·सा· ।१।१५। सुप्रणीतो दण्डः प्रजा धर्मार्थकामैर्योजयति । दुःप्रणीतस्तु कामक्रोधाभ्यामन्यायाद्वा वानप्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति किं पुनर्गृहस्थान् ।. The word असमिक्खकारी (न समीक्ष्य कर्तुं शीलमस्य) means 'inconsiderate, acting thoughtlessly'. उज्झिअ मलअकेदुकडअभूमिं =quitting the camp of Malayaketu. The reading कडअ is taken from B·N·. कुसलदाए = for safety. भअविलोल—The term विलोल is originally an adjective meaning 'unsteady, moving'. It is here used as a noun in the sense of 'flight, stampede' very much like दुक्खर in मालवि०।३।उ·१५९। and गा·स·। १७९।, सुण्णदुक्खर in प्रियद०।१।, संकट in कादं०।पृ·२७०। and वे·सं·।४।पं·२१६।, संकुल in मा·मा·।१।पं·२९६। and द·कु·च·।पृ·१५२ । पं·१३। and मलिन in वि·शा·।१। श्लो०७। . Conversely we

* The reading नायिका here as also in no. 46 of the act is erroneous. The emendation is conjectural.

sometime come across a noun used as an adjective ; *e.g.* संजाताः सहसा ममेव भुवनस्याप्यन्धकारा दिशः । प्रियद०।२। श्लो०१०।, and जगज्जातमन्धकारं धर्मस्य । ह·च·।पृ·१९०। पं।२०।. The term सामन्त means a feudatory chief. ०विजअवम्मेहिं—This is a conjectural emendation. The copies A·P·M·R·J·F·B·N·G· read ०विजअवम्मप्पमुहेहिं. The word प्पमुह (Sk·प्रमुख) here is certainly redundant; for the list of leading feigned deserters closes with विजयवर्मन् ; see मु·रा·।३।७३।. No further deserters of note are named or hinted at in the play. Possibly the word प्पमुह has got in inadvertently owing to the presence of चित्तवम्मप्पमुहा in the preceding sentence, and of भद्दभडप्पमुहा in the succeeding speech. The copies S·E· drop विजअवम्म and retain प्पमुहेहिं. It is a clumsy correction. For there is little propriety in giving prominence to the seven comrades over the eight.

६।८। ता किं णिमित्तं०। Compare अ·रा·।४। माल्य० विमृश्य । अहो दुरात्मनः क्षत्रियब्राह्मणस्य कुशिकजन्मनो दुर्नाटकम् ॥ यज्ञोपप्लवशान्तये परिणतो राजा सुतं याचितस्तं चानीय विनीय चायुधविधौ ते जघ्निरे राक्षसाः । त्र्यक्षं विदलय्य कार्मुकमथ स्वीकार्य सीतामितो नो विद्मः कुहनानटेन* बटुना किं तेन कारिष्यते ॥. The sentence अण्णं मुहे अण्णं णिव्वहणे implies that in the professions (मुहे) of Bhadrabhata and his associates there was one thing, and in their action (णिव्वहणे lit. execution of the professions) there is something else; *i.e.* their

---

* The reading कुहनानटेन is conjectural. The edition has कुहनाविटेन.

action is directly opposed to their professions. Compare मा·मा·।१०।पं·१८६। अन्यथा वस्तुवृत्तमन्यथा वचनमार्याः ।. The simile is taken from the stage. For the terms मुख and निर्वहण see the note on मु·रा·।४।४. The genitive चन्दउत्तस्स in the preceding sentence stands for the ablative; see है·व्या·।८।३।१३४। क्वचिद् द्वितीयादेः ।.

६।५। देव्वगदीए विअ॰। The ways of Châṇakya are as strange and incomprehensible as the ways of Fate. One should simply bow before them and not presume to scan them. असुणिदगदीए means 'the course of which is such as is never heard of, *i.e.* the course of which is strangely incomprehensible.

६।११। तदो पभूदसार॰। The army of Châṇakya was numerous and strong, presenting a striking contrast with that of Malayaketu which was thinned and demoralized. So when his secret agents seized the person of Malayaketu, Châṇakya sallied forth, and making a sudden sortie, forced the dispirited army to capitulate.

६।१३। अदिसअगुरु॰। 'Where these elephants, black like water-bearing clouds and moving this way and that way, are roaring in high spirit wrought by the flow of ichoral exudation; and where these horses, bouncing with a sudden start through fear of the laying of the lash, are curveting and clanging their armour.' The stanza describes the near

approach of the Mauryan army returning in triumph. The form दन्ती is preferred to दन्तिणो for metrical considerations. It is the Prâkṛita nominative plural of दन्तिन्. The Prâkṛita base of दन्तिन् is दन्ती. It is declined like अग्गि (Sk· अग्नि); for the inflection of nouns ending in ई and ऊ is not distinguished from that of nouns ending in इ and उ. The ordinary nominative plural of दन्ती is दन्तिणो like अग्गिणो. But when the plural termination is dropped we have अग्गी and दन्ती; see हे·व्या·।८।३।४। जश्शसोर्लुक् । and the note शेषेऽदन्तवद्भावाद् अग्गी वाऊ । on हे·व्या·।८।३।२०।. Compare also वण· हत्थी* (Sk. वनहस्तिन:) । से·बं·।८।३६।. The emendation विहिदजअणसद्दा in the fourth line is conjectural. The copies read गिहिदजअणसद्दा. With this reading one looks in vain for the clanging of the armour in consequence of the sudden movement of the horses described in the third line. The conjectural emendation perfectly fits in with जाअकम्पोत्तरङ्गा and संवअन्ते. The authorized reading which means 'catching the sound of victory,' describes, if it does describe anything, a peculiarity which is alike predicable of horses and elephants; and there is no reason why the epithet of गिहिदजअण-

* King Râmadâsa says हत्थी इति महाराष्ट्रभाषायां बहुवचनेऽप्येकवचनम् ।. But the adjective कुविआ in the plural clearly shows that the qualifying noun वणहत्थी is meant by the author to be in the plural number.

सद्दा be applied to horses in particular. For जअण see दे·ना·मा·।३।४०। जयणं हयकवचम्मि ।. With विहिदजअण-सद्दा...तुरङ्गा compare ह·च·।पृ·।२६।पं·३। शिञ्जानशातकौम्भजयन-शोभिनि...वाजिनि ।. As regards the shortening of the penultimate vowel of प्रहार in Prâkṛita see है·व्या·।८।१।६८। पन्नुद्वेवा ।. The variant कसपहरणएणं of A·P· is deserving of consideration. There is a union (संसृष्टि) of the figures यमक and स्वभावोक्ति. The metre of the stanza is मालिनी.

६।१४। **तहा सव्व लोअ०।** The root स्था in the form चिट्ठिअ is used as a verb of being; compare नागा·।१।१९। अग्रतः स्थित्वा ।, द·कु·च·।पृ·१३६।पं·१०। सह सुहृन्मन्त्रिभिः××× संप्रधार्य तेषामप्यनुमते कर्मण्यभिमुखेन स्थेयम् ।, and द·कु·च·।पृ·२१०।पं·१०। स्थिते चार्धरात्रे ।. It is the parent of the Gujarâtî verb था.

६।१५। **अदि मुद्धो० ।** The root अवगाह् is here used metaphorically in the sense of 'penetrating, comprehending.' In कि·रा· २।३। Mallinâtha interprets विगाह्यते by गृह्यते.

६।१७। **तस्सिं भअविलोले० ।** The copies read the speech as follows:–तस्सिं भअविलोले वट्टमाणे मलअकेदुकडआदो णिक्कमिअ उदुम्बरणामहेएण चरेण अनुसंधिज्जमाणो इदं पाडलिउत्तं आअदो त्ति अमच्चचाणक्कस्स णिवेदिदं ।. Here we have a translocation of इदं पाडलिउत्तं आअदो त्ति and उदुम्बरणामहेएण चरेण with a subsequent addition of अनुसंधिज्जमाणो. For we see from मु·रा· ६।२४। that the informant of Châṇakya regarding the movements of Râkshasa was Udumbara. So the agent of

णिवेदिदं here is beyond question the spy Udumbara. It has been accordingly restored to its right place after त्ति and the spurious addendum अनुसंधिज्जमाणो has been struck out. The emendation is conjectural.

६।१८। वअस्स तहा णाम०। The particle नाम implies प्राकाश्य here.

६।२०। अध चन्दण०। 'Then, methinks, Chandanadâsa will very likely be relieved.' The particle इव denotes likelihood here.

६।२४। छग्गुणसंजोअ०। 'Glory to the rope of the policy of Châṇakya, made strong by the combination of the six cords of the courses of action and provided with a noose formed of the string of statesmanly tactics, which is ready to catch the enemy.' The speaker implies that the noose, with which he pretends to hang himself, is but the noose to catch Râkshasa, who is hostile to the Mauryan cause. For गुण and उपाय see the note on मु·रा· ।१।२। under गुणवत्यु०।. The figure of speech is सावयव रूपक, and the metre पथ्या आर्या.

जहिं मए पेक्खिदव्वो=where I can find. किदसीसावगुण्टणो=with his face (lit. head) wrapped up in a piece of cloth, *i.e.* with his face muffled up. जिण्णुज्जाण–The word उद्यान means a public park; see अ· को· । पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।. The adjective जीर्ण is added to it to show that it was in ruins and was not much frequented. Compare जरद्वनम्

occurring in द·कु·च·। पृ·९४। पं·९।, which is rendered in प·चं· by प्रचाररहितं वनम्। . See also Prithvîdhara on मृच्छ· ।९। पं· ११५। , जीर्णेति विशेषणं विजनत्वख्यापनार्थम् ।.

६।२५। **उच्छिन्नाश्रय०।** 'In a state of helplessness consequent on the destruction of him to whom she had attached herself, Śrî, like a libidinous wench, has sought another (lit. another family) ; and the common herd, forgetful of their love, have gone in her train, blindly following the lead, as children do their remarrying mother. Trusted adherents, too, reaping no fruit of their valiant efforts, have relinquished the yoke of enterprise. What else could they do ? Parts without the head hold not long. ' This stanza bewails the transference of the allegiance of the people to the Maurya Family and the relinquishment of the cause of the late king Nanda by the associates of Râkshasa in the war of vengeance. For the double meaning of प्रजा see मे· को· . The last line of the stanza compares the state of the parts of the body politic without the head *i·e·* the king, to that of the parts of the human body without the head. The reading नाङ्गैश्चिरम् is taken from E·G· . We owe the variant नागैश्चिरम् of B·N· probably to the elision of the *anuswâra* mark of नांगैश्चिरम्. To the same class of clerical errors belongs the misreading पादे लग्नास्तत्र मालामिभेन्द्रः पाशीकल्पामायतामाचकर्ष । of शि·व· ।१८।५७।

where we ought to read पादे * लग्नामंत्रमालामिभेन्द्रः &c. The manuscripts A·M·J· read the last line as under:–किं कुर्वन्त्वथ वोत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव स्थीयते ।. This means 'What else could they do? They are like parts (of the body) without the head.' On कुलटा from कुल and अटा (अटतीत्यटा । पचाद्यचि टाप् ।) see the *vârttika* शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ।. The compound गतानुगतिक (गतमनु गतिर्यस्य) is *bahuvrîhi.* There is a fusion (संकर) of the figures उपमा, काव्यलिङ्ग and दृष्टान्त. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

पतिं त्यक्त्वा देवं॰। 'Abruptly leaving her lord King Nanda of noble lineage, Śri, like a shameless Vṛishala wench, has gone over to that Vṛishala Chandragupta and has settled there. What can we do in this matter? Fate, like an enemy, frustrates our efforts, however persistent.' The stanza describes the stability of the Maurya sovereignty and the dispair of Râkshasa to avenge the destruction of the Nandas. The reading शीघ्रेण is taken from G· . The word is used adverbially; compare भूयसा. The other copies read छिद्रेण. But the admission of a weak point by Râkshasa in the case of his late sovereign is unseemly; nor is it absolutely required by the circumstances of the case. The copies B·E· read

* Mallinátha reads पादे लग्नामत्र मालामिभेन्द्रः &c. The emendation is conjectural.

प्रयातुम् for प्रयत्नम्, which seems to be a mistake for प्रयातम् (=move, action). There is a union (संसृष्टि) of the figures उपमा and काव्यलिङ्ग. The metre of the stanza is शिखरिणी.

देवे गते दिव०। 'When His Majesty King Nanda passed away to the other world, dying a death such as he did not deserve, I tried hard for the cause under the celebrated Mountain-Chief Parvataka, and on his being murdered, under his son; and yet failure has been my lot. Surely the enemy of the family of Nanda is Fate and not that Bhrâhmaṇa Châṇakya.' अतद्विधमृत्युयोग refers to the inglorious death of Nanda by the homicidal sacrifice of Châṇakya. अधिकृत्य = appointing as a leader, under the leadership of. The figure of speech is अनुमान, and the metre वसन्ततिलक.

यो नष्टानपि जीव०। 'How would that Râkshasa, who still serves (the cause of) his master that has perished, make peace with his enemies, himself undestroyed. This the Mlechchha, with a mind devoid of all sense of discrimination, did not discern indeed. Why, there is no wonder, the intellect of a man doomed to destruction by Fate takes a perverted view of everything.' The stanza signifies that the hostility of Râkshasa will cease only with his death. The speaker makes this clear in the next sentence तदिदानीमपि तावदरातिहस्तगतो विनश्येन्न तु राक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह संदधीत ।

The reading जीवनाशम् is taken from B·E·N· . जीवनाशं नष्टान् is a *ṇamul*; see पा·व्या·।३।४।४३,४६।. The copies A·P·M·R·J·F·S·G· read बीजनाशम् in place of जीवनाशम्. Ḍhunḍhirâja calls बीजनाशम् a *ṇamul* ; but such a view is not warranted by Pâṇini. It can at best be regarded as a *tatpurusha* compound formed of the nouns बीज and नाश, used as a *bhâva-karman* of नष्टान्, and, in consequence, put in the accusative case ; see the verse कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणां च कर्मसंज्ञा भवेदिह ॥, and compare ह·च·। पृ· १६६। पं·११-१२। क्रीडन् मृगयाम् ।. In मा·मा·। ५। पं·१७३। the sentence उर्वीरअलिन्दअं पमुत्ता contains the accusative of place (देश). The idiom बीजनाशं नष्टान् is similar to the expression 'cut up root and branch' in English. The term बीज in this phrase expresses by the process of साध्यवसानलक्षणा a few survivers of a family gone to wreck, who like a handful of seed grains live to propagate the stock. The future संधास्यते expresses अनवकॢप्ति ; see पा·व्या·।३।३।१४५।. The reading अक्षितः (undestroyed) is taken from E· . The rest have अक्षतः (unhurt). This is not as expressive as that adopted in the text. विपर्यस् is a transitive verb meaning to mistake, to misunderstand, to take a perverted view of ; see भ·वै·श·।९२। प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ।. On that account the reading नवं विपर्यस्यति of G·, which is also the reading of Graheśvara, has been preferred to सर्वा वि॰

of A·P·M·R·J·F· and पूर्वं त्रि० of B· The latter, as also the variant सत्यम् of E· , are possibly clerical blunders for सर्वम्. The variant सर्वात्मना क्षियते of N· is a good emendation. The double reading पूर्वसत्यम् puts me in mind of a parallel mislection in विक्र०। १।. It is one of the most corrupt double readings I have noticed. When the king rescues Urvaśî and restores her to her friends, there comes Chitraratha from heaven. His entrance is thus described by the charioteer :—आयुष्मन् पूर्वस्यां दिशि रथवेगेनोपदर्शितः शब्दः । अयं च गगनात् कोऽपि तप्तचामीकराङ्गदः । अवरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ॥. The mention of रथ here is a riddle unreadable to all appearance. When the demigod returns to heaven with the nymphs, they all take an upward flight (उत्पतन). If Chitraratha had come in a chariot, he would have surely taken back the nymphs to heaven in it. Nor is there any indication of his having travelled in a chariot. There is no banner fluttering in the air, no pulverized clouds flitting about to announce its approach. As to शब्द the reading is open to grave suspicion ; for the manuscript G· drops it altogether. रथवेग is very likely a mislection for रयवेग which is a double reading composed of the variants रय and वेग. Leaving out the interpolated word शब्दः on the authority of G· , I propose to read on conjecture आयुष्मन् पूर्वस्यां दिशि रयेण (*v·l·* वेगेन) उपदर्शितः —अयं च गगनात् कोऽपि &c· , where उपदर्शितः is to be construed with

अयं कोऽपि and च to be taken to express अवधारण as in र·वं·।१२।४५।. The figure of speech is अर्थान्तरन्यास, and the metre is शार्दूलविक्रीडित.

तद्दिदानीमपिः। 'So even now he will meet his death, falling into the hands of the enemy; but Râkshasa will not make peace with Chandragupta. Why, it is a very great infamy to break one's faith from motives of self-interest, but none whatever to be defeated by the enemy.' Râkshasa was accused of perfidy by Malayaketu. To refute emphatically and completely this calumny, he here announces his resolution that he would even give himself up to the enemy and fearlessly meet his death rather than suffer his memory to be blackened so egregiously. He perceives that to make a surrender is equal to acknowledging a defeat. But there is no infamy in a defeat. For victory and defeat are but the fortunes of war. On the other hand to be accused of breaking one's plighted faith for self-aggrandizement is an infamy of the deepest dye. Regarding सकाममगत्वगंन: see मु·रा·।५।२३।१४६,१५४,१६३।. The text has been rectified with the help of M·R·G·. All the manuscripts including R·G· commit the mistake of reading वरम् for परम्, which occurs in M· only. If we substitute परम् for वरम्, the passage, which is otherwise difficult of explanation, becomes intelligible even in these. Their versions, however, are inferior to that of

the present edition. With the substitution of वरम् for परम् compare that of वय: for पय: in भ·वे·श·। १३६।. To this process of corruption we owe the double forms कपाट and कवाट, अवमान and अपमान &c. ; see द्वि·को·।७।४७ &c । .

शार्ङ्गकर्षाव०। ' Here in this part indeed the King formerly hit his arrows at moving marks with his horse in full career, letting loose the reins in the act of stretching the bow. In this line of parks he halted and in this spot he chatted. Without that royal master I am extremely grieved to see these parts of Kusumapura in this (sorry) plight now. ' The first two lines describe the skill of Nanda in archery. See अ·शा· ।२। उत्कर्ष: स च धन्विनां यदिषव: सिध्यन्ति लक्ष्ये चले ।. प्रजविततुरगम् is an *avyayîbhâva* compound. भूयसा like शीघ्रेण is used adverbially. The figure of speech is काव्यलिङ्ग, and the metre स्रग्धरा.

अलक्षितनिपाता०। ' No man foresees the good and evil turns of fate that are to befall him.

पौरैरङ्गुलिभि०। ' I who formerly passed out of the town leisurely like a king (of kings) surrounded by thousands of kings, pointed at by citizens with their fingers like the new moon, now again enter this wretched moss-grown (lit. old) park of that very town hurriedly in fear and alone like a thief, frustrated in all my efforts ! ' The suffix क in उद्यानक is expressive of

contempt. The first half of the stanza refers to the time when Râkshasa was in the full swing of power under Nanda. There is a fusion of the figures पर्याय and उपमा. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

अथ वा येषां॰। 'But why, those by whose favour I enjoyed this, are themselves no more.' इदम् refers to that which is described in the first two lines of the preceding stanza. अहो जीर्णोद्यान॰– 'O pity, what a rueful sight this moss-grown park presents!' अहो here expresses विषाद; see मे॰को॰ ।.

विपर्यस्तं सौधं॰। 'Like a family noted for deeds of great grandeur, the mansion noted for its structure of superb eminence is gone (lit. is overthrown). Like the heart of a good man consumed by (the sorrow for) the destruction of his friends, the lake is all dried up. Like the schemes of a statesman worked under adverse fate, the trees are devoid of fruit. And, as the mind of a witless person is possessed by evil counsels (lit. policies), the ground is covered over with weeds (lit. grass).' The stanza is suggestive of the overthrow of the Nanda family, the destruction of the five friendly Mlechchha kings, the perversity of Fate and the delusion of Malayaketu, ideas which are fresh and uppermost in the mind of the speaker. With महारम्भ compare महानिवेश । किरा॰ ।४।८।, बृहन्निवेश ।

किरा० ।८।३२।, महारम्भ । गा॰स॰ ।४।८२। &c. The text reads विश्वि in the third line on the authority of B·E·. The variant नृप involves a reference to Malayaketu who is alluded to in the fourth line under the epithet of अविद्वस्. But the employment of the same instance over again in one and the same stanza is undesirable. The variant is therefore rejected. Each line of the stanza contains an *upamá* (उपमा). The metre is शिखरिणी.

क्षताङ्गीनां तीक्ष्णैः ०। 'The serpents, heaving as it were sighs of sympathy at the affliction of the branches of trees with which they have lived on terms of intimacy, bandage with bits of sloughs the cuts of these branches, that, having been hacked with large and sharp axes, are sending forth cries of pain in the shape of the incessant moan of pigeons.' The state of being hacked with axes is, properly speaking, predicable of the branches; for these are sending forth cries of pain in the shape of the moan of pigeons. So the reading क्षताङ्गीनाम् of R· is preferred to क्षताङ्गानाम्. With the second line compare भट्टि॰ २।४। उपास्रोदेव नदत्पतङ्गः कुमुद्वतीं तीरतरुर्दिनादौ ।. The figure of speech is उत्प्रेक्षा, and the metre शिखरिणी.

अन्तः शरीरपरि०। 'Greatly eaten up internally by the canker as by a very heavy gnawing grief accelerating (lit. intensifying) the action of withering, these trees, plunged deep in

misery and looking gloomy through loss of छाया, appear as it were prepared to proceed to the cremation ground.' It is difficult to reproduce the double meaning of छाया. With reference to trees it signifies shade, shadow; and with reference to mourners it means light, lustre. व्यसन, as applied to trees, appears to be the misery of neglect. To Râkshasa's heavy heart the trees appear to be so many mourners. The reading उद्ग्रयन्तीं is taken from S·. The text of the second line of the stanza accords with S·B·E·N·G·. The reading of the other manuscripts is कीटक्षति(*r·l·*क्षत)-स्रुतिभिरस्रमिवोद्गमन्तः. But the trees are dry and withered. To speak of them as exuding liquid matter is absurd on the face of it. The figure of speech is उत्प्रेक्षा, and the metre वसन्ततिलक.

विषमदशापरि० = suited to my fallen fortune; compare वे·सं·।४।पं·३२। दशापरिणामयोग्य. Râghavabhatta, in his gloss on निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित्। अ·शा·।४। श्लो०।४।, renders सुलभ by योग्य. See also भ·वै·श·।३२। अतिक्रान्तः कालो ललितललनाभोगसुलभः। and प्र·रा·।१। श्लो· ४२। यं मन्यसे सुलभमत्र सहैव तेन चेतो निधेहि समरे समरेखयैव।. The phrase शङ्खपटहविमिश्रः is elliptical. It stands for शङ्खपटहध्वनिविमिश्रः; see the next stanza. All the copies add य एष at the end of the prose portion to connect it with the verse that follows. But these words are proved to be redundant by इतो in the third line of the stanza

which forms a separate sentence by itself. The omission of स एष is conjectural.

प्रकुर्वञ् छ्रोतॄणां०। 'This sound of the kettle-drum, accompanied by the notes of sharp sounding drums and conchshells, which stuns (lit. renders powerless) the ears of hearers on account of its intensity, and which is no sooner swallowed (lit. drunk in) than thrown up by palaces on account of its magnitude, spreads afar as if with the curiosity of surveying the extent of space.' With श्रुतिपथ meaning the ear (lit. the passage of hearing) compare ईक्षणपथ (म·वी·च·।६। श्लो· ५७।) signifying the eye (lit. the passage of seeing); compare also श्रवणपथ। गी·गो·।११।३२।, धारापथ। दे·सं·।३।पं·१४८। &c. The word श्रुतिपथ occurs in वे·सं·।४। पं·९९५। and in शि·व·।७।२४।. The reading प्रकुर्वन् is taken from B·. The variants प्रमथ्नन् and प्रमृद्नन् are good in themselves, but their acceptance renders the word असार (=devoid of the power of hearing, powerless) pleonastic. असारः (न विद्यते सारो बलं यस्य) is a *bahuvrîhi* compound. For नान्दी in the sense of a kettledrum (भेरी). see ह·च· ।पृ· १३७।पं·१७–१८। चकाण कोलाहलानन्दादिव प्रत्यूषनान्दी ।and ह·च· ।पृ·२२८। पं· ९। नदन्नान्दीके...प्रयाणसमये ।; see also म·वी·च·।२। श्लो· ४। where नान्दीनादप्रभृति* refers to दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च of म·वी·च·२। श्लो·४।. With the

---

* Vîrarâghava reads नान्दीदानप्रभृति. We owe this possibly to the transposition of न् and द्.

reading ०स्वनिमहान् of B· in the third line compare श्रुतमहताम् of अ·शा· ।७। श्लो·३७, प्रभामहत्या of कु·सं· ।१।२८।, तेजोमहद्भिः of शि·व· ।३।६७।, मानमहताम् of भ·नी·श· ।२९।, वीर्यमहत: of वि·शा· ।१। श्लो·३। &c. The second line of the stanza refers to the echoes sent back by the vaults of palatial buildings. The figure in the second and the fourth line is उत्प्रेक्षा. The metre is शिखरिणी.

आः ज्ञातमेतत्। The particle आः implies recollection. पिशुनयति=announces, proclaims. The manuscripts A·P·M·R·J·F·E·G· read मलयकेतुसंयमनसंजातः, apparently construing it with एष. But the adjective मलयकेतुसंयमनसंजात better agrees with परितोष than with नान्दीनाद. So ०संजातः has been changed to संजातम् on conjecture. The reading of S·B·N· favours this change. With the substitution of the nominative for the accusative here compare भ·नी·श·।११०। लज्जां गुणौघजननीं जननीमिव स्वामत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानान्। तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥, where we have to read लज्जां......शुद्धहृदया अनुवर्तमानाः। तेजस्विनः सुख......प्रतिज्ञाम् ॥, substituting the nominative for the accusative.

श्रावितोऽस्मि०। 'I have been made to hear the report and witness the demonstration (lit. representation) of the enemy's sovereign power. Now, methinks, the effort of Fate is to make me experience (the extent of) it.' When Râkshasa left the camp of Malayaketu and turn-

ed his silent steps to Pâṭaliputra, he heard the report of the capture of Malayaketu on his way. As he entered the town he witnessed the Mauryan demonstration of joy at the success of Châṇakya. These two facts are alluded to in the first half of the stanza. The latter half refers to the ultimate subjection of Râkshasa who finds himself so completely in the power of Chandragupta, that he is forced to accept the office of the prime minister under him in order to save his friend Chandanadâsa. The metre of the stanza is अनुष्टुभ्.

६।२९। **व्यसनसब्रह्मचारिन्**=a fellow student in the school of misfortune, *i.e.* an unfortunate person like one's self; compare दुःखसब्रह्मचारिणी । कादं॰।पृ॰१७६।पं२३।. On सब्रह्मचारिन् see पा॰व्या॰।६।३।८६। चरणे ब्रह्मचारिणि ।. It is thus explained by Bhaṭṭoji Dîkshita:—ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी ।.

६।३१। **कष्टमेते सु॰।** 'Woe to me! I am put to shame &c.' उदासीन = apathetic, indifferent.

६।३२। **अहो णिब्बन्धो अज्जस्स**–' O you press me too much.'

६।३५। **अये प्रियवयस्य॰।** The particle अये expresses संभ्रम; see मे॰को॰. **अत्यन्तसंनिकृष्टः संबन्धः ।** 'The interrelation (that is to say of Chandanadâsa, Vishṇudâsa and the narrator) is very close.' The particle हन्त expresses joy.

६।३६। संपदं दीणजण०। This speech is in continuation of मु·रा·।६।३४। . From this point of view the term सो, which the copies insert in the beginning of the speech, is redundant. It is on that account dropped. The reading दीणजणदिण्णविहवो is adopted from B·E·N·G· . The variant of A·P·M·R· is not happy. असुणिदव्वं = what one likes to avoid hearing, *i·e·* evil tidings.

६।३७। किमौषधपथा०। ' Is he laid low by great diseases beyond the power of medicine to cure ? '

६।३८। किमग्निविष०। ' Is he cast off by the king in his wrath, blighting almost like fire and poison ? ' On the termination कल्प see पा·व्या·।५।३।६७। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः। . For निरस् in the sense of casting off see भट्टि·।२।६। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी ।; see also ब्र·पु·। १९२।६७-६८। गन्तव्यं वसुदेवस्य नो भवद्भ्यां तथा गृहे । युवयोर्हि कृते वृद्धः कंसेन स निरस्यते॥ . The agent of निरस्तः is क्रुधा, as the text stands. नृपतिना in place of नरपतेः would be a better reading.

६।४०। चन्दउत्तस्स०। This apparently means that the action of Chandragupta towards his people is not wicked, so kind and gentle he is. It also implies that the action of the people (towards him) is not wicked, so harsh and cruel he is.

६।४१। अलभ्यमनु०। ' Is he smitten with love for a damsel, inaccessible to him, being another's (by marriage)! ' The text accords with B·N· . The manuscripts A·M·R·J·F·S·E·G· have कथय किं नु नारीजनम्, and P· gives कथय

किं कुमारिजनम्. But there is no impropriety in making love to a fair one unless she be another's *i.e.* married to another. The readings are on that account rejected.

६।४२। अभूमी खु एसो०। 'To be sure, he is not capable (lit. an abode) of (such) an impropriety of conduct.' The readings of the copies S·B·E·N·G·, though inferior in merit, are worthy of note. They mean that a woman can never be the goal (of the thoughts) of Vishṇudâsa.

६।४३। किमस्य भवतो०। 'Then is his friend just dying a death for which there is no remedy, as does yours?' अवशः= that cannot be helped or remedied. It is a term which is ordinarily used with reference to persons. The metre of the stanza composed of this and the lines given in speeches 41,39 and 37 *supra* is पृथ्वी.

६।४५। चन्दनदासोऽस्य०। 'In sooth I feel in a way uneasy in my mind (lit. heart) full of love for my friend, on hearing that the death of Chandanadâsa is the motive cause of his (*i.e.* Vishṇudâsa's) burning himself alive (lit. entering fire), because Chandanadâsa is his dear friend.' The mind of Râkshasa was filled with bodeful misgivings for his friend Chandanadâsa, when he heard that the reason of Vishṇudâsa's intended suicide was the impending irremediable death of his friend. For he knew that the friend of Vishṇudâsa was this

very Chandanadása. The particle इति which occurs twice in this sentence expresses हेतु. The text of the passage has been reconstructed from the readings of B·N·G· . It would have been better if there had been अस्यापि instead of तस्यापि; for the pronoun तद् stands for Chandanadása and इदम् for Vishṇudása. There is a similar confusion of the pronouns तद् and इदम् observable in द·कु·च· । पृ· १५२।पं· ५–७।:–तस्य किल स्थाने स्थाने दोषानुद्घोष्य तथोद्धरणीये चक्षुषी यथा तन्मूलमेवास्य मरणं भवेत् ।.

६।४७। **श्रवणीया**=such as one would like to hear; compare अगुणिदव्वं in मु·रा· ।६।३३।.

६।५१। **एतत्तदपावृ०।** 'Here has Fate opened the portals of our misery.' Compare म·वी·च· ।५। महत् पुनरपावृतं वैरद्वारम् ।. The reading शोकद्वारम् of A·P· has been preferred to शोकदीक्षाद्वारम् of M·R·G· and to शोकदीक्षाप्रवेशद्वारम् of E· as also to विनाशदीक्षाप्रकाशद्वारम् of B·N· , because all these involve a confusion of figures.

६।५३। **सोऽयमभ्यर्णः शोक०।** 'This bolt of affliction here hits close to the heart.' On अभ्यर्ण see व्या·मु· on अ·को· ।, अभ्यर्थ्यते स्म अभ्यर्दति स्म इति वा । 'अर्द गतौ' (म्वा·प·से·) । कर्मणि (पा·व्या·।३।२।१०२।) कर्तरि (पा·व्या·।३।४।७२।) वा क्तः। 'अभेश्चाविदूर्ये' (पा·व्या·।७।२।२५।) इतोऽभावः ।.

६।५४। **वअस्ससिणेहसरिसं**=in a manner befitting a loving friend (lit. the love of a friend).'

६।५६। **अत्थि मे गेहे०।** 'I possess wealth enough to support my family. May it please Your Majesty to release my dear friend Chandanadása in ex-

change of it.' The text accords with B·N·. The other copies read ०पज्जत्ता अत्थमत्ता (v·l· अत्थवत्ता) for पज्जत्तो अत्थो and ता एदिणा for तस्स. Now if the demonstrative pronoun एतद् stands for अत्थमत्ता or अत्थवत्ता, it ought to be in the feminine genitive singular. As an adjective qualifying विणिमएण which comes after, it is purposeless. Probably the original reading was ताए दाणिं, the vowel signs of the last two syllables of which were subsequently interchanged and the *anusvâra* mark was dropped. With the conjectural emendation the text would run as under :–देव मह गेहे कुडुम्बभरणपज्जत्ता अत्थमत्ता अत्थि। ताए दाणिं विणिमएण मुञ्चिज्जदु पिअवअस्सो चन्दणदासो त्ति। 'May it please Your Majesty! I have a moiety of wealth sufficient to maintain me and my family. Now I pray Your Majesty to release my dear friend Chandanadása in exchange of it.'

६।५७। पितॄन् पुत्राः०। 'In spite of the Banian money-jobbing proclivities, you offered for the sake of a friend in troubles to entirely part with that dearly loved wealth–O this wealth of yours is turned to best account–for which children kill their parents and parents kill their children like aliens and for which friends disown their love for friends.' The word वणिक्त्व by the process of लक्षणा implies money-jobbing. The terms पुत्राः, पुत्रान्, पितरः and पितॄन् are *ekaśeshas* ; see पा·व्या·।१।२।

१८,७०। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । पिता मात्रा ।. Construe तव सति वणिक्त्वेऽपि वणिज: of the fourth line with प्रियं तं संत्यक्तुं व्यवसित: of the third line. कृतार्थोऽयं सोऽर्थ: is an exclamatory sentence introduced in the middle of the speech to show that the speaker is unable to restrain the outburst of admiration till the sentence is finished. From this point of view the intercipient (गर्भित) sentence adds to the beauty of the main sentence instead of detracting from it in any way. Compare से·चं·।११। १०। अमिलिअसाअरमेहला अणहद्दिअमहिहरा अणुव्वत्तअला । रामस्स छिण्णपडिअं कह पत्तिअसि धरणी धरेइ त्ति सिरं ॥. Compare also अमरु०।३२। य एव निवर्तने प्रभवति गवां-किं नश्छिन्नं-स एव धनंजय: । and see the note thereon of Arjunavarman :–आख्यानकवाक्यान्त:पातित्वात् ' किं नश्छिन्नम् ' इति न गर्भितं नाम दूषणमाधत्ते । क्वचिदेवंविधस्य दोषस्यापि गुणत्वप्रतीते: । यथा कश्मीरकबिह्लणस्य-' कृत्वा नूपुरमूकतां चरणयो: संयम्य नीवीमणीनुद्दामध्वनिपण्डितान् परिजने किंचिच्च निद्रायति । कस्मात् कुप्यसि यावदस्मि चलिता तावद्विधिप्रेरित: काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमधर: शीतांशुरभ्युद्गत: ॥ '–इत्यत्र ' कस्मात् कुप्यसि ' इति । अत्र हि संकेतप्राप्तस्य कामुकस्य वैमनस्यमपनेतुं स्वविलम्बकारणमुदाहरन्ती स्वैरिणी वाक्यस्यान्तरेव प्रसक्तिजनकं ' कस्मात् कुप्यसि ' इत्यवोचत् । तथा प्रोषितभर्तृकापि मेघात् संभाव्यमानेऽपि प्रियसमागमे संकल्पितसमीहितसिद्धिरसमाप्तेऽपि वाक्ये ' किं नश्छिन्नम् ' इति संतोषव्यञ्जकं पदमुक्तवती ।. The readings of E· in the first line are worthy of note. The text of the third line of the stanza agrees with E· in all but one point, namely तं संत्यक्तुम् for which E· reads गतं त्य-

क्तुम्. That this is a clerical blunder is made out from N· which reads तं संत्यक्तुम्. The mistake has originated in the transposition of letters. A similar transposition has given rise to the variant स्तनस्तन्य० for स्तनन्यस्त· in भट्टि· ।२२।१३।. Another case to the point occurs in अमरु· ।८३। where the reading कृतमनस्कार: has been changed by blundering scribes to कृतनमस्कार: ; so also is नान्दीनाद changed to नान्दीदान in Viraraghava's commentary on म·वी·च·।२।श्लो·।४। and दैन्यनिदानेषु to दैन्यनिनादेषु in Śrutasâgara's commentary on यश०। पृ·३६। पं·४।. The metre of the stanza is शिखरिणी.

किं प्रतिपन्नं मौर्येण०। The root प्रतिपद् literally means ' to do or act in answer to what another does (प्रपद्) '. Hence it means 'to reply'. See the next speech where प्रतिपन्न is paraphrased by प्रतिभणित.

६।५८। **ण मए अत्थस्स०।** ' We have imprisoned Chandanadâsa not for his money but for his not having given up the family of the Minister Râkshasa, whom he has kept concealed, though he has been repeatedly asked to do it. Now if he gives them up, he gets release. Otherwise he suffers death (lit. penal decapitation). –So saying he ordered Chandanadâsa to be taken out for execution (lit. to the execution ground). ' The words त्ति बहुसो जाणिदं तेण वि occuring in A·M·R·P·J·F· immediately after घरअणो have been eliminated on the authority of S·B·E·N·G·. For the spurious addi-

tion disturbs the logical arrangement of the sentences. The term आणविदो is equal to आज्ञप्त: in Sanskrit. It is in no way connected with आनीत: ; see the note on मु·रा·।५।५८।.

६।६०। सो...वरअणं जाचीअदि०। The root याच् in the passive voice agrees with the indirect object in number and person; see the verse गौणे कर्मणि दुह्यादे: प्रधाने नीहृकृष्वहाम्। &c. ता पदिणा कारणेण०। In reply to the anxious inquiry of Râkshasa the secret emissary of Châṇakya says that the execution of Chandanadâsa is certain and imminent, being only delayed by the solicitude of the authorities to secure if possible the refugees. On this supposition the reading होदि से of B·E·N·G· is preferred to ण करेमि of A·P·M·R·J·F· .

६।६१। शिबेरिव सखु०। 'O my noble fortunate friend! You for one (अपि) have won (lit· you gather) the glory equal to (lit· like) Śibi's, accruing from the protection of the refugees!' सखिन् (fortunate) is derived from सख with the possessive suffix इन् : compare अयवत्। किरा·।५।२०। . The copies read सुहृदा विना which it is impossible to interpret rationally. The misreading is due to a confusion of य and व to which attention was drawn in the note on मु·रा·।३।९.९। . The emendation is conjectural. The figure of speech is उपमा, and the metre अनुष्टुभ्.

६।६३। नन्वनेन व्यवसाय०। 'Surely with the help of this sword, my companion in the undertaking'. The

variant व्यसनसुहृदा (a friend in difficulty) of E· is to be noted.

निस्त्रिंशोऽयं०। 'This sword which resembles in hue the cloudless sky, which, on account of the rays (shooting from the blade), looks as if it has its hair standing on end (with joy) owing to its love of war, and which has proved its temper to the enemies on the test-stone of battle, this meet companion of mine prompts me who am beside myself with love for my friend to this daring deed.' The first line of the stanza describes the colour, the second the brilliance, and the third the temper of the blade of the sword. Construe करेण with युद्धश्रद्धापुलकित इव. The rays which shoot up from the blade of the personified sword are taken to be the hair standing on end (पुलक). For the metaphor see शि·व·। १७।२५। पुलकभृतः सदसिलताः प्रिया इव।. Bâṇabhaṭṭa also figuratively describes किरण as रोम or पुलक; see ह·च·। पृ·१४४।पं·११। सरोमाञ्चा इव भूषणमणिकिरणैः।. The singular करेण stands for the plural; see पा·व्या·।१।२।५८। जात्याख्यामेकस्मिन् वहुवचनमन्यतरस्याम्।; and compare भट्टि०।१।८। where हिमाद्रिटङ्कात् stands for हिमाद्रिटङ्केभ्यः, and किरा०।१८।१७। where सुरकुसुमम् and दुन्दुभेः stand for सुरकुसुमानि and दुन्दुभीनाम्. For श्रद्धा in the sense of आदर see मे·को·. The word प्राप्तसख्यः (प्राप्तं समञ्जसं सख्यं यस्य) is a *bahuvrîhi* compound. As for प्राप्त meaning 'meet' see मे·को·; and compare नागा·।४।३·

८७। वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्ते काले समागतम् ।; compare also प्राप्तकारिन्, प्राप्तकाल, प्राप्तरूप &c. सत्त्व, coming from सत् signifies excellence. It also implies valour, courage, energy. निस्त्रिंशः (निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः) is a प्रादितत्पुरुष compound with the termination डच् added as a समासान्त ; see the Vârttikas निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । and डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशाद्यर्थम् । and पा·व्या·। ६।४।१४३। टेः।. The reading विगतजलद॰ is taken from S·B·E·G·. The other manuscripts have सजलजलद॰. This involves two similes namely those of सजलजलद and व्योमन्, which together form an *itaretara dvandva* compound within a *bahuvrîhi* compound. The reading मित्रस्नेहो विवशमथ वा साहसे मां नियुङ्क्ते of S·N·G· deserves to be noticed. A chivalrous person cannot bear to see a man in distress, much less a friend. Call it chivalry or call it love, Râkshasa undertakes to rescue Chandanadâsa. There is a union (संसृष्टि) of the figures उपमा, उत्प्रेक्षा and रूपक. The metre of the stanza is मन्दाक्रान्ता.

६।६४। अज्ज एवं सेट्ठि॰। ‘ Good sir ! I am not able to say in decisive terms if you are the revered Minister Râkshasa whose name is auspicious to utter, though the preservation of the life of the jewel-merchant Chandanadâsa reveals you as such, since you are in such a woeful plight. So do me the favour of removing (lit. clearing up) the

doubt.' The speaker assumes the preservation of ChandanadÂsa as an accomplished fact. णिच्छिदपदं is an avyayîbhâva compound. अमच्चपादा- The plural forms of the word पाद are added to names and designations of persons to show great respect or veneration. This speech has been rectified and restored mostly with the help of E·. The text of the editions is very unsatisfactory. The speeches 64–68 are given in the order in which they are found in B·N·.

।६।६५। सोऽहमनुभूत०। The several self-condemnatory epithets of this speech answer to the corresponding laudatory terms of the preceding speech. अनुभूतभर्तृवंशविनाशः confutes the title of अमच्च; सुहृद्विपत्तिहेतुः contradicts the compliment of सेट्ठिचण्दणदासजीविदरक्खण; अनार्यः gainsays the epithet of अज्ज; दुर्गृहीतनामधेयः controverts the attribute of सुगिहीदणामहेअ; and यथार्थो राक्षसः falsifies the honorific address of रक्खसपादा.

६।६७। भद्र उत्तिष्ठो०। The text gives आकृष्टखड्गम् on the authority of E·. The reading आकृष्य खड्गम् of A·P·M·R·J·F·G· is certainly wrong; for the sword was already drawn; see मु·रा· ।६।६३।. The copies S· B·N· have आकृष्टखड्गः which is admissible.

६।६८। पसीदन्तु अमच्च०। The word अपुव्व means strange. चन्दउत्तहदएण...णिव्वाविदो–This is a political lie like the diplomatic falsehood of मु·रा· ।७।१।. अप्पणो जीविदं

परिरक्खन्तो=purposing to save their own lives, *i.e.* for the purpose of saving their own lives; compare शि·व· ।७।२६। मदद्रवनिरुद्धा रजो वधूभ्यः समुपहरन् विचकार कोरकाणि ।; compare also भट्टि· ।४।८। शस्त्रोत्थायं मृगान् विध्यमातिथेयो विचक्रमे ।. This peculiar use of the present participle has the sanction of Pâ ini in Sanskrit; see पा·व्या· ।३।२।१२६। लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।. The term हेतु in the present case is to be understood to mean फल. The word तुवराइदो signifies 'hastened, precipitated.'

६।६९। अहो दुर्बोधो॰। 'How difficult of comprehension is the course of the policy of this fellow Châṇakya!'

यदि हि शकटो॰। 'If Śakaṭa was in sooth conducted to me by the enemy's agent (मतेन lit· favourite), why did he (*i.e.* Châṇakya) in anger put the executioners to death? If that was not the case, how could he possibly get up such a fabricated letter? Thus my mind, propounding conjectures, comes to (lit· sees) no decision.' By the incident of the fabricated letter in Śakaṭadâsa's handwriting and the feigned mission of Siddhârthaka therewith to Pâṭaliputra Râkshasa had been led to suspect that Siddhârthaka had been a secret agent of the enemy, and that he had seduced Śakaṭadâsa and conducted him thither to plot his downfall. Under that supposition it was difficult to see

why the enemy put the executioners to death. If then he dismissed the idea of the perfidy of Śakaṭadâsa and the foul play of Siddhârthaka, he was at a loss to see how the enemy could have got the mischievous letter written. Thus the mind of Râkshasa is sorely perplexed with doubts. Ḍhunḍhirâja and Târânâtha respectively take the stanza to be applicable to Śakaṭadâsa and Siddhârthaka. But the introductory sentence अहो दुर्बोधश्चाणक्यबटोर्नीतिमार्गः leaves no doubt that it directly relates to Châṇakya and his schemes. The reading लेखम् of B·E· is corrected to लेख्यम् to make it agree with the neuter accusative singular तादृक् . It is a conjectural emendation. विभावयेत् is equal to उद्भावयेत्. The metre of the stanza is हरिणी.

नायं निस्त्रिंशकालः ०। 'This is not the time to use the sword ; for in this case hangmen early put their victim to death. Schemes of policy bear fruit after a lapse of time. Of what avail can they be here ? It is not proper to assume an attitude of indifference ; for my dear friend has on my account incurred this extremely terrible calamity. O I see, I shall offer this person of mine to the enemy to redeem him.' घातकानां विघाते is an instance of subjective genitive and signifies घातककर्तृके विघाते: compare वधाय वः। मु॰रा॰।७।२२। and see पा॰व्या॰।२।३।६५। कर्तृकर्मणोः कृति ।. With the second line compare अ॰रा॰।६। कालापेक्षी दण्डनीति-

प्रयोगः ।. The reading मन्कृते चातिघोराम् is taken from B·N·. The present कल्पयामि is meant for the immediate future. The metre of the stanza is स्रग्धरा.

७।१। यदि महह लक्खिदुं॰। 'If you wish to save your wives, your families, yourselves and your property, absolutely avoid sinning against the State which is very dangerous.' The Prákṛita root मह means to wish; see हे॰व्या॰ ।८।४।१९१। काङ्क्षेराहाहिलङ्घाहिलङ्खवच्चवम्फमहसिहविलुम्पाः ।. It is connected with the Vedic etymon मह् 1 A· to delight in and the Classical noun मह m. a festival. As to the change of the penultimate अ of परिहरत to ए in Prákṛita see हे॰व्या॰ ।८।३।१५८। वर्तमानापञ्चमीशतृषु वा ।. The executioners generally appear in pairs, one securing the victim and the other setting up the stake &c.; see मृच्छ ।१०।. In the first act of our play we read of more than two executioners. The Chandálas speak the Mágadhi Prákṛita. The variants विसं विअ and विसमिव of E· and B·N·G· are rejected, because it is only the person who takes poison that dies, no harm resulting to his family or to his property, whereas acts of treason involve the offender, his family and his property in a common ruin. The metre of the stanza is पथ्या आर्या.

होदि पुलिशस्स वाहीο। 'If a person sins against his person, he (only) falls ill or dies. But if one sins against the State, his whole family perishes.' There is a fusion (संकर) of the figures रूपक and व्यतिरेक. The metre of the stanza is विपुला आर्या.

ता यदि ण पदिज्जο। The hangman wilfully makes a misleading statement, his object being to inspire awe and strike terror among the people. For it was only Chandanadâsa and not his whole family that had to suffer the sentence of death. The diplomatic falsehood of Siddhârthaka, who is the hangman in disguise, is of a piece with his similar utterances in the fifth act, and finds a parallel in the political lie of the pretended friend of Vishṇudâsa in मु॰रा॰।६।६८।. **एशे शलणागदο।** Here कारणे stands for कारणेण; see हे॰ व्या॰।८।३।१३५। द्वितीयातृतीययोः सप्तमी ।. **तेण हि अवधालेहο।** 'Then know for certain that he meets his evil fate.' The manuscripts A.G. read सुहं instead of असुहं, and E. appears to support them. On the future happy state of a culprit paying the penalty of his evil deeds see *Manu* :—राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ see also रामा॰। दण्ड्ये यः पातयेद् दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते । कार्यकारणसिद्धार्थौं तावुभौ नावसीदतः ॥. The reading असुहं is decidedly preferable to सुहं; for it is better calculated to strike terror among the people.

७।†२। **शूलं स्कन्धेन वहन्०।** Compare मृच्छ०।१०। प·११६-११८ अंगेन बिभ्रत् करवीरमालां स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।.

७।२। **हद्धी हद्धी अह्मा०।** The copies A·P·M·G· ascribe this speech along with the next to Chandanadâsa. But the despondency, discontent and grumbling, which characterize this speech, are foreign to the noble nature of the resolute jeweller who greets rather than mourns his fate, and who goes so far as to instil his spirit of steady devotion and generous self-sacrifice in the young mind of his son even in his hour of death. For this reason the speech has been assigned to the wife of the jeweller in the present edition on the authority of B·N· . **णमो किदन्तस्स०।** This is not a respectful salutation but a bow of utter helplessness mixed with extreme bitterness. The noun नमस्कार has a similar import in Gujarâtî.

मोत्तुण आमिसाइं०। ' Why do hunters, O fie on them, persist in hunting down (lit· killing) the innocent deer that subsists on grass leaving meat diet for fear of death ? ' The graminivorous habit of the deer is here attributed to the suppositious anxiety of the animal to avoid clashing of interests with the meat-eating man: for the cause of hostility is said to be meat, एकामिषप्रभवं हि वैरम् ।. The particle नाम expresses कुत्सा : see अ·को· . With the stanza compare the following piece of Muktápida (A·C· 726-753):—वसन्त्यरण्ये‍षु

चरन्ति दूर्वां पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । तथापि वध्या हरिणा नराणां को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥ . The figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा and the metre is पथ्या आर्या.

भो विह्णुदास कहं०। The jeweller's wife charges Vishṇudâsa, the friend of her husband, with fickleness, since he does not so much as stand by his friend in his hour of death. This charge is gently repelled by the jeweller who states that his friends are helpless in every way to do any thing for him, and that, reluctantly turning back their footsteps, they still follow them with their eyes heavy with tears. As to Vishṇudâsa in particular he had early left the town bent upon suicide; see मु·रा·।६।३३–५८।. This is not known to the jewller and his wife. All the copies add पिअवअस्स to qualify विह्णुदास. It is dropped in the present edition; because the speech is assigned to the wife of the jeweller. It has possibly got in from the next speech. The emendation is conjectural. In नागा· ।३।९। also there is a similar interpolation of पिअवअस्सो. Śekharaka was not a mere friend of Navamâlikâ, but he was more than that. He was her sweat-heart. Navamâlikâ is not in the habit of using such a term of endearment. She calls Śekharaka by his name only.

७।३। **एदे अह्म पिअ०।** The text of this passage is made to accord with B·N·. अंसुपादमेत्तकेण किंदपदीआरा=who resort to the only course left to them

of shedding tears. The way to alleviate the sorrow for which there is no remedy is to give vent to it in tears. The copies A·P·M·R·J·F· read अंसुपादमेत्तकेण किदणिवावसलिला विअ. But libations of water are offered after death and not before it.

७।६। **परलोअं पत्थिदस्स०।** The jeweller's wife draws a distinction between two sorts of अनुगमन. When a person sets out for foreign parts, it is customary to follow him to some distance, bid him good bye and return home. This is one sort of अनुगमन. It is also called अनुव्रजन; see कं·च·। पृ·४२।उचितं च प्रथमनिवसतां सुहृदां प्रस्थितानुव्रजनम्।. The other sort of अनुगमन is when the wife follows her husband to the other world. This is also called अनुमरण; see कादं·।पृ·१७३।पं·१९।. In the present case the jeweller was going to be impaled. So his wife remonstrates with him when he bids her to be gone; for she intends to follow him in death. The text adopted is that of E· . The copies A·P·M·R·J·F·B·N·G· break up this speech into two, inserting after देसन्तरं the following additional speech of the jeweller अज्जे अअं मित्तकज्जेण मे विणासो ण उण पुरिसदोसेण। ता अलं विसादेण, after which the jeweller's wife continues अज्ज जइ एव्वं ता दाणिं अकालो कुलजणस्स णिवट्टिदुं. But the interpolated portion is in no way directly related to the question of अनुगमन which forms the subject of the dialogue.

७।९। **दुव्ववसिदं एदं०।** 'What you have resolved to do is improper. You have to take care of (lit. to

protect) this poor child of ours that is young and is not conversant with the ways of the world.' With the use of अनुग्रह् in the sense of 'to protect' compare आश्व॰गृ॰सू॰। अग्निर्नित्यानुगृहीतः स्यात्।. On पुत्रकः (=अनुकम्पितः पुत्रः) see पा॰व्या॰।५।३।७६। अनुकम्पायाम् ।

७।१०। अणुगिह्णदु णं०। Here जाद (*Sk.* जात) is a term of endearment. The reading अपच्छिमस्स is taken from B·N·. Compare ह॰च॰। पृ॰ १८३। पं॰४। भगिनि गृहाण मामपश्चिमां कण्ठे ।. The terms पश्चिम and अपश्चिम, though contrary in appearance, are convertible like उत्तम and अनुत्तम in Sanskrit and उत्तम and नौत्तम in Gujaratî; see Dr. Bhandarkar's note on मा॰मा॰। ९।पं॰२४०।. The variants अपच्छिमेसु and पच्छिमेसु go with पादेसु. The manuscript s· reads पच्छिमं which is made to modify पडिसज्ज added at the end of the speech. With the reading पणम in place of पडसु the locative पादेसु should be taken to stand for the accusative; see है॰व्या॰।८।३।१३५। द्वितीयातृतीययोः सप्तमी ।. The termination सु in पडसु is derived from the Atmanepada termination स्व.

७।१२। पुत्त चाणक्कवि०। The jeweller fears that the hard-hearted Chaṇakya may put the boy also to death, infuriated with rage owing to his disappointment to get at the family of Râkshasa.

७।१५। अज्जे किं एत्थ०। The jeweller tells his wife that her wild grief will excite no pity in the hearts of the rulers. Why should she then make an exhibi-

tion of her feminine weakness? She should bear the calamity with firmness without a sigh or groan. The text agrees with B·N· generally. The manuscripts A·P·M·R·J·F· give the last sentence as under :—सग्गं गदाणं दाव देवा दुक्खिअं परिअणं अणुकम्पन्दि ।. Here गदाणं दाव देवा is possibly a misreading for गदा णंदा देवा, the syllable व being spurious. This group further adds अण्णं च मित्तकज्जेण मे विणासो ण अजुत्तकज्जेण । ता किं हरिसट्ठाणे रोदीअदि ।. But the speech अज्जा परित्ताअध परित्ताअध of the jeweller's wife is not accompanied by the stage-direction सबाष्पम् which could warrant the insertion of this persistently recurring interpolation.

७।१६। अले बिल्लवत्ता०। The Chandâlas are named वज्रलोमन् (one whose hair is coarse or bristling like the वज्र grass) and बिल्ववक्त्र (one whose face is round like a बिल्व fruit). The latter is called बिल्वपत्र in A·P·M·R·J·F·. This name lacks the descriptive character of बिल्ववक्त्र. The copies B·N· call him वेणुवेत्रक which describes not the person but his belonging. बिल्लवत्त may be rendered by बिडालवक्त्र also; compare मालवि०।४।३·१७९। वन्चन्मट्टो गिहकवोदो बिडाए मुंह पाडिदो ।.

७।१८। जाद अवस्सं०। Compare हितो·।१।४४। धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् । तन्निमित्तो वरं त्यागो विनाशे नियते स्थिते ॥. Here with his parting breath the jeweller solemnly impresses on the young brain of his son the principle of unflinching devotion

to the cause of a friend ; compare म·वी·च·।५। श्लो·५९। प्राणैरपि हिता वृत्तिरद्रोहो व्याजवर्जनम् । आत्मनीव प्रियाधानमेतन्मैत्रीमहाव्रतम् ॥. The youth's reply shows perfect composure and high resolve. The text follows B·N·E· . The reading of A·P·M·R·J· F S· is पुत्तअं सन्तआमि &c. But the youth is composed and self-collected. Nor does the address of the father mean to soothe or solace the son. It only incites him to deeds of noble self-sacrifice and heroic fortitude. The reading of the majority is in consequence rejected. What is implied indirectly by the readings अणुहोमि and अणुभवामि is expressed directly by the reading अणुहोहि. So the latter is preferred. There is a good v ariant of this in अणुभवामो.

७।२२। **भवति न भे०।** The term भवत्, which is a noun substitute of the pronoun युष्मद्, differs from the personal pronoun in having the vocative case and in being declined in all the three genders. Thus in वे·सं· । १। पं· २३। तद् भवन्तः परिषदग्रेसराः विज्ञाप्यं नः किंचिदस्ति we meet with the masculine vocative form.

भो भोः शूलायतनाः०। The root आयत् 1 A· signifies to depend on. Hence शूलायतनाः (शूलमायतनं जीवनाश्रयो येषां ते) denotes those who depend on, that is to say, live by fixing culprits to the stake (शूल), in other words executioners; compare अ· पु· ।११५।१७। अर्थायतनशास्त्रेषु तथैव स्यात् कुतूहली ।. There are only two hangmen employed in the present

case. But when Śakaṭadâsa was ordered to be executed there were more of them. With that incident still fresh in his mind owing to the recent recital of the same by the pretended friend of Vishṇudâsa in the moss-grown garden, Râkshasa perhaps looks forward to a party of hangmen in the case of Chandanadâsa to prevent all possibility of escape or rescue. On this supposition only is the use of the plural number explicable.

येन स्वामिकुलं०। 'Let this victim's garland, which is the road to the realm of Yama, be hung (lit. tied) round the neck of me who formerly witnessed the destruction of the family of my master as if it were an enemy's family, who remained at ease in the affliction of my friends as if it were a grand festive celebration, and to whom life has been (so) dear, though overwhelmed with (lit. made an abode of) indignities, (only) to be put an end to by you.' व: is a subjective genitive; see the note on मु·रा·६।१९। under नाचं निस्त्रिंश०। . Târânâtha takes वधाय with the fourth line. According to him the construction is तस्य मम वधाय इयं मृत्युलोकपदवी वध्यस्रग् आवध्यताम् । . This involves the fault of व्यवहितान्वय. With मृत्युलोकपदवी वध्यस्रक् compare यश०।पृ·५०।पं·३।कीनाशनगरमार्गानुकारिणा...तरवारिणा ।. व्र·पु· ।१६३।२०। अतिथिः स्वर्गसद्मनः and व्र·पु·।१७८।१३। व्रतानि च समस्तानि करणान्यखिलान्यपि । नरकग्राममार्गेण कामेनाद्य हृतानि मे ॥. The compound परिभवक्षेत्रीकृतः (परिभवैन क्षेत्रीकृतः) is तृतीयातत्पुरुष. There is

a fusion (संकर) of the figures काव्यलिङ्ग and असत् समुच्चय of which the *utprekshâs* in the first two lines form a part. In the last line there is the रूपक figure also. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

७।२३। **अमच्च किं एदं।०** The jeweller was going to say अमच्च किं एदं सव्वं पि पआसं णिप्फलं करन्तेण तुए अणुचिट्ठिदं।. But Râkshasa catches only the first three words and, taking them differently, interrupts his speech with the reply त्वदीयस्य सुचरितैकदेशस्यानुकरणं किल।.

७।२६। **सखे स्वार्थं एवा।०** Since the jeweller risked his life for the sake of Râkshasa, it was the *interest* of the latter to offer his own to rescue his friend, unless he chose to sully his fair fame with the foul taint of ingratitude and insincerity; see मु·रा·।५।१६४। and मु·रा·।६।६१। . This step of Râkshasa was early foreseen by the farsighted tactician Chânakya; see मु·रा·।१।१५४ .

भद्रमुख निवेद्य।० The epithet दुरात्मन् is applied to Chânakya for his having ordered Chandandâsa to be executed, who deserved to be honoured for his heroic self-sacrifice. See the next speech of Râkshasa of which this forms a part.

७।२८। **दुष्कालेऽपि।०** 'Here am I on whose account one who, even in this evil Kali Age when human proclivities have become vitiated, has very much dwarfed the fame of Śibi, having acquired superlative eminence by rotecting another per-

son at the sacrifice of his own life, and who, exhibiting superior purity of mind, has eclipsed the achievements of Buddhas by his noble deeds, (such a person) is deemed worthy of execution, although deserving to be worshipped.' असज्जनरुचि (असत्यः जनानां रुचयः यस्मिन्) is a *bahuvrihi* compound. The मत्वर्थीय suffix विन् in यशस्विन् denotes superlativeness (अतिशायन). The preposition वि in विशुद्ध shows superior excellence (विशेष). The purity of mind referred to is the freedom from the taint of selfishness or interested motives. Śibi, the son of Uśinara, offered his *flesh* to a hawk to save a pigeon. The hawk was the god Indra and the pigeon the god Agni in disguise. Śibi did this in a *sinless* age. But the jeweller was giving away his *life* for another in the sinful Kali age. So he was superior to Śibi. Buddhas are described in Buddhist legends to have worked for the good of mankind without motives of self-interest. According to the Bauddhas there have been many Buddhas, Gautama Śakyamuni or Siddhârtha being one of them. The reverential reference to Buddhas in this play and in शि·व· १५।५८।, नागा· १।३· ६१। and मा·मा· ।१०। पं· १८५।* shows the tolerant spirit of

* In the last three instances the term used is बोधिसत्त्व, which means the same thing as बुद्ध; see वैजयन्ती quoted by Mallinátha on शि·व· १५।५८।:- बुद्धस्तु श्रीघनः शास्ता बोधिसत्त्वो विनायकः । see also अ·चिं· । श्लो·२३२।.

Brahminism, proving the existence of perfect amity and concord among the followers of rival religions. The reading वध्यत्वम् is taken from B·N·. The other manuscripts have शत्रुत्वम् in its place. But the jeweller was not the शत्रु of Chânakya either in the etymological (यौगिक) or the conventional (रूढ) sense of the word. There is a fusion (संकर) of the figures काव्यलिङ्ग and व्यतिरेक. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

७।३२। **एतदपि नाम०।** 'Woe to Râkshasa! Even this he has to hear!' The particle नाम here expresses censure (कुत्सा); compare कु·सं।५।६८। चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो: परोऽपि को नाम तवानुमन्यते। अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥.

७।३३। **एशो अज्जणादि०।** We have been told in the fifth act how Chânakya with the help of his secret agents completely wrecked the political schemes of Râkshasa. We have also seen in the sixth act how he ingeniously got the recklessly valiant Râkshasa disarmed.

७।†३४। **ततः प्रविशति०।** The word जयन has been explained to mean an armour; see the note on मु·रा·।६।१। under जअदि जलद०।. Hence जयनिका may be taken to mean a fine coat of mail. Chânakya returns fresh from the field of battle, having surprised and captured the army of Malayaketu. He has had no time to doff the armour. So he is ushered on the stage with the armour on. The copies

read जवनिका or यवनिका which signifies a screen of cloth, a curtain, a veil. That meaning is not at all applicable here. The word is in consequence corrected to जयनिका. The emendation is conjectural. On the confusion of व and य by scribes see the note on मु·रा·।३·९९। under गृध्रैरावद्ध॰.

७।३४। **केनोत्तुङ्गशिखा॰।** 'Who held to-day in a piece of cloth the fire glaring red with its circle of big flames? Who made fast to-day the ever-stirring wind by means of meshes? Who shut up in a cage to-day the lion with his mane scented by the ichoral exudation of elephants? And who stemmed to-day with a pair of arms the fearful ocean teeming with sea-monsters?' The cumulative particle च signifies that the capture of Râkshasa is as the holding of fire in a piece of cloth, the staying of the wind by meshes, the forcing of the lion into a cage and the stemming of the ocean with a pair of arms, all combined. There is a series of अतिशयोक्ति figures here. The first two hyperboles refer to the difficulty, and the next two to the danger of the undertaking. Viewed from another point the first and the third line extol the impetuous valour (पुरुषकार), and the second and the fourth the resourceful genius (बुद्धिगाम्भीर्य) of Râkshasa. The author of अलं·कौ· gives the stanza as an instance of the figure निदर्शना; *vide* अलं·कौ·।पृ·२६२·२६३। With the second

line of the stanza compare द·कु·च·।पृ·।११६।पं·४-५। स्थविरे केन देवो मातरिश्वा वद्धपूर्वः ।. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

७।३७। आकरः सर्व॰। 'As the ocean is the mine of gems, so is he the mine of all sciences, whose merits we fail to appreciate (simply) through malice.' One of the names of the ocean in Sanskrit is रत्नाकर. It is the source of the pearl-supply of the world. Châṇakya, too, was the originator and expounder of the sciences (शास्त्र) treating of the four ends of human existence. The copies B·N· substitute विद्यानाम् for शास्त्राणाम्. It is a good variant. The ocean was the home of the fourteen Puraṇic gems (चतुर्दशरत्न). In the same way Châṇakya was the abode of the fourteen lores (चतुर्दशविद्या). There is a union (संसृष्टि) of the figures काव्यलिङ्ग and उपमा. The metre is अनुष्टुभ्.

७।३८। गुरुभिः कल्पना॰। 'Who taxed so long the Mauryan army with the heavy strain of martial equipage, and my brain with that of devising schemes, causing protracted wakefulness (to the army and to me)'. कल्पना primarily denotes the accoutrement of elephants; see अ·को·. Here it is used to denote the military equipage of the army in general. The figure of speech is तुल्ययोगिता, and the metre अनुष्टुभ्.

७।३९। अमात्य इति॰। Râkshasa had failed to avenge the destruction of his Royal Master. He was in

consequence ashamed to bear the title of अमात्य which he thought he had disgraced by his discomfiture.

७।४०। **अमात्यराक्षस०।** The text of the concluding sentence of this speech is found to be corrupt in A·P·M·J·F·G·. It has been rectified with the help of B·E·N·.

७।४२। **ये ते भद्रभटा०।** The reading ये ते is taken from B·N·. The rest read भृत्याः in its place. The particles च तथा together mean 'and, as well as (तथा च).' The indeclinable किल expresses feigning, fraud, deception (अलीक), and goes with every one of the seven-fold deceptions mentioned in the first three lines of the stanza. The reading स चार्तपुरुषः is also taken from B·N·. It is preferred to स चापि पुरुषः and स चाय पुरुषः because it is more expressive than these. **सर्वोऽस्मो०।** 'All these schemes have been employed by me, nay, by the Vṛishala soliciting union with you.' The copies A·P·M·J·F· read सर्वं मे वृषलस्य वीर भवता संयोगमिच्छोर्नयः।. But the persons to be reconciled are the Vṛishala and Râkshasa. For the latter to be impressed in favour of conciliation, Chandragupta himself should be represented to be solicitous of union with him. The reading of A·P·M·J·F· is on that account rejected. Henceforth we have the delineation of the conciliatory course of policy (सामन्). It is said to be fivefold, namely गुणकीर्तन, संबन्धाख्यान परस्परोपकारसंदर्शन, आयतिसंप्रकाशन and आत्मोपसंधान; see

का॰नी॰सा॰।१७।४-५। . The present speech illustrates the आत्मोपसंधान mode of conciliation. The metre of the stanza is शार्दूलविक्रीडित.

७।†४४। **ततः प्रविशति०।** Châṇakya appears to have sent an intimation to Chandragupta to follow him, before he left his house to accost Râkshasa. विभवत: means around (अभितः) ; see मालवि०।२।१।, मालवि०।५।३०-३१, नागा॰ ।३।उ॰४५॰४६।, प्रियद०।३।, रत्ना०।१।, वि॰शा॰।२।, क॰मं॰ ।१। &c.

७।४४। **फलयोगमवाप्य०।** 'My arrows have to observe perpetually the vow of lying in the quiver with their heads (*i.e.* shafts) cast down as if with grief, being put to shame by the achievement of the (wished for) result without their instrumentality (lit. employment). ' With तूणीशयनव्रत compare गुरुचर्याव्रत । म॰वी॰च॰ ।१। and रक्षाव्रत । म॰वी॰च॰ ।३।. The word निष्ठा signifies fixity, fixedness. Hence मम सायकानां निजतूणीशयनव्रतस्य निष्ठा भवति literally means 'there is, in the case of my arrows, the fixedness of the vow of lying in their quiver,' that is to say, 'my arrows have to observe perpetually the vow of lying in the quiver.' On निष्ठा in the sense of निर्वहण see मे॰को॰. The reflexive pronoun स्व in स्वशुचा here and in स्वपक्षे in मु॰रा॰।५।९०। is an expletive ; compare प्रेतपालस्वपुरुषपरुषः पृषत्कः । चं॰श॰।१८।. The text accords with E॰N॰ . The variants ०तूणीशयनव्रतप्रतिष्ठा and ०तूणीरशयनव्रतप्रतिष्ठा of B॰ and G॰ respectively deserve to be noticed. प्रतिष्ठा means

much the same as निद्रा. The readings of A·P·M·J·F· are not happy. For Chandragupta feels in a way ashamed but not dissatisfied or displeased (अप्रतुष्ट) at the brilliant bloodless victory of Chânakya. Moreover it savours of ingratitude on the part of Chandragupta to ascribe the splendid success to Fate (दैवेन) and thus to rob his revered preceptor of his well-deserved reputation. The figure of speech is उत्प्रेक्षा, and the metre औपच्छन्दसिक.

विगुणीकृतकार्मुकोऽ। 'Surely one is able to vanquish those who are to be vanquished on this earth even with his bow unstrung, if his revered preceptor possessing the habit of vigilance in all affairs keeps a watch over matters of state (lit. government), though he himself may sleep (the while) like me.' The *krit* suffix ऊक in जागरूक denotes habit (ताच्छील्य); see पा·व्या· ।३।२।१३४,१६५।. In the last line of the stanza गुरवः is a plural of respect. There is a fusion (संकर) of the figures विभावना and काव्यलिङ्ग here, and the metre is औपच्छन्दसिक.

७।८५। **वृषल संपन्नास्ते॰।** The word आशिस् here signifies *a desire*; see कु·सं· ।५।७६। जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ।, where Mallinâtha rightly renders निराशिषः by निरभिलाषस्य. The manuscripts M·P· read this speech as follows:– चाण॰ राजानमुपगम्य ॥ अयममात्यराक्षसः प्राप्तः ॥ प्रणमैनम् ॥. This is uncouthly

curt and defective. So the copy R· supplements it by adding संपन्नास्ते सर्वाशिषः । तदभिवादयस्व तत्रभवन्तममात्यमुख्यम् । in the beginning. By this the speech becomes glaringly tautological. The manuscripts A·P·J· modify it by inserting the speech राक्ष० स्वगतम् ॥ योजितोऽनेन संबन्धः ॥ between the text of M·F· and the supplement of R· . This is altogether uncalled for and inappropriate. I have rejected the interpolation and rearranged the several parts of the text of R· which seems to have suffered from transposition, dropping the redundant addenda प्रणमैनम्. I have further added वृषल before संपन्नाः and पैतृकम् before अमात्यमुख्यम् after duly considering the readings of S·B·E·N·G· . Of these the manuscript E· reads वृषल संपन्नास्ते सर्वाशिषः । तदभिवादयस्वात्रभवन्तममात्यराक्षसम् । पैतृकस्तवायममात्यमुख्यः ।. This is wanting in अयममात्यराक्षसः प्राप्तः । which forms an essential part of the speech, and is awkwardly worded besides. The copies S·B·N·G· agree with E· adding राक्ष० । योजितोऽनेन संबन्धः । which has been shown to be irrelevent.

७।४७। **बाल एव हि०।** 'who has in the fullness (lit. course) of time attained to sovereignty as an elephant does to the leadership of the herd, his surpassing greatness having been presaged even when he was young'. The variant ०महोदयः is equally good. The figure of speech is उपमा, and the metre अनुष्टुभ्.

७।४८। **जगत किं न०।** 'Say (lit. bethink) what is there

of this world that will not be conquered by me, now that the revered one (*i·e·* Râkshasa), who is a (very) Brihaspati in politics (lit. political deliberations), will be vigillantly looking after (lit· keeping a good watch over) the affairs of state ? ' *i. e.* ' with you for my prime minister I deem myself the undisputed lord of the whole world. ' This is the आत्मोपसंधान or आत्मसमर्पण mode of conciliation. The correction कार्ये प्रजाग्रति is conjectural. It is read कार्ये च जाग्रति in E·. The majority of manuscripts give चार्ये च. But the speech is addressed to Râkshasa only. Any reference to Châṇakya here is out of question. The latter, moreover, seems anxious to disclaim personal political influence and importance in this scene ; see मु·रा·।७।४२। सर्वोऽसौ वृषलस्य वीर भवता संयोगमिच्छोर्नयः । and मु·रा·।७।४५। अभिवादयस्व तत्रभवन्तं पैतृकममात्यमुख्यम् ।. And Chandragupta, who may be supposed to know his mind, would not couple his name with that of Râkshasa in the passage before us against his wishes. The figure of speech is काव्यलिङ्ग, and the metre अनुष्टुभ्.

७।४१। **स्पृशति मां कौटिल्य०।** The root स्पृश् here signifies *to refer to*; compare वे·सं·।१। श्लो· ११। and वे·सं·।२। श्लो·१३।. Râkshasa at first suspects that Kauṭilya and his disciple are only mocking him with the title of पैतृक अमात्यमुख्य and the epithet of आर्य. But his noble mind at once repudiates the idea of such a cruel mockery of a fallen foe, and he thinks that

the title and the epithet are bestowed on him by way of gentle courtesy. कौटिल्यशिष्य: is thus a very meaning epithet of Chandragupta, involving the figure परिकराङ्कुर. As yet Râkshasa does not perceive that it is not a mere mockery or courtesy but a real conciliatory offer of premiership, which is implied in the speeches of Châṇakya and Chandragupta.

द्रव्यं जिगीषु०। 'Even a thick-headed minister, with (lit. having) a king possessed of heroic qualities, is sure to attain to glory (lit. a station full of glory). But with a bad king even an unerring minister falls along with the master after the manner of a tree growing on the bank of a river.' जिगीषु द्रव्य is equivalent to विजिगीषु of मु·रा· ।४।२१।. शुद्धनय literally means 'of correct *i.e.* unerring policy.' The figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा. In the last line there is उपमा also. The metre of the stanza is वसन्ततिलक.

७।५१। **कः संदेहः०।** Râkshasa would have added एतदर्थं मया स्वतनुर्निष्क्रयत्वेन कल्प्यते. But he has no time to do it. For ere he utters it, Châṇakya says अमात्यराक्षस अगृहीतशस्त्रेण &c.

७।५२। **अगृहीतशस्त्रेण०।** 'So long as you do not wield the (minister's) sword, you do not favour Chandragupta. If therefore you really wish to save Chandanadâsa, take this (ministerial) sword.' Châṇakya requests Râkshasa on behalf of

Chandragupta to resume charge of his hereditary premiership and by that act of good will to secure the release of his dear friend Chandanadâsa. With the first part of the speech compare मु·रा· ।७।५६।. All the manuscripts add इत्यत: संदेह: after वृषल: . But no direct offer of premiership appears to have been made anterior to this. At any rate no refusal of an offer of the sort is recorded. In the absence of an avowed or implied repudiation of the offer of premiership, the expression of doubt (संदेह) is inappropriate. It has been therefore thought advisable to drop the interpolated words. In other respects the text agrees with B·E·N·G· . This speech elucidates the आयतिसंप्रकाशन or आयतिप्रदान mode of conciliation.

७।५४। **योग्योऽहमयोग्यो०।** 'How can it be said that I am fit to wield it, and not you ?' The text accords with B·N· . The readings of the other manuscripts are faulty.

अश्वै:सार्धमजस्र०। 'Just look, O talented one, at these elephants deprived of the pleasures of bathing, eating, sporting, drinking and sleeping according to their liking, that have their backs swollen on account of the (constant) furnishing of accoutrement, along with the horses kept bridled and saddled incessantly and on that account emaciated, all through (fear of) your prowess (lit· greatness of your prowess)

that is calculated to break down the pride of haughty adversaries.' शून्य signifies 'not existent (असत्);' hence अशून्य means 'existent (सत्)' and अशून्यासन implies 'having saddles on them, *i.e.* saddled;' see Dhuṇḍhirâja, अजस्रदत्तकविकैरशून्यासनैरनपनीतखलीनपल्याणैः सदा संनद्धैरित्यर्थः।. On the feeding of elephants see पा॰का॰।४। . The war accoutrement (कल्पना or परिकल्पना) of elephants consisted of a chain armour (लोहजाल) for the person, buckles for the tusks (दन्तबन्ध), thick buskins for the soles of the feet &c. By the process of उपादानलक्षणा the word वंश, signifying the backbone, here implies the back; compare यश॰। पृ॰४२।पं॰३-४। करिण इव स्वच्छन्दाचार परागकलुषितां निजवंशलक्ष्मीमुपयच्छमानस्य. This speech embodies the गुणकीर्तन mode of conciliation. The figure of speech is उदात्त, and the metre शार्दूल विक्रीडित.

७।५५। **नन्दस्नेहगुणाः॰।** 'Loyalty to King Nanda touches me (lit. my heart) to the quick; and shall I accept the service of his enemies? But the trees that I myself watered and reared–all those trees–have been cut up. So then I should wield the (ministerial) sword (just) to save the person of my friend. Even after so long a time (चिरादपि) courses of events force me to yield to Fate!' Conflicting feelings distract the mind of Râkshasa. Loyalty urges him to reject the offer at which his heart recoils, and friendship presses him hard to submit to any terms to avert the

fatal catastrophe which his mind shudders to think of. His love for his friend at last gets the better of him, and he yields to the fiat of Fate against which he had been striving so long in vain, seeing that he was left without a single supporter to fight out the cause of his master. The absence of proper conjunctives in the original is intended to show the distraction of the mind of the speaker. Ḍhunḍhiraja splits up नयन्ति into two words न and यन्ति, just as Jagaddhara splits up रामेरसम् * into रामे and रसम् in वे·सं·।१। श्लो· २।. According to his way of interpretation the idea in the last line of the stanza is similar to that in नमस्तत् कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति । भ·नी·श·।९४।. With स्नेहगुण compare तेजोगुण । अ·शा·।३। श्लो· ६।, सत्क्रियागुण अ·शा·।७। श्लो·१।, संभावनागुण । अ·शा·।७। श्लो· ४।, वृद्धिगुण । मालवि०।४। उ·८७, परिणाहगुण । भट्टि·।१३।४६। &c. The plural स्नेहगुणाः, like प्रीतयः in मा·मा· ।१। पं· २१९ । and सत्क्रियागुणान् in अ·शा·।७। श्लो· १।, expresses intensity (आधिक्य). With नन्दस्नेहगुणाः हृदयं स्पृशन्ति compare लज्जा तिरश्चामपि चेतः स्पृशति । जा·ह·।१।४१।. The roots स्पृश् and लग् are synonymous. From the latter are derived the root लाग and the noun लागणी in Gujaráti, which exactly correspond to स्पृश् here. The term द्रुमाः by the process of गौणी साध्यवसानलक्षणा stands for सर्वार्थसिद्धि, पर्वतक and मलयकेतु. There is

* रामेरसम् is a conjectural emendation. For its meaning see मे·को·। रामेरमस्तु गोष्ठ्यां स्याद्रागाशङ्कारयोरपि ।.

a transposition of विधेः and चिरात् in the fourth line of the stanza similar to that of तनुः and शरद् in मु·रा·।३।५२।. The construction is simplified by reading कार्याणां गतयश्चिरादपि नयन्त्याज्ञाकरत्वं विधेः ।. The stanza illustrates what they call in poetics भावशाबल्य. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

नमः सर्वकार्य॰। 'I bow to the *affection for a friend* that drives me to agree to anything.'

७।५७। **आर्यप्रसाद एष॰।** By आर्यप्रसाद is meant राक्षसानुग्रह.

७।६०। **कथं दासीकृत्य॰।** To the sensitive mind of Râkshasa the acceptance of service has the gall of servitude. To it is added the humiliation of standing a supplicant to Chandragupta on behalf of Malayaketu, whose life his sense of gratefulness and his generous nature make him anxious to save. वयं मलयकेतावुषिताः = we lived at the court of Malayaketu; compare म·स्मृ·।२।६९।. The locative here expresses सान्निध्य.

७।+६१। **राजा चाणक्य॰।** This is a look of approbation (अनुज्ञा). Compare भट्टि॰।१४।१८। ईक्षांचक्रेऽथ सौमित्रिम् ।, where Mallinâtha renders ईक्षांचक्रे by दृशैव...अनुज्ञातवान् ।.

७।६१। **प्रतिमानयितव्यो॰।** Chânakya approves Chandragupta's look of approbation and in accordance with his wishes orders in his name the reinstatement of Malayaketu. The rendition of the forfeited kingdom illustrates the गृहीतप्रतिदान type of the policy of दान, for which see

का·नी·सा·।१७।३६।. It further shows that Chandragupta was a generous-hearted and not a land-hungering or bloodthirsty conqueror: see Vallabha on र·वं· ।४।४३।:– धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति त्रिविधो राजा । यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां नृपश्रियं नीत्वा शत्रुं तस्मिन्नेव स्थापयति स धर्मविजयी । यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैर्न वियुङ्क्ते स लोभविजयी । यः शत्रुं हत्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति सोऽसुरविजयी ।.

७।६३। **अमात्यराक्षसस्य प्रीत्या॰**—out of regard for the Minister Râkshasa. The first part of the speech illustrates the परस्परोपकारसंदर्शन mode of conciliation.

अपि च विना हस्त्यश्वं । 'Moreover let the bonds of all except war-horses and war-elephants be removed. Or why, what–for are the war-horses and war-elephants wanted, now that Minister Râkshasa is at the helm of the state (lit. directs the affairs of the state).' This and the stanza that follows give the गुणकीर्तन mode of conciliation.

विना वाहनहस्तिभ्यो॰। 'Let the bonds of all except horses and elephants for riding be removed. Only these locks of mine are kept bound up (lit. are tied) by me having accomplished my vow.' The use of the apparently identical words विना हस्त्यश्वम् and विना वाहनहस्तिभ्यः involves a grammatical puzzle. हस्त्यश्वम् is a समाहारद्वन्द्व compound and denotes bodies of horses and elephants forming parts of an army; see पा·व्या·

२।४।२। द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।. As for वाहनहस्तिभ्य॰ it is an इतरेतरद्वन्द्व compound, and denotes horses and elephants not forming parts of an army, *i.e.* horses and elephants for riding. The first hemistich orders the disbanding of levies and the release of prisoners; and the second declares the thorough satisfaction of Chânakya at the happy issue, shown by the announcement that his fatal knot of hair remains tied up for good. Hemâdri on र॰वं॰ ।३।२०। cites the following stanza in connection with the release of prisoners:- युवराजाभिषेके च परचक्रा (*v.l.* राष्ट्रा) वमर्दने । पुत्रजन्मोत्सवे मोक्षो बद्धानां च विधियते ॥. There are also occasions other than those mentioned in the stanza, which are signalized by the release of prisoners; see प्रियद॰ । ४। ईरिसे अब्भुदए एदस्सिं राअउले एदं करणिज्जं । गुरुपूआ बह्मणस्स सक्कारो सव्वबन्धणमोक्खो त्ति ।; see also मृच्छ॰ ।१०।, where सर्वबन्धमोक्ष is confounded with सर्ववध्यमोक्ष; see too मालवि॰ ।४। उ॰ ८६,१७६ । and मालवि॰ ।५। उ॰ १३।. Compare र॰वं॰ ।१७। १९-२०।. The text of the editions is too corrupt to deserve even a passing notice. The figure of speech is प्रतिसंख्या, and the metre अनुष्टुभ्.

७।६५। **भो राजन् चन्द्र॰।** For the first time in the play Chânakya addresses his Vrishala protege with the words राजन् चन्द्रगुप्त. The terms राजन् and अमात्य are meant to emphasize the relation of kingship and premiership.

७।६६। **किमतः परं॰।** 'What is there to be further desir-

ed !' That is to say, there is nothing left to be desired by the speakers. **तथापि यद्यपरि॰।** 'If however, you are not satisfied, let there be what the players pray for (lit. say).' For भरत in the sense of a player see मे॰को॰. The editions following the manuscripts assign separate speeches to Chandragupta and Râkshasa. In the Bombay edition the former is made to say किमतः परमपि प्रियमस्ति । राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपिता वयम् । नन्दाश्चोन्मूलिताः सर्वे किं कर्तव्यमतः प्रियम् ॥. To this the latter adds तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।. This reading of the text is wrong for many reasons. In the first place, the boastful reference to the destruction of the Nandas in the very hearing of the newly conciliated minister of the late King Nanda is highly impolitic and unbecoming. Secondly, the acquiescence of Râkshasa to such an offensive statement looks in the very nature of things improbable, if not impossible. Thirdly the words किं कर्तव्यमतः प्रियम् coming closely after किमतः परमपि प्रियमस्ति involve an obvious tautology, which greatly offends our sense of propriety. The Calcutta edition judiciously disconnects the two speeches and shows sundry variations. Still the first and the last of the objections hold. Besides this, the dislocation of the speech किमतः परं प्रियमस्ति &c. of Chandragupta in the Calcutta edition separates it from the भरतवाक्य, which is against the usage of Sanskrit play writers. For these

reasons the separate speech of Chandragupta in the Calcutta edition has been eliminated and the other speech therein ascribed to Râkshasa has been assigned to Chandragupta and Râkshasa jointly in the present edition. The text of the speech is based on S·B·E·N·G· .

वाराहीमात्मयोने०। 'May our Lord Avantivarman, that is the self-begotten god Vishṇu (himself) who, having assumed the form of the Boar proper for the work of preservation, supported the earth, submurged in the (watery) deluge, on the tip of his tusk in former times, and who, having assumed the form of our Sovereign, now affords a shelter to the earth oppressed by the Mlechchhas by his pair of arms, may that King Avantivarman, whose relations, friends and dependents roll in riches, protect the earth for ever !' Vishṇu is the god that preserves the universe, as Brahman and Śiva respectively create and destroy it. King Avantivarman also preserved it. He is therefore identified with Vishṇu. The Mlechchhas are the Hûṇas who made inroads from the north-west of India in the fourth, fifth and sixth centuries. King Avantivarman of Kânyakubja is here said to have freed the earth from the pest of these. He was the patron of Viśâkhadatta. His son and successor Grahavarman was married to Râjyaśrî,

the sister of Harshavardhana or Srî Harsha of Thanesur, who flourished in the first half of the seventh century. For बन्धु in the sense of 'a friend, a relation' see मे·को· . With the epithet श्रीमद्बन्धुभृत्यः compare किरा०।१।१०।. The majority reads चन्द्रगुप्तः for अवन्तिवर्मा. This is the second time that the word is found to usurp the place of the right reading in this play; see the variant of R· for चित्रगुप्तः in मु·रा·।१।७३।. The figure of speech is अभेदातिशयोक्ति and the metre स्रग्धरा.

APPENDIX I.

Dramaturgical Analysis of the Mudrârâkshasa.

नाट्यत्रिवर्गः ।

१ वस्तु ।	प्रख्यातमैतिहासिकम् ।
२ रसः ।	वीरः ।
वृत्तिः ।	सात्त्वती चारभटी च ।
३ नायकः ।	धीरललितः ।
प्रतिनायकः ।	धीरोद्धतः ।

अर्थप्रकृतिपञ्चकम् ।

१ बीजम् ।	मुद्रालाभः ।
२ बिन्दुः ।	भूषणविक्रयः ।
३ पताका ।	पुष्पपुराभियोगः ।
४ प्रकरी ।	कपटपाशः ।
५ कार्यम् ।	राक्षसोपसंग्रहः ।

कार्यावस्थापञ्चकम् ।

१ आरम्भः ।	कूटलेखः ।
२ यत्नः ।	कृतककलहः ।
३ प्राप्त्याशा ।	केतुसमुत्थानम् ।
४ नियताप्तिः ।	रिपुसंहतिभेदः ।
५ फलागमः ।	राक्षससमागमनम् ।

संधिपञ्चकम् ।

१ मुखम् ।	पुरुषद्रव्यसंपत् ।
२ प्रतिमुखम् ।	साधनोपायाः ।
३ गर्भः ।	विपत्प्रतीकारः ।
४ विमर्शः ।	देशकालविभागः ।
५ निर्वहणम् ।	सिद्धिः ।

नाट्याङ्गचतुःषष्टिः ।

(मुखसंधौ)

१ **उपक्षेपः** ।	मु॰ रा॰ ।१।११,१५,१८, २२। ' संपत्सुचापत्सु च॥' इत्यन्तम् ।
२ **परिकरः** ।	मु॰ रा॰ ।१।२२।' तन्मया ' इत्यारभ्य ' नियोजितास्तत्राप्तपुरुषाः।' इत्यन्तम्
३ **परिन्यासः** ।	मु॰ रा॰ ।१।२२। ' अस्ति चास्माकम् ' इत्यारभ्य 'न किंचित्परिहीयते ।' इत्यन्तम् ।
४ विधानम् ।	मु॰ रा॰ ।१।२२। 'वृषल एव ' इत्यारभ्य आ वचनसमाप्तेः ।
५ प्राप्तिः ।	मु॰ रा॰।१।४९,५१,५५।
६ **युक्तिः** ।	मु॰ रा॰ ।१।६१–७५।
७ करणम् ।	मु॰ रा॰ ।१।७८–९८।
८ **उद्भेदः** ।	मु॰ रा॰ ।१।१०५–१२६।
९ विलोभनम् ।	मु॰ रा॰ ।१।१२९–१३५।
१० परिभावना ।	मु॰ रा॰ ।१।१४७।
११ **समाधानम्**	मु॰ रा॰ ।१।१५४।
१२ भेदः ।	मु॰ रा॰ ।१।१५५–१६०।

(प्रतिमुखसंधौ)

१३ **प्रगयणम्** ।	मु॰ रा॰ ।२।६–९।
१४ **परिसर्पः** ।	मु॰रा॰। २। ६९–८८, १०१–१२०,१२७–१२९।
१५ वर्णसंहारः ।	मु॰ रा॰ ।२।८९–१००।
१६ विलासः ।	मु॰ रा॰ ।३।५।' सिन्धुपतिं प्रसन्नाम्॥' इत्यन्तम् ।
१७ पर्युपासनम् ।	मु॰ रा॰ ।३।५। ' अये कथमप्रवृत्त' इत्यारभ्य मु॰ रा॰ ।३।१८।–पर्यन्तम् ।
१८ **व्यवसायः**।	मु॰ रा॰ ।३।२३।
१९ **पुष्पम्** ।	मु॰ रा॰ ।३।२४।
२० विधृतम् ।	मु॰ रा॰ ।३।२६–३२।
२१ शमः ।	मु॰ रा॰ ।३।३७।

२२ निरोधः ।	मु· रा· ।३।४१–५१,५७।
२३ उपन्यासः।	मु· रा· ।३।५८–९१।
२४ नर्म।	मु· रा· ।३।९५–९७।
२५ नर्मद्युतिः ।	मु· रा· ।३।९८–१०४, १०७–११६।
२६ वज्रम्।	मु· रा· ।३। ९२–९८, १०५।
	(गर्भसंधौ)
२७ उद्वेगः।	मु· रा· ।४।४। ' प्रयान्त्यनिशं निशाः ॥' इत्यन्तम्।
२८ मार्गः।	मु· रा· ।४।४।' तद् दुरात्मा ' इत्यारभ्य मु· रा·।४।७।–पर्यन्तम् ।
२९ संभ्रमः।	मु· रा· ।४।१८।
३० अभूताहरणम्।	मु· रा· ।४।२१–२४।
३१ आक्षेपः।	मु· रा· ।४।४७–४८,५०, ५१,५६–६०,६३–६४।
३२ रूपम्।	मु· रा· ।४।६२।
३३ अनुमानम्।	मु· रा· ।४।६५।
३४ संग्रहः।	मु· रा· ।४।६६–७३।
३५ क्रमः।	मु· रा· ।४।७५–८७।
३६ उदाहरणम्	मु· रा· ।४।८९।
३७ तोटकम्।	मु· रा· ।४।९०।
३८ अधिबलम्।	मु· रा· ।४।१०१–१०३।
	(विमर्शसंधौ)
३९ प्ररोचना।	मु· रा· ।५।१।'चाणक्कणीदिलदा ॥' पर्यन्तम्।, मु· रा·।६।२४। 'सज्जमगुज्जआ जआदि॥' पर्यन्तम्।
४० प्रसङ्गः।	मु· रा· ।५।२।, मु· रा· ।५।१७। ' नीतिनिर्यविदः ॥' पर्यन्तम्।, मु· रा· ।६।१। ' अज्जचाणक्कणादो॥' पर्यन्तम्।

४१ शक्तिः।	मु· रा· ।५।२१,९०।
४२ अपवादः।	मु· रा· ।५।२२,३०-५०, ९५-९९,१०१-१४६।
४३ आदानम्।	मु·रा· ।५।५१-५३,१६४।, मु· रा· ।६।६८–६९।
४४ द्युतिः।	मु· रा· ।५।६१-८८।
४५ विरोधः।	मु· रा· ।५।१४८,१५३।
४६ संफेटः।	मु· रा· ।५।१५४–१५८।
४७ विद्रवः।	मु· रा· ।५।१६०।, मु·रा·।६।७,११,१३,२१–२३।
४८ छलनम्।	मु· रा· ।५।१६२।
४९ द्रवः।	मु· रा· ।६।१४।
५० विचलनम्।	मु· रा· ।६।६१–६३।
	(निर्वहणसंधौ)
५१ परिभाषणम्।	मु· रा· ।७।२२–२८।
५२ आनन्दः।	मु· रा· ।७।३४,३८।
५३ निर्णयः।	मु· रा· ।६।३९–४२।
५४ समयः।	मु· रा· ।७।४४।
५५ विबोधः।	मु· रा· ।७।४५–४६।
५६ भाषणम्।	मु· रा· ।७।४८।
५७ ग्रथनम्।	मु· रा· ।७।५०–५४।
५८ प्रसादः।	मु· रा· ।७।५५।
५९ संधिः।	मु· रा· ।७।५६–५७।
६० पूर्वभावः।	मु· रा· ।७।५८–६१।
६१ कृतिः।	मु· रा· ।७।६३। ' श्रेष्ठिपदमारोप्यतामिति।' पर्यन्तम्।
६२ उपगूहनम्।	मु·रा· ।७।६३। ' अमात्यराक्षसे नेतरि ' इत्यारभ्य आ वचनसमाप्तेः।
६३ उपसंहारः।	मु· रा· ।७।६५।
६४ प्रशस्तिः।	मु· रा· ।७।६६।

APPENDIX II.

Corruptions in the text of the Mudrârâkshasa with corrections.

Page.	Line.	Corruption.	Correction.
5	11	ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशन्	मुक्तां शिखां परामृशन् omitted.
9	12	शक्यः	शक्यम्
10	2	कृतकृत्यताम्	कृतककृत्यताम्
11	2	चडफडन्तं	तडफडन्तं
16	11	सुहृत्तमः	स हृत्तमम्
24	10	हन्त गृहीतो राक्षसः । प्रकाशम् । भद्र कोऽयं गृहीतः ।	प्रकाशम् । भद्र कोऽयं गृहीतः। omitted.
29	10	त्वमद्यापि	अद्यापि omitted
31	5	किमेतदा॰	तमेदमा॰
37	10–11	प्रत्यक्षवदा॰। एष दुरा॰ ।	एष दुरा॰ । प्रत्यक्षवदा॰ ।
39	10	मत्तमतङ्गआरोहि लद्धाहिआरो जिदकासी राअ(उल)सेवओ	मत्तो मअङ्गआरोहो जिदकासी लद्धाहिआरो राअउलसेवओ
41	1	संस्कृतमाश्रित्य स्वगतम् ।	स्वगतम् ।
	8–9	नन्दकुललक्ष्मीः	राजलक्ष्मीः
42	1	ध्रुवमिह	ध्रुवमथ
43	6	अपि च	अयि
45	11	भूषणानि	भूषणम्
50	1	इत्यादितः	इत्याद्यादितः
	7	प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीम्	क्षिप्रमिदानीम् omitted.
53	9	सोद्वेगम्	स्वगतं सोद्वेगम्
	12	ततस्ततः ।	प्रकाशम् । ततस्ततः ।
55	8	युष्मत्प्रयुक्तेनैव	एव omitted
	9	कनकदण्डिकान्तर्निहिताम्	अन्तर्निहिताम्
61	13	कथय कथय	कथय कथम्
62	8	अर्धराज्यहरः	अर्धहरः
63	3	अमात्य (नैतदेवम्)	अमात्य नैवम्
67	5	भूषणानि	भूषणम्
68	11	भद्र यन्महा...लब्धिरिति।	महा......लब्धिः ।
70	8	चन्द्रगुप्तप्रकृतयः	प्रकृतयः

71	2	अमात्य इदं तत्र प्रकाशम् । मलय०	अमात्य इदं तत्र प्रकाशम् । omitted.
72	3	ता पच्चक्खीकरेदु	ते पच्चक्खीकरेदु
76	10	सदैव स्वतन्त्रा	सदैव omitted
77	6	श्यानीभूता:	श्येनीभूता:
		०पुलिनाः	०पुलिनैः
79	4	देव इदम्	देव एवमिदम्
82	8-9	गुणैः प्रवाचः (*v.l.* प्रवादैः)	गुणप्रवादैः
91	9	इतोऽपक्रम्य	इतोऽपरागादपक्रम्य
98	4	वासाच्च	वासात्
99	10	वाचा वाचम्	वाचं वाचा
101	5	नवनवतिशतद्रव्य०	नव नवनवतिद्रव्य०
	9	ध्वस्तार्कभासाम्	ध्वस्तार्कभासम्
	10-11	चैताग्निर्वा०	चित्ताग्निर्या०
104	9	(आर्यः)	देवः
106	5	णिवेदेह	णिवेदेदु
107	9	अथ च विहिते	अपि सुविहिते
108	5	तदपि नाम दुरात्मा	तद् दुरात्मा
110	3	देआणं विअ	विअ omitted.
111	8-10	उच्यन्ता.....राजानः । एक एवाह ...मिच्छामि । तत् कृतमनुगमनेनेति ।	एक एवाह...मिच्छामि । तदुच्यन्ता...राजानः । कृतमनुगमनेनेति ।
112	2	प्रतिनिवृत्ताः	निवृत्ताः
113	1	आभिरामिक	आभिगामिक
117	9	परिवाडी	परिवाढी
120	4	(जीवसिद्धिप्रभृतीनाम्)	जीवसिद्धेश्च
	5	(जीवसिद्धेः)	जीवसिद्धिप्रभृतीनाम्
126	5	सचिवायत्तसिद्धावेव	सचिवायत्तसिद्धिरेव
128	6	आसारवर्षमिव	आसारवर्षमथ
129	9	शावगाणं	शावगाह
130	7	गमणं	गमणे
131	4	जोइसतन्त०	योइशिअ
137	2	(सावकाणं)	शावगा ण
	3	(अगहिदमुद्दो ण)	अगहिदमुद्देण
	6	णिग्गमप्पवेसो	णिग्गमे पवेशे अ
138	1	(णिउक्कण्ठं)	णिउक्क

	6	पिशाचस्स वा होहि।	पिशाचस्स वा शेवगे होहि।
139	2	अहं	हगे
141	13	सावगाणं	शावगाह
148	8	आणन्तीए गुणेसु	आणत्तीअ गुणेसु अ
149	9	राक्षसनामाङ्कितेयं मुद्रा	राक्षसमुद्राङ्कितः।
150	5	उपकारिणम्	उपहारिणम्
	6	(कोशदन्तिभ्याम्)	कोशदन्तिभिः
156	7	सयवनपतिभिः	यवननृपतिभिः
160	1	सिद्धा० सबाष्पं लज्जां नाटयन् ॥ पसीददु अमच्चो। ताडीअन्तेण मए ण पारिदं रहस्सं धारिदुं ॥ राक्ष०॥ भद्र किदृशं रहस्यमिति न खल्ववगच्छामि ॥	These two speeches which fall between मु·रा·।५।११०। and मु·रा·।५।१११। have been omitted in the present edition.
162	5	कुतो वाचिकम्। कस्य वाचिकम्।	कस्य वाचिकम्। omitted,
167	7,13	मौर्योऽसौ	से०योऽसौ
168	5	राक्ष० सबाष्पम्। विधिविलसितमेतत्।	विधिविलसितमेतत्। omitted.
170	5–6	ते गम्भीरश्वभ्रमभिनीय पांशुभिः पूर्यन्ताम्।	तेभ्यो गम्भीरश्वभ्रमभिनीय भूमिरेव दीयताम्
173	7–8	(सन्तावेन्ता आवाणह तह...... दुमेन्ति ॥)	Transferred to this place from the beginning of मु·रा·।६।२।
177	3	०विजअवम्मप्पमुहेहिं	० विजअवम्मेहि
179	2	गिहिद	विहिद
180	2–3	उदुम्बरणामहेएण चरेण अनुसंधिज्जमाणो इदं पाडलिउत्तं आअदो त्ति अज्जचाणक्कस्स णिवेदिदं।	इदं पाडलिउत्तं आअदो त्ति उदुम्बरणामहेएण चरेण अज्जचाणक्कस्स णिवेदिदं।
187	10	मलयकेतुसंयमनसंजातः	मलयकेतुसंयमनसंजातम्
188	4	राक्ष०।	राक्ष० स्वगतम्।
190	6	सो संपदं	सो omitted.
194	9	मुञ्चदु	मुच्चदु
196	3	भणिअ	एवं भणिअ
197	10	सुहृदा विना	सुहृदायिना
205	9	पिअवअस्स विण्हुदास	पिअवअस्स omitted.

212	8	अहं	हगे
213	2	णिवेदेह	णिवेदेदु
214	1	जवनिका	जयनिका
215	5	जवनिकाम्	जयनिकाम्
218	8	च जाग्रति	प्रजाप्रति
219	7	नानुगृह्यते वृषलः । इत्यतः संदेहः ।	इत्यतः संदेहः । omitted.
220	1	कथमेतत् । पश्य	पश्य omitted.
224	6	राक्ष० ।	राजा राक्षसश्च ।

N·B·—Readings taken from B· are put in brackets in the third column.

APPENDIX III.

Corruptions in works other than the Mudrárákshasa noticed in the notes with corrections.

Work.	Corruption.	Correction.
अ·रा·।पृ·१५१।पं·९।	कुट्टनाविटेन	कुट्टनानटेन
अ· शा· । अं· २ ।	गंडस्स उवरि पिंडओ संवुत्तो	गंडस्स उवरि पिडओ संवुत्तो
अमरु· । श्लो· ८३ ।	कृतनमस्कारः	कृतमनस्कारः
अमृ· । अं· ३ ।	पुरुषः प्रथमं तथा परं भजमानामपि मां निराकरोत्। अधुना मम केन हेतुना वदनालोकनमीहते।	पुरुषः प्रथमं......मां निराकरोत् । अधुना...वदनालोकनमीहते शठः॥
क·मं·।पृ·३४।पं·१।	देवी॥अज्ज कविञ्जल पुच्छिअ जाण का एसा त्ति	राजा ॥ अज्ज कविञ्जल- &c.
पृ· ३६।पं·२ ८।	विदूषको राजानमुद्दिश्य ॥ भो वअस्स......देवी जेव्व ॥ देवी ॥ विअक्खणे...कादव्वा ॥ विचक्षणा॥जं...आणवेदि ॥	देवी॥विअक्खणे...कादव्वा॥ विचक्षणा ॥ जं...आणवेदि ॥ विदूषको राजानमुद्दिश्य ॥ भो &c
किरा· । ६ । १५ ।	फणिनः	करिणः
१४ । ३१ ।	विभुर्गणानामपरीव मध्यगः।	विभुर्गणानामुपरीव मध्यगः
१७ । १२ ।	सद्वादितेवाभिनिविष्टबुद्धौ गुणाभ्यसूयेव विपक्षपाते। अगोचरे वागिव चोपरेमे शक्तिः शराणां शितिकण्ठकाये ॥	स्याद्वादितेवाभिनिविष्ट०
गी· गो· । ४ ।	दिशि दिशि किरति सजलकणजालं नयननलिनमिव विगलितनालम्।	दिशि ..... नयनं नलिनमिव विगलितनालम् ।
चं· श· । श्लो· ४१ ।	गौरी वः पातु शंभोः प्रतिनयनमिवाविष्कृतान्योन्यरूपा।	गौरी ... प्रतिनयनमिवाविष्कृताऽन्यान्य० ।
धर्मश· ।१९ । ९ ।	स प्रसादेन देवस्य	प्रसादेन स देवस्य
नागा· । १ । ४७ ।	भो वअस्स अवसरो क्खु अम्हाणं देवीदंसणस्स ।	भो......अह्माणं दंसणस्स ।
२ । २९ ।	कुणासि घणतरुणचन्दणपल्लवसंसग्गसीअलं पि इमं णीसासेहिं तुमं	कुणसि...इमं । णीसासेहि तुमं चिअ कदली...उण्हं॥

	एव्व कदलीदलमारुदं उण्हं ॥ or तुमं चिअ चन्दणपल्लवसंसग्गसीदलं इमं णीसासेहिं पर्याज्ञ्अ कदलीदलमारुदं उण्हं कुणसि ।	॥ or कुणसि तुमं चिअ चन्दण...सिअलं पि इमं । णीसासेहि...उण्हं ॥
२ । ८६ ।	नायि०।सबाष्पं निःश्वसिति ।	नायकः सबाष्पं निःश्वसिति ।
२ । ८७ ।	नायि० । समाश्वसिति ।	नायकः समाश्वसिति ।
२ । ८५–८८ ।	विदू०॥भो...अब्भत्थेहि ॥ मित्रा० स्वगतम् ॥ साधु...प्रतिपादयामि ॥ नायकः समाश्वसिति ॥ मित्रा०प्रकाशम् ॥ एवं...जानाति ॥ नायि० सरोषम् ॥ कहं...मन्तेदि ॥ मित्रावसुर्निष्क्रान्तः ॥ नायि० आत्मगतं सास्रमात्मानं पश्यन्ती ॥ किं मह...गामिस्सं ॥	मित्रा० प्रकाशम् ॥ एवं... जानाति ॥ विदू० । भो ... अब्भत्थेहि ॥ मित्रा० स्वगतम् ॥ साधु...प्रतिपादयामि ॥ मित्रावसुर्निष्क्रान्तः ॥ नायकः समाश्वसिति ॥ नायि०सरोषमात्मगतम् ॥ कहं...पच्चक्खाणलहुकिदो त्ति मित्तावसू मन्तेदि । किमह......गमिस्सं ॥
३ । ७ ।	कहं एक्काणं दुट्ठमहुअराणं सआसादो परिब्भट्ठा दाणिं अण्णस्स दुट्ठमहुअरस्स मुहे पडिदो म्हि ।	कहं... महुआणं......... ...... महुअस्स ......
३ । ९ ।	ता जाव रअणिविरहजणिदुक्कण्ठं पिअवस्सं सेहरअं अण्णेसामि ।	ता जाव रअणिविरहजणिदुक्कण्ठं सेहरअं अण्णेसामि ।
३ । ४५ ।	ता जाव गदुअ से पासपरिवर्त्ती होमि ॥	ता...होमि ॥ निष्क्रान्तः ॥ इति प्रवेशकः ॥
४ । ४ ।	आदिष्टोऽस्मि देव्या महाराजमित्रावसुजनन्या ।	आदिष्टो...युवराजमित्रावसुजनन्या ।
५ । २२ ।	ता गच्छ जाणिअ लहु संवादेहि ।	ता जाइअ लहु संवादेहि ।
५ । २८ ।	हा त्रिभुवनैकचूडामणे हा परार्थदत्तदेह क मया० ।	हा त्रिभुवनैकचूडामणे क । मया० ।
प्र॰ चं॰ । पृ॰ १०० । पं॰ ८–९	णवदवालग्घलमज्झे अप्पा दीवव्व मन्तव्वो । एसो जिणवलभासिदे पलमत्थे मोक्खसुखदे ।	णवदालग्गहमज्झे अप्पा दिवव्व मन्दव्वे । एशो यिणवलभाशिदपलमस्ते मोक्खसुहदे ॥
प्र॰ रा॰ । २ । १०४ ।	प्राचीमालम्बमाने घनतिमिरचये	प्राचीमालम्बमाने शशि...

	बान्धवे बन्धकीनां संप्राप्ते च प्रतीचीं शशिकरनिकरे वैरिणि स्वैरिणीनाम् ।	स्वैरिणीनां संप्राप्ते च प्रतीचीं घन......बन्धकीनाम् ॥
३ । ७८ ।	तनुश्रिया निर्जितचम्पकोत्पलौ सुवर्णनीलोत्पलकोशकोमलौ ।	तनुश्रिया......नीलोत्पलकोशकोमलौ ।
६ । ३० ।	सरसमधुरकाकुस्वीकृता कापि लेखा।	सरसमधुरेखा स्वीकृता कापि काकुः ।
६ । ७३ ।	अयमसावुदीर्णकरवालः कालभुजङ्गः।	अयमसावुदीर्णः करवालकालभुजङ्गः ।
बृ·क·मं·। १।३।४१।	अविज्ञातामयोऽविद्यैः	अविज्ञातामयो वैद्यैः
बृ·सं·। पृ·२४३।पं·१३।	उदितोऽथ वाभिवृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः ।	उदितोऽथ चाभिवृष्टः सुभिक्ष० ।
पृ·२४३।पं·२६।	अचिरस्थितोऽभिवृष्टस्त्वृजुः स्मितः स्निग्धमूर्तिरुदगुदितः ।	अचिर...सितः स्निग्ध० ।
ब्र· पु·।१९५ ।८।	ततो युद्धे पराजित्य स्वसैन्यं मगधाधिपम् । पुरीं विविशतुर्वीरावुभौ रामजनार्दनौ ॥	ततो...स्वसैन्यं &c.
भट्टि·। १०।१४ ।	अथ लुलितपतत्रिमालं रुग्णासनबाणकेसरतमालम् ।	अथ लुलितपत्रिमालं रुग्णा० ।
१२।१५३ ।	शस्त्रं तरूर्वीधरमम्बु पानं वृत्तिः फलैर्नो गजवाजिनार्यः । राष्ट्रं न पश्चान्न जनोऽभिरक्ष्यः किं दुःस्थमाचक्ष्व भवेत्परेषाम् ॥	शस्त्रं...गजवाजिनार्थः। राष्ट्रं...भवेत्परेषाम् ॥
१५ ।९३ ।	अविभ्रजत् ततः शस्त्रमैषिकं राक्षसो रणे । तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् ॥	अविभ्रजत् ततः शस्त्रमैशिकं राक्षसो रणे &c.
१६ । २ ।	ह्लेपयिष्यति कः शत्रून् केन जायिष्यते यमः ।	ह्लेपयिष्यति कः शत्रुं केन०।
भ·नी·श·।श्लो·११०।	लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वामत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् । तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥	लज्जां गुणौ...स्वामत्यन्तशुद्धहृदया अनुवर्तमानाः। तेजस्विनः सुख......प्रतिज्ञाम् ॥
भ·वै·श. ।श्लो· ९४।	येषां निर्झरमम्बुपानमुचितं रत्येव	येषां नैर्झरमम्बु पानमुचितं

	विद्याङ्गना	रत्यै च विद्याङ्गना
श्लो· ९५।	सत्यामेव त्रिलोकीसरिति हरशिर-श्चुम्बिनीविच्छटायां सद्वृत्तिं कल्पयन्त्यां वटविटपभवैर्वल्कलैः सत्फलैश्च । कोऽयं विद्वान् विपत्तिज्वरजनितरुजातीव्रदुःखासिकानां वक्त्रं वीक्षेत दुःस्थं यदि हि न बिभृयात्स्वे कुटुम्बेऽनुकम्पाम् ॥	सत्यामेव......वीचिच्छटायां सद्वृत्तिं...तटविटपिभवैः......कोऽयं ......रुजा तीव्रदुःखासिकानां वक्त्रं.........कम्पाम् ॥
श्लो·१०१।	मित्रामित्रसमानतातिविमला चिन्तातिशून्यालये...............योगी सुखं तिष्ठति ।	मित्रा......चिन्तेति शून्यालये......योगी सुखं तिष्ठति ।
श्लो· १३६।	नो खड्गप्र............निबद्धफलके......लीलया नो.........गिरिराजनिर्झरझरज्झांकार कारं वयः कालो॰ ॥	नो खड्गप्र......नितम्बफलके...लीलया । नो...निर्झरझरज्झांकारि कामं पयः कालो॰ ।
म· वी· च· । अं· ६।-श्लो· १।	कोशाधीशवधः	कोशाधीशवधः
अं·६ विष्कम्भकः।	अप्यननुसंधाने किमेवं भाषसे ।	अप्यननुसंधाने किमेवं भाषसे ।
मा· मा· १०।पं.१५१-१५२	केसरावलीसाहिण्णाणहत्थाए इह आगत्तूण सव्वे तुह्मे संधारिदा ।	केसरा...आगन्तूण दूव्वे तुह्मे संधारिदा ।
मालवि॰।३।७९।	पिअङ्गुलदापरिक्खितं असोअसिलापट्टअं पविसम्ह ।	पिअङ्गु...असोअसिलाडअं पविसह्म ।
मृच्छ·।१।पं· १५७।	प्रचलितकुण्डलगण्डघृष्टपार्श्वौ	प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वौ
पं· ५३८-५३९।	रक्तोत्पलप्रकरकुड्मलमुत्सृजन्ती टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यमाणा ।	रक्तोपलप्रकर॰ ।
५। पं·३१-३२।	ण कहा वि किदा अण्णा । अणाअरेण ज्जेव्व अभणिअ किं पि एअमेए गहिदा रअणावली ।	अण्णो कहाणुसारो ण किदो वि उणो अणाअरेण विअ एमेअ किंवि अभाणिअ गहिदा रअणावली ताए॥
पं·६३-६४	गणिआ हत्थी काअत्थओ भिक्खु चाटो रासहो अ जहिं एदे णिवसन्ति तहिं दुव्वा वि ण	गणिआ हत्थी काअत्थओ अ भिक्खू अ रासहो चाडो । एदे णिवसन्ति

	जाआन्ति ।	जहिं दुव्वा वि तहिं ण-जाआन्ति ॥
६। पं· ७।	कधं रत्ति ज्जेव्व पभादं संवुत्तं ।	कधं पभादं संवुत्तं । रत्ति ज्जेव ।
पं· ७२।	ता गेह्ण एदं अलंकारअं ।	ता गेह्ण एदे अलंकारए ।
पं. ३२६ ।	अरे राअउलं अहिअरणं वा वच्च।	अरे अहिअरणं राअउलं वा वच्च ।
पं· ३४६ ।	णिक्कमन्तस्स मे पिअवअस्सो	णिक्कमन्तस्स से पिवअस्सो
७। पं· ६७।	संगच्छेहि णिअडाइं । एसो वि मुक्को। सपदं अम्हे वज्जिस्सामो ।	संअच्छेहि णिअलाइं । एसेः विमुक्को असंपदं । अह्मे वज्झिस्सामो ।
८। पं· १७१।	गोणा मले ।	गोणा मला ।
पं· २९०।	कट्टामि दे वलतणुं णिअजाणकादो	कड्ढामि दे वलतणुं णियया-णकादो
पं· ३०२।	पावालअं सुत्तसदेहि जुत्तं	पावालअं मुत्तशदेहि युत्तं
पं· ५६५।	मए ताव दिण्णे ।	मए तव दिण्णे ।
पं·६३४-६३६	हत्थशञ्जदमुहशञ्जदइन्दिअशञ्जदे शे क्खु माणुशे । किं कलेदि तश्श लाउले। पललोअ हत्थे णिश्चले ।	मुहशंयदहस्तशंयदेन्दियशं-यदए ये खु माणुशे । [किं] कलेदि तस्स लाउले पल-लोए हस्तम्मि णिच्चलेक
९। पं· १३७।	णिशुवण्णकेहि	णिश्शुवण्णकेहि
पं· ४६२।	एदं सुवण्णभण्डअं	एदाइं सुवण्णभण्डाइं
१०। पं· ५६०।	शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः । शस्त्रेण न हन्तव्यः उपकारहतस्तु कर्तव्यः ॥	शत्रुः कृता......शरणं सः मुपेत्य० । शस्त्रेण...कर्तं॥ व्यस्तूपकारहतः ॥
रावणा· ।१।३४।	प्रावृषिकन्यकोपवासा निर्वृत्ताः सम (मा) मलकादिवन्यभूषाः । चन्द्रांशुव्रातविधूतान्धकाराः प्रारब्धाः संप्रति कौमुदीप्रचाराः ॥	निर्वृत्ताः प्रावृषिकव्रतोपवास संवृत्ता आमलकादिवन्य-भूषाः । चन्द्रांशुव्रातविधूनितान्ध...प्रचाराः ॥
।१।४१।	प्रियं किमस्याः शरदो विधेयं व्याघूर्णिकायाः	प्रियं...विधेयं प्राघूर्णिकाया-
।१।५१।	शरदामिव मनोज्ञां कामिनीं वा विदित्वा ।	शरदमथ मनोज्ञां......वि-दित्वा ।
२।७०।	लोहितायमानसर्वाङ्गैः सिन्दूरसंगान्मतङ्गजैः । लोहितायतीशितुः	लोहितायमान...गजैः। लो-हितायतीशितुः सेना...

	संध्येव पृथ्वी विचारिणी ॥	पृथ्वीविचारिणी ॥
विक्र॰ । अं १ ।	आयुष्मन् पूर्वस्यां दिशि रथवेगेनोपदर्शितः शब्दः ।	आयुष्मन् पूर्वस्यां दिशि रथेणोपदर्शितः
वि॰शा॰।पृ॰ १६।पं॰ ५।	गंडस्स उवरि पिंडओ संवुत्तो ।	गंडस्स उवरि पिडओ संवुत्तो ।
पृ॰ ७५।पं॰३ ।	जधा तं	तं जधा
पृ॰ ७९।पं॰ १-५	विच॰ ॥ अहो दे विअक्खणत्तणं । जदो मुणिणो वि एवं सुमरन्ति । पादाहिन्तो बह्मणस्स पवित्तत्तणं ति ॥सुल॰ विभाव्य ॥ अहो से किं पि कवडणाडअकइत्तणं बह्मणस्स ॥ विच॰ ॥ तदो तदो ॥	विच॰॥ अहो से विअक्खत्तणं । जदो...पवित्तत्तणं ति। अहो से...बह्मणस्स । तदो तदो ॥
पृ॰ ८३।पं॰ ९। पृ॰ ८४।पं॰ १	सुल॰ ॥ किं अण्णधा देवी विण्णवीअदि ॥ विदू॰ ॥ एदं पग्गीवं । ता उववसदु पिअवअस्सो ॥	सुल॰ ॥ किं अण्णधा... देवी ॥ परिक्रम्य ॥ एद पग्गीवं । ता पविसदु (or उवसप्पदु)देवी ॥
पृ॰९२।पं॰५-९।	भो एसा कलकण्ठी णाम देवीए णग्गारिणी । तीए वअणादो पुण्णिमाचन्दोदअं कप्पूरचण्डणामधेओ मागधो अहिणन्देदि मिअङ्कुज्जोअलच्छि । ता मह वि वट्टदि तुण्डकण्डू । अहं वि वण्णिस्सं । ससिवोलअहिं ढलिओ जोण्हा खडिआरसो मलीकुणइ । णक्खत्तक्खरमालं णहफलए तिमिरकज्जलिए ।	भो एसा...णग्गिणी पुण्णिमाचन्दोदअं अहिणन्देदि । तीए वअणादो अ कप्पूरचण्डणामधेओ मागहो मिअङ्कुज्जोअलच्छि वण्णेदि । ता...कण्डू । ...वण्णिस्सं । ससिमेलन्धुअढालिओ...खिल्लाकुणइ । णक्खत्त...फलहे...कज्जलिए ॥
पृ॰ ९३। पं॰२।	किं विअ मक्कडो उवट्ठाणं करेन्तो चुक्कदि ।	किं मक्कडो उट्ठाणं करन्तो चुक्कदि ।
पृ॰ १०६।पं॰४।	अपि हतकहिमांशो मा स्पृश क्रीडयापि ।	अयि हतक हिमांशो॰ ।
वे॰ सं॰। १ ।पं॰ १ ।	रासे रसम्	रासेरसम्
१ । पं॰ १७७ ।	अपि च रे मूर्ख	अयि मूर्ख
२ । पं॰ १२ ।	नोच्चैः सत्यपि चक्षुषीक्षितुमलं श्रुत्वापि नाकर्णितम् ।	नोच्चैः सत्यपि चक्षुषीक्षितमलं श्रुत्वा॰ ।
२ । पं॰ ३५१	गुरुकिदपडिण्णाभरो	किदगुरुपडिण्णाभरो

२। पं· ३६०।	अविज्ञातपाण्डवप्रतापे	अयि ज्ञातपाण्डवप्रतापे
३। पं· ४-५।	हदमाणुशमंशभोअणे कुम्भशहश्श वशाहिं शंचिए अणिशं च पिबामि शोणिअं। वलिशशअं शमले हुवीअदु।	हदमाणुशमंशभोअणए कुम्भशहस्सवशाहि शंचिदे। अणिशं...शोणिदे वलिशशदं शमले हुवीअदु॥
३। पं· १३-१४	पच्चग्गहदाण मंशए जइ उण्हे लुहिले अ लब्भइ ता एशे मह पलिश्शमे खणमेत्तं एव्व लहु णश्शदि।	पच्चग्गहदाह मंशए यदि...लब्भइ। ता ऐशे मह पलिश्शमे खणमेत्तं लहु य्येव णश्शदि॥
२। पं· १६-१७।	वशागन्धे कीश मं शद्दावेशि।	लुहिलाशवपाणमत्तए शमलब्भमणखलन्तगत्तए। शद्दाविशि कीश मं हदे पुलिशशदे त्ति कहं शुणीअदे॥
४। पं· १२९।	भत्ता गङ्गेअद्दोणङ्कराअसल्लकिवकिदवम्मअस्सत्थामप्पमुहस्स राअचक्कस्स	भत्ता ....प्पमुहस्स वीरचक्कस्स
६। पं· ३७४	राक्ष०। सदृशमिदं भरतकुलवधूनां पत्यनुसरणम्।	*Read this after* वे· सं· ६। पं· ३४३।.
शि·व·। १२। ७७।	सपदि सरितं सा श्रीभर्तुर्बृहद्रथमण्डलैः स्खलितसलिलामुल्लङ्घ्यैनां जगाम वरूथिनी॥	सपदि.....श्रीभर्तुर्बृहद्व्रयमण्डलैः स्खलित......वरूथिनी॥
१७।६१।	समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो रजस्वलाः परिमलिताम्बरश्रियः। दिगङ्गनाः क्षणमविलोकनक्षमाः शरीरिणां परिहरणीयतां ययुः॥	अनुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो रज.........ययुः॥
१८।५७।	पौनःपौन्यादस्रगन्धेन मत्तो मृद्नन् कोपाल्लोकमायोधनोर्व्याम्। पादे लग्नामत्र मालामिभेन्द्रः पाशीकल्पामायतामाचकर्ष॥	पौनःपौन्या.......योधनोर्व्याम्। पादे लग्नामंत्रमाला...चकर्ष॥
सं·शं·ज·।१।३६।	श्रुतिः साध्वी मदक्षीबैः का वा शाक्यैर्न दूषिता।	श्रुतिः साध्वी...शाक्यैर्न दूषिता।
११।१६।	तद्याचितुं न क्षमते मनो मे को वेष्टदायि स्वशरीरमुज्झतु।	तद्याचितुं.........स्वशरीरमुज्झतु।
११।५७।	जम्भद्विड्डुज्जृम्भितशंभुदम्भसंस्तम्भ	जम्भद्विड्जोज्जृम्भितशंभुद-

	नारम्भकदन्तपेयम् ।	म्भसंस्तम्भनारम्भकदन्तपेयम् ।
११।६२।	सकलभीतिषु दैवतम स्मरन् सकलभीतिमपोह्य सुखी पुमान् । भवति किं प्रवदामि तवेक्षणे परमदुर्लभमेव तवेक्षणम् ॥	सकलभीतिषु देवतम स्मरन्......पुमान् । भवति...भवे क्षणं परम......तवेक्षणम् ॥
से·वं·।५।५८	दुहिए राहवहिअअए भमरोअत्तअंमि कुसुमंमि वि पव्वाअए भमरोअत्तअंमि ।	दूए राहवहिअअए भमरोअंतअंमि कुसुमंमि वि पव्वाअए भमरोअंतअंमि।
६।११।	रामाणन्ती	रामाणत्ती
७।७०।	उक्कणिअ	उक्कण्णिअ
८।४७।	अण्णोहुत	अण्णोहुत्त
८।४९।	चुणिअ	चुण्णिअ
१३।१२।	वड्ढइ वेरावन्धो अइसंधिज्जन्ति साहसेसु समत्था (वर्ध्यते वैरावन्धोऽतिसंदधति साहसेषु समर्थाः)।	वड्ढइ ... अहिसंधिज्जन्ति ...समत्था(वर्धते...अभिसंदधति...समर्थाः)।
१५।१४।	लङ्घिअपाआरस्स अ तो से विवलाअमाणमअरपक्कग्गाहा ।	लङ्घिअ.......विवलाअमाणपक्कग्गहा ।
हृ·च·।पृ·८८।पं·१०।	रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इवाभ्यनुवृत्तिव्यसनैः प्रियाणाम् ।	रथाङ्ग...इवात्यनुवृत्ति० ।
पृ·१४२।पं·२०।	प्रलम्बश्मश्रुजालजटिलानि ...मुक्तानि बन्धनवृन्दानि ।	प्रलम्ब........बन्दिजनवृन्दानि ।
पृ·२२४।पं·१४।	बहुरूपाण्युपलिङ्गानि	बहुरूपाण्यपलिङ्गानि
पृ·२३६।पं·११।	शम्बलसंवाहनायासावेगागतसंयोगैः (दुर्विधकुलपुत्रकैः)	शम्बलसंवाहना...संवेगैः०
पृ·२५५।पं·१७।	नवखातकूपिकोपकण्ठप्रतिष्ठापितनागस्फुटानाम्	नवखात...नागस्फटानाम्
पृ·२५६।पं·३।	स्थविरपरिपाल्यमानपाथेयस्थगितेन (नैकटिककुटुम्बिलोकेन)	स्थविर...स्थगिकेन०
पृ·२६०।पं·३।	नागदमनजूटिकावाटिकाभिः	नागदमनजूटिकावटिकाभिः
है·काव्यानु·।पृ·१९। पं·१।	पुलहक	फलहक

ERRATA.

(*Introduction.*)

Page.	Line.	Correction.	Page.	Line.	Correction.
2	27	अलं· स·	19	9	is even converted to इन्दु
11	5–6	commit-ted	21	16-17	लङ्घ्य
16	27	महागिरिरदृश्यत		21	विष्णुगुप्तो
17	14	*Upâdhyâyanir-apekshâ*	28	6	उत्थानिका
	19	शरीरधारणा	29	4	विसंधित्व
	25	रसालतः । वेष्टनं		16	मधुप

(*Text.*)

Page.	Line.	Correction.	Page.	Line.	Correction.
1	13	महाराजपदभाक् पृ-	9	18	तद्ग्रहणं प्रति in all but P·N· .
	15	प्रयु-	10	7	क्षपणकलिङ्गधारी.
2	11	नटी ।	11	16	प्रवेशम् ।
3	4,6,8	नटी ।		22	वह्मणा in K·B·E·N· throughout.
	20	*Omit* G·	12	1	पवेसं ।
4	3	अभिभवितुम्	13	10	जेदु
	5	नटी		26	*Read* S· *in place of* E·
	18	लक्षितम्	17	3	विस्तरेण·
5	5	क्रोधाग्नौ		22	चन्दण
	12	चाण०	20	6	वचनाद् वृषलः
6	9,11	शिष्यः ।	22	28	आत्मना for आप्तजना B· . ०नुष्ठेयकर्माणि P· R·S·E· .
8	22	A·M·R·J·N·,			
	23	P,			
	29	त्वद्ग्रहणे in all but P·N·			
9	6	तत्संग्रहणं			

24	14	speech
25	22	वत्स
28	17	अपि
29	25	त्वमद्यापि in all. अमात्य
30	12	समए
36	14	शिष्यः प्रविश्य ॥
	22	सक्रोधमिव R·. कथम् for किम् E· .
40	13	A· , गआरोही M·,
	13-14	*Omit* मत्त
42	2	परिक्रम्य.
	22	† २ स्वभवन... २ सवाष्पम्
43	25	*Read* A· *in place of* G·
45	11	नाट्येन.
46	7	सप्पजीवी ।
	13	सर्पजीवी । इच्छति
49,51, 53,55	Top-line	द्वितीयोऽङ्कः ।
54	24	*Read* N·G·· *in place of* G·
	25	मणि for गुण
55	29	*Omit* ततः
56	1	ततः प्रथम
	10	ततः omitted in all but B·N·
57	6	किमिति
59	17	A·P·M·R·J·F·E· .राक्ष ०॥ कथमिव ॥ विरा० ॥
60	3	सास्रम् ।
63	24	सुहृद्
65	17	प्रियं०
66	17	मूर्ध्न्यवबध्य स्रजम्

70	1	अमच्चचलणे
71	14	M·R·J·F·S·E·N·· .
75	21	च धृः
76	18	मूर्खे
80	25	दुर्व्यसनात्
83	23	मत्कृतः
87	11	तनुरिव
	22	प्रयोजनानामन्वेषणेन
90	3,4	आज्ञाव्याघातः
	14	*Omit* आज्ञाव्याघातः A·P·M·J·B·,
	16	तवाज्ञाव्याघातः
	17	*Omit* तवाज्ञाव्याघातः A·P·M·R·J·F·
	26	E· omitting अथ
97	4-6	पर्वतकोऽस्माभिरेव व्यापादित इति कृतघ्नतायाः स्वहस्तो दत्तः स्यात् । राज्यार्धप्रतिपादनेऽपि पर्वतकविनाशे
98	1-2	आर्येणोपेक्षित इत्यत्र
	4	वासाच्छ्लाघ्यानां
	16	संवासाच्च for वासात् A·P F·S·G·
	17	सहवासाच्च B·N·, वासाच्च M·R·J·E· .
103	25	B·N· ;
104	8	भवत्वार्यः ।
107	12	कार्यचिन्ताजनितेन
	24	मत्कुल्यानां
111	16	जलस्याञ्जलिः
	19	for पथा in F· .
116	14	संदेशं
121	13	पाटलिपुत्रे